

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИРЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

ИРВИН ШОУ. Бой ва камбағал. <i>Роман</i>	3
Ҳ.М.БУҚРИЙ. Сафо айвони. <i>Роман</i>	115

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

АЛЕКСАНДР БЛОК. Жаранглайди менинг шеърларим	110
Қадимий Хитой шеърляти.....	140

ФАЛСАФА. МАДДАНИЯТ. САЊЪАТ

ФРАНСИН ПРОУЗ. Илҳом умри	147
--	-----

АДАБИЙ ТАЊҚИД

ҲУЛКАР СОДИҚОВА. Портретларда ёзувчи қиёфаси	159
---	-----

СЎЗ КЎРКИ

Хитой халқ мақоллари.....	162
---------------------------	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ПЬЕР БУЛЬ. Маймулар сайёраси. <i>Роман</i>	168
---	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Раҳматилла ИНОҒОМОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 8. 2004.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 15.06.2004 й. Босишга рухсат этилди 05.08.2004й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Наприйёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-5625 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2004 й.

Ирвин ШОУ

Бой ва камбағал*Роман***ИККИНЧИ ҚИСМ***1-боб***1949 йил**

Доминик Жозеф Агостино гимнастика залининг орқа қисмида жойлашган камбар хонадаги чоққина столда ўтириб, газетанинг спортга оид устунида ўзи тўғрисида босилиб чиққина мақолани ўқирди. Соат уч, залда ҳеч ким йўқ – тиқ этган товуш эшитилмайди. Кузнинг энг ажойиб палласи мана шу вақт-да! Клуб аъзолари, асосан баданларидаги ёғни ташлашга ҳаракат қилиб юрган, ёшлари бир жойга бориб қолган бизнесменлар бўлиб, улар соат бешга боргандагина тўпланишарди.

Доминик асли Бостонда туғилган, ўз вақтида боксчилар орасида “Бостонлик йигитча” деган лақаб билан танилган эди. Шуниси қизиқки, у ҳеч қачон рақибига кучли зарба бериш фазилатига эга бўлмаган, рақибининг зарбасидан жон сақлаб қолиш учун эса бутун ранг бўйлаб “рақс”га тушишни дўндириб қўярди. Йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошида енгил вазнлилар орасида у қаторасига бир неча марта ажойиб ғалабаларни қўлга киритди. Ушанда ҳали жуда ёш бир спорт шарҳловчиси Доминикнинг рингдаги жасоратларини эса қоладиган қилиб тасвирлаш учун унинг ўша йиллардаги машҳур боксчилар билан бўлган олишувларини ошириб-тошириб, кўкларга кўтариб таъриф-тавсиф қилган эди. Мақоланинг сал нарироғига бориб, Доминик ҳозир айни очилган чоғида экани – ҳолбуки бу ҳақиқатга унчалик тўғри келмасди – тўғрисида хабар қилинарди. Шундан кейин унинг ўз оғзи билан айтган кўйидаги ҳазиломуз гаплари келтирилганди. Эмишки, баъзи ёш клуб аъзолари эндиликда уни машқ қилаётган жойдагина “тутиш” шарафига муяссар бўлаётибди, ўзи эса – ўзига ёрдамчи олишга ёки бўлмаса ёшлик тароватига пугур етказмаслик учун ниқоб кийиб олишга жазм қилибди. Мақола боксчига нисбатан дўстона руҳда ёзилганди, Доминик унда ўқувчи тасавурида спортнинг олтин даврига дахлдор, энг кўзи пишган, кўп йилларни рингда ўтказгани учун ҳаётга донишмандона ёндошишга одатланган бир киши қиёфасида гавдаланарди. Бўлмасам-чи, у бисотидаги сўнгги центтача еб битириб, энди сафсата сотишдан ўзга эрмаги қолмаган эди-да. Бу тўғрида, у, албатта, мақола муаллифига оғиз очгани йўқ.

Столдаги телефон жиринглаб қолди. Швейцар қандайдир бир йигитча мистер Агостино билан кўришмоқчи эканини хабар қилди. Доминик йигитчани унинг олдига киритиб юборишларини буюрди.

Ўспирин кўринишдан ўн тўққиз-йигирма ёшларда эди. Эғнида каноудан тўқилган мовий свитер, оёғида кеда. Сочи малларанг, кўзлари кўм-кўк, юзлари ёш боладай лўппигина. Қўлларидаги машина ёғини кетказиш учун у обдон ювганлиги кўриниб турарди.

Давоми. Боши ўтган сонда.

– Хўш, нима юмуш билан келдинг? – деб сўради Доминик унга бошдан-оёқ разм солиб қараркан.

– Кеча мен газетада бир хабар ўқидим.

– Нима бўлган ўқиган бўлсанг? – Доминик клуб аъзолари билан кулиб, ширин муомала қиларди-ю, ўзгаларга қолганда жуда кўпол, тўнг бўлиб кетарди.

– Мақолада айтилибдики, ҳозирги ёшингизда сизга клубнинг ёш аъзолари билан ишлаш малол келадиган бўлиб қолганмиш, хуллас, яна шунга ўхшаган ҳар хил гаплар, – деди йигитча.

– Нима қилгани шунга?

– Мен ўйланиб қолдим, мистер Агостино, агар сизга ёрдамчи керак бўлса...

– Сен боксчимисан?

– Оз-моз боксдан хабарим бор. Лекин боксчи бўламан деган ниятим ҳам йўқ эмас. Тез-тез мушглашиб туришим шундан далолат беради. – У жилмайиб кўйди. – Ахир бу мушглашувлар эвазига мўмайгина пул ишласа бўлади-ку, шундай эмасми?

– Бу ёққа юр, – Доминик йигитчани ечинувхонага бошлаб кирди, унга эски спорт кийими ва бир жуфт туфли берди. То йигитча кийимларини алмаштириб бўлгунича Доминик уни диққат билан кўздан кечирди. Йигитчанинг оёқлари узунгина, биров керилган елкалари кенг, гардани бақувват эди. Вазни юз эллик-юз эллик беш фунт келарди. Бадани турган-битгани пай, жундан асар йўқ.

Бир бурчагида тўшамалар ётган гимнастика зали. Ҳамма киргач, Доминик йигитчага бокс қўлқошларини ирғитди.

– Кўрайлик-чи, кўлингдан нималар келаркин.

У мўлжаллаб туриб бир неча марта қаттиқ зарбалар берди, бироқ йигитча ўзига етганча чаққон экан, унинг зарбаларига чап бериши билан бараварига икки бор Доминикка тушириб ҳам қолдики, ҳатто буни унинг ўзи аниқ сезди. Йигитчанинг суяги қотган жангчи эканига Доминик бутунлай амин бўлди. Лекин қанақа жангчи? Масаланинг бу томони ҳали унга қоронғи эди.

– Бўлти, етарли, – деди кўлини тушириб. – Энди кулоқ сол. Бу ер бар эмас, жентльменлар клуби. Улар бу ерга башараларини кўкартириб олгани ташриф буюришмайди. Уларнинг мақсади – ўзларидаги жанговарликни сақлаб қолиш билан бараварига мардонавор тарзда ўз-ўзини ҳимоя қила билишдан иборат. Агар ҳозиргина менга қилганингдай, уларни ҳам шунақа дўшослаб ташлайдиган бўлсанг, эртасигаёқ бу ердан чирпирак бўлиб кетасан.

– Биламан, – деди йигитча. – Шунчаки кўлимдан нималар келишини бир билдириб кўяй дедим-да.

– Ҳозирча мақтагулик эмас. Лекин чапдастлигинга тан бериш керак, чаққон ҳаракат қиласан. Қаерда ишлайсан?

– Гаражда. Лекин кўлим тоза юрадиган бир иш топилса, кўнгилдагидек бўларди-да.

– У ерда қанча маош оласан?

– Ҳафтасига эллик доллар.

– Мен сенга ўттиз доллар тўлайман. Лекин сен йиғма каравотингни уқалаш хонасига кўйиб, шу ерда ётишинг мумкин. Ҳовузни тозалашда қарашсан, тугмачаларнинг чангини тозалайсан, яна майда-чуйда юмушларга қарашиб турасан.

– Розиман.

– Ундай бўлса, қабул қилиндим деб ҳисоблайвер. Исминг нима?

– Томас Жордах.

– Фақат бежо қадам босмай, тинч юрсанг бўлгани, – деди Доминик.

Анчагача ҳамма нарса ўз маромида кетаверди. Томас тез ишларди, барчанинг ҳурмагини жойига кўярди, ўзининг асосий вазифалари билан бараварига Доминик ва клуб аъзолари буюрган майда-чуйда топшириқларни ҳам бажонудил адо этарди. У ҳамма билан кулиб муомала қилишни ўзига қоида қилиб олганди, айниқса ёши улуроқ жентльменларга алоҳида эътибор билан қарарди. Клубдаги дўстона вазият, вазминлик ва мижозларнинг кўзга ташланмайдиган бойликлари унга маъқул келган эди.

Доминик Томаснинг ўтмиши қандай кечганлигига сира қизиқмасди, ўз навбатида Томас ҳам ойлаб йўл бостанлари, Цинциннати, Кливленд ва Чикагода тунаганлари, ёқилиги куйиш станцияларида ишлаганлари ёки бўлмаси Сиракузадаги меҳмонхонада югурдаклик қилганлари ҳақида сўзлаб беришни эп кўрмасди. Меҳмонхона мижозларига у фоҳишаларни олиб келиб, мўмайгина пул ишлар эди. Нима бўлди-ю, меҳмонхона эгаси чақалоқ юзли аллақандай мишиқи унинг фоҳишаларини бошлаб шилаётгани кулоғига чалиниб, унга пичоқ ўқталиб қолди. Томас унинг қўлидан пичоқни тортиб олди-ю, бу қилиғини ҳам ташлади. Учиб қолган мижозларнинг чўнтаklarини қандай қоқиштиришлари, номерлардан пул ўғирлаганлари тўғрисида ҳам Томас янги хўжайнига миқ этиб оғиз очгани йўқ. Бу ишларини у пулга муккасидан кетганлигидан қилмасди, умуман, Томасда пулга ўчлик деган нарсанинг ўзи йўқ эди. Фақат шунчаки омадини синаб кўриш унга завқ бағишларди.

Гоҳо ўрганган кўнгил ўртанса кўймас, дегандай, клуб аъзоларидан ҳеч ким бўлмаган пайтларда бирданига Доминикнинг гайрати кўзиб кетарди-да, шартта қўлқопларни кийиб, Томас билан комбинациялар машқ қилишга киришиб кетарди ва унга турли усулларни ўргатарди. Бир неча ҳафта ичидаёқ Томас ажабтовур муштумбоз бўлиб қолди. Ҳатто ҳали унчалик кўзга кўринмаган клуб аъзоларидан биронтасининг шериги келмай, ёлғиз қолса, ўрнига Томас рингга чиқиб кетаверарди. У ютқизганидан хафа бўлмасди, бироқ ҳарифининг кўнглини чўктирмаслик учун ютишга унчалик ҳаракат ҳам қилмасди. Ҳақиқа охирига бориб чўнтагида йигирма-ўттиз доллар чой пули йиғилиб қоларди. Асли қорадори билан ҳуфия савдо қилувчи ишончли афюнфурушлардан топиб бериб, у клуб ошпази билан ошна чиқишиб олди. Бу хизмат учун ошпаз уни текинга овқатлантирадиган бўлганди.

Клуб аъзолари билан ҳамсуҳбат бўлмаслик учун у минг хил баҳонаю сабабни важ қилишга суяги йўқ эди. Клуб аъзолари асосан оқловчилар, даллоллар, банк эгалари ва кема ва саноат компанияларининг амалдорлари бўлар эди. Телефон орқали уларнинг хотинлари ва хушторлари қандай гапни етказиб кўйишини буюришса, у жуда бежирим қилиб ёзиб кўйишга одатланди. Шунда ҳам Томас ўзини ҳеч нимани билмаганга солиб тураверарди.

Томаснинг яна бир яхши одатларидан бири ичишга иштиёқи йўқлиги эди. Машқлардан сўнг клуб аъзолари вискили стаканни олдиларига кўйиб ўтириб олишарди-да, йигитчанинг мана шу фазилатини мақташга тушиб кетишарди.

Томас олдиндан ўйлаб кўйилган маълум бир режа бўйича иш тутмасди. У, клубга қатнаб турадиган эътиборли кишилар менга нисбатан яхши муомала қилсалар бўлди-да, шундан бошқа менга тағин нима керак, деб ўйларди, холос. Итдай санқиб юришлар, худонинг берган куни охири ур-йиқит билан тугайдиган кўнгилсиз воқеаларга дучор бўлишлар, кейин эса сўнгги йўқ Америка йўллари бўйлаб орқасига қарамай қочишлар уни ёш жонидан тўйдириб юборганди. Бу ерда топган осойишталикдан, клубдай ажойиб бошпанасидан ва бу ерга қатнаб турувчи мижозларнинг олийҳимматлигидан у ниҳоятда бахтиёр эди.

Шунга қарамай, ҳамма ҳам унинг дидига бирдек ёқавермасди, лекин бу ҳолни у сира сир бой бермас, барча билан баравар хушмуомалада бўлар, ўзини сипо тутарди. Кўнгилсиз ҳодисалардан шу қадар юрак олдириб қўйгандики, бирон-бир киши билан яқиндан муносабат ўрнатишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Доминикнинг йўриғи эса бутунлай шунинг акси деса бўларди. У клуб аъзоларини ёшпасига итдай ёмон кўрарди. Бунинг ҳам сабаби биргина эди: қачон қарамасин, уларнинг чўнтаklари қапшайган бўларди-ю, бу киши эса – мирқуруқ. “Ҳов ана, Массачусетенинг энг йирик мутгаҳами келаяпти, – дерди у Томасга шивирлаб, ечинувхонага виқор билан кириб келган кекса жентльменни кўзи билан кўрсатар экан ва шу он баланд овозда хитоб қиларди: – Э, бормисиз, сэр? Сизни ҳам кўрар кун бор экан-ку! Жуда одамни интиқ қилиб юбордингиз-ку!”

Томас ҳар бир ҳаракатни диққат билан кузатар, ҳар бир сўзни кулоғига қўйиб олар, шу тариқа, Доминикдаги фойдали лўттибозлик хислатларини вужудига сингдириб борарди. Тилидан бошбошдоқлигу муштумзўрликка

нисбатан чуқур эътиқод билан тўлиб-тошган хушомадона сўзлар ёғилиб турувчи, дили эса тошдан ҳам қаттиқ бу собиқ боксчи унга ёқиб қолганди.

Томасга яна мистер Рид деган киши ёқарди. Очиққўнгил, қувноқ бу одам тўқимачилик концернининг президенти эди. Агрофда навбат пойлаб турган талайгина клуб аъзолари бўш бўлишига қарамай, у Томас билан бокс тушишни афзал кўрарди. Рид қирқ бешларга борганди. Гавдаси анча семиз бўлса-да, ҳалигача бокс тушишни қойил қилиб кўярди. Томас билан олишувларида ҳам кўпинча баҳслари дуранг натижа билан тугарди. Одатда, дастлабки рақибларда Риднинг қўли баланд келарди-да, охирига бориб, ҳарсиллаб қоларди ва ютқаза бошларди. “Ёш бадан минг қилса ҳам ёш бадан-да!” – дерди кулиб қайта-қайта, Томас билан бирга ювиниш хонасига йўл олар экан, сочиқ билан юзларидаги терларни арта-арта. Ҳар бир баҳсдан кейин Томас ундан беш доллар ундирарди. Риднинг бир ғалати одати бор эди – пиджагининг ўнг чўнтагида у доим текис тахланган битта юз долларлик қоғоз пулни олиб юрарди. “Бир куни юз доллар пул мени ажалдан сақлаб қолган”, дерди у Томасга. Унинг ҳикоя қилишича, бир вақтлар Рид борган тунги клубда ёнғин чиқибди-ю, анча одам кўмирга айланибди. Эшик олдида ўликларнинг тагида қолиб кетган Рид на қимирлай олармиш, на овоз чиқариб бировни ёрдамга чақиришга мажоли бормиш. Ўт ўчирувчиларнинг ўликларни бир-бир судраб, у ердан олишаётгани кулоғига чалинибди-ю, у бор кучини тўплаб, чўнтагига қўл суқибди, ундан юз долларлик қоғоз пулни олиб, не машаққатлар билан қўлини ташқарига чиқарибди ва зўр-базўр пулни силкитибди. Ўт ўчирувчининг унга кўзи тушиб, пулни олибди-да, Ридни ўликлар остидан суғуриб, ажалдан халос қилибди. Шундан кейин у икки ҳафта касалхонада ётиб чиқибди. У анча вақтгача тилдан қолиб, гапиролмай юрибди-ю, лекин ўлмай қолганига шукур қилибди. Шундан бери юз долларлик қоғоз пулга бамисоли худо деб қарайдиган бўлибди. Томасга ҳам, иложи борича чўнтагида бир дона юз долларлик қоғоз пулни олиб юр, доғда қолмайсан, деб тез-тез уқдириб турарди. Бундан ташқари яна “бир тийин топсанг, тутиб қўй, кўпайтириб, акцияда сақла, ахир ёшликни сента бир умр боғлаб берган эмас”, деб оталарча насихат ҳам қиларди.

Томаснинг клубда ишлаганига уч ой бўлганида бир кўнгилсиз воқеа содир бўлди.

Душда чўмилиб бўлиб, ечинувхонага кирди-да, Томас ўзининг шкафини очди. Шу топ унинг кўзи шкаф эшигининг ички томонига қадаб қўйилган хатга тушди. “Машғулотлар тутагандан кейин олдимга кир. Д.Агостино”, – деб ёзилганди унда Доминикнинг қўли билан.

Роса соат ўнда клуб ёпилди-да, Томас Доминикнинг кабинетига кириб борди. Доминик “Лайф” журналини эрмакка мутолаа қилганча столда ўтирарди. У кўзини кўтариб, Томасга қаради ва журнални бир четга қўйди, ўрнидан туриб, биров борми-йўқлигини билиш учун бўйинини чўзиб йўлакка кўз ташлади, кейин эшикни ёпиб олди.

– Ўтир-чи, болакай.

– Ўзи нима гап, тинчликми? – сўради Томас.

– Мен худди мана шуни билмоқчи эдим, – жавобан деди Доминик. – Бўпти, гапни чўзиб ўтирмайман, пўсткаласини айтиб қўя қоламан, болакай. Кимдир мижозларимизнинг чўнтагига тушиб, пулларини шилаяпти. Бу хонсемиз падарлаънатилар шунчалик бойки, уларнинг кўпчилиги чўнтагида қанча пул бор-йўқлигини ҳам билмайди. Борди-ю, ёнларидан ўнликми ё йигирмаликми сарф қилиб қўйсалар, унда кўрасан томошани, ё йўқотиб қўйдим, ё ўтган гал ҳисобдан янглишибман, деб одамнинг она сугини оғзига келтириб юборишади. Лекин уларнинг ичида шундай бир нусхаси ҳам борки, ўзининг хато қилмаслигига отасини ўртага қўйиб қасам ичади. Мен анави ифлос Грининг тўғрисида гапираяпман. У кеча кечқурун мен билан баданини қиздириб турганида кимдир унинг шкафидан ўн долларни фишт қилиб кетганмиш. Бутун кун бўйи у клуб аъзоларининг етти пуштигача ағдариб сўқди, кейин бошқалар ҳам бирданга сўнги бир-икки ойдан бери тинмай пулларимиз ўғирляяпти деб ўшанинг гапини маъқуллашга тушиб кетишди.

– Бунга менинг нима дахлим бор экан? – сўради Том гап нимадалигини англаб.

– Гринингнинг гашига қараганда, сен бу ерда пайдо бўлган кундан бошлаб шундай бўлаётганмиш.

– Оббо ярамас-ей! – деди Томас тишини ғичирлатиб. Грининг дегани ўттиз ёшлардаги, кўзлари совуқ одам бўлиб, даллоллар идорасида ишларди. Боксда Доминикнинг шериги эди. Усмирлик чоғларида у ярим оғир вазнлилар тоифасидан қайсидир ғарбий америка коллежи учун бокс тушар ва ҳали тобида эди. Ҳафтасига тўрт марта у Доминикни аёвсиз дўшосларди. Одатда, улар икки минутлик раунддан уч марта майдонга тушишарди. Минг чиранмасин, Гринингнинг зарбаларига муносиб тарзда жавоб қайтаришга кучи етмай, Доминик рингдан силласи қуриган ва юзлари мўматалоқ бўлган ҳолда тушиб кетарди.

– Ҳа, шунақа ярамас одам, – Томасни қувватлади у. – У бугун мени сенинг шкафингни титкилаб қарашга мажбур қилди, хайриятки, у ердан ҳеч қанақа ўн долларлик пул чиқмади. Шундай бўлса ҳам полиция чақириб, сени шубҳа остига олинганлар сифатида рўйхатга тиркатиб қўймоқчи.

– Сиз бунга нима дедингиз?

– Мен ундан шопмай туришни, бундай қилмасликни илтимос қилдим, ўзи билан бир гаплашиб кўрай, дедим... айт, бу сенинг ишингни?

– Йўқ. Сиз менга ишонасизми?

Доминик ҳорғин равишда елка учирди:

– Билмадим. Лекин кимдир унинг чўнтагига тушгани аниқ.

– Бир кунда ечинувхонага мингта одам кириб-чиқади... Нега энди келиб-келиб мендан кўрасиз?

– Ҳозиргина айтдим-ку сенга. Бу нарса сен бу ерга келган пайтдан бошланган эди.

– Хўш, нима қил дейсиз? Бўша демоқчимисиз?

– Ҳа – йўқ, – деди бошини чайқаб Доминик. – Шунчаки ўзингга эҳтиёт бўл, демоқчиман. Ҳар доим одамларнинг кўзида бўлишга ҳаракат қил. Балки, бости-бости бўлиб кетар... Уҳ, шу лаънати Гринингни ҳам, унинг ўн доллар пули ҳам қуриб кетсин-да!.. Юр, сенга пиво олиб бераман. Зап бўлди-а!

Топшириқ билан пакетни олиб почтага кетган Томас қайтиб келганда ечинувхонада ҳеч ким қолмаган эди. Ҳамма клублараро мусобақа бўладиган тепа залга тўпланганди. Ҳамма келган эди-ю, фақат бир киши йўқ эди. Бу клубнинг ёш аъзоси Синклер деган йигит бўлиб, у ҳам шу командага кирарди, бироқ унинг жанги ҳали олдинда эди. Баланд бўйли ва хушқомат Синклер яқинда Гарвард университетини битириб, юристлик дипломини олганди. У газеталарда тез-тез номлари тилга олиниб турадиган жуда бой оиланинг фарзанди эди. Ёш Синклер отасининг оқловчилик идорасида ишларди. Ёши улуг клуб аъзоларининг оғзидан Томас, ўғил Синклер гоят истеъдодли оқловчи, у узоққа боради, қабилидаги гапларни кўп эшитарди.

Ҳозир эса Томас унсизгина ечинувхонага кириб келди-ю, кўзи, очик шкаф олдида туриб, аста пиджак чўнтагидан қоғоз пулни суғуриб олаётган ўша Синклерга тушди. Томас бу кимнинг шкафи эканини билолмади-ю, лекин Синклерники эмаслигини аниқ биларди, чунки Синклернинг шкафи унинг шкафи билан ёнма-ён эди-да. Ҳамиша кулиб турувчи, икки юзи қип-қизил Синклернинг ранги ўчган, чеҳраси жиддий тортганди. Манглайида эса тер томчилари йилгилларди.

Бир дақиқа Томас билмасдан изимга қайтиб кета оламанми, йўқми, деган мулоҳазага бориб, иккиланиб туриб қолди. Унгача Синклер пулни олиб бўлиб, кўзларини кўгарди ва рўпарасида турган Томасни кўрди. Энди қайтиб чиқиб кетишдан фойда йўқ эди. Томас дарҳол унинг олдига борди-да, кўлидан тутди. Гўё узоқ масофадан югуриб келгандек, Синклер тез-тез ва оғир нафас оларди.

– Яхшиси, пулни жойига қўйиб қўйинг, сэр, – деди Том шивирлаган овозда.

– Яхши, – деди Синклер, – қўйиб қўяман. – У ҳам шивирлаб гапирди.

Унинг қўлини ушлаб турар экан, Томаснинг миясида шундай ўйлар чарх

урарди: борди-ю, у Синклернинг айбини фош этса, ишидан маҳрум бўлиши турган гап. Уз доираларидаги одамнинг шармандасини чиқарган хизматкорнинг клубда юришига клуб аъзолари асло тоқат қилолмайдилар. Бу тўғрида ҳеч кимга оғиз очмай деса... Томас фурсатни қўлдан бермасликка тиришарди.

– Ҳамма мендан шубҳа қилаётганидан хабарингиз бор-а, сэр?

– Мени кечир, – деди Синклер. У дағ-дағ қалтирарди-ю, лекин қочиб қолишга уринмасди.

– Менга уч нарса қилиб берасиз. Биринчидан, пулни жойига қўйиб қўясиз, иккинчидан, минбаъд бундай номаъқулчилик қилмайман деб сўз берасиз...

– Онг ичаман, Том. Мен сендан миннатдорман...

– Мендан қанчалик миннатдор эканлигингизни исботлашингиз керак, – деди Том. – Учинчидан, ҳозирнинг ўзида менга беш минг долларга қарз тилхати ёзиб берасиз ва уч кун ичида келтириб, кафтимга қўясиз. Биз энди пайшанба куни кечки соат ўн бирда “Турэн” меҳмонхонасининг барида қўришамиз. Бу товон тўлаш оқшоми бўлади.

– Мен келаман, – эшитилар-эшитилмас шивирлади Синклер.

Томас унинг қўлини қўйиб юборди, чўнтагидан унинг турли тошшириқларини бажариб юргандаги майда-чуйда ҳаражатларини ёзиб қўядиган ён дафтарини олди-да, унинг тоза бетини очиб, Синкларга қаламни тугқазди. Агар Синклернинг асаби мустаҳкам бўлганда-ку, шартта орқасига бурилиб, кетиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Кейин Томас бу воқеа тўғрисида бировга айтиб берган тақдирда ҳам Синклер, дўстим ҳазиллашяпти, деб осонгина кугулиб кетиши ҳам мумкин эди. Унинг қўрқоқлиги Томасга шу пайтда жуда кўл келганди, чунончи Синклер ён дафтарни олди-да, тилхат ёзиб берди.

Соат беш минути кам ўн бирда эғнида костюм, бўйнига галстук таққан Томас (бугун у чинакам жентльменлардай кўринмоқчи бўлган эди) “Турэн” меҳмонхонасининг барида кириб келди ва ҳув бурчакдаги столга бориб ўтирди. Бу ердан залга кириб-чиқаётганлар аниқ-таниқ кўриниб турарди. Рўпарасида официантни кўриб, у бир шиша пиво буюрди. “Беш минг доллар-а, нақд беш минг доллар!” – хаёлидан кечирди Томас. Ўз вақтида унинг отасидан шунча пулни шилиб олишганди, энди бўлса Томас бу пулни уларнинг ўзидан ундирияпти. Сирасини айтганда, Томаснинг Синклерга нисбатан ҳеч қандай гарази йўқ эди. Синклер ёш, хушрўйгина йигит бўлиб, кўзлари одамга дўстона боқарди, гапирганда овозини сира кўтармас, ўзини тутарди. Борди-ю, унинг ўғрилиқка интилиш касали борлиги ошкор бўлгудек бўлса, ўша заҳотиёқ унинг бор обрўси ер билан битта бўларди. Лекин начора, ҳаёт ўзи шунақа, ҳар бир тўкис нарсага ҳам битта айб тақаб қўяди.

Соат ўн бирдан уч минут ўтганда эшик очилиб, Синклер кириб келди. У қоп-қоронғи зал ичкарасига ҳадик билан кўз югуртира бошлади. Томас ўрнидан турди.

– Салом, сэр, – деди у Синклер унинг столига яқин келгач. – Кўнглингиз нима ичишни тусайди?

– Сувли виски бўлса, ёмон бўлмасди, – одоб билан жавоб қайтарди Синклер. Официант унинг олдида сувли вискини қўйиб кетгач, у ютоқиб ича бошлади. – Шуни айтиб қўяйки, зарур бўлиб қолгани учун олмагандим пулни.

– Биламан.

– Мен шу дардга мубтало бўлганман, – давом этди Синклер. – Бу ҳам бир касаллик экан. Мен руҳшунос докторга ўзимни қаратаяпман.

– Тўғри қиласиз ҳам.

– Бир дардманд одам билан шундай муомала қилишдан уялмайсанми?

– Йўқ, сэр.

– Жуда мўлжалга урдинг, итвачча.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, сэр.

Синклер пиджагининг тугмаларини ечди, қўйин чўнтагидан қалин конвертни олди-да, столга, ўзи билан Томаснинг ўртасига қўйди.

– Мана, ол. Бунда қанча айтган бўлсанг, шунча пул бор. Санаб ўтирмасанг ҳам бўлади.

– Бунга сира шубҳа қилмайман, сэр, – дея Томас конвертни олиб, пиджагининг қўйин чўнтагига солиб қўйди.

– Мен кутаяпман, – деди Синклер.

Томас тилхатни олиб, стол устига қўйди. Синклер тилхатга бир қараб қўйди-да, қўлига олиб, майда-майда қилиб йиртди ва кулдонга ташлади.

– Виски учун раҳмат, – деди у миннатдорчилик билдириб. Сўнг ўрнидан турди-да, бардан чиқиб кетди.

Томас пивонинг қолганини шошмасдан ичди ва ҳисоб-китоб қилди, кейин меҳмонхона вестибулига ўтиб, бир кеча учун номер олди.

У икки кишилик каравотда мириқиб ухлади, эрталаб эса Доминикка кўнғироқ қилиб, оилавий ишлар юзасидан Нью-Йоркка боришга тўғри келиб қолганини, душанбагача қайта олишини хабар қилди. У клубда ишлаб келаётганидан бери уч ой бадалига бир кун ҳам дам олмаганди. Шунинг назарда тутиб, Доминик дарров рози бўла қолди. Шу билан бирга душанба куни эрталаб, албатта ишда бўлгин, деб амрона тарзда уқдириб қўйди.

У поезддан тушганида майдалаб куз ёмғири шиваларди, бу эса Порт-Филиппнинг бадтар фазини қочираб юборганди.

Том такси кира қилса ҳам бўларди, бироқ шунча йиллик айрилиқдан сўнг у пиёда юришни афзал кўрди. Қадрдон шахрининг кўчаларини пиёда кезиб ўтиб у зимдан ўзини нимага ҳозирлаб борарди? Бу ёғи унинг ўзига ҳам қоронғи эди.

Йўл бўйи биронта ҳам таниш одамга кўзи тушмади, ҳеч ким у билан кўришмади. Юзларини яшириб олганча ёмғир остида тез-тез юриб кетаётган одамларнинг ҳаммаси етти ёт бегона эди. Мана сенга тантанали равишда қайтиб келишу тантанали кутиб олиш...

Ўтган йиллар мобайнида, Вандерхоф-стриг кўчаси бутунлай ўзгариб кетганди. Кўчада турмага ўхшаш бир баҳайбат иморат қад кўтарганди. Унда қандайдир фабрика жойлашибди. Кўшига майда дўкончалар тамбалаб ёпиб қўйилибди, ишлаётганларининг ҳам тепасида нотаниш фамилиялар ёзилган лавҳалар осиб қўйилган. Ёмғир кўзига тушмаслиги учун Томас бошини эгиб олганди, ниҳоят, бошини кўтариб қаради-да, тахта бўлиб қолди: булочка дўкони ўрнида, унинг киндик қони тўкилган уйи жойида каттакон озиқ-овқат дўкони қад кўтариб турарди.

Томас ҳайрон бўлганча юришда давом этди. Бир вақтлар булочка дўкони ёнида жойлашган гараж қайта тикланибди, тепасидаги лавҳада эса янги соҳибнинг исми жимжима қиларди... Лекин муюлишгача юриб боргач, Жардинонинг резавор дўкони ўзининг қадимги жойида қолганини кўрди. Томас дўконга кирди-да, то миссис Жардино нўхатни арзонроққа олмоқчи бўлган қандайдир кампир билан савдосини пиштириб олгунча қараб турди. Ниҳоят, харидор кампир чиқиб кетди ва миссис Жардино янги харидор томон юзланди. Қадди-баста беўхшов бу жиккаккина, қирғийбурун аёлнинг пастки лабида оргиги бўлиб, унда икки дона узун-узун йўғон тола ўсиб чиққанди.

– Хўш, хизмат?

– Миссис Жардино, – деди Томас сипороқ кўриниши учун елкасини тушираркан, – сиз, эҳтимол, мени эслолмассиз... Лекин мен сизга... ҳалигидай, ён қўшни-жон қўшни эдик. Ҳу анави ерда бир булочка дўкони бўларди... Менинг фамилиям Жордах.

– Сиз уларнинг қайси бири бўласиз? – сўради миссис Жардино хираланиб қолган кўзлари билан унга тикилиб қараб.

– Кичкинасимон.

– Э-ҳа, бўлди. Митти қароқчи.

Миссис Жардинонинг бу илтифотига Томас табассум билан жавоб қайтармоқчи бўлган эди, бироқ аёл унга совуқ қараб турарди.

– Хўш, қандай юмуш билан келдинг?

– Мен анчадан бери бу ерда турмайман. Ота-онамни кўргани келсам, булочка дўкони ўз ўрнида йўқ.

– Унинг йўқ бўлганига анча йиллар бўлди, – деди Жардино газабланган ҳолда елкаларини қисиб ва олмаларни қора доғлари кўринмайдиган қилиб терар экан. – Қалай қариндошларинг сенга бу ҳақда хабар қилишмади?

– Мен ўзи анчадан бери улар тўғрисида ҳеч нарса эшитганим йўқ. Улар қаердалигини сиз билмайсизми?

– Мен қаёқдан биламан? Ифлос Италия аёллари билан улар ҳеч ҳам гаплашмасдилар. – Шундай деди-да, намоёишкорона ундан тескари ўтирилиб олди ва кашничи боғламларини тартибга келтира бошлади.

– Нима ҳам дердим, катта раҳмат сизга. Кечирасиз, – дея Томас эшик томон йўналди.

– Шошмай тур-чи, – деб уни чақирди миссис Жардино. – Сен кетганингда отанг ҳали бормиди?

– Ҳа.

– Ундай бўлса, отанг ўлиб кетди. – Аёлнинг овозида унинг мамнун бўлаётгани шундоқ кўриниб тарарди. – Чўкиб кетди. Дарёда. Шундан кейин оинг бош олиб чиқиб кетди, сенлар турган уйни эса бузишди, ҳозир... Ҳозир унинг ўрнида мана бу ҳайҳотдай дўкон қурилган. Ҳадемай у бизни хонавайрон қилади, – деди аёл суҳбатини аянчли сўзлар билан тугаллар экан.

Вокзалга бора туриб Томас банкка кирди ва битта сейфини ижарага олди-да, юз долларни ўзида қолдириб, тўрт минг тўққиз юз долларни сейфга солиб қўйди. Хаёлидан, почтага бирров кириб ўтсаммикин, балки у ерда онам билан акамнинг янги адресларини айтиб беришар, деган ўй кечди. Бироқ кейин бу фикридан қайтди. Ахир у бу ерга онаси билан акасини эмас, орани очик қилиб қўйгани отасининг олдига келганди-да.

2-боб

1950 йил

Насияга олинган қора плаш ва қора шапка кийиб олган Рудольф коллежнинг бошқа битирувчилари орасида ўтирарди.

– Ҳозир, минг тўққиз юз эллагинчи йилда, яъни асримизнинг қоқ ўртасида биз, америкаликлар, ўзимизга ўзимиз бир қанча саволлар билан мурожаат қилмоғимиз тақозо этилади. Хўш, бисотимизда нима бор? Бундан кейин нима бўлишини хоҳлаймиз? Бизнинг кучимиз нимадаю заифлигимиз нимада зоҳир бўлади? Олдинда бизни нималар кутаяпти?

Йирик ҳукумат амалдори бўлган бу нотик коллеж президенти олдига Вашингтондан (азбаройи ҳурмат юзасидан) келган эди. Бир вақтлар бу иккаласи Коргелл университетиде бирга ўқиганди.

Студла нотинч ўтирган Рудольфнинг миясини бу саволлар бутунлай банд этди. Дарҳақиқат, ҳозир, асрнинг қоқ ўртасида, менинг ихтиёримда нима бор? Нима бўлишини истайман? Менинг қудратим нимадаю ожизлигим нимада? Олдинда мени нималар кутаяпти? Ҳозир ихтиёримда бакалавр дипломи, тўрт минг доллар қарз ва рамақдажон онамдан бошқа ҳеч вақом йўқ. Мен бойиб кетишни, эркин бўлишни, ўзгаларга яхши кўринишни истайман. Қудратим нимада? Мен икки юз йигирма ярд масофани уч секунду саккиз миллисекундда югуриб ўта оламан. Менинг ожизлигим нимада? Ҳаммадан ёмони – ҳалол одамман. Вашингтондан келган Улуғ Одамга қўз ташлаб қўяр экан, у ўзича жилмайиб қўйди. Олдинда мени нималар кутаяпти? Қани, ошна, бу саволга ўзинг жавоб бера қол.

Вашингтондан келган арбобнинг ҳар қандай урушга қарши турувчи, мўътадил тинчлик тарафдори эканлиги шундоқ кўриниб турарди.

– Бутун дунёда қуролланиш пойгаси тобора авж олиб бормоқда, – тантанавор оҳангда хитоб қилди у. – Тинчликни сақлаб қолувчи ягона таянч – бу Қўшма Штатларнинг ҳарбий қудратидан иборат. Урушнинг олдини олиш учун Қўшма Штатлар ўзининг қуролли кучларини шу даражада кўпайтириб, шу қадар мустаҳкамлаб олмақлари зарурки, унинг қарши зарба бериш имконияти ўзгаларнинг ҳарбий устунликка эга бўлиш учун қилаётган телбаларча ҳаракатини тийиб қўядиган бўлсин.

Рудольф қатор ўтирган битирувчи дўстларини битта-битта назардан ўтказди. Уларнинг деярли тенг ярми иккинчи жаҳон урушида иштирок этганди. Қўшларни эса аллақачон уйланиб олган, уларнинг тантаналар баҳонаси билан саргарошхонада сочларини текислагиб чиққан хотинлари орқалаги қаторларда ўтиришарди. Баъзиларининг қўлида боласи бор эди, чунки болани уйда кимга

ҳам қолдиришарди? Сабаби: қарийб уларнинг ҳаммаси автофургонларда туришар ёки эрлари бугун бериладиган диплом учун курашини пойлаб, сершовқин ётоқхонадан ижарага олишган хоналарда истиқомат қилишарди. Қизиқ, тобора авж олиб бораётган қуролланиш пойгаси хусусида шериклари нима деб ўйлашаётганикин — Рудольф шуни билгиси келарди.

Рудольфнинг шундоқ биқинида Талсадан келган юзлари дум-думалоқ, гул-гул очилган Бредфорд Найт исмли ёш киши ўтирибди. Ўз пайтида пиёда аскарлар сержанти бўлган Найт урушни Европада ўтказганди. Коллежда у Рудольфнинг энг қадрдон дўсти саналарди; сўзларни оклахомача усулда секин-секин, чўзиб талаффуз қиларди-ю, лекин ўзи жуда ҳам серғайрат, дилкаш йигит эди, шу билан бирга кибру ҳаволи ва қувгина ҳам. Рудольф иккаласи бирга кўп марта балиқ овига боришган ва талай пивонинг “бошига етишган”. Брэд дўстини Талсага боришга, ўзи ва отаси билан нефть саноати билан шуғулланишга қайта-қайта ундарди. “Йигирма беш ёшнинг миллионер бўласан, ўғлим, — дерди Брэд. — У ёқларда нефть тўлиб-тошиб ётибди. “Қадиллак”ларни худди қўлқопдай алмаштирасан”. Брэднинг отаси ростдан ҳам йигирма беш ёшида миллионер бўлганди-ю, лекин ҳозир кўл учидан кун кўришарди. “Бу қийинчиликлар вақтинча, ҳадемай ўтиб кетади”, — дерди Брэд. Отаси ҳатто диплом топшириш маросимига келишни ҳам ўзига эп кўрмаганди.

Рудольф таклиф қоғози юборган бўлишига қарамай, бу маросимга Тедди Бойлан ҳам ташриф буюрмаганди. “Парти кетиб, шарти қолган қишлоқ хўжалик коллежида аллақандай демократнинг маърузасини тинглайман деб шундай ажойиб ёз кунда эллик милялик жойга ҳарсиллаб боришга тоқатим йўқ”. — Унинг жавоби шу бўлганди.

Бир маҳаллар, қирқ олтинчи йилда Бойлан, ўқиш ҳақини мен гарданимга оламан, деб таклиф киритганда Рудольф ҳатто янги Англиянинг кўҳна университетларидан биронтасига кириб ўқиш ҳаракатида эмаслигини айтиб, унинг бу таклифини рад қилган эди, Бойлан унинг бу қайсарлигини ҳамон дилидан чиқариб ташлюлмаганди. “Бироқ, — деб хатида давом этганди Бойлан, — бундай воқеани ҳар қандай ҳолатда ҳам нишонлаш зарур. Бу машамшаларингдан қутулгандан кейин олдимга кел, бир шампанхўрлик қиламиз-да, сенинг келажагинг тўғрисида гаплашиб оламиз”.

Рудольф айнан Уитби коллежини танлагани бежиз эмасди. Бунинг иккита сабаби бор эди. Биринчидан, агар у Йель ёки Гарвард университетига ўқишга киргудек бўлса, унинг Бойландан қарзи тўрт мингдан ҳам ошиб тушарди, иккинчидан эса унинг насл-насаби ва пулга муҳтожлиги Америка жамиятидаги ёш лордлар даврасида яққаланиб қолган бўларди. Уитбида бўлса гариблик одатдаги ҳол саналарди. Кузга бориб дарслик китоблар ва энгил-бошлар ҳақини тўлаб кўйиш учун талабаларнинг аксарияти ёзда ишлаб пул топишга мажбур бўлар эди.

Уитби коллежининг яна бир қулай томони шунда эдики, у Порт-Филипга анча яқин жойда эди, ҳар шанбада Рудольф остона ҳатлаб ташқарига чиқмай кўйган онасини бориб кўриб тура оларди. “Бу аҳволда онамни ўз ҳолига ташлаб кўйишга сира ҳаққим йўқ”, деб ўйларди Рудольф. Уитбида ҳам ёлғизлик ва ғам-қайғулар онасини бугунлай енгиб, савдойинамо бўлиб қолганди, ўғли бўлмаса аллақачон жон таслим қилиши аниқ эди.

Ёзда биринчи курсни тугатганидан кейин Рудольф кечқурунлари ва шанба кунлари Колдервуд универмагида ишлай бошлади ва Уитбидан ошхонали, икки хоналик арзонгаров уй қидириб топди-да, онасини ҳам ўша ерга кўчириб олиб кетди. Ҳозир у ана шу уйда ўғлининг йўлига кўз тикиб ўтирибди. Рудольф маросимга онасини ҳам юра қолинг деган эди, лекин у тоби қочиб турганини баҳона қилиб бормади. Қолаверса, ҳозирги кўринишим билан сени кулига кўйиб нима қиламан, деб очигини айтиб қўя қолди.

“Бир ҳисобдан уялтириб қўяман деб онам жуда ошириб юбордилар”, деб кўнглидан кечирди Рудольф, курсдошларининг кийинган жиддий ота-оналарига разм солиб қараркан. “Лекин на хусн-жамолда, на ясан-тусанда ойим буларнинг олдидан ип эшолмайдилар, бунга тан бермай иложим йўқ. Яхши ўғил бўлиш бошқа экан-ку, ҳақиқатнинг кўзига тик боқиш бошқа экан”.

Шундай қилиб, Мэри Пейс Жордах шишиб кетган ва қарийб ҳаракатдан қолган оёқларини олдинга чўзганча хилват уй деразаси олдида тебранма курсида ўтирибди. Чекавериб, рўмолини шундоқ кул қилиб юборганди. Углига сунъий чарм найча ичига айлангириб солинган дипломнинг қандай тошпирилишини у кўролмади.

– Ҳарбийларнинг қудрати даҳшатли тус олган, – нотик жазавога тушиб маъруза ўқирди, – бироқ бизнинг улардан жуда буюк афзаллигимиз бор – ер юзидаги жамики оддий инсонлар тинчликка интиладилар...

Агар Рудольф ўша айтган оддий инсонлар жумласидан саналса, демак ҳукумат амалдори, табиийки, уни ҳам назарда тутиб гапирарди. Коллежда уруш ҳақидаги бундай маърузаларни эшитавериш қулоғи шишиб кетган Рудольф ўзидан кейинги авлодларга ҳавас қилмай қўйганди.

Маърузасининг сўнгида нотик буюк имкониятларга тўлиб-тошиб ётган мамлакати – Американи, одатдагидай, оғиз кўпиртириб мақтади. Ҳолбуки, шу ўтирган навқирон йигитларнинг қоқ ярми яқингинада Америка учун жонларини қурбон беришларига бир баҳя қолган эди. Лекин маърузачининг нигоҳи ҳозир ўтмишга эмас, келажакка қадалганди, у кўпроқ фан, маиший ҳизмат соҳасидаги имкониятлар “омад биздан кўра камроқ кулиб боққан” халқларга ёрдам қўлини чўзиш ҳақида гапирарди. Эҳтимол, Вашингтондан келган бу одамни айбонлаш унчалик ўринли эмасдир, лекин бир минг тўққиз юз эллагинчи йилдаги Америка имкониятлари ҳақида у ўқиётган маъруза боши-кети йўқ тумтароқли, ҳавойи ва соф вашигтонча мақтанчоқлик билан айтилаётган қуруқ гаплар эканлиги очиқ-ойдин кўриниб турарди. Булар бари битирувчилар кечасида гапириладиган тантанали нутққа тўлиқ равишда мос келарди, албатта, бироқ ҳозир унинг қаршисида қора либоста бурканиб, арзимаган, молиявий аҳволи танг қишлоқ хўжалик коллежини битирганлиги ҳақидаги диплом тошпирилишини интизор кутиб ўтирган уч юз нафардан сал кўпроқ қашшоқ оилалар фарзандларининг ёруғ дунёдаги умидларига қилча тўғри келмасди. Уларнинг фикру хаёли эртадан бошлаб ишга қандай жойлашишу қандай пул топиш ташвиши билан банд эди.

Ўқитувчилар учун ажратилган биринчи қаторда ўтирган тарих ва иқтисод кафедрасининг мудирин профессор Дентон орқасига ўтирилди-да, профессор Лойднинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Бунинг ўзича профессор Дентон ҳукумат аъзосининг сўзамоллиги хусусида изоҳ билдирди, деб ўйлаб Рудольф жилмайиб қўйди. Дейтон ўрта бўйли, сержаҳл, сочи оқара бошлаган киши эди, ўзининг илмий мавқеидаги энг юқори даража – мана шу кафедра мудирлиги вазифасидан баланд кўтарилганига ақли етганидан ҳаётнинг унга кўнда қизиғи қолмаганди. Талабалар билан олиб борган машғулотларида у вақтининг кўп қисмини ҳали Фуқаролар уруши пайтидаёқ йирик молиячилар ва корчалонлар, унинг гапича, Американинг иқтисодий ва сиёсий тизимини қандай қилиб издан чиқариб юборганлари ҳақида баландпарвоз гапларга сарфларди.

“Америка иқтисодини улар ошиқ ўйинига айлангириб юборишди, – дер эди у талабаларга қараб. – Қонунлар бойларнинг ошиғи фақат олчи, қолганларники нукул чикка турадиган қилиб, пухта ишлаб чиқилган”.

1932 йилда Морган бир цент ҳам даромад солиғи тўламаган, деб профессор Дентон ҳеч бўлмаганда – ҳар семестрда бир марта талабаларга ўқдиришни қанда қилмасди. “Ўзингиз ўйлаб қаранг, жентльменлар! – дерди у куйиб-пишганча. – Оддий ўқитувчилик маоши олиб турган мен бўлсам, худди ўша йили федерал ҳукуматга беш юз йигирма етти доллар ўттиз центни жарақлатиб санаб берганман, ахир”.

Бироқ профессор Дентоннинг сўзлари у кўзлаган мўлжалга бориб урмаганини Рудольф аниқ сезди. Вужудларини газаб ва нафрат туйғуси чулаб, дарҳол инқилоб учун курашда бир ёқадан бош чиқариш, ўрнига жуда кўп талабалар, шу жумладан Рудольфнинг ўзи ҳам хаёл осмонида парвоз қилмоқда эди. Улар ҳам бизлар каби давлатимизнинг сассиғига чидолмай, ҳокимиятни эгаллайдиган, Морганларнинг зулм сиртмоғидан қутуладиган ёки профессор Дентоннинг таъбири билан айтганда, “сайловчиларнинг қонунлаштирилган

асоратидан” халос бўладиган кун қачон келаркин, дея орзуларга берилишди, холос.

Рудольф Дентондан уч курс таҳсил олди ва имтиҳонни “аъло”га топширди. Шундан кейин профессор уни тарих кафедрасида ўқитувчиликка ишга таклиф қилди.

Дентоннинг кўп масалалардаги фикри эриш туюлиб, кўнглида уни хуш кўрмаса-да, бошқа ўқитувчиларга қараганда Рудольф шуни кўпроқ ҳурмат қиларди, дилида шунча йиллар бадалига мен фақат шу профессордан унча-мунча фойдали нарсалар ўргандим, деб иқрор бўлар эди.

Охирида худонинг исмини шафеъ келтириб, нотик ўз маърузасини тугаллади. Қарсақлар янгради. Кейин талабалар бирн-кетин бориб, дипломларини ола бошладилар.

Насияга олишган қора либослари билан бош кийимларини қайтариб беришди-да, Рудольф билан Брэд автобус бекати томон шошилишди. У ерда Брэднинг урушгача чиққан кўҳнагина “шевроле” машинаси уларга мунтазир эди.

– Юр, дўконга кириб ўтайлик, – деди Рудольф. – Мен Колдервудга бир келиб-кетаман деб айтиб қўювдим.

Колдервуднинг чоққина универмаги Уитбидаги асосий савдо-сотик кўчасининг энг гавжум муюлишида жойлашганди. Утган асрнинг тўқсонинчи йилларидан бери бу бинога жин ҳам теккани йўқ. Даставвал у оддийгина дўконча эди, мудроқ шаҳар аҳолиси, талабалар ва округдаги ўзига тўқ фермерларнинг анчайин эҳтиёжларини қондириб турарди. Шаҳарча йилдан-йилга ўсиб, ўзгариб бораверди, у билан барабар дўконнинг қиёфаси ҳам бошқача бўлиб кетди. Ҳозир икки қаватли универмагнинг ойналаридаги рангоранг буюмларга қараб кишининг кўзи қамашади. Савдо айни авж олган ўша ойлarda Рудольф аввалига қазноқчи бўлиб ишлади, ишлаганда ҳам ҳалол ишлади, дўконга наф келтириши мумкин бўлган бир қанча оқилона маслаҳат ва таклифлар киритди, асли насли дўкондорлар авлодидан бўлган Дункан Колдервуд бундай ёрдамчиларнинг қадрига етарди, чунончи, тезда Рудольфнинг лавозимини кўтарди. Лекин дўкон ўша-ўша ўртгача катталигида қолаверди, ундан ўсмади, бир неча кишининг ишини бир киши ҳам уйдalasа бўларди. Рудольф ҳам энди бир нечта ишни бажарарди – бир қарасанг сотувчилик қилаётган бўлар, бир қарасанг ойналарга буюмлар тераётган бўлар, рекламалар битар ёки молларни харид қилишда маслаҳатчи... хуллас, тўғри келган ишни қилиб кетаверарди. Ёзда эса, кун бўйи ишлаган пайтларида, Колдервуд унга ҳафтасига эллик доллар тўларди.

Дункан Колдервуд ёши элликларга борган, озгингина, камгап одам эди. Кеч уйланган бўлишига қарамай, учта қизлик бўлишга улгурганди. Дўкондан ташқари яна унинг шаҳарнинг ўзида ва шаҳар чеккаларида кўп ерлари ҳам бор эди. Ерининг қанчалигини у сира айтмасди – бир ўзию худо биларди. У дуч келган одамга лақиллашни ёмон кўрар, пулнинг қадрига етарди.

Брэд машинасини тўхтатди ва Рудольф дўконга кириб кетди.

Аёллар шовқинидан асосий савдо залида ўзгача файз ҳукмрон эди, кийимлар, кўп буюмлар, атир-упаларнинг енгил ҳиди димоққа уриб, кайфиятни кўтарарди – Рудольфга ҳаммадан ҳам шуниси ёқарди. У бутун дўконни юриб ўтиб, Колдервуднинг хонасига йўл оларкан, сотувчилар унга жилмайшар, дўстона тарзда қўл силкииб қўяр эдилар. Кимдир ҳатто овозини чиқариб “табриклайман” деди, унга жавобан Рудольф қўл силкиб қўйди. Рудольфни ҳамма яхши кўрарди. Айниқса катта қабдаги кишиларнинг жони эди у. Кимнидир ишдан бўшатмоқчи ёки ишга қабул қилмоқчи бўлишганда у билан маслаҳат қилишаётганини ўзлари билишмасди.

Колдервуд кабинетининг эшиги, ҳар доимгидай, очиқ эди. Колдервуд дўкон ичида нима гаплар бўлаётганини билиб туришни яхши кўрарди. У бу пайтда столда ўтириб хат ёзмақда эди. Унинг кабинети билан туташ нариги хонада котиба қиз ҳам ўтирарди, бироқ Колдервуд баъзи нарсаларни ўз котибасига ҳам ишонмасди. Кунда у тўртта ё бешта хатни қўлда ёзар, маркани ўзи ёпиштарар, почта кутисига ҳам ўзи элтиб ташларди.

Эшик очиқ туришига қарамай, Колдервуд унинг диққатини бўлиб, ишдан чалғитишларини ёқтирмас эди. Рудольф остонада тўхтади.

Колдервуд хатни ёзиб бўлди-да, қайтадан ўқиб чиқди, кейин хатнинг тоза бетини юқорига қилиб столга қўйди-да, нигоҳини кўтариб қаради ва деди:

– Кир, Руди. – Унинг овози қуруқ ва вазмин эди.

– Салом, мистер Колдервуд.

Рудольф кутмаган ҳолда Колдервуд ўрнидан турди, столни айланиб ўтиб келди-да, унинг қўлини қисди.

– Хўш, қалай бўлди бу ёғи?

– Ҳайратга соладиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, – жавоб қайтарди Рудольф.

– Қани, ўтир-чи, – Колдервуд яна жойига қайтиб бориб тик суянчиқли ёғоч стулга ўтирди, Рудольф эса столнинг ўнг томонидаги худди ўшандай стулга чўқди. – Америкада қатта давлат орттирган ёки шунинг арафасида турган жуда кўпчилик одам ҳеч қандай маълумот-паълумотсиз уддасидан чиққан. Бундан хабаринг борми?

– Ҳа.

– Олимларни улар ўзларига ёллаб оладилар, – деярли пўписа қилиб деди Колдервуд. Унинг ўзи ақалли ўрта мактабни ҳам битирмаганди.

– Маълумотим менинг бойиб кетишимга халақит бермаслигига тиришаман, – деди Рудольф.

Колдервуд қисқа ва қуруққина кулиб қўйди.

– Бу нарса қўлингдан келишига ишонаман, Руди, – деди у дўстона оҳангда, кейин тортмани очди-да, ундан бир духоба қутичани олиб, Рудольфнинг олдига қўйди. – Мана бу сенга.

Рудольф қутичани очиб қаради: унда ағдарма чарм боғичли қулинг ўргулсин швейцария соати бор эди.

– Бу дейман, менга жуда илтифот қилиб юбордингиз, сэр, – миннатдорона деди Рудольф, ҳайратини яширишга уриниб.

– Хизматингга яраша. – Колдервуд хижолатомуз қалта галстугини тўғрилади: бундай ҳиммат кўрсатиш унинг учун осон кечмаганлиги кўриниб турарди. – Сен менинг учун озмунча ишлар қилмадингми, ахир, – давом этди у. – Қалланг яхши ишлайди, бунинг устига савдо ишида сенинг олдинга тушадигани йўқ.

– Раҳмат, мистер Колдервуд, – деди Рудольф. Мана буни ҳақиқий нутқ деса бўлади. Тобора авж олаётган қуролланиш пойгасию омад кулиб боқмаган биродарларимизга ёрдам қўлини чўзиш борасидаги вашингтонча сафсаталарнинг кимга бир чақалик фойдаси бор?

Колдервуд бир оз тин олиб йўталиб қўйди-да, ўрнидан турди ва таваккал ишга қўл урадиган кунни охириги марта аниқлаб олмоқчидай деворда осиелиқ тақвим олдига борди.

– Руди, агар менда тўлиқ маош билан ишлашингни таклиф этсам, сен бунга рози бўлармидинг?

– Бу менга қандай иш беришингизга боғлиқ, – ҳушёрлик билан жавоб берди Рудольф. Худди шундай таклиф тушишини у олдиндан сезиб юрарди, бинобарин, қандай шартларга рози бўлишини ҳам кўнглига тугиб қўйганди.

– Ишинг ўша-ўша аввалгидек бўлади, фақат кўпроқ ишлайсан, холос, Ҳар соҳадан бир шингил деганларидек, дуч келган ишни бажараверасан. Нима, ё бўлмаса тайинли лавозим беришимни хоҳлармидинг?

– Агар лавозим кўнглимдагидай бўлса...

– Кўнги, кўнги... – гижиниброқ такрорлади Колдервуд, лекин шундай бўлса ҳам кулиб қўйди. – Бошқарувчига ёрдамчи лавозими бўлса-чи, сенга маъқул келадими?

– Бошламасига ёмон эмас, бўлаверади.

– Кетингга икки тегиб кабинетимдан ҳайдаб чиқарсам кўнгилдагидек иш бўлардику-я, – деди Колдервуд. Ҳозиргина чақнаб турган унинг кўзлари бир онда икки бўлак муз парчасига айланганди.

– Бировнинг кўзига сўтак бўлиб кўринишни истамайман, – деди Рудольф, – лекин келажакда нималарга эришишим мумкинлигини ўзим билишим керак. Менинг бошқа таклифларим бор, агар...

– Бошқа ҳамма аҳмоқлар сингари сенинг ҳам Нью-Йоркка қараб уриб қолдинг, дарров шаҳарни қўлга олиб, базмма-базм ялло қилиб юринг келаяпти, шекилли?

– Жуда ҳам унчалик эмас, – деди Рудольф. У Нью-Йоркка бориш тўғрисида ҳам пухта ўйлаб кўрганича йўқ эди. – Менга қолса, шу шаҳарда қолиб яшасам дейман.

– Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур, – яна жойига ўтирар экан, енгил хўрсиниб гапирди Колдервуд. – Менга қара, Руди. Менинг ёшим бир жойга бориб қолган. Докторлар, энди унчалик жонингизни койтаверманг, деб маслаҳат беришяпти. Лекин худо мени ўғил фарзанддан қистан... Отам дунёдан ўтгандан кейин бундаги ҳамма ишни мен ўз қўлим билан қилганман. Энди кимдир менинг ўрнимни босиши керак-ку. – У бошини эгди-да, қоп-қора қуюқ қошлари остидан Рудольфга синчковлик билан қараб қўйди. – Бошда ҳафтасига юз доллардан олиб турасан, бир йилдан кейин эса қараб кўрамиз. Қалай, шундай қилсак, сенингча адолатдан бўладими?

– Мутлақо, – жавоб қайтарди Рудольф. Унинг чўти билан эса бор-йўғи етмиш бешдан ошмасди.

– Ўзингнинг алоҳида кабинетинг бўлади. Тагидаги эски жойлаш хонасини иккинчи қаватга кўчирамиз. Эшикка “Бошлиқ ўринбосари” деган лавҳача қоқиб қўямиз. Лекин иш вақтида сен савдо залида бўлишинг шарт. Агар шунга рози бўлсанг, қўлингни бер. – Рудольф қўлини узатди ва Колдервуд маҳкам сиқиб қўйди. – Ишни бошлагандан олдин бир оз дам олишни хоҳларсан, балки? Мен тушунаман. Қанча муҳлат сўрайсан? Икки ҳафтами? Бир ойми?

– Эртага соат тўққизда мен ишда бўламан, – ўрнидан тураётиб жавоб берди Рудольф.

Колдервуд ошқоқ ясама тишларини ялтиратиб жилмайди.

– Сени танлаб, хато қилмаганман деб ўйлайман. Хайр.

Мэри Пейс Жордах ҳамон дераза олдида ўтирибди. Унинг икки кўзи кўчада – Рудольфнинг келишини кутарди. Ўғли унга маросим тугаши билан уйга қараб учаман ва дипломини кўрсатаман, деб ваъда берганди. Ўғли учун базмга ўхшаш бир нарса уюшгирса нур устига аъло нур бўларди-ю, лекин бунга унинг мажол итсайкан. Бундан ташқари, ўғлининг биронта ҳам дўстини у билмасди. Ҳолбуки, Рудольф талайгина дўстлар орттирганди. Ахир худонинг бермиш куни телефон жиринглаб, нуқул ёш-ёш йигитларнинг: “Бу мен – Чарли” ёки “Бу мен – Брэдман, Руди уйдаими?” деган овозлари чалингани-чалинган. Лекин у дўстларидан биронтасини ҳам сира уйга чақирмасди. Бир ҳисобдан тўғри қилади ҳам. Ахир шу уйнинг нимасига одам олиб келади? Биронта ҳам дарахтсиз яп-яйдоқ кўчадаги газмол дўкони устида жойлашган иккита зулматхона. Ўзи унинг пешонасига бир умр дўкон устида яшаб ўтасан, деб ёзилган экан. Кўчанинг нариги юзида, булар билан рўпарам-рўпара бир негр оиласи турарди, уларнинг ойнасидан ҳар доим тимқора башаралар унга ажабланиб қарагани-қараган эди. Шаҳватпараст ёввойилар. Бу ерга келганидан буён Мэри улар тўғрисидаги ҳамма гапни билиб олди.

Мэри сигаретани чекиб бўлди ва қалтироқ қўллари билан олдинги сигареталаридан рўмолига тушган куларни қоқиб-қоқиб ташлади.

Хуллас, ўзини минг ўтга-чўққа уриб, Рудольф ўйлаган ниятига етмай қўймайди. Худо Теодор Бойланнинг умрини узоқ қилсин. Унинг ўзини Мэри сира кўрган эмас, лекин Рудольф, жуда ақлли, сахий одам, деб уни доим мақтаб гапирарди. Нима бўлганда ҳам Мэрининг ўғли шундай мартабага муносиб эди-да. Мўмин-қобил, ақлли бола Рудольф... Унга ёрдам қўлини чўзган, қўллаган бўлса, зое кетмайди. Мана, охири у оёққа туриб олди. Гарчи бундан кейинги режалари хусусида оғиз очиб бир нима демаган бўлса-да, Мэрининг имони комилки, ўғлининг дилида бундай режалар, сўзсиз, бор. Чунки, у азалдан режасиз яшашни ёқтирмасди-да. Ишқилиб, битта-яримта қиз унга илашиб, ўзига эр қилиб олмаса бўлгани. Мэри Пейс жунжикиб кетди. Ҳа, ўғли Рудольф ҳар жиҳатдан мўмин-маъқул бола, бундай меҳрибон ўғилни икки дунёда ҳам топмайсан. Агар ўша Аксель гоийиб бўлган тунда Рудольф бўлмаганда, худо билади, унинг аҳволи не кечарди. Бошқа йигитлар бунақа

эмас, қиз зотига кўзи тушди дегунча ипини узган буқадай ўзларини ташлашади, ҳатто ичларидаги энг дуруст деганлари ҳам уйдан, ота-онасидан, ишидан осонгина воз кечиб қўя қоладилар. Мэри шу пайтгача Жулини кўрган эмас, лекин ўша қизнинг Бэрнард коллежида ўқишини биларди. Рудольфнинг ҳар якшанбада неча милялик масофани босиб, бўзчининг моксисидек қатнаб юрганидан ҳам хабари бор. Ҳар гал у қарийб тун яримда, ранглари ўчган, кўзларининг таги кўкарган, диққати ошиб, тунд бир ҳолда қайтиб келади. Шундай бўлса ҳам, мана, беш йилдирки, Жули билан кўришиб туришини канда қилмайди. Энди бас, бошқасини тошгани маъқул. Ўғли билан ўзи гаплашади. Ҳозир андак ўзига қарамаса бўлмайди, одамгарчиликдан чиқиб қолади. Ахир, унга етолмай, ўлиб юрган қизлар озмунчами. Тутни қоқсанг, қиз тўкилади бу замонда.

Бир вақт муюлишдан катта тезликда, тормозлари гийтиллаб бир машина учиб чиқди. Мэрининг кўзи унда ўтирган ўғли Рудольфга тушди: қоп-қора сочлари шамолда тўзғиб, шу туришида ёш шаҳзодадан сира фарқ қилмасди!

Машина тўхтаб, ундан Рудольф енгил сакраб тушди. Унинг самбитдай қомаги башанг кўк костюми шундай ярашиб турардики! Киройи яхши кийимларни шундай қадди-қомати бор одам кийсин-да: Рудольф шамшоддай тик, елкалари кенгина, оёқлари узун йигит эди. Мэри Жордах деразадан ўзини тортди. Рудольф-ку бу тўғрида онасига оғиз очиб бир нарса дегани йўқ, бироқ унинг уззу-кун дераза олдида кўчага қараб ўтириши ўғлига хуш ёқмаслигини у яхши биларди.

Оғир ўрнидан турди-да, у рўмолининг учи билан кўзларини артди, сўнг оёғини базўр судраганча овқатланадиган стол томон юрди. Зина ёқдан ўғлининг қадам товуши қулоғига чалиниши билан Мэри шошиб сигаретасини қулдонга суқди.

— Мана, кўринг, — деди Рудольф ичкарига кириб келаркан, кейин у онасининг олдида стол устига чарм ўрамни ёйиб қўйди. — Лотинча ёзилган.

Мэри лотин услубида ёзилган ўғлининг фамилиясини ҳижжалаб ўқиб чиқди-ю, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Агар отангнинг қаердалигини билганимда... Унинг ёрдамисиз сен нималарга эришганингни ҳозир бир кўриб қўйсайди...

— Ойи, — деди юмшоқ оҳангда Рудольф, — отам ўлган.

— Одамлар шундай ўйласин деб қилган у бу ишни. Кошқийди мен унинг қанақалигини билмасам. У ўлгани йўқ, қочиб кетган. У ҳозир ҳам, мана шу дақиқада ҳамманинг устидан кулаётти. Ахир жасади барибир ҳам топилмади-ку, тўғрими?

— Майли, нима деб ўйласангиз ўйлайверинг, — хўрсиниб деди Рудольф. — Мен нарсаларимни сумкага жойлашим керак. Бу кеча Нью-Йоркда тунаб қоламан. — Шундай дея у ўзининг хонасига ўтди-да, устара, чўтка, пижама ва тоза кўйлагини сумкасига ташлади. — Сизга бирон нарса керакми? — кичқирди у онасига. — Кечкурун ейиша нимангиз бор?

— Консерва оча қоламан, — жавоб берди Мэри ва кўча томонга боши билан имо қилиб сўради: — Анови йигит билан бирга борасанми? Унинг машина ҳайдаши менга ёқмади. Ўпкасини қўлтиқлаган экан. Сенга бирон кор-ҳол бўлиб қолса, мен қандай кунларга қоламан, ҳеч бу ёғини ўйлаб кўрганмисан? Мени итдай ювиндихонага чиқариб ташлади-ку.

— Ойи, бугун иккаламиз учун чинакам байрам-ку. Бундоқ суонсангиз-чи.

— Дипломинг учун мен ром буюриб қўяман. Нима ҳам дердим, ўйна, кул. Ҳар қанча ўйнаб-кулсанг, ҳаққинг бор. Фақат узоқ қолиб кетмагин. Нью-Йоркда қаерда кўнасан? Ҳар эҳтимолга қарши менга телефонингни бериб кет.

— Ҳеч гап бўлмайди, ойи, кўнглингизни тўқ тутинг.

— Энди-да.

— Мен Гретхенникуда бўламан.

— Гумроҳ қиз! — Улар Гретхен ҳақида сира гапиришмас эди, лекин Рудольф у билан тез-тез кўришиб туришини Мэри сезиб юрарди.

— Эй худойим-эй, — хўрсинди Рудольф.

Мэри қуёшқондан чиқиб кетаётганини билиб турарди, албатта, лекин барибир таслим бўлишга бўйни ёр бермаётганди.

— Бундан кейинги режаларинг тўғрисида менга ҳеч нарса айтмадинг-ку, — деди Мэри. — Ахир сен энди ҳақиқий ҳаётга қадам қўяётирсан. Бирпас бўш вақт топарсан, ёнгинамда ўтирарсан, дилингдагини онангга айтарсан, деб умид қилган эдим... йўқ демасанг, чой дамлаб келай?..

— Эртага, ойижон. Эртага мен сизга ҳамма-ҳаммасини битта қўймай гапириб бераман, бу ёғидан ташвиш қилманг. — У онасини яна бир бор ўқиди-да, зинадан енгил чопганича ғойиб бўлди. Мэри Жордах ўрнидан турди, судралиб дераза олдига борди ва ўзининг тебранма курсисига чўкди. Бутун вақтини дераза олдида ўтказадиган кампир ўз жойини эгаллади. Майли, кўрса кўрар.

Машина елдек учиб кетди. Рудольф эса лоақал юқорига бирров кўз ташлаб ҳам қўймади.

Ҳа, ҳаммалари уни ташлаб кетишяпти. Худди тил бириктиришгандай. Ораларида битта сонлиси деб билгани ҳам мана, ҳайт деди-ю, кетди-борди.

Машина инграб-инграб ўрмалаганча тепаликка чиқди-да, бизга таниш тош дарвозадан ичкарига кириб келди. Жазирама июнь кўёши чарақлаб турганига қарамай, йўлакнинг ҳар иккала томонидан саф тортган мирзатераклар қоп-қора, мунгли соя ташлаб турарди. Атрофи қаровсиз қолиб, ғовлаб кетган гуллар билан қуршалган уй аста-секин, аммо бир зайлда нурашга бошлаган.

— Эшеровлар уйи инқирозга юз тутган, — деди Брэд машинани буриб, ҳовли томон йўналтирар экан. Рудольф тез-тез бу ерда бўлиб турганиданми, бунақа нарсаларга сира эътибор қилмаган экан. Унинг учун бу шунчаки Тедди Бойланнинг уйи эди, холос. — Ким туради бу ерда? Алвастими?

— Бир ажойиб танишим туради, — жавоб берди Рудольф. Бойлан ҳақида у ўртоғига бирон марта ҳам гапирмаганди. — Оиламизга яқин одам. Менинг ўқишимга шу ёрдам берди. Юр, мен сени у билан таништириб қўяман. Бир шампанхўрлик ҳам қиламиз.

Эшикни Перкинс очди.

— Салом, сэр, — деди у. Меҳмонхона тарафдан роял овози келарди. Рудольф Шубертнинг сонатасини дарҳол англади. — Мистер Жордах билан ўртоғи келди, — деб эълон қилди Перкинс меҳмонхона эшигини ланг очиб кўяр экан.

Бойлан куйни охиригача чалиб бўлди-да, кейин ўрнидан турди. Стол устидаги тузли челақда шампан виноси, унинг ёнида эса бир жуфт узун-узун энсиз қадаҳ турарди.

— Хуш келибсан, — деди у табассум билан Рудольфга қўлини узатиб. — Сени кўриб, бошим осмонга етди. — Бойлан икки ой жанубда юриб келганидан обдан офтобда куйган, сочлари ва тиккайган қошларининг бутунлай жизгинаги чиқиб, саргайиб кетганди. Бир лаҳза Рудольфга унинг башарасида нимадир ўзгаргандек туюлди, лекин айнан нима ўзгарганини ҳозирча пайқай олмади.

— Менинг дўстим Бредфорд Найтгни таништиришимга изн берсангиз. Бизлар битта гуруҳда ўқиганмиз.

— Салом, мистер Найт, — Бойлан унинг қўлини қисиб кўришди. — Бундан чиқди, сизни ҳам табрикласак бўларкан-да?

— Ҳа, шундай, — жилмайди Брэд.

— Бизга яна битта қадаҳ келтиринг, Перкинс, — деди Бойлан музли челақдаги шишани айлангириб туриб, кейин сўради: — Хўш, демократнинг маърузасидан анча нарсалар олган бўлсангиз керак? Бойликнинг ташвишлари тўғрисида ҳам бирор нарса дедими?

— У атом бомбаси ҳақида гапирди, — жавоб берди Рудольф.

— Энди биз уни кимнинг бошидан ташламоқчи эканимиз тўғрисида-чи, айтдими?

— Назаримда, ҳеч кимнинг бошидан ташламоқчи эмасмиз. — Нимагалигини ўзи ҳам билмайди-ю, лекин Рудольф бирданига ҳукумат аъзосининг ёнини олишни истаб қолди. — Умуман, унинг жуда кўп сўзларида жонли-жонли фикрлар бор эди.

– Йўғ-е? Балки, у хуфия республикачидир? – киноя билан деди Бойлан. Кутилмаганда Рудольф Бойлан башарасининг қаерида ўзгариш содир бўлганини пайкаб қолди. Кўзларининг тагидаги халгачалар гойиб бўлганди. Афтидан, жанубда у ҳўп тўйиб ухлаган кўринади.

Бойлан қадаҳларни тўлатди.

– Қани, келажак учун, – деди у. – Мана шу хатарли ва номаълум бўлган вақтинчалик муддат учун кўтарайлик.

– Бу дейман, кока-коладан кўра анча мазалироққа ўхшайдими? – деди Брэд. Рудольф хиёл хўмрайиб кўйди. Аслида Бойланнинг бу назокату нафосатидан гаши келиб, Брэд жўртгага ўзини соддаликка солганди.

– Боққа ўтиб, шишада қолганини офтобшувоқда ўтириб ичсак, бунга нима дейсизлар? – таклиф қилди Бойлан, Рудольфга бурилиб қараркан. – Тоза ҳавода ичишининг гашти бўлакча-да, байрамона руҳ келиб туради.

– Бош устига-ю, лекин биз шошиб турган эдик-да, – эътироз билдириб деди Рудольф.

– Ҳали шунақами? – ҳайрат билан қошларини кўгарди Бойлан. – Мен бўлсам, кечки овқатни бирга еймиз, деб ўтирибман. Дарвоқе, мен сизни ҳам дастурхонга таклиф қилганман, мистер Найт.

– Ташаққур, бироқ гап Рудида, у нима деса – шу.

– Нью-Йоркда бизни кутиб ўтиришибди, – деди тушунтириб Рудольф.

– Тушунаман. Базм, фақат ёшлар... – Бойлан ўзига яна шампан шаробидан кўйди. – Бундай кунда булар ҳаммаси жуда жоиз ва ўринли... Сен опангни кўрасанми?

– Ҳа, уникида йиғилишамиз. – Рудольфнинг ёлғонлайдиган одати йўқ эди.

– Мендан салом айтиб кўйгин, – илтимос қилиб деди Бойлан. – Ҳай атанг, дастурхон устида бир мириқиб гашлашиб оламиз деб ўтирган эдим-а, лекин сизлар бунақа шошиб турган экансизлар... Ҳа, бўлмаса-чи, шундай оқшом чоғи сизлар ўз тенгқурларингиз орасида бўлгингиз келади-да. Шундай бўлса ҳам мен учун бир неча минут вақтингизни бера оласизми?

– Унгача айланиб турсам майлими? – деди Брэд.

– Сиз жуда сипо экансиз, мистер Найт, – деди Бойлан дарҳол гап оҳангига кинояли тус бериб. – Лекин бизнинг Рудольф билан бировдан бекитадиган гапимиз йўқ эди. Шундайми, Рудольф?

– Билмадим, – совуқ жавоб берди Рудольф. У Бойлан ўйлаб кўйган номаълум ўйинда ишгирок этишни истамаётганди.

– Мен бир иш қилиб кўйдим, – ишчан тусда гап бошлади Бойлан. – “Куин Мэри” кемасида Европа айланаси бўйлаб қилинадиган саёҳатга сен учун чипта олдим. Яна икки ҳафтадан кейин сузиб кетасан, ҳарҳолда дўстларинг билан дийдорлашинингта, паспорт олишингта, бошқа керакли ишларингни саранжом қилишингта вақтинг бемалол етади. Ўйлаб қарасам, сен Лондон, Париж, Рим, яна бошқа бало-баттарларни бир кўриб кўйишинг керак экан, бу таомилда бор-да. Ўзи чинакам маълумотни одам коллежни тугатгандан кейин олади.

– Мен бундай қилолмайман, – қадаҳни ерга қўя туриб деди Рудольф.

– Нимага? – ҳайрон бўлди Бойлан. – Ахир бир Европада бўлсам, армоним йўқ эди, деб айтиб юрардинг-ку?

– Шундайку-я, лекин бу қачон моддий аҳволим кўтарсагина бўладиган иш.

– Э-э, бор-йўқ гап шундами? – ҳомийларча қаҳ-қаҳ уриб кулди Бойлан. – Сен менинг гапимни тўғри тушунмайсан. Бу менинг сенга совғам бўлади. Менимча, саёҳатдан сен фақат наф кўрасан. У сендаги унча-мунча содда-баёвликни ном-нишонсиз йўқотади – тагин бу гапимдан хафа бўлиб юрмагин. Эҳтимол, август ойида мен сени қаердадир Франция жанубида топиб оларман.

– Раҳмат, Тедди, лекин менинг иложим йўқ.

– Афеус, – елкаларини қисди Бойлан. – Дарвоқе, ақлли одам совғани қай пайтда қабул қилиб, қай пайтда инкор этишни ўзи билади. Албатта, сенинг бундан кўра қизикроқ режаларинг турганда...

– Эртадан бошлаб мен Колдервуднинг дўконида тўлиқ маош билан ишлай бошлайман.

— Бечора. Ҳали сени диққинафас ёз кутиб турган экан-да, — деди Бойлан. — Мен сенинг дидинга унчалик беш кетмадим, Рудольф. Францияга саёҳат қилиш бу ёқда қолиб, овлоқ бир шаҳарнинг исқирт бекаларига идиш-товоқ сотишни афзал кўрдингми? Айтмоқчи, гап уқдириб ҳам нима қилдим, ўзингнинг ақлинг етади-ку. Ёздан кейин-чи, хўш, ёздан кейин нима қилмоқчисан? Мен айтганимдай, ҳуқуқ билан шуғулланишга қарор қилдингми ёки дипломатик хизматга уриб кетмоқчимисан?

Мана, бир йилдан ошдики, Бойлан шу икки касбдан бирини танлайсан, деб Рудольфнинг қулоғига қуйиб келади. Бойланнинг ўзига қолса-ку, юриспруденция олдида бошқаси ўтаверсин. “Кучли ирода ва ўткир зеҳнли ҳар қандай йигитга, — деб ёзар эди у Рудольфга, — юриспруденция ҳокимият ва бойлик эшикларини ланг очиб беради. Америка ҳуқуқшунослар мамлакати. Кўпинча яхши адвокат уни ёллаган компанияни маҳкам ушлаб олади-да, аста-секин ўзи унга хўжайин бўлиб олади. Бизлар жуда бир оғир замонда яшаймиз, бундан кейин бадтар бўлса бўладики, беҳтар бўлмайди. Юрист, манамен деган юрист, албатта, бизларни зим-зиё ўрмон ичидан ёруғ оламга бошлаб чиқувчи ягона ишончли йўлбошчимиздир. Бу хизмати учун у муносиб тарзда рағбатлантирилади. Ҳатто сиёсатда ҳам шундай... ўзинг қара, сенатда юристлар нечта ўринни банд қилишади? Сен ҳам мана шу йўлдан борсанг, нима қилпи? Сармоядорлик тепаликларига мана шу масҳарабоз-лўттибозлардан бир галасини сақлаб ўтиргандан кўра сендай ақлли, сендай иродаси маҳкам бир одамдан мамлакатга кўпроқ фойда келишини худонинг ўзи кўриб турибди-ку. Ёки бўлмаса давлат департаментида хизмат қилиш ҳақида бир ўйлаб кўр. Бизга ёқадими, йўқми, бу ёғи билан ҳеч ким иш тутмайди, лекин биз ер юзига ҳукмронлик қиламиз ёки шунга интиламиз. Биз ўзимизнинг энг яхши одамларимизни шундай лавозимларга қўйишимиз керакки, бундай лавозимлар улар учун дўстларимиз ва душманларимиз фаолиятига таъсир ўтказиш имкониятини туғдирсин...

— Сен менинг саволимга жавоб бермадинг, — қистарди Бойлан. — Қай бирини танладинг?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам танлаганим йўқ, — жавоб қайтарди Рудольф. — Ками билан бир йил ишлаб бераман деб мен Колдервудга сўз бериб қўйганман.

— Яхши. Сен узоқни кўра билмас экансан, — деди ҳафсаласи пир бўлиб Бойлан.

— Йўқ, унақа эмас. Лекин мен ўз йўлимдан келаяпман.

— Нима ҳам дердим, Европага саёҳатинг қолдирилади-да, — деди Бойлан. — Бўпти, бораверинглари энди. У ёқда дўстларингиз кўз тутиб ўтиришибди. Сиз билан танишганимдан хурсандман, мистер Найт. — У шампан виносини охиригача симирди-да, хонадан чиқиб кетди.

Иккаласи дарвозадан ташқари чиққандагина Брэд гап қотиб деди:

— Бу одамнинг кўзлари бир галати эканми? Ҳеч тушунолмадим-да. Менга шунақа туюлдими, гўё кўз атрофи терисини... — у мос ўхшатишни тополмай жим бўлиб қолди. — Худди терисини... тортдирганми-ей. Э-ҳа, топдим, айтайми, нима? Гаров ўйнаймиз, у яқингинада ўзини пластик операция қилдирган.

Худди ўзи, ўйлади Рудольф. Бўлмаса-чи. Жанубда уйкута тўйиб ухламоқ қаёқда.

— Эҳтимол, — деди у овозини чиқариб. — Тедди Бойландан ҳар нарса кутса бўлади.

— Ошхонада майхўрлик, — қувноқ овозда эълон қилди Гретхен кириб келган навбатдаги жуфгликка қараб. Ўзи эса камбаргина меҳмонхона бўлмасига кўз югуртириб: “Булар бари кимлар ўзи? Нега бу ерга келишди?” деган гапни дилдан кечирди.

Ўттиз чоқли одам хонани лиқ тўлдирган, Гретхен шулардан жуда нари боргандан ярмигинасини танирди, холос. Ҳаммаси шумикан ё тагин келармикан? Бунининг ўзи ҳам аниқ айтолмасди. Кўнглида эса қайта-қайта эрим кўчада дуч келган одамни уйга бошлаб келяпти шекилли, деган хаёлга

ҳам борди. Мэри-Жейн барменликни қўлга олиб, баковуллик қилмоқда. Шу кунларда унга қийин бўлиб қолган — иккинчи марта эрдан ажраб, ҳали батамом ўзига келганича йўқ, шунинг учун қайдаки базму гурунг бўлса, уни, албатта, таклиф қилишни унутишмасди.

Шу аснода меҳмонлардан биттаси сигарета кулини тўғри гилам устига чертиб туширди, бу ҳам етмагандай, сигарета қолдигини ҳам ўша ерга ташлади-да, пошнаси билан эзгилаб ўчирди. Буни кўриб, Гретхеннинг таъби хира бўлди.

Ҳар доимгидек, Рудольф билан Жонни Хит иккаласи хилват бурчакка биқиниб олиб, нима ҳақдадир қизгин суҳбатлашишарди. Кўпроқ Жонни гапиряпти, Рудольф кулоқ солаяпти. Йигирма беш ёшли Хит Уолл-стритдаги маклёр ширкатларидан бирига аъзо бўлиб олган эди, узункулоқ гапларга қараганда у аллақачон талай мол-дунё орттиришга ҳам муваффақ бўлганмиш. Ўзи ҳам ниҳоятда одамижон, камтар, вазмин йигит, кўзлари ҳамиша чақнаб туради, овози эса мулойим. Нью-Йоркка келганидан бери Рудольфнинг кечкурунлари аксар у билан бирга овқатланишини, бейсбол ўйинига ҳам бирга бориб юришларини Гретхен билар эди. Ҳар сафар уларнинг суҳбатлашиб турганлари устидан чиқиб қолган пайтларда эса улар нуқул бир гапни чайнашгани-чайнашган эди: биржа савдо битимлари, компанияларнинг кўпайиши, янги фирмаларни тузиш, фойда, солиқларни камайтириш усуллари ва ҳоказо. Бу хилдаги гаплар Гретхенга қанчалик зерикарли туюлмасин, Рудольфни, афтидан, шунчалик ўзига оҳанрабодай тортарди. Бир кун Гретхен, уйимга келиб турадиганлар ичидан нима учун келиб-келиб айнан шу Жонни билан дўст тутингансан деб Рудольфнинг ўзидан сўради. Рудольф жуда ҳам жиддий тусда шундай жавоб қайтарди: “Сенинг таниш-билишларинг ичида менга бирон-бир фойдали нарса ўргатишга қодир бирдан-бир одам ўша бўлади”.

Бу Рудольфни сира тушунолмади-тушунолмади-да. Ҳар ҳолда Гретхен унинг учун мана бунақа зиёфат уюштираман деб хаёлига ҳам келтирмаганди. Фақат бу эмас, унинг уйида уюштирилган ҳамма зиёфат шунақа катта бўлиб кетади. Тўғриси, сабабини унинг ўзи ҳам билмасди. Ҳар сафар меҳмонлар касбларига қараб ҳар хил бўлар эди: актёрлар, актрисалар, ёш режиссёрлар, журналистлар, манекенчилар, “Тайм” журналида ишлайдиган қизлар, радиодаги продюсерлар, реклама агентлигида ишлайдиган йигит, у ёқдан эри билан ажрашиб, бу ёқдан одамларга “худо пенсонама нуқул бесоқол эрлардан ёзган экан”, деб овоза тарқатувчи Мэри-Жейнга ўхшаган шаллақи хотинлар, Уолл-стритдан чиққан мугтаҳамнамо кишилар, учинчи қадахдан сўнг Виллига ноз-карашма қилишни бошлаб юборадиган ебтўймас котиба аёл, қачон қарамасин, Гретхенга нукул Лондон ҳақида суҳбат очадиган эскадрильянинг собиқ учувчиси Вилли; аввалига ишқингда ёндим-куйдим қилиб, охирида Мэри-Жейнни ташлаб кетадиган кимнингдир хотинидан норози эри ва ҳоказо...

Ҳа, ҳар сафар ташриф буюрувчилар касб-корига қараб ҳар хил кишилар бўлар эди-ю, бироқ суҳбатлари ўша-ўша бир мавзудан ташқари чиқмасди. Ойда бир марта шундай ўтириш қилиб турилса, нимаси ёмон? Агар бутун хонани кулга тўлдириб юборишмаса, ойда икки марта ўтирса ҳам бўлаверади. Ичларида биронта ҳам қаланғи-қасанғиси йўқ, ҳаммалари ранг-рўйли, келишган, маълумотли ёш одамлар бўлишса. Бари пулни пул билан ўйнайди, эғилларидаги кийимларига ҳавасинг келади. Порт-Филипдалик пайтларида Гретхен худди ана шундай кишилардан дўстлар ортдиришни орзу қиларди. Мана, роса беш йилдирки, у шундай дўстлар қуршовида яшаб келаяпти... Ўтиришларнинг ҳисоби йўқ. Ошхонада майхўрлик доим авжида.

Гретхен жиддий тусда оломонни ёриб ўтиб, зинапоя олдида келди ва чордоққа, Билли ухлаб ётган хонага кўтарилди. Бу ерда ўғлининг каравоти ва ўйинчоқларидан ташқари Гретхеннинг иш столи ҳам бор эди.

Стул устида ёзув машинкаси турарди, китоб, газета ва журналлар хирмон бўлиб кетган. Гретхен ўғлининг ёнида ўтириб ишлашни яхши кўрарди, ёзув машинкасининг тарақ-туруғи Биллига сира халақит бермасди.

Гретхен стол чирогини ёқиб қараса, ўғли ҳали ҳам ухламаяпти. У пижамада

ўзининг каравотида ётарди, қўлини ҳавода оҳиста айлантириб, пастдан сузиб чиқётган сигарета тутунига ўзича аллақандай нақшлар чизарди. Ёнгинасида, ёстиқ устида латга жирафа. Бунга ўзи айбдорлигини ҳис этиб, Гретхеннинг юраги орзиқиб кетди. Лекин начора, тепада тўрт яшар болам ухляяпти, унга ёқмайди, деб бир уй меҳмоннинг оғзидан сигаретини олиб ташлолмайди-ку. У аста эгилиб, ўглининг пешонасидан ўпди. Ваннада чўмилиб чиққанидан кейин боладан совун ва барра эт ҳиди димоққа урарди.

– Катта бўлсам, ҳеч кимни меҳмонга чақирмайман, – деди Билли. Отамга тортмаган, кўнглидан кечирди Гретхен. Ўзи эса қош-кўзин ундан олгандай ўхшайди: малласоч, юзларида чуқур кулдиргич. Жордахларга тортмасин ҳам. Айтгандай... Томас болалигида шунинг ўзгинаси эмасмиди?

– Ухла, Билли, – Гретхен каравот узра эгилди-да, уни яна бир бор ўшиб қўйди. Кейин стол олдига келиб, дуч келган китобни қўлига олди – “Психология асослари” экан. Ҳозир у Колумбия университети қошидаги кечки курсларга қатнаёпти. Дунёда маълумотсизликдан ёмони бўлмас экан, ўйлаб у ич-ичидан зил кетиб юради, айниқса Виллининг зиёли дўстлари олдида ерга кириб кетгудек бўларди, кези келганда Виллининг ўзидан ҳам озмунча хижолат чекмасди.

Билли оламга келгандан кейин Гретхен театрни тарк этди. Кейинроқ, ўелим оёққа туриб, сал ундан бўшаганимдан кейин яна қайтиб келавераман-да, деб ўзига-ўзи тасалли берганди ўшанда. Энди эса ундан икки дунёда ҳам актриса чиқмаслигига бутунлай кўзи етиб қолди. Лекин бу йўқотиш унча айтарли қимматга тушмади. У уйда ўтириб ишлайдиган биронта иш топишга киришди, хайриятки, бундай ишни қидириб топиши учун узоққа боришнинг ҳожати бўлмади. Виллига ёрдамчи бўлиб ёлланади. Иш Виллини жонидан тўйдириб юборган пайтларда ёки бошқа ишлар билан банд бўлганида Гретхен унинг учун радиопостановкаларга, кейин эса теледастурларга тақризлар ёза бошлади. Аввалига Гретхен ёзган мақолаларнинг тагига Вилли ўз имзосини қўйиб бераверди, лекин сал нарига бориб эса маъмурият унга таҳририятга маоши оширилган бир ўрин берди-ю, шундан кейин барча тақризлар остига Гретхен ўзининг имзосини чекадиган бўлди. Муҳаррир унинг юз-кўзича Виллидан кўра сизнинг қаламингиз ўткирроқ экан, деб очигини айтди-қўйди. Аслида бу пайтга келиб, эрининг адабиётдаги қобилияти қай даражадалиги унинг ўзига ҳам аён бўлиб қолганди. Бир куни, нима бўлди-ю, ёски чамадонни тартибга келтиратириб, эри ёзган пьесанинг биринчи пардасига унинг кўзи тушиб қолди. Ўқиб чиқиб, тепа сочи тикка бўлди. Вилли унга пьесадаги воқеани сўзлаб берганди – қанчалик маънодор, қанчалик кулгили туюлган эди. Қоғозга туширгандан кейин эса гирт бемаъни бир нарсага айланибди! Албатта, кўнгида пайдо бўлган бу гапларни ҳам, умуман пьесани ўқиб чиққанини ҳам Виллининг ўзига айтиб ўтирмади, фақат ўшандан бери, сен идора ишлари билан кўпроқ шуғуллансанг, сиз бўларди, деб тинмай қулоғига қўйиб туради.

Гретхен машинага солинган сарғиш қоғозга назар ташлади. “Коммерсант қўшиғининг оҳанглари” деган сарлавҳа қоғознинг юқори қисмига қаламда ажратиб ёзиб қўйилганди. Гретхен саҳифа узра бирин-кетин сатрларни тизиб ташлади.

“Барча америкаликлар ўзларининг миллий фазилатлари деб атаган оқкўнгилик туйғуси кўпроқ коммерсантларга қўл келмоқда. Гап шундаки, оқкўнгиликчимиздан фойдаланиб улар ёлғону фириблар, дўқ-пўписалар ила ўзларининг молларини бизларга тикиширганлари-тикиштирган. Бу молларнинг биз учун қанчалик фойдаси бор, бизларга керакми ёки йўқми, ё бўлмаса аҳоли учун нечоғли хатарли – бу ёғи билан заррача иш тутмайдилар. Шўрвали концентратларни сотиб олишимиз учун ақлимизни чалғитадилар, нонуштага жем ейсан деб дағдага қиладилар, автомобилларни сотиб олинг деб “Ҳамлет”дан парча ўқийдилар, ич юргизадиган дориларини ўтказиш учун сафсата сотиб, қулоғимизни батангта келтирадилар...”

Гретхеннинг афти биришди. Таранг эмас. Бунинг устига, ҳеч кимга бир пуллик фойдаси йўқ гаплар. Бирон-бир чора кўриш у ёқда турсин, унинг гапларига қулоқ солувчи топилаармикан? Америкаликлар, ўзимиз хоҳлаган

нарсаларни сотиб олаяпмиз, деб ўйлашади, вассалом. Пастдаги меҳмонларнинг кўпчилиги эса тезда ўтирган мана шу моллар орқасидан у ёки бу даражада бойлик орттираётганлар бўлади. Гретхен машинкадан қозони суғуриб олди-да, уни ахлат челақка итқитди — барибир бу мақолани ҳечам босиб чиқаришмайди. Қолаверса, бундай ишлар билан Виллининг ўзи шуғуллангани дуруст.

Зинадан қадам товушлари эшитилди. Эшикни Вилли очди.

— Қаёққа гойиб бўлди экан, деб ўйласам, бу ёқда экансан-да.

— Сал ўзимга келай деган эдим.

— Гретхен, — ўпкаланган оҳангда деди Вилли. Ичкиликдан унинг юзларига қизиллик югурган, юқори лабини эса майда тер доначалари қоплаганди. — Ахир улар бир менинг эмас, сенинг ҳам дўстларинг бўлади-ку.

— Улар ҳеч кимнинг дўстлари эмас, — шартга кесди Гретхен. — Уларга фақат ичиш бўлса бўлди, бошқа ҳеч нарса керакмас.

— Хўш, нима қил дейсан бўлмаса? Ҳайдаб чиқарайми?

— Ҳа, ҳайдаб чиқар.

— Бундай қилиб бўлмаслигини ўзинг яхши биласан-ку. Юр, пастга тушайлик, жоним. Худо сақласин, улар сенинг тўғрингда қанақанги фикрларга боришади.

— Бориб айт уларга: бирдан кўкраги ийиб, боласини эмизгиси келиб кетибди, де. Шундай қабилалар ҳам бўлар эканки, болаларини етти йилгача кўкракдан ажратинмас экан. Пастдагилар — бари маълумотли одамлар, улар билмаган нарса йўқ. Айтиб кўр-чи, буни ҳам билишармикан, йўқми?

— Азизим, — Вилли келиб, хотинини кучоқлади. Ундан гуп этиб джиннинг бадбўй ҳиди урилди. — Қўй шунақа гапларни, ўтинаман сендан. Нега бунча таянж бўлиб кетмасанг, а?

— Шунақами, ҳали буни пайқадинг ҳамми?

— Пайқамай ўлибманми? — Вилли хотинини юзидан ўпди. Куруқ ўпич, кўнглидан кечирди Гретхен. У эри билан икки ҳафтадан бери бирга ётмаганди. — Сен сира ўзингга қарамайсан. Ҳали бола дейсан, ҳали иш дейсан, ҳали ўқиш... — Вилли унга ҳар доим ўқишингни таппла деб ундагани-ундаган эди. — Бу билан сен нимани исботламоқчи бўласан? Бугун Нью-Йоркда энг ақлли аёл сен эканлигингни, наҳотки мен билмасам?

— Мен ношуд ўзимдан лозим бўлган нарсанинг ярмисининг ҳам уддасидан чиқолганим йўқ. Бундан кўра пастга тушиб, ўзимга муносиб бир хуштор ортдирганим минг марта аъло. Зора, шунда таянглигим босилса. — Гретхен эрининг кучоғидан ситилиб чиқди-да, орқасига қарамай хонадан чиқиб кетди.

Жонни Хит билан суҳбатлашиб, дилини бўшатиб олган Рудольф бу пайтда энди Жули билан бурчакда турарди. Афтидан, Жули Гретхен тездалик пайтида келганга ўхшайди.

Гретхен кўлини шунча силкитиб ишора қилса ҳам, Рудольфни ўзига қаратолмади. Охири укаси билан Жулининг олдига ўзи бора бошлаган эди ҳамки, уни жуда башанг кийинган ва сочини обдон кўркам қилиб олдирган бир реклама агентлигининг директори тўхтатди.

— Қадрли бека, — деди унга мурожаат қилиб, инглиз актёрига ўхшаб кетадиган ҳалиги киши. Унинг исми шарифи Алек Листер эди. У ўз иш фаолиятини Си-Би-Ди радиокомпаниясида югурдакликдан бошлаган эди, лекин ўшандан буён қанча сувлар оқиб, қанча толлар кесилиб кетди. — Сизни табриклашимга изн бергайсиз. Зиёфат жуда қулинг ўргилсин бўлди-да.

— Муносиб номзод сиз эмасмисиз? — унинг кўзига тик қараб сўради Гретхен.

— Нима? — Листер ҳеч нарса тушунолмаб стаканни бошқа кўлига олди. У ўзи билан бунақа жумбоқнамо қилиб гаплашишларига сира ўрганмаган эди.

— Ҳеч нарса, — жавобан деди Гретхен. — Шунчаки хаёл билан гапирдим-қўйдим-да. Менинг ҳайвонот боғимдан кўнглингиз тўлган бўлса, хурсандман.

— Тўлганда қандоқ, — ўша заҳоти унинг гапини маъқуллади директор. — Мана бундай! Меҳмонларингизнинг таркиби ва ёзган мақолаларингиз ҳам менга жуда-жуда маъқул келади. Борди-ю, мендан фикрм қанақалигини сўрагудек бўлсангиз, — гапида давом этди у ҳар қандай гап юзасидан ўз

фикрини айта олишга комил ишонч билан, — мақолаларингиз бири-биридан ажойиб, лекин... менинг назаримда заҳархандаликни ҳаддан ошириб юборгандайсиз. Уларда бир қадар адоват сезилиб туради. Иқроор бўлишим керакки, бу мақолаларингизга завқли бир ўткирлик бағишлайди, афуски улар барчасининг тиғи бугун реклама бизнесига қарши қўйилган...

— Буни қаранг-а, сиз ҳам сезибсиз-да буни? — пинагини бузмай деди Гретхен.

— Ҳа, сездим, — Гретхенга маъносиз қараганча қуруққина жавоб қайтарди Листер. Ундаги бор самимият изсиз йўқолиб, башараси бир лаҳзада расмий ва совуқ тус олди. — Бир мен эмас. Деярли ҳар бир шахснинг ҳар бир қадами таъқиб остига олинган, реклама берувчилар туган йўллари номақбул саналмиш кишиларга товонгар бўлиб қолишдан ўлгудай қўрқиб қолган бизнинг кунларда...

— Сиз мени хушёрликка чорлаяпсизми?

— Шундоқ десам ҳам бўлаверди, — деди директор. — Дўстлик юзасидан.

— Илтифотингиздан беҳад бахтиёрман, азизим, — қўлини унинг елкасига оҳиста теккизиб, нозик жилмайиб жавоб берди Гретхен. — Бироқ бир оз кечикмадингизмикан деб қўрқаман-да. Мен Москва ихтиёридаги жангари коммунистман.

— У билан иш тутмасанг-чи, Алек, — деди уларга яқин келиб Вилли ва Гретхеннинг тирсагидан қисиб ушлади. — У бугун кимга ташланишини билмаяпти. Қани, ошхонага юринглар-чи, бирор нарса ичайлик, ахир.

— Раҳмат, Вилли, — жавоб берди Листер, — ичардим-у, бормасам бўлмайди-да. Бугун яна икки жойга кириб чиқишга ваъда бериб қўйганман. — У Гретхеннинг юзидан деярли ҳавойи бўса билан ўпиб қўйди. — Хайр, азизам. Менинг айтганларимни дилингизга жо қилиб олгансиз деб умид қиламан.

— Ҳамма гапларингизни мрамарга ўйиб ёздириб қўяман, — жавоб қайтарди Гретхен.

Листер ҳамон совуққон ва вазмин бир ҳолда эшик томон йўналди, кейин япироғида изи қолишини хаёлига ҳам келтирмай, йўл-йўлакай стаканни китоб жовонига қўйиб кетди.

— Ҳеч нарса тушунолмадим, — деди секингина Вилли, — сен пулни шунчалик ёмон кўрасанми?

— Мен уни ёмон кўраман, — деди Гретхен “уни” сўзига ургу бериб, кейин бирдан чехраси гул-гул очилиб жилмайганича эридан узоқлашди, одамларни турта-турта бурчакка, Рудольф билан Жули гаплашиб турган жойга қараб кетди. Жули хўнграб юборишдан ўзини базўр тутиб турар, Рудольф бўлса иккала оёғини бир этикка тикиб олганди.

— Ҳеч куракда турмайдиган нарса бу, — дерди Жули. — Ҳа, бу гапни мен айтаяпман.

— Бугун жуда бошқача кўринаяпсан, Жули. Афт-ангоринг бахти қаро аёллардан ҳеч фарқ қилмайди-я, — унинг гапини бўлди Гретхен.

— Нима десангиз деяверинг, ўзимни унақалардан деб билмайман, — деди Жули овози титраб.

— Ораларингдан бирон гап ўтдими?

— У бўлса Колдервудда доимий қолиб ишламоқчи эмиш, эртадан бошлаб.

— Дунёда ҳеч нарса доимий эмас, — деди Рудольф.

— Бир умрга овлоқ шаҳарчанинг пештахтаси ортида гезариб ўтмоқчи, — унинг гапига қулоқ солмасдан давом этди Жули. — Вой тавба, шуни деб коллежни битирганмиди?!

— Мен сенга юз марта айтдим-ку, ҳеч қаерда бир умрга қолиб кетмоқчи эмасман деб, — уни қайириб ташлади Рудольф.

— Қўй, яхшиси, опанга ўзинг гапириб бер барини, — ҳамон тинчимасди Жули.

— Тагин нима гап? — сўради Гретхен. Очигини айтганда, Рудольфнинг қарори унинг ҳам ҳафсаласини пир қилганди. Шу билан бирга ўзича енгил нафас олди: агар Колдервудда қолиб ишлайдиган бўлса, Рудольф кейин ҳам онасига қараб тураверарди.

- Менга совға бермоқчи бўлишди. Бутун ёзни Европада ўтказиш, – босиқ овозда деди Рудольф.
- Ким совға қилмоқчи бўлди буни? – сўради Гретхен қандай жавоб олишини олдиндан билиб турса ҳам.
- Тедди Бойлан. У билан бирга кетишимга ота-онам розилик билдиришларига сира шубҳа қилмайман, – деди Жули. – Бу ҳаётимиздаги энг ажойиб ёзлардан бири бўлиб қоларди-я.
- Ҳаётимиздаги энг ажойиб ёзга фурсатим йўқ, – деди ҳар бир сўзни чертиб-чертиб Рудольф.
- Руди, шунча йил қаттиқ меҳнатдан кейин бир мириқиб дам олсанг, ёмон бўлмасди менимча, – деди Гретхен.
- Европа ҳеч қаёққа қочиб кетмайди. Қачон мавриди келса, ўшанда бораман у ёққа.
- Гретхен, – деди бир йигит унинг олдига келиб, – бизлар пластинка қўймоқчи эдик, қарасак, проигривател капут бўлганга ўхшайди.
- Иккалангиз билан ҳали гаплашаман, – деди Гретхен Рудольф билан Жулига қараб. – Бир чорасини топармиз. – Кейин ҳалиги йигит билан проигривател томонга қараб кетди.
- Бироздан кейин Гретхен ўша томонга қараган эди, анави иккаласи аллақачон жуфтакни ростлаб қолибди. “Энди бу уй бир йилгача ҳеч қанақа ўтириш-пўтириш юзини кўрмайди”, – дилида қарор қилди Гретхен ва ошхона ёққа ўтиб кетди. У ерда Мэри-Жейн дугонасини виски билан сийлади.
- Улар Бешинчи авенюда кетмоқда эдилар. Қалин лаблари алам билан қимтилган Жули йигитдан бир қадам ортда юриб борарди.
- У ерда жазманинг бор, – деди у охири чидолмай. – Бу каталакни ташлаб кетишга кўзинг қиймаётгани шундан.
- Рудольф қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.
- Кулавер, бари бир мени алдаёлмайсан, – жазғинаги чиқиб давом этди Жули. – Атторлик бўлимидаги битта-яримга сотувчи ойимқизми, кассир аёлми ё бўлмаса бошқа биронтасими – бошингни айлантириб қўйган-да. Сен у билан бир тўшакда ётасан, мен буни биламан.
- Қизнинг ҳеч бир асоссиз айбловлари наша қилиб, Рудольф яна кулиб юборди.
- Агар шундай бўлмаса, демак сен яроқсизсан. Беш йилдан бери учрашиб турамиз-у, севаман-севамандан нари ўтмайсан, фақат ўпишамиз, холос.
- Ундан каттароғига ўзинг шама қилмагансан.
- Шама эмиш. Мана, шама қиляяпман-ку. Турибман. Ҳозироқ юр. Бутуннинг ўзида. “Сент-Марица” меҳмонхонасига қўнганман, тўққиз юз йигирма учинчи номердаман.
- Йўқ, – деди Рудольф.
- Ё мени лақиллатиб юрибсан, ё ўзинг яроқсизсан.
- Сен менинг хотиним бўлишингни истайман. Агар йўқ демасанг, келаси ҳафтадаёқ сенга уйланишим мумкин.
- Асал ойини қаерда ўтказамиз унда? Колдервуд универмагининг тахта буюмлар бўлимидами? Тагин мен сенга опшоқ, гард қўнмаган баданимни топшириб ўтирибман-а, – киноя билан давом этди қиз. – Эвазига бирон-бир шарт қўйишни ҳам ўйламабман. Тўйингни бошимга ураманми? Мени ким деб юрибсан ҳали? Мен эркин, ҳур фикрли, юраги тоза америка қизиман. Сен бўлсанг мени ўзингга қўшиб аллақандай ташландиқ шаҳарчада дафн қилмоқчи бўлаяпсан. Мен овсар ҳам сени ақли, олдинда ажойиб келажаги бор йигит деб ишониб юрган эканман. Бўпти, мен сенга турмушга чиққанам бўлсин, ўзинг айтгандай, келаси ҳафтадаёқ тўйингни қил. Лекин битта шартимга қўнасан: ёзда иккаламиз Европага йўл оламиз. Кузда эса ҳуқуқни ўрганишга киришасан. Майли, кейингисини бажармасанг ҳам бўлаверади. Қандай иш билан шуғулланиш ўзингга ҳавола, лекин биз Нью-Йоркда турмасак бўлмайди. Мен ҳам ишлайман. Мен ишлашни хоҳлайман. Уитбида менга пишириб қўйибдими? Келишинга қайси пешбандни тақсам экан, деб кун бўйи йўлингга кўз тикиб ўтираманми?
- Ропша-роса беш йилдан кейин бизлар Нью-Йоркка, Нью-Йорк бўлмаса, ўзинг хоҳлаган ҳар қандай шаҳарга бориб яшаймиз, деб ваъда бераман.

– Ваъда берасан! Ваъда беришдан осони бор эканми? Чучварани хом санабсан, нақд беш йилни мен қандай қилиб умримдан ўчириб ташларканман? Туриб-туриб жуда ғалаги гаплар қиласан-а. Ахир инсоф билан ўзинг айт-чи, бундан сенга нима чиқади?

– Мен бирга ўқиган дўстларимдан икки йил илгари ишлай бошлайман. Ҳамма гап шундаки, нима қилаётганимни ўзим билиб турибман. Колдервуд менга ишонади. Колдервуд эса яқинда жуда йирик ишларга қўл урмоқчи бўлиб турибди. Дўконда ишлаш бу йўлдаги менинг биринчи қадамим, холос. Сакраш учун хизмат қиладиган пиллапоя деса бўлади. Бу Колдервуднинг тушига ҳам кирмайди, мен биламан, Нью-Йоркка кўчиб ўтганимда эса мен шунчаки ҳеч ким танимайдиган, эндигина коллежни битириб, иш қидириб, бошини ҳар жойга уриб юрган бир йигитча бўлмайман. Мени қабул қилишармикан, йўқмикан деб шляпамни қўлимда ушлаб, қабулхона эшиги олдида сарғайиб турмайман. Яна беш йилдан сўнг Нью-Йоркка келганимда мени остонадан кучоқ очиб кутиб олишади. Мен жуда узоқ муддат камбағаллик жабрини тортдим, Жули, энди яна ўша аҳволга тушмаслигим учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

– Сен Бойланнинг ювиндихўрисан. У сени одамгарчиликдан чиқарган. Пул ўлсин-а!.. Наҳотки, бу ёруғ дунёда кўрар кўзинг фақат пул бўлиб қолган бўлса? Оғзингдан чиққани нукул бир сўз: пул-пул-пул... Шунақа экан... Агар юрист бўлишни хоҳлаганингда...

– Ортиқ кутишга тоқатим қолмади, – деди Рудольф. – Сабр косам тўлиб кетди. Шу ўқиганим ҳам етиб-ортади. Борди-ю, юристга муҳтож бўлиб қолсам, шартга ёллайман-қўяман-да. Агар ҳозир айтганларимга рози бўлиб, мен билан қолишни истасанг, нур устига нур. Борди-ю... –У гапини охиригача айтишни эп кўрмай, гуноҳкорона такрорлади. – Борди-ю, рози бўлмасанг, Жули... билмадим... Мен ҳамма нарсани биламан, ҳамма нарсани тушунаман деб ўйлар эдим. Лекин сенга қолганда ақлим оқсаяпти.

– Бир умр сенинг ёринг бўламан деб ота-онамни алдаб келаётган эдим, – Жули энди йиғлай бошлади. – Энди билсам, мен севган Рудольф эмас экансан. Бойланнинг мақомига йўрғалайдиган кўғирчоқ экансан. Сен билан энди бир оғиз ҳам гаплашишни истамайман.

Инграниб йиғлаган қўйи ўтиб кетаётган таксини қўл силкитиб тўхтатди-да, Жули ўзини ичкарига уриб, эшикни шарақлатиб ёпди.

Бир жойда қачқайиб турганча Рудольф узоқлашиб бораётган машина ортидан қараб қолди. Кейин орқасига бурилди-да, яна опасининг уйи томон битта-битта юриб кетди. У сумкасини ўша ерда қолдирганди. Меҳмонхонадаги диванга Гретхен жой солиб берса, кечани шу ерда ётиб тонг отдира қолади.

3-боб

1950 йил

Томас қулфдаги керакли рақамларни терди-да, шкафчасини очди. Мана, неча ойларки, ечинувхонадаги ҳамма шкафларда қулф осиелиқ туради. Доим чўнтагидан қўймай олиб юрадиган ўша машҳур юз долларлик қоғоз пул гумдон бўлгандан кейин Брюстер Риднинг ундови билан шкафчаларга қулф солинадиган бўлганди.

Яхшиямки, ўша лаънати шанба куни Томас Порт-Филиппа юрганди. Душанба куни у клубга қайтиб келиши ҳамон Даминик мамнуният билан унга шу янгиликни суюнчилади. “Жуда бўлмаганда бу ишда сенинг қўлинг йўқлигини билганлари қолди-ку бу маразларнинг. Қаддаги ўғрини ишга олдинг деган маломатдан менинг ҳам қулоғим тинчийдиган бўлди”, деди Доминик. Боз устига, у клубни Томаснинг маошини ҳафтасига беш долларга ошириб беришга кўндиришга ҳам муваффақ бўлганди.

Томас залга кириб келганда Доминик билан Грининг қўлқопларини кийишгаётган экан. Доминик шамоллаган бўлиб, буниг устига кеча кечкурун бўкиб ичиб ҳам олганди. Унинг иккала кўзи қип-қизил бўлиб кетган, ҳаракатлари сует эди. Эгнидаги машқ либоси қопдай шалвираб ётарди.

Доминик кекса кўринарди, тўзгин сочларининг орасидан йилтираб тепакали кўзга чалинарди. Ўзининг вазн категориясига нисбатан ҳаддан ташқари барваста Грининг бўлса залда у ёқдан-бу ёққа тоқатсиз бориб келарди. Чироқларнинг ўткир ёғдусида унинг кўзлари хирадай кўринарди, калта қилиб олинган оқ малла сочи эса оқ олтин тусда товланарди. Унинг икки юзи нақш олмадай қип-қизил, бурни қуйилиб тушган, кесими текис, бақбақаси-ю залворли жағи ўзига ниҳоятда ярашиб турарди. У, шубҳасиз, чиройли одам эди, агар артистлик касбини жинидан ёмон кўрувчи бойлар оиласидан чиққан бўлмаганида, у ковбойчи фильмлар юлдузи бўлиб етишишига заррача шубҳа йўқ эди. Ўн долларни сен ўғирлагансан, деб Томасни ўғри тутган ўша кундан бери Грининг у билан бир оғиз ҳам гаплашмай қўйганди. Ҳозир ҳам Томас залга кириб келганида у лоақал ўша ёққа бирров қараб ҳам қўймади.

– Ёрдамлашиб юбор, болакай, – илтимос қилди Доминик. Томас унинг қўлқопини боғлаб қўйди.

Доминик вақтни қайд қилиш ниятида зал эшигидаги каттакон соатга кўз ташлаб қўйди. Ўринсиз икки минутдан бир секунд ҳам ортиқ бокс тушишга унинг тоб-тоқати йўқ эди шу топда. Кейин қўлини кўкрагигача кўтарди-да, Грининг сари қадам ташлади.

– Сиз тайёр бўлсангиз бошлайверамиз, сэр.

Грининг ҳам дарров унга томон интилди. У барча учун одат тусига кириб қолган ибтидоий усулда бокс тушар эди. Қўллари узун бўлганидан у Доминикнинг бошига кутилмаган зарбалар тушириб қоларди. Шамоллаш ва ичкиликдан қарахтлик тезда ўзини билдириб қўйди – Доминик бўғила бошлади. Ўзини кетма-кет тушаётган зарбалардан сақлаш учун у бошини Гринингнинг ияги остига тираб олди-да, бир аҳволда унинг қорнига сустига зарбалар бера бошлади. Шу аснода Грининг бир қадам ортга тисарилди-ю, ўнг қўли билан яшин тезлигида Доминикнинг тўғри оғзига зарб туширди.

“Ифлос”, – деди ичида Томас, лекин ташида ҳеч нима демади, юзида ҳам ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

Доминик тўшама устига ўтириб қолди ва беихтиёр равишда қўпол қўлқопини қонга бўялган оғзига олиб борди. Грининг унинг туришига ёрдамлашиш у ёқда турсин, жойидан қилт этмади ҳам. Қайтанга ўзини бир қадам ортга олди-да, ўрнидан туришини пойлаб, Доминикка ўйчан тикилиб тураверди. Доминик қўлқопли қўлини Томас томонга чўзди.

– Мана буни еч, болакай, – хириллаган товушда деди у. – Бугунча бўлди қила қоламан.

Зилдай сукунат остида Томас эгилиб, қўлқоп боғичларини ечди-да, қўлқопни Доминикнинг қўлларидан суғуриб олди. Эски боксчи бундай пайтларда туришга қўлтиғидан олганни ёқтирмаслиги унга аён эди, шунинг учун у суягани қўлини узатмади. Доминик аста оёққа турди-да, қонли оғзини ени билан артди.

– Кечирасиз, сэр, – деди у Гринингга, – бугун олишувга у қадар тайёр эмасман, шекилли.

– Бу машқ менга урвоқ ҳам бўлмайди, – норози оҳангда деди Грининг. – Тобингиз йўқ экан. Шунинг аввалдан айтмайсизми? Мен ҳам ечиниш ўтирмас эдим. Сен қалайсан, Жордах? – деди у Томасга ўтирилиб. – Мен билан бир неча минут чигилёзди қилмайсанми?

Томас савол назари билан Доминикка қаради, Доминикнинг тимқора шишан кўзлари нафратдан чақнаб кетди.

– Нима ҳам дердик, Томас, модомики мистер Гринингнинг ўзи истак билдирар экан, – паст овозда деди у қон туфлаб, – ўйлайманки, унинг бу илтимосини қойил қилиб бажо келтирасан.

Томас қўлқопларни кийди, Доминик эса жимгина унинг боғичларини боғлади. Томаснинг вужудини ҳам кўркув, ҳам лаззат, ҳам тоқатсизликдан иборат қандайдир қоришиқ, аммо унинг ўзига таниш бўлган метин туйғу қамраб олди. Қўл ва оёқларидан мисоли электр токи югуриб ўтгандай бўлди. У ўзини қувноқ кўрсатишга уринарди, уни илондек совуқ нигоҳи билан кузатиб турган Гринингга қараб болаларга хос маъсумият ила жилмайганча ҳаракат қиларди. Доминик ўзини бир четга олди.

– Тушаверинглар, – деди у.

Иягини ўнг қўли билан тўсиб, чап қўлини эса кўксига қўйганча Грининг рақибни сари юрди. Томас унинг чап қўли билан берган зарбасини осонгина қайтарди-да, ўша заҳоти сермалган ўнг қўл зарбига чап бериб қолди. Грининг ундан баланд бўлишига қарамай, бор-йўғи саккиз-тўққиз фунтга оғир эди. Лекин у Томас ўйлаганидан ҳам кўра тез ҳаракат қиларди, чунончи кейинги зарба Томаснинг қаншаридан сал юқорига келиб тушди. У анчадан бери чинакамига мушглашмай қўйганди, клубда машқ қилувчи ювош жентльменлар билан бўладиган сиполарча чигилёздилар эса бунақа олишув учун етарли замин тайёрлаб беролмасди. Грининг бир алдоқчи ҳаракат қилди-да, чап қўли билан Томаснинг бошига хук зарбасини туширди. “Қанжиқнинг боласи ҳазилни билмас экан-ку”, – деб ўйлади Томас ва гавдасини букди, кейин чап қўли билан Гринингнинг биқинига туширди-да, тўхтовсиз ўнг қўли билан унинг иягига зарба берди. Грининг клинч ҳолига тушиб, рақибига чирмашиб олди-да, ўнг қўли билан Томаснинг қовурғаларини дўшпослай кетди. У ҳаддан ташқари бақувват, кучли одам эди, бунга тан бермасдан илож йўқ.

Бирон-бир ишора илинжида Томас Доминикка бир кур кўз ташлаб қўйди, бироқ у бир чеккада совуққонлик билан тек қараб турарди, “А-ҳа, сукут – аломати ризо, – кўнглидан ўтказди Томас, – ундай бўлса бошладик. Нима бўлса бўлар, таваккал...” Грининг эҳтиёткорлик билан, аммо кўпол муштлашар эди, у кўпроқ ўзининг барваста бўйи ва оғир вазнидан фойдаланарди, Томас бўлса қанчадан бери дилининг тубида яшириниб ётган бугун қаҳру ғазабини муштларига жамлаб, мўлжалга аниқ зарбалар берарди. “Мана сенга, қапитан, – дерди у ичида, ўзига маълум бўлган барча усулларни қўллаб. – Мана сенинг насибанг, чиройлик бойвачча. Мана сенга ўн долларлик пулларинг, очкўз полициячи”.

Иккала рақибнинг ҳам оғиз ва бурнидан қон кела бошлаганди. Чунки Томас олишув якунини бошлаб берувчи ўша ўзига маълум зарбани туширган эди-да. Баланд кўтарилган қўлларини ҳолсизгина силкитганча маъносиз жилмайиб, Грининг орқага чекинди. Ҳал қилувчи сўнги зарбага ҳозирлик кўриб Томас уни бир айланиб ўтган эди, бироқ шу лаҳзада Доминик уларнинг ўртасига келиб туриб олди.

– Ҳозирча бўлди қилинлар, жентельменлар, – деди у. – Чигилёзди машқ жуда кўнглидагидек бўлди.

Грининг тезда ўзини қўлга олди-да, Томасга совуқ кўзларини қадади.

– Қўлқопларимни ечиб қўйинг, Доминик, – қисқагина деди Грининг. Лоақал юзидаги қонни артиб ташлашни у хаёлига келтирмаётганди. Доминик унинг қўлқопларини ечиб қўйди. Грининг қаддини роз туганча залдан чиқиб кетди.

– Шу билан клубдаги ишим ҳам қулоғини ушлаб кетди, – деди Томас.

– Ҳа, бу турган гап, – унга қўшилди Доминик, – лекин бундай жанг шунга арзийди ҳам. Жуда бўлмаганда мен учун арзийди. – Шундай деб туриб у жилмайиб қўйди.

Орадан уч кун ўтди, лекин ҳеч гап содир бўлмади. Доминик ҳам, Томас ҳам Грининг билан бўлган жанг ҳақида клуб аъзоларидан биронтасига миқ этиб оғиз очмади. Ҳам бўй, ҳам вазн жиҳатидан кам келадиган йигирма яшарлик болакайдан калтак ейиш Гринингни бутунлай гангитиб қўйган шекилли, жанжал кўтаришга журъат қилмади.

Кунда кечқурун клуб ёпилишидан аввал Доминик:

– Ҳозирча ҳамма ёқ сув қўйгандай, – дерди-да, тахтани чертиб қўярди.

Бироқ тўртинчи куни ечинув хона фарроши Чарли Томаснинг олдига келди-да:

– Сени Доминик йўқлаяпти, дарров борармишсан, – деди.

Ёзув столида ўтирган Доминик олдидаги нукул ўнталикдан иборат тўқсон доллар пулни қайтадан санаб кўрмоқда эди. Томас кабинетга кириб келгач, Доминик унга гамгин қараб қўйди.

– Мана бу кейинги икки ҳафталик маошингни олиб қўй, болакай, – деди у. – Бугун кундузги клуб комитетининг йиғилиши бўлганди. Сени ишдан бўшатишди.

- Ўша сўнги зарбани туширишимга рухсат бермай, чакки қилдингиз, — деди Томас.
- Шунақа, шекилли.
- Сизга тегишмайдимиз?
- Қайдам, — жавоб берди Доминик ва қўшиб қўйди. — Ўзингга эҳтиёт бўл. Сенга битта маслаҳатим: икки дунёда ҳам боёнларга ишона кўрма.

4-боб

1954 йил

У роса чорак кам еттида уйғонди. Умри бино бўлибдики, Рудольф будильник нималигини билмайди, биров уйғотмаса ҳам ҳар куни тонгда ўзи уйғонади.

Хона ичи муздай эди. Очиқ деразадан эсаётган шамол пардаларни силкигиб ўйнар, уларнинг орасидан эндигина бўзараётган қиш тонгининг ғира-шира ёғдуси тушиб турарди.

Бутунги кундан унинг умиди катга эди. Кеча дўкон ёпилишидан сал олдин у Колдервуднинг олдида кирди-да, унинг столи устига семиз конвертни қўйди.

- Агар малол келмаса, фурсат топиб, шуни ўқиб чиқсангиз.
- Яна мияни қотирадиган гапларми? — сўради Колдервуд. — Тагин мени алламбалоларга гирифтор қилмоқчисан, шекилли?
- Шунақа, — деди Рудольф жилмайиб.
- Менга қара, ҳўй йигит, сен дўконда иш бошлаган кундан буён қон босимим ошиб кетди. Қон босим билан ўйнашиб бўлмайди!
- Миссис Колдервуд мендан, “бир амаллаб эримни отпуска олишга кўндиригинг”, деб илтимос қилдилар.
- Тушини бориб сувга айтсин, — деди тўнғилаб Колдервуд. — Мен сенга ҳатто ўн минутга ҳам дўконни тошпириб кета олмаслигимни билганида у бундай демаган бўларди.

Барибир ҳам уйга отланар экан, у конвертни олиб ўзи билан ола кетди. Рудольфнинг бир нарсага ишончи комил эди: конвертдаги гапларни бир ўқишга тушса, Колдервуд сўнги жумлага етмагунча қоғоздан бош кўтармаслиги аниқ.

Рудольф адёлни силтаб отиб ўрнидан турди-да, шошиб бориб деразани ёпди. Совуқдан қалтирамаслик учун пижамасини ечиб, иссиқ спортча костюмини, оёғига жун пайпоқ билан теннис туфлисини кийиб олди. Кейин елкасига катак-катак мовут пальтосини солди-да, онасини уйғотиб юбормаслик учун эшикни авайлаб ёпди ва кўчага чиқди.

Пастда, йўлак эшиги тагида уни Квентин Макговерн пойлаб турарди. У ҳам спортчи костюмда бўлиб, устидан қалин свитер ҳам кийиб олганди. Бошидаги жун тўқимали қалпоғини кулоғигача тушириб олган. Ўн тўрт яшар Квентин рўпарадаги уйда истиқомат қиладиган негр эр-хотиннинг тўнғич ўғли бўлиб, ҳар куни эрталаб Рудольф билан иккаласи бирга югурарди.

- Салом, Квент, — сўрашди Рудольф.
- Салом, Руди, — жавобан деди Квент. — Совуқни қара-я. Ойим иккаламизни ҳам жиннига чиқариб ўтирибди.
- Қўявер, олимпия ўйинларидан олтин медал ютиб келганингдан кейин у бошқача гапирадиган бўлиб қолади.

Рудольф гаражни очиб, мотоциклини олиб чиқди-да, уни миниб, моторни юргазди. Квент оёғини ошириб, орқа эгарга ўтирди ва Рудольфнинг белидан кучоқлаб олди. Зум ўтмай улар кўчадан ўқдай учиб кетишди. Изғиринли шамол юзларига уриб, кўзлари ёшланди.

Университетнинг спорт майдони бор-йўғи бир неча дақиқалик йўл эди, холос. Дарвоқе, Уитби коллежи энди университетга айланганди. Рудольф мотоциклини тўхтатиб, ерга тушди ва пальтосини ечиб, эгарга кўндаланг ташлаб қўйди.

- Қайтишда шамоллаб қолмай десанг, свитерингни ечиб қўйганинг маъкул, — деди у Квентинга.

Коллежда ўқиб юрган вақтларида спорт билан шуғуллангани Рудольф бир дақиқа ҳам вақт топа олмас эди. Энди эса “бош қашигани вақти бўлмайдиган” ишли бир одам ҳафтасига олти марта эрталаб ярим соат югуришга вақт тополганидан ўзининг кулгиси қистарди. Бу нарсани у аввало руҳини бирдай тетик сақлашда нафи борлиги учун қилаётган бўлса, бундан ташқари, эрта тонгдаги сокинлик, тупроқнинг ёқимли ҳиди, табиатдаги ўзгаришлар, югуриш йўлкасининг раволиги ҳам озмунча завқ бағишламасди... Олдинлари у бир ўзи югурарди, лекин бир куни уйдан чиқаётиб, ташқарида спорт кийимида турган Квентинга кўзи тушди.

– Мистер Жордах, – деди унга мурожаат қилиб бола, – анчадан бери бир ўзингиз югуриб юрганингизни кўраман. Мен сиз билан бирга югурсам, йўқ демайсизми?

Кун бўйи дўконда одамларнинг гала-говурига кўмилиб юришдан аввал Рудольф эрта тонгдан ўзи билан ўзи танҳо қолишни яхши кўрарди, шу боис болага рад жавобини беришга оғиз жуфтлаган эди, унинг дилидагини сезгандек Квентин дарров гапни улаб кетди:

– Мактабимизда мен тўрт юз қирқ ярд масофага югуришда қатнашаман. Агар кунда росмана машқ қилиб турсам, бундан ҳам кўпроққа югура оладиган бўлардим. Сизни сира алаҳситмайман, мистер Жордах, фақат ёнингизда бирга югуришимга йўқ демасангиз бўлди.

Бола ийманибгина, паст овозда гапирарди. Шунгача фақат дуч келганида салом бериб ўтадиган катта ёшдаги оқ танли одамга бундай илтимос билан мурожаат қилиш ундан озмунча ирода кучи, озмунча жасорат талаб қилмаганини Рудольф англаб турарди. Квентиннинг отаси Колдервуднинг дўконидида юк машина ҳайдовчиси бўлиб ишларди.

– Бўпти, – деди Рудольф. – Кетдик.

Найнов, йўғон оёқлари узун Квентин бир маромда, ўзини қийнамасдан югурарди. Улар биргаликда машқ қилаётганларидан Рудольф хурсанд эди, – бир ўзидан кўра Квентин билан у тезроқ югурар экан.

Бола Рудольфнинг дидига ёқиб қолди, ёзги таътил пайтида унга дўконидан биронта иш топиб беришни кўнглига тугиб қўйди: қўл учидида кун кўрадиган Квентиннинг оиласига тўрт танга қўшимча пул келса, ёмонми?

Рудольф уйига кирганида онаси турган экан.

– Кўча қандай? – сўради у ўғлидан.

– Совуқ, – жавоб Рудольф. – Бугунча уйда ўтирсангиз, бир нима бўлиб қолмайсиз, ойи, – она-бола бир-бирини яхши тушунарди, ҳозир ҳам иккаласининг суҳбати гуё Мэри Пейс барча аёллар сингари юмуш билан кунда кўчага чиқиб кетадиган бир тахлитда бўлаётгани.

Рудольф ваннахонага кириб чўмилиб олди: олдин иссиқ сувни очди, кейин совуқ сувни. Аъзойи бадани ўт олгандай ловуларди. Аргинатуриб, унга бир стакан пўртақол шарбати тайёрлаш тараддудида онасининг хўл мева сиқадиган машинани ишга солгани, кейин эса қаҳва қайнатишга уннаб кетгани унинг қулоғига чалиниб турди. Кимдир тахта устида оғир қопни судраётганга ўхшаш онасининг зилдай судралиб босган қадам товушлари ҳам унга аниқ-таниқ эшитилиб турарди.

Рудольф кулранг мовут шимини, майин зангори кўйлагини кийди, бўйнига тўққизил галстугини тақди-да, устидан жигарранг тивит камзулини илди. Бошлиқ муовини лавозимини эгаллагандан кейин у дастлабки йили оғир тўқ рангли кийимда юриди, бора-бора эътибори ортиб, харидорлар кўзига сингиди, кейин эса кийимларига хиёл ўзгартириш киритди. У эгаллаб турган лавозимга нисбатан анча ёш бўлгани учун ўзини атайлаб катта қилиб кўрсатишдан эҳтиёт бўлиб юрарди. Ўзига машина эмас, мотоцикл сотиб олгани боиси ҳам шунда эди. Ҳар қандай об-ҳавода ҳам бошланг, шамолда сочларини тўзғитиб дўкон олдига мотоциклини тариллатиб келган пайтда ҳеч ким ёш муовинни ўзини катта олаятти деб хаёлига ҳам келтирмасди. Кишиларнинг ҳасадини келтирмаслик учун сал кўзимга қараб юрмасам бўлмайди, деб ўйларди у.

Рудольф ошхонага ўтди-да, онасига салом бериб, уни ўпиб қўйди. Онаизор

суюганидан ёш қизалоқдай оғзи қулоғига етиб жилмайди. Ўпиб қўйиш ўғлининг эсидан чиқиб қолган пайтларда эса, кампирнинг жағи очиларди-қоларди, ҳам ёмон ухладим, ҳам врач ёзиб берган дори наф қилмади, пулни беҳуда совуришдан бошқа нарса эмас, деб мингиллайвериб нонуштани ҳам нонуштадай қилмасди. Қанча ишлаб топаётгани ҳақида Рудольф онасига сира оғиз очмасди. Истаса бундан кўра тузукроқ квартира топишга бемалол қўли етиши мумкинлиги тўғрисида ҳам миқ этмасди, чунки уйинг кенг бўлса, меҳмоннинг кети узилмайди, Рудольф эса ҳар бир чақанинг ўз жойини ўйлаб, тишининг қавагида асрарди.

У овқат столига ўтирди, шарбат билан қаҳва ичиб, бутерброд тановул қилди. Онаси эса бир пиёла қаҳва билан қаноатланиб қўя қолди. Унинг сийрак сочлари пастга тўғри тўкилиб тушган, кўзларининг тагида эса йирик-йирик сиёҳранг халтачалар осилиб турарди. Лекин бу Рудольфга онаси кейинги уч йилдагидан кўра яхши бўлса бордирки, ёмон эмасдай, бемалол тўқсоннинг юзини кўрадигандай туюлмоқда эди. Онасининг ошини яшаб, ёшини яшашини у чин дилдан истарди, чунки онаси туфайли у бирдан-бир боқувчи, ногирон онага қаровчи сифатида армияга боришдан озод этилганди-да... Онасининг Рудольфга қилган бу сўнги, аммо биракай совғаси чиндан ҳам бебаҳо эди – уни Корея хонадонларида қириб кетишдан сақлаб қолганди.

– Кечаси тушимга Томас кирибди, – деди Мэри Жордах. – Саккиз яшарли пайтидагидай кўрибман. Тўғри хонамга кириб келди-да, “Кечиринг, ойи, кечиринг, ойи”, дейди... – У хаёлдан бўшамай қаҳва ҳўплади. – Илгари сира тушимга кирмас эди. Ундан ҳеч дарак борми ўзи?

– Йўқ.

– Тағин эшитган бўлсанг ҳам мендан яшираётган бўлмагин.

– Яшириб нима қиламан, ойи? Эшитсам, айтардим-да.

– Ўлимимдан олдин бир дийдорини кўрасам дейман. Минг қилса ҳам ичимдан чиққан чаён.

– Ҳали ўлмайсиз, ойи, қўйинг бундай гапларни, – деди Рудольф.

– Айтганинг келсин, – унга қўшилди Мэри. – Кўклам келса худди отдай бўлиб кетадигандайман. Иккаламиз яна сайр қилиб юрамиз.

– Мана бу гапингизга беш кетаман аммо, – деди жилмайиб Рудольф ва қаҳвани охиригача симириб, ўрнидан турди. – Бугун кечқурун овқатни ўзим қиламан, ойи, йўл-йўлакай уйга нарсалар сотиб оламан.

– Фақат нима олишингни айтмай тур, – эркаланиб деди она. – Бирданига кўриб, бир суюнай.

– Бўпти, албатта, суюнгираман, – деди Рудольф ва хайрлашув маъносида онасини ўпиб қўйди-да, чиқиб кетди.

Рудольфнинг кабинетига иккита стол бўлиб, бирида ўзи, иккинчисидан – унинг котибаси, мисс Жайлс деган дали-ғули бир қариқиз ўтирарди. Деворга ёндош энли токчаларда – “Вог”, “Севинтин”, “Гламур”, “Харперс базар”, “Эсквайр”, “Хаус энд гарден” журналларининг бир текис тахтамлари ётарди. Университетни такомиллаштириш ғояларини Рудольф ана шу журналлардан териб оларди. Уитби ҳамманинг кўз олдида ўзгариб борарди. Нью-Йоркдан ташриф буюрувчилар асосан бадавлат кишилар бўлиб, сарф-харажатда пулнинг юзига бориб ўтиришмасди. Нозик дидли келгиндиларнинг нуқси уриб, шаҳар туб аҳолисининг турмуши илгаригига қараганда анча дуруст бўлиб қолганди.

Телефон жиринглади. Рудольф гўшакни кўтарди.

– Жордахми? Бу мен, профессор Дентонман. Сизни безовта қилганим учун узр, албатта. Айтинг-чи, бугун бир неча дақиқа бўш вақт топа оласизми? Мен учун... – Дентоннинг овози қандайдир ғалати чиқаётганди. Гуё бегона одам қулоқ солиб тургандек, иложи борича шивирлаб гапиришга ҳаракат қилаётганга ўхшарди.

– Нима масалада гапираётганингизни билиб турибман, профессор, – жавоб қайтарди Рудольф. У иш юригиш ва иқтисод масалалари бўйича китоб қидириб коллеж кугубхонасига кирган пайтида Дентон билан тез-тез кўришиб турарди. – Мен кун бўйи дўконда бўламан. – Бирон ҳолироқ жойда, дўкондан

ташқарида кўришсак дегандим-да. Тушликни бирга қилсак, қалай бўларкин? — Чўкик овозда ўтинди Дентон.

— Тушлигим бор-йўғи қирқ беш дақиқа, холос...

— Жуда соз-да. Дўкон ён-веригаги бирон жойда кўриша қоламиз бўлмаса, — деярли ҳансираб, шошиб таклиф қилди Дентон. Лекция ўқиган пайтларида эса у шошмай, салмоқ билан гапирар эди. — Йўқ демасангиз, “Рипли” да учрашайлик, бўладими? Қаршингиздаги муюлишда-чи?

— Яхши, — рози бўлди Рудольф унинг дидига беш кетиб. “Рипли” ресторандан кўра кўпроқ пивохонага ўхшаб кетарди. У ерга овқатланишдан кўра ичкилик қилгани аксарият ишчилар келар эди. Бу жой кекса тарих ва иқтисод профессори учун унчалик муносиб жой эмасди. — Ўн иккидан чорак ўтганда чиқсам бўладими?

— Жуда соз. Раҳмат, Жордах, катта раҳмат. Бу яхшилигингизни сира унутмайман. Ўн иккидан чорак ўтганда мен ўша жойда бўламан, — шошиб гапирди Дентон. — Сизга қандай миннатдорлик билдиришимни ҳам билмай қолдим, — деди-да, жумлани охиригача ҳам айтмай, гўшакни илди.

Рудольф бутунги кун ҳисобидан дўконни биринчи бор айланиб чиқа бошлади. У сотувчиларга жилмайиб қараганча битта-битта қадам ташлаб борарди. Бирор камчилик кўрса тўхтаб ўтирмасди, ўзини кўрмаганга олиб ўтиб кетаверарди-ю, лекин ҳисобга олиб қўярди. Бирпасдан кейин кабинетига қайтиб кирарди-да, хизмат юзасидан бўлим мудирига ёзма топшириқларни айтиб турарди, котиба қиз машинкада қоғозга тушира бошларди. Арзонлаштирилган нархда сотилаётган галстуклар пештахтага кўнгилдагидай қилиб териб қўйилмаган, пардоз-андоз буюмлари бўлимидаги мисс Кейл кўзларини ҳаддан ташқари куюқ бўяб олибди, кафетерийнинг ичкараси дим бўлиб кетибди, вентиляцияни яхшилаш керак ва ҳоказо.

Универмагда яқингинада унинг ўз ташаббуси билан очилган жўн тақинчоқлар, Италия свитерлари, Франция шарфлари ва мўйна қалпоқлар билан савдо қилувчи мўъжазгина секцияга у алоҳида эътибор билан қарарди, чунки бу секция ҳаддан ташқари кўп даромад келтираётган эди-да. Бундан ташқари фақат фойда келтирибгина қолмай, кўпгина уй бекаларининг кўришиб турадиган, охирида эса дўкондан қуруқ қўл билан чиқиб кетмайдиган қулай жой бўлиб қолган қаҳвахона ҳам, спорт моллари билан савдо қилувчи бўлимдаги чалги секцияси ҳам доим унинг диққат марказида бўларди.

Дўкондаги пластинка бўлими ҳам унинг гапи билан очилганди. Бу бўлим ота-оналарининг пулларини совурадиган ўсмирлар билан доим тавжум бўларди. Шовқинга анчайин тоби йўқ, кўпчилик ёшларнинг юриш-туришини жинидан ёмон кўрадиган Колдервуд (унинг ўзининг учта қизи бор эди, аввалги иккитаси бўй етиб қолган, ранги опшоқ, қилтириққина учинчи қизалоғи эса ҳали мактабга қатнарди, уларнинг учалови ҳам совуқ ва мақтанчоқликда бир-бирдан қолишмасди) ўша бўлимнинг очилишига жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатди, бироқ Рудольф, америка ёшларининг пластинка учун бир йилда қанча пул сарфлашларини рақам-барақам айтиб, залда овоз югувчи қурилмалар ўрнатишга ваъда бергандан кейин Колдервуд ён босди. У Рудольфдан қанчалик жигибийрон бўлмасин, барибир чолпа жуда вазминлик ва одоб билан муомала қилар, ёқасидан кириб, енгидан чиқар, хуллас, кўндирмагунча қўймас эди. Дўстлари ҳузурда эса Колдервуд бу мишиқи ёрдამчисини мингтаининг ичидан битта-ю, лекин биракайини танлаб олганман деб оғиз кўпиртириб мақтанарди. Гарчи Рудольфнинг ўзи кириб, бир оғиз гапирмаса ҳам у унинг маошини икки бараварига оширди, рождество байрамига эса уч минг доллар мукофот пули берди. “У бир дўконни янгиламади, — дерди Колдервуд ёнида Рудольф бўлмаган пайтларда. — Бу сийниталоқ менинг тилимни ҳам янгилаб ташлади. Лекин мен сизларга очигини айтсам, шу томонларини ўйлаб туриб ёш йигитни ёллаган эдим-да”.

Ойда бир марта у Рудольфни уйига чақириб, ғарибгина пуританча таом билан сийлаб кўяр эди. Дастурхон тепасида Колдервуднинг қизлари ҳам бўлар, улар қачон савол билан мурожаат қилишса, шундагина суҳбатта аралашар эдилар. Бунда энг ўтқир ичимлик олма шарбати бўларди, холос. Тўнғичи,

қизларининг ичида энг эркатоий бўлган Пруденс шаҳар ташқарисидаги клубда бўладиган рақсларга бирга борайлик, деб Рудольфдан бир неча марта илтимос қилган эди. Ота-она уйдан узоқда Пруденс викторианча одоб доирасидан чиқиб кетар, лекин Рудольф шайтонга ҳай бериб, ҳисларини жиловлашга ҳаракат қиларди. Боснинг қизига уйланиб, ўзининг келажагини ўз қўли билан барбод қилишдек хатарли таваккал унга ёт нарса эди.

Рудольф ҳали-вери уйланиш ниятида эмасди. Ҳа, уйланиш қочмайди. Уч ой бурун Жулидан унга тўйхат келди. Қизгина нью-йорклик қандайдир Фицжеральд деган кишига турмушга чиқаяпти экан. Рудольф тўйга бормади, албатта, лекин табрик-телеграммасини ёзаётганда унинг иккила кўзи жиққа ёш эди. Жулининг заифлиги туфайли у ўзидан озмунча нафратланмади, Жулини хотирасидан чиқариб ташлаш учун у боши билан ишга шўнғиб кетди.

Рудольф бошқа қизлардан ҳам ўзини тортиб юрарди. Универмагни айланиб чиқар экан, ўзи томон тикилиб турган сотувчи қизларнинг ишвали нигоҳларига кўзи тушарди. Бари Рудольф билан жон-жон деб аҳд-паймон қилишни ўзлари учун бахт деб билар эдилар.

Албатта, бу Рудольфга таъсир қилмай қолмасди, лекин у ўзини тийиб, ҳеч кимга сир бермас, барча билан барабар мулойим ва жўн муомалада бўларди.

У витриналар безагининг янги намуналарини кўздан кечириб турганда Колдервуд кўнғироқ қилиб қолди.

– Руди, бир дақиқага олдимга келиб кет. – Колдервуд шу қадар босиқ оҳангда гапирдики, ундан бирон-бир маънони англаш қийин эди.

Ҳар доимгидек, Колдервуд кабинетининг эшиги очиқ эди.

– Кел, Руди, киришингда эшикни ёпа кел. – Унинг олдида ўтган куни кечкурун Рудольф конвертга солиб берган қоғозлар ётарди. – Тўғриси айтсам, – юмшоқ оҳангда гап бошлади Колдервуд, – шу ёшимгача қанча одамларни, қанақанги одамларни кўрмадим, лекин сента ўхшаган галати йиғитни биринчи марта кўриб турибман.

Рудольф индамай турарди.

– Буларни яна ким ўқиб чиққан? – деб сўради Колдервуд қоғозларга ишора қилиб.

– Ҳеч ким.

– Ким машинкада босган? Мисс Жайлсми?

– Йўқ, ўзим босганман, уйда.

– Кўл бўйида ўттиз акр ер менга қарашли эканини сен қаердан биласан?

– Сўради Колдервуд мақсадга кўчиб.

Расман ўша ер аллақандай Нью-Йорк корпорацияси тасарруфида ҳисобланарди. Унинг асил соҳиби Дункан Колдервуд эканлигини исботлаш учун Жон Хит бутун маҳорату зийраклигини ишга солишга мажбур бўлганди.

– Афеуски, сизнинг саволингизга жавоб бера олмайман, – деди Рудольф.

– Руди, шу пайтгача бирон марта ҳам шу бола ёлғон гапирар, деган гумонга бормаганман, ҳозир ҳам менга ростини айтарсан, деб умид қиламан.

– Мен ростини айтаяпман.

Колдервуд столдаги қоғозларга бармоғини нуқиди:

– Бу нима бўлмаса? Мени қўлга олишда навбатдаги найрангинми?

– Йўқ, сэр. Бу шунчаки тавсия, холос, ҳозирги мавқеингиз ва шахсий мулкнингиздан фойдаланиб, мумкин қадар кўпроқ даромад олишингизга бир кўрсатмадай гап-да. Бунда шаҳарнинг ўсишига қараб қандай кўникма ҳосил қилинади, сизнинг тижорат ишларидаги манфаатларингиз доирасини қандай кенгайтириш мумкин, солиқ тўғрисидаги қонунлардан қандай қилиб наф ундирасиз, ўзингиздан кейин хотин ва бола-чақангизга катта мол-мулкни қай тарзда мерос қилдирасиз – ана шулар кўзда тутилган.

– Ҳаммаси бўлиб неча бет бу ерда? – сўради Колдервуд. – Эллик бетми? Олтмиш бетми?

– Эллик уч бет.

– Чакки эмас таклифларинг, – деди тўнғиллаб Колдервуд. – Шуларни ҳаммасини ўзинг ўйлаб топдингми?

— Ҳа, — деди Рудольф. У неча ойлардан бери Жонни Хит билан маслаҳатлашиб, у туфайли бир неча янги бўлим очишда ўз режаларини киритгани тўғрисида гапириб ўтирмади. — Йўқ демасангиз, сэр, мен сизга бир нарсани маслаҳат берардим. Менимча, бирров Нью-Йоркка тушиб, бу масалани юристларингиз ва банкларингиз билан муҳокама қилиб келсангиз, ёмон бўлмасди.

— Яхши, дейлик, булар ҳаммасини ишдан-игнасигача ўрганиб ҳам чиқдик, худди сен айтгандай, бу матоҳингга амал қилиб акционерлар компанияси туздим, акция чиқардим, банклардан қарзлар олдим, тентакка ўхшаб қўл бўйида лаънати савдо марказини қўрдим, ёнида театрчаси билан, хуллас, айтганларингни битта қўймай, бекаму кўст адо этдим, хўш, айт-чи менга, бундан сенга нима фойда?

— Компания бошқармасининг президенти сиз, раиси мен бўлмоқчиман. Табиийки, маошим ҳам шунга яраша тайин этилади. Бундан ташқари, кейинги беш йил учун акциялар пакетининг бир қисмини олиш имкониятига эга бўламан. Бу ерда бошқа ишлар билан банд бўлган пайтимизда компанияга кўз-қулоқ бўлиб турадиган бир муовинни ҳам олар эдим. — Рудольф Оклахомадаги Брэд Найтга бундай ўрин бўлиб қолиш эҳтимоли борлиги хусусида аллақачон хат ёзиб юборганди.

— Назаримда, Руди, сен туяга миниб, жуда узоқни кўзлаяпсан, — Колдервуднинг овозида ошқора гараз бор эди.

— Мен бу лойиҳа устида роса бир йил тер тўқдим, йўлда учраши мумкин бўлган катта-кичи барча муаммоларни олдиндан эътиборга олишга ҳаракат қилганман, — хотиржам жавоб берди Рудольф.

— Бўпти, бора қол. Қандай тўхтамга келганимни кейин ўзим айтаман.

Дарҳақиқат, Рудольфнинг лойиҳаси ғоят мураккаб бўлиб, ҳамма нарса миридан-сиригача чуқур ўйлаб қўйилганди. Шаҳар кенгайиб, борган сари қўл томонга силжиб келаётганди. Уитбидан ўн миляча нарида жойлашган Сидартон деган шаҳарчининг ҳам аҳолиси ўсиб бормоқда, боз устига, иккала шаҳар ўртасига тош йўл қурилиб, яқинда улар бир-бири билан туташтирилган эди. Умуман, бутун Америкада шаҳар ташқарисида савдо марказлари барпо этиш кенг урф бўлиб, одамлар қўшинча ўша жойларда харид қилар эдилар. Колдервуднинг ўттиз акрли ери бўлажак савдо маркази учун ҳам қулай жой бўлиб, иккала шаҳар эҳтиёжини бемалол қондира олиши мумкин эди. Борди-ю, Колдервуд бундай имкониятни бой бергудек бўлса, бир-икки йилдан кейин абжир бизнесменларми ё қайсидир корпорациями, отни аввал қамчилаб қолиши ҳеч гап эмасди, оқибатда эса Колдервуд билан унинг Уитбидаги универмага келтираётган даромадлар кескин тоб ташлаб, ҳолига маймулар ййглаб қолади.

Харидорларни кечки пайтлари ҳам савдо марказига жалб қилишни назарда тутиб, Рудольф ўз режасида пинамгина ресторан билан театр биноси тиклашга ҳам даъват қиларди. Театрнинг ёзги мавсуми тугаши билан унинг биносида кинофильмлар намойиш қилса ҳам бўлаверади.

Профессор Дентон барга кирди-ю, худди бегона гала ичида тўсатдан пайдо бўлган қуш аҳволига тушиб қолди — бу ердаги кунда-шундаларнинг башарасига қараб, улар ичидан биронтаси ҳам умрида коллеж остонасига яқин йўламагани кўриниб турарди.

— Келдингиз, ҳўб қилдингиз, Жордах, раҳмат, азизим, раҳмат, — тараддуд ичида шивирлаб гапирди у. — Мен ўзимга виски олдим. Сизга ҳам у-бу буюрайми?

— Мен кундузи ичмайман, — деб эътироз билдирди Рудольф, лекин шу заҳоти тил тишлаб қолди: бу билан у Дентонга таъна қилгандай бўлиб қолмадимикан?

— Шу ишингиз маъқул, — қувватлади уни чол. — Мия тиниқ бўлиб туриши керак. Ўзи менинг ҳам бунақа пайтларда ичадиган одатим йўқ эди-ю, лекин... Балки ўтирганимиз тузукдир, а? Биаламан, сиз тезда қайтиб кетишингиз керак. — У пулни пештахта устига қўйди-да, Рудольфни бар қаршисидagi дeвop бўйлаб тизилган хоначаларнинг энг охиригисига бошлаб кетди. Улар столда бир-бирига юзма-юз ўтириб олишди-да, кирланиб кетган менюни кўздан кечира бошлашди.

- Илтимос, шўрва, қийма бифштекс ва бир пиёла қаҳва келтиринг, – деди Дентон официанткага. – Сиз нима оласиз, Жордах?
- Менга ҳам шундай, – деди Рудольф.
- Ишларингиз аъло кетаяпти, Жордах, – деди Дентон стол устига энгашиб Рудольфга қараганча. Унинг катта-катта очилган кўзлари пўлат камончали қалин кўзойнагини бор бўйича тўлдириб турарди. – Мен бу тўғрида жуда кўп кишилардан, жумладан, миссис Дентондан ҳам эшитиб тураман. У сизларнинг дўконингизга ҳафтада бир қур қадам ранжида қилиб туради. “Ана универмагу мана универмаг” деб мақтайвериб эси кетади. Янги моллар гиж-гиж тўлиб ётибди, дейди. Бўлмаса-чи, одамлар нарсага ўч бўлиб кетган. Шунга қараганда, ҳозир серпул бўлса керак-да. Профессорлар бундан истисно, ҳай майли, бу ёғи билан бизнинг нима ишимиз бор. Мен бу ерга шикоят қилиб бошингизни қотиргани келганим йўқ. Мен сизга айтсам, Жордах, кафедрадаги ишдан воз кечиб, жуда тўғри қилдингиз... Илм дунёси эмиш! – Алам билан гапирди профессор. – Қаёққа қарама ҳасадгўйлик, фисқ-фужур, бир-бирининг пайини қирқиш, разиллик. Ҳар бир қадамингни ўлчаб босмасанг, кун йўқ. Ундан бизнес олами минг марта аъло. Сендан угина, мендан бутина. Кучлилари заифларини еб ташлайди. Бир ҳисобдан тўғри қилишади...
- Жуда унчалик эмас... – эътироз билдирди Рудольф. – Мен бизнесни назарда тутиб гапиряпман.
- Албатта, албатта, – қўшилди Дентон. – Ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ. Назарияга кўр-кўрона ишониш ярамайди. Бунда ҳаёт ҳақидаги тўғри таассуротга путур етади. Нима бўлганда ҳам сизнинг ютугингиздан бошим осмонда, бундай муваффақиятга ҳеч қанақа мурсоёу-мадорасиз эришганингизга юз фоиз аминман.
- Официантка шўрва олиб келиб қўйди. У кетгач, Дентон гапида давом этди:
- Агар ҳамма нарсани бошқатдан бошлашимга тўғри келганда, ўша деворларини чирмовуқ босган коллеждан балодан қочгандай қочардим. Бу даргоҳ мени бир маҳдуд, дарғазаб, омадсиз, кўрқоқ кимсага айлантирди оқибатда..
- Сиз тўғрингизда мен асло бундай демаган бўлар эдим. – Дентоннинг ўзига берган баҳосини эшитиб, Рудольфнинг оғзи очилиб қолди. Шунгача у профессорни ўзидан беҳад кўнгли тўқ одам деб ўйлаб юрарди.
- Мен ҳаммаша кўрқув ва титроқ ичида яшайман. – Дентон шўрвадан хўриллатиб ҳўплади-да, яна такрорлади: – Кўрқув ва титроқ ичида.
- Агар сизга бирон ёрдам-пордамим керак бўлса, профессор, – деб муддаога ўтди Рудольф, – мен...
- Гоят олижаноб юрагингиз бор, Жордах, бебаҳо юрагингиз бор. Кўпчилик ичидан мен сизни дарров пайқаганман ўшанда. Бошқалар ундай эмас, бири енгилтак, бири тошбағир, сиз бўлсангиз, мутлақо бошқачасиз, одамжонсиз, одамнинг қадрини тушунасиз. Сиз билим олишга тиришиб, ҳалол ўқир эдингиз, бошқаларнинг фикри-зикри нукул амал, мансаб, мартабада бўларди, холос. Шунча йил мобайнида мен сизни зимдан қузатиб юрдим. Сиз узоққа борасиз, мана, мени айтди дерсиз. Мен коллежда йигирма йилдан кўпроқ дарс бериб келаман. Қўлимдан минглаб ёшлар ўтди. Мен уларнинг авра-астарини ағдаравериб, кўзим пишиб кетган, уларнинг нимага қобилияти борлигини бир қараида айта оламан. – Дентон шўрвани ичиб бўлгач, бифштексга қўл урди. – Бир нимага эришиш йўлида сиз мурдаларни топтамайсиз. Мен сизнинг ўзингизни, ақлу заковатингизни, олижаноб феълингизни биламан. Сиз қарори маҳкам, лафзи ҳалол, олиҳиммат одамсиз, диди ниҳоятда нозиксиз, ўзингизга талабчансиз. Боя айтдим-ку, бу кўзлар пишиб кетган деб, мен ҳаммасини кўриб турибман.
- Рудольф бир оғиз ҳам гапирмай, ҳамду санолар тугагини пойлаб, овқатини ерди. Дентон ундан зўр бир ҳиммат кутаётганини, унинг оғзидан гул-гул тўкилаётган мана бу ҳамду санолар бежиз эмаслигини тушуниб турарди.
- Урушгача, – деб давом этди Дентон бифштекс кавшай туриб, – сизга ўхшаган қиличдек, рисоладаги, лафзи ҳалол йигитлар кўп бўлар эди. Уларнинг кўпчилиги ҳозир орамизда йўқ – улар ҳалок бўлишган, қайси юртларда ажал

уларга човут солганини бизлар энди эсга ҳам олмаймиз. Ҳозирги ёшлар эса... — у ҳафсаласи пир бўлгандек елкаларини қисиб қўйди, — бари ичидан пишган, тадбиркор, сурбет. Жонини койитгиси келмайди, қандай бўлмасин, юлиб қолсам, ўзим бўлсам дейди. Қанчалаб талаба имтиҳонларда менга фириб беришга уринишларини билсангиз эди. Агар пулим бўлганда, мен бу мамлакатдан бош олиб чиқиб кетардим-да, одам оёғи етмайдиган бир оролга бориб истиқомат қилардим. — Дентон безовталиқ билан соатига қараб қўйди-да, фитнесчиларга хос тарзда залга кўз югуртириб чиқди. Ёнларидаги уйчада ҳеч ким йўқ эди, фақат катта эшик яқинидаги бар олдида уч-тўртта киши турарди, холос. Лекин бу иккаловининг суҳбати уларгача етиб бориши амри маҳол эди. — Энди гапнинг индаллосига ўтсам ҳам бўлади. — Дентон овозини яна ҳам пасайтириб, стол оша эгилди. — Менинг ишларим пачава, Жордах. Каттиқ аросатда қолганман. Мени йўқ қилишга бел боғлашган.

— Кимлар?

— Душманларим, — бамисоли ишчилар коржомаси кийиб олган душманларини илғаб олмоқчидай, Дентон синчковлик билан яна бир карра атрофга кўз югуртириб чиқди.

— Ўқиб юрган кезларимда ҳамма сизни бирдай ҳурмат қилганга ўхшаб кўринарди, — деди Рудольф.

— Ў-ҳў, бизда талабаларнинг етти ухлаб тушига кирмайдиган устаси фаранг пай қирқувчилар тўлиб-тошиб ётибди. Аудиторияларда, бошлиқнинг кабинетларида, коллеж президентининг ўз кабинетида итдай кезиб юради улар! Менинг ҳаддан ортиқ тўғрисиўзлим ва соддалим ўз бошимга битган бало бўлди. Мен одамзот мутлақо эркинликка эришади деган афсонага лаққа ишониб юрган эканман. Душманларим бўлса қулай пайт келишини пойлаб юришган экан. Ўзимдан ўтди, асли ҳов ўша йиллари муовинимнинг думини туғиб қўйишим керак эди, олим бўлиб олим эмас, авом бўлиб авом эмас, лекин доим уни аяб келдим, ҳайдамадим. Бу кўнгилчанлигимни кечириб бўлмайди! У менинг ўрнимга кўз ола қиларди ва анчадан бери пайимдан тушиб, далиллар тўплаб юрарди. Кайф ичида айтганим алмоғи-алжойи гаплар борми, лекцияларимдаги текстга қилча алоқаси бўлмаган айрим иборалар борми, ҳаммасини эринмай хатга тушириб юрар экан. Энди мени қурбон қилишга ҳозирлик кўришаяпти, Жордах. Улар қидириб юрган ялмоғизни топишди. Уша ялмоғиз мен бўлиб чиқдим.

— Бунинг маъносини яхши чақолмадим.

— Ялмоғиз ови, — деди Дентон. — Сиз газета ўқиб турсангиз керак, албатта. “Мактаблардан коммунистларнинг қорасини ўчириш!” шиорига ҳеч кўзингиз тушганми?

— Ахир сиз коммунист эмассиз-ку, профессор, — кулиб деди Рудольф. — Бу ўзингизга ҳам кундай равшан.

— Секинроқ гапиринг, ҳой чироғим, — Дентон атрофга олазарақ қараб қўйди. — Кошки бу шунақа қичқириб гапириладиган гаплар бўлса?!

— Назаримда, сиз бекорга ташвишланяпсиз, профессор, — деди Рудольф. У ҳаммасини ҳазилга чиқариб юбормоқчи бўлди. — Бу ерда бир жиддийроқ нарса бор экан-да, деб юрагим ёрилаёзди. Битта-яримга талаба қиз сизнинг ёрдамнингиз орқасидан ҳомиладор бўлиб қолибди-да, деб ўйловдим.

— Сизларга ҳамма нарса кулгили, — деди Дентон. — сизлар ёшсиз, лекин ҳозир на коллежда, на университетда анчадан бери ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмай қўйган. Биласизми, менга қанақа айбни тақашаяпти? Гўёки мен ўттиз саккизинчи йили қандайдир шубҳали хайр-эхсонга беш доллар инъом қилган эмишман, бир қанча лекцияларимда Карл Маркс гоёларига суянганмишман. Ё худойим-ей, ўзингиз инсоф билан айтинг-чи, ахир ўн тўққизинчи аср иқтисодий назарияси курсида Карл Марксни эсламай туриб лекция ўқиб бўларканми? Йўқ, сизнинг ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ, чироғим! Сиз ҳеч нарсани билмайсиз! Уитбидаги университет ҳар йили штатдан қишлоқ хўжалиги факультети учун ёрдам пули олиб турарди. Қарабсизки, қонун чиқарувчи ассамблеядан бир маҳмадона чиқиб, маъруза ўқийди, комитет тузади ва номи газетага тушиши учун тафтиш олиб борилсин, деб талаб қилади. Ана сизга ватанпарварлик! Адолат ҳомийси эмиш! Ваҳ!

Университетда, мен бу гапни қулоғингизга айтаяпман, Жордах, бир қатор ўқитувчиларга қарши қўйилган айбларни текшириш бўйича махсус комиссия тузилган. Улар шпат ассамблеяси университетни ана шу пуллардан маҳрум этиб қўймаслиги учун мен бошчилигимдаги бир нечта ўқитувчининг тагига сув қуйишмоқчи. Энди ҳаммаси сизга равшан бўлгандир?

– Ё тавба! – Рудольф шундан бошқа ҳеч нарса айтолмади.

– Жуда тўғри, – уни қувватлади Дентон. – Тавба деб, ёқа ушлайсиз бу гаплардан! Сизнинг сиёсий эътиқодингиз менга қоронғи бўлгани...

– Менинг сиёсат билан уч пуллик ишим йўқ.

– Жуда соз, жуда соз! – уни мақтаб қўйди Дентон. – Агар республикачилар партиясига аъзо бўлиб кирсангиз, ундан ҳам соз бўларди. Бу ёғини сўрасангиз, мен Эйзенхауэр учун овоз берганман! – У босиқ қулиб қўйди. – Ўғлим Кореяда жанг қиларди, Эйзенхауэр эса урушга чек қўяман, деб ваъда берганди. Дарвоқе, сайлов кампанияси олдиан қанақанги ваъдалар беришмайди, дейсиз!

– Очигини айтаверинг, мендан сизга қандай ёрдам керак, профессор? – сўради Рудольф.

– Энди биз шунга етиб келдик, – деди Дентон қаҳвани охиригача ичиб. – Комиссия менинг ишимни роса бир ҳафтадан кейин, яъни келаси якшанба куни, кундузи соат иккида кўриб чиқади. Мен ўзимга қарши қўйилган айбларни умумий тарздагина биламан, холос – ўтгизинчи йилларда гўёки коммунистларнинг яширинча фаолиятини хаспўшлаб туришга хизмат қилувчи ташкилот фойдасига инъом бериш; лекцияларда динга қарши ва сўл фикрлар баён қилиш, талабаларнинг уйда ўқишлари учун шубҳали туюлган китобларни тавсия этиш. Айниқса мамлакатда ҳозиргидай вазият ҳукм сурган, мана бу Даллес ядро уруши ҳақида бутун дунёга айюҳаннос солиб турган, мана мен деган вашингтонлик арбобларни худди сазойи қилинган дастёр болалардай оқ калтак-қора калтак қилиб, Оқ уйдан думларини туғишаётган бир пайтда оддий университет ўқитувчисининг тақдирини пичирлаб айтилган биргина сўз бир ёқлик қилиши турган гап-ку! Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр! Хайриятки, университетдагилар худони бугунлай унутиб юборишмаяпти, узоғи билан яна бир йилгача сабр қилишларига кўзим етади, унғача мен ўзимнинг беғуноҳ эканимни исботлаб, оқлаб олишим, мени ёқлаб чиқадиган гувоҳлар топиб олиб келишим лозим...

– Мен нима деб гапиришим керак бўлади? – унинг сўзини бўлиб сўради Рудольф.

– Ўзингиз нимани жоиз кўрсангиз, шуни гапираверасиз, чироғим, – деб жавоб берди Дентон тушкун оҳангда. – Ундоқ дейсиз, бундоқ дейсиз, деб ўргатишим дуруст эмас. Мен тўғримда нимани ўйласангиз, шуни гапирасиз. Сиз уч курс лекцияларимни тинглагансиз, аудиториядан ташқарида неча бор суҳбатлар қилганмиз, сиз менинг уйимда бўлгансиз. Сиз ақлли йигитсиз, ҳаммасига фаросатингиз етади. Нимани ўзингиз зарур билсангиз, шуни гапирасиз. Сиз ҳар жиҳатдан бекаму кўст, баркамол одамсиз, коллежда сиз тўғрингизда фақат яхши гаплар юради, сиз ҳушёр, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз обрўйини сақлайдиган, келажакда зўр ишлар кўрсатишга қодир ёш бизнесменсиз, сизнинг далил-исботларингизни инобатсиз қолдиришмайди.

– Ҳа, албатта, – деди Рудольф. Бу яхшиликка олиб бормайди, лип этиб хаёлидан ўтди унинг. Бошим балога қолади. Бу ёқда Колдервуд нима дейди? Дўконни коммунистча сиёсат гирдобига тортаяпсан, вассалом! – Албатта, мен сизнинг тарафингизни олиб гапираман.

“Бошқа вақт қуриб кетгандай айни шу кунларга тўғри келгани-чи”, – деб ўйлади у гижиниб.

– Худди шундай дейсиз деб ўйлагандим, Жордах, – Дентон миннатдорлик билан унинг қўлини сиқди. – Йигирма йилдан буён дўстингман деб кўкрагига урган қанчалаб кишиларнинг бошимга иш тушганда қилпиллашларини, юраксизлик қилиб, мендан юз ўгириб олишганини билсангиз эди! Мамлакатимиз мамлакат бўлмади, калтакланган итлар масканига айланиб қолди. Агар истасангиз, умримда коммунист бўлмаганман, деб қасам ичишим мумкин.

– Қўйсангиз-чи, беҳуда гапларни, профессор! – Рудольф соатига қаради. – Кечирасиз, энди дўконга бормасам бўлмайди. Келаси ҳафта сешанба куни соат иккида мен комиссияда ҳозир бўламан. – У пул олиш учун чўнтагига қўл суқди. – Мен ўзимга тўлай қоламан.

Дентон ишора билан уни тўхтатди.

– Овқатга сизни мен чақирдим, сиз менинг меҳмонимсиз. Бораверинг, азизим, бораверинг. Мен сизни ортиқ ушлаб ўтирмайман. – У ўрнидан турди, сўнг бора атрофга қўз югуртириб, ҳеч ким уларни кузатиб турмаганига имони комил бўлгач, қайтадан Рудольфнинг қўлини қаттиқ қисди.

Рудольф шошмай кўчадан кетиб борарди. Теварак-атроф одатдагидай эди, ўткинчилар асло қалмакланган итга ўхшамасди. Бечора Дентон. Гуллаб-яшнаган сармоядор бўлиш учун нималар қилиш кераклиги тўғрисидаги дастлабки маълумотларни у худди шу Дентоннинг лекцияларидан олганини эслади. У ичида ҳатто кулиб юборди. Қариб, мияси суюлган Дентон! Энди унинг кўнглига кулги ҳам сиғмасди.

Кабинетига кириб қараса, стол устида қисқагина мактуб ётибди: “Илтимос, тезлик билан Нью-Йоркка етиб кел. Бошимга ташвиш тушди. Сен билан маслаҳатлашадиган гап чиқиб қолди. Сени ўпиб, Гретхен”.

– Э худо, – деди Рудольф овозини чиқариб, кейин мактубни гижимлади-да, ахлат челаққа улоқтирди.

Олтию чоракда дўкондан чиққанда майдалаб ёмғир урарди. “Бугун менга фақат ёмғир етмай турувди”, паришон ҳолда ўйлади у мотоцикли билан машиналар орасидан усталик билан ўтиб борар экан. Уйига етай деганда кечки овқат учун нарсаларни ўзим олиб келаман деб онасига ваъда қилгани эсига тушди. “Жин урсин” деб сўкиниб қўйди-да, Рудольф орқага бурилди ва шаҳарнинг дўконлари соат еттигача ишлайдиган ҳаракатлар қайноқ қисмига қараб йўл олди. “Мени бир суюнтир” – онасининг сўзлари қулоғи остида қайта жаранглади. “Яна икки ҳафтадан сўнг суюкли ўғлингиз кўчада қолади, ойижон. Бу суюнчидан хурсанд бўлармикансиз?”

У даставвал дуч келган дўконга кирди, товуқ гўшти, картошка, бир банка лўвия ва ширинликка яримга олма пирогни харид қилди. Уй бекалари орасидан тургиниб-сургиниб ўтиб борар экан, Колдервуд билан бўлган суҳбатини эслаб, маъюс илжайиб қўйди: унинг истеъдодига қойил қолган хонимлар вундеркинд молиячи атрофида парвона бўлса, у йўл-йўлакай ўзининг “Лайф” ва “Хаус энд гарден” журналларидаги фоторасмлардан китобхонларимизга яхши таниш бўлган қулинг ўргилсин кошонасида нозик дид билан тайёрланган тансиқ таомни туширгани кетаяпти. Бир оз иккаланиб турди-да, Рудольф бир шиша виски олди. Бундай кечада, албатта, қиттак отиб олмаса бўлмайди.

У энгил кайф остида одатдагидан кўра эртароқ ётди, уйкута кетиш олдидан эса: “Бугунги кундаги энг маза нарса – бу Квентин билан эрталабки югуриш бўлди”, деб кўнглидан ўтказди.

Ҳафта давомида айтарли жиддий воқеа содир бўлмади. Дўкон ичида кўришган пайтларида Колдервуд унинг лойиҳаси хусусида оғиз очмай, нуқул кундалик ишлар тўғрисида сўз юритди, ҳолос.

Рудольф опасига телефон қилиб, Нью-Йоркка фақатгина келаси ҳафтанинг охирида бора олишини айтган эди, Гретхен, афтидан хафа бўлди, бироқ бошига қандай ташвиш тушгани тўғрисида телефон орқали айтишни истамасди. Фақат, сабр қила тураман, дегандан кейингина Рудольф бир оз тинчланди. Модомики “сабр қила турар” эканми, демак иш унчалик қўрқинчли эмас экан.

Дентон ишини текшириш бўйича комиссия олдида туриб гувоҳлик бериш Рудольфни қаттиқ ташвишга солиб қўйганди. Чунки комиссия бисотида Дентонга қарши унинг ўзи ҳам билмайдиган ёки билса ҳам яшириб юрган далиллар бўлиши мумкин-да. Бундай ҳолда Рудольф ҳам унга шерикдай кўриниб қолиши ҳеч гап эмас, жуда бўлмаса номи фирт ёлғончи ёки учига чиққан овсарга чиқиши турган гап. Дентоннинг думини тутишга астойдил бел боғлаган комиссия аъзолари уни ҳимоя қилиб чиққан ҳар қандай кишига

нисбатан табиийки, адоватда бўлиб қоладилар, ҳаммадан ҳам Рудольф шу томонидан қўрқарди. Ахир шу кунгача у одамлар меҳрини қозониш, айниқса улуғ ёшдаги ва мансабдор кишиларни ўзига оғдириш учун озмунча тер тўқдими! Ўзи томон норози қиёфада қараб турган бир гала ўқимийшли кишилар билан юзма-юз туришини кўз олдига келтирса, баданидан совуқ тер чиқиб кетарди.

Бутун ҳафта давомида у Дентонни муносиб ҳимоя қилишга ва шу билан бир вақтда судьяларни ўзига маҳлиё этишга ҳаракат қилиб, айтадиган гапларини ҳаёлида такрорлаб юрди. Ҳафта охирига бориб у бутунлай уйқусини йўқотди.

Душанбада дўконни айланиб, кўздан ўтказиб чиққандан кейин Колдервуд уни кабинетига таклиф қилди.

– Хуллас, Руди, – деб гап бошлади у, – мен лойиҳангни диққат билан ўрганиб чиқдим ва Нью-Йоркдаги аллаким билан маслаҳатлашдим. Эртага эрталаб иккаламиз ўша ёққа борамиз ва Уоллстритдаги уларнинг идорасида соат иккида менинг юристларим билан учрашамиз. Соат ўн биру ноль беш минутда электричкада жўнаймиз. Мен сенга ҳозирча бир нарса деб ваъда беролмайман, лекин мен гаплашган одам, ўйлайманки, сенинг таклифингни ерда қолдирмайди. – У Рудольфга диққат билан разм солиб турди-да, норози бўлгандек: – Мен сени хурсанд бўларсан деб ўйлаган эдим, – деди.

– Ў, мен жуда хурсандман, сэр, жуда ҳам, – деди Рудольф жилмайишга ҳаракат қилиб. “Сешанба кuni соат иккида, – ўйлади у. – Сешанба кuni соат иккида комиссия олдида сўзга чиқаман деб Дентонга ваъда бериб қўйган эдим-ку”. – Бу жуда зўр янгилик бўлди, сэр. Фақат бир оз кутилмаганда эшитганим учун гангиб қолибман. – Ўзини қувноқ ва соддадил кўрсатишга ҳаракат қилиб у яна жилмайиб қўйди.

Ўша кuni анчадан кейин унинг кабинетидаги телефон жиринглади; гўшакни мисс Жайлс олди.

– Ҳозир қарай-чи, жойида бормикан. Ким сўраяпти ўзи? – Шундай дея қиз кафти билан гўшакни ёпиб: – Профессор Дентон, – деди.

Бир дақиқа тараддулланиб, Рудольф гўшакни Жайлснинг қўлидан олди.

– Салом, профессор, – Дентон билан самимий сўрашди у. – Ишларингиз қалай?

– Жордах, – деди хириллаган товушда Дентон, – мен “Рипли” даман. Бир неча дақиқага бу ёққа келиб-кета олмайсизми? Сизда икки оғиз гапим бор эди.

– Хўп бўлади, профессор, ҳозир етиб бораман, – жавоб қайтарди Рудольф. Унга қачон айтганининг нима фарқи бор? Қайтанга ҳозир айтиб, орани очиқ қилгани яхши.

Барга кириб, Дентонни ҳадеганда топа қолмади. У яна ўша охириги уйчада ўтирарди. Эгнида пальто, бошида шляпа. Стаканни иккита қўли билан ушлаганча столда букилиб ўтирарди. Соч-соқоли ўсган, усти бир ҳол, кўзойнагининг кир босган ойнаси терлаб кетибди. Шу туришида профессорнинг паркдаги скамейкада полиция олиб кетишини анқайиб пойлаб ўтирган кекса арақхўрдан сира фарқи қолмагани Рудольфнинг ҳаёлидан лип этиб ўтди.

– Ассалому алайкум, профессор, – Рудольф энгашибгина уйчага кириб келди-да, Дентоннинг рўпарасига қўнди. – Яхши юрибсизми? – У ўша-ўша қарорида турганлигига Дентонни ишонтирмоқчи бўлгандек, жилмайиб қўйди.

Дентон унга маъносиз кўз ташлаб қўйди, кўришгани қўлини тугмади ҳам. Ҳар доим қип-қизил бўлиб турадиган юзлари ҳозир туси ўчгандек кўринарди.

– Бир нарса ичинг, – таклиф қилди у бўғиқ овозда. Ўзи эса, авзоига қараганда, тўйиб ичиб олганди.

– Виски бўла қолсин.

– Дўстим учун содали виски беринг, менга эса яна бурбон келтиринг, – деди Дентон яқин келган официанткага.

Дентон қўлиарида қисиб ушлаб турган стакандан нигоҳини узмай тек қараб турарди. Йўл-йўлакай Рудольф унга нима деб ва қандай гапиришини ўзича ўйлаб қўйганди. Яъни, эртага соат иккида комиссия олдига боришга сира

иложи йўқлигини, агар комиссия ишни кўриб чиқишни қолдиришга розилик берса, бошқа ҳар қандай кунда боришга тайёрлигини айтади. Борди-ю, мажлис қолдирилмаса, кечқурун университет президентининг хузурига киради-да, ҳамма гапни ўзига айтади. Агар Дентонга бу кифоя қилмагудек бўлса, шу бугуноқ уни ҳимоя қилиб гапирадиган гапларини қоғозга туширади ва Дентон комиссия олдида уни ўзи ўқиб беради. Мана шу гапларни Дентонга айтиш учун пайт пойлаб, у юрагини ҳовучлаб ўтирарди, чунки эртага Колдервуд билан соат 11.05 да Нью-Йоркка бормаслик тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди.

— Ҳадеб сизни ишдан қўяётганим учун жуда хижолатдаман, Жордах, — деди кўзларини кўтармасдан тушуниб бўлмайдиган тарзда мингирлаб Дентон, — лекин кўнгилсизликлар одамни сурбет қилиб қўяркан. Кинотеатр ёнидан ўта туриб, кўзим комедия фильмига билет олиш учун турнақатор тизилиб турган одамларга тушди-ю, кўнглимдан: “Наҳотки, улар ҳолим нима кечаётганини билмайдилар? Шундай пайтда кино уларнинг кўнглига қандай сизаркин?” деган ўй кечди. — Дентон ғамгин кулиб қўйди. — Бемаъни хаёл. Ўттиз тўққизинчи йилдан қирқ бешинчи йилгача Европада эллик миллион одамнинг ёстиғи қуриди, ўша пайтда эса мен ҳафтасига икки марта кинога тушиб турардим. — Дентон стол устига чуқур эгилиб, иккала кўли билан қисиб ушлаб турган стакандан ютоқиб ичди. Унинг қўллари титрарди.

— Нима бўлди ўзи, айтинг-чи? — аста сўради Рудольф.

— Ҳеч нарса. Дарвоқе, булар бари нотўғри. Кўшлари... Ҳаммаси тамом бўлди.

— Мен гапларингизни тушунмаяпман, — Рудольф овозидаги севинчли яширишга ҳаракат қилди. Демак, ҳаммаси пучак гаплар, қуруқ ваҳимадан бошқа ҳеч нарса эмас экан-да. Ахир ҳар қанча бўлганда ҳам одамлар шунчалик иблисликка боришмаса керак, албатта. — Улар ишни тўхтатиб қўйишди демоқчимсиз?

— Улар эмас, ишни мен тўхтатдим демоқчиман, — жавоб қайтарди Дентон. У бошини кўтариб, эски жигарранг босма шляпасининг гардиши остидан Рудольфга қайғули қараб қўйди. — Бугун мен истейфо бердим.

— Қанақасига! — деб юборди Рудольф.

— Шунақасига. Шундай қилсангиз ишни тўхтатамиз, деб уларнинг ўзи таклиф қилишди менга. Эртага комиссия хузурига боришга асло тоқатим чидамасди ҳам. Коллежда йигирма йил ишлаб туриб, мана шу ҳолга тушдим мен!.. Мен кексайиб қолдим. Жуда кексайдим. Агар ёнроқ бўлганимда... Ёшлар бемаъни нарсаларга кўпда парво қилмайдилар. Улар адолат қарор топишига ишонувчан бўладилар. Хотиним бир ҳафтадан бери кўзёши қилавериб адойи тамом бўлди. Бундай шармандалиқдан кўра ерга кириб кетганим афзал, дейди. Тўғри, мен сал лофи билан гапирарман, лекин кўз олдинда аёл зоти етти кечаю етти кундуз тўхтовсиз кўзёш тўкиб тургандан кейин чидаёлмас экансан. Хулласи калом, ҳаммаси тамом бўлди. Мен бирров олдингиздан ўтиб, ташаккур айтмоқчи эдим, холос. Эртага соат иккида келиб ўтиришингизга энди ҳожат қолмади.

— Мен уларга бор гапни айтиб, бир юрагимни бўшатмоқчи бўлиб юрувдим-ку, — деди Рудольф, лекин ичида эса елкасидан тоғ ағдарилгандай, енгил нафас олди. — Хўш, энди нима қилмоқчи бўлаяпсиз?

— Менга жон сақлаб қолиш йўллари таклиф қилишарми, — деди Дентон ичидан зил кетганча. — Дўстларимдан бири Женева халқаро мактабда ўқитувчилик қилади. У мени ёнига келиб, бирга ишлашга таклиф қилди. Тўғри, маош бир оз кам-у, лекин ишламагандан кўра у ҳам бир нав-да. Бунинг устига, менинг билишимча, Женевада восвослар камроқ эмиш. Шаҳарнинг ўзини ҳам дилбар дейишади.

— Ахир бу бор-йўғи ўрта мактаб экан-ку, сиз бўлсангиз умр бўйи коллежда дарс бериб келгансиз, — норозилик билдириб деди Рудольф.

— Мен бу лаънати мамлакатдан бутунлай кетмоқчиман, — ғамгин деди Дентон.

Шу пайтгача бирон-бир кишининг Американи лаънати мамлакат деб атагани сира қулоғига чалинмаган Рудольф Дентоннинг алам билан айтган сўзларидан ҳанг-манг бўлиб қолди.

– У сиз ўйлаганчалик ёмон мамлакат эмас, – дея олди у.
 – Ундан бешбаттар.
 – Ҳаммаси бости-бости бўлиб кетгандан кейин сизни яна чақириб олишар?

– Елкамнинг чуқури кўрсин! – деди Дентон. – Бошимдан зар тўкиб, олдимда етти букилиб ялинсалар ҳам қайтиб келмасман.

– Мен сизга қандай ёрдам беришим мумкин? – деб сўради Рудольф. – Балки, сизга харж керакдир...

Дентон йўқ дегандай бошини чайқади.

– Ҳозирча пулимиз етарли. Биз уйни сотаямиз. Уни сотиб олгандан буён кўчмас мулкнинг нархи жуда кўтарилиб кетган. Ҳа,ҳа, мамлакатимиз гуллаб-яшнашпти, ахир! ... – У эҳтироссиз кулиб қўйди-да, кейин даст ўрнидан турди. – Хўп, мен уйга борай энди. Кунда-кунда хотинимга француз тилидан сабоқ бераёшман.

Ичкиликлар учун Рудольфнинг ҳисоб-китоб қилишига у қаршилиқ кўрсатмади. Кўчага чиққач, Дентон пальтосининг ёқасини кўтариб олган эди, у кекса ароқхўрларга яна ҳам кўпроқ ўхшаб кетди.

– Мен сизга Женевадан хат ёзиб тураман. – У Рудольфнинг қўлини заифгина қисиб қўйди. – Ута бетараф хатлар ёзаман. Энди хатларни кимлар очиб ўқишини бир худо билади. – Шундай деди-да, оёқларини бир-бирига уриб қадам босганча у ердан кета бошлади. Елкаси букчайган кекса олим ҳадемай лаънати мамлакат одамлари орасига кириб, кўздан ғойиб бўлди.

5-боб

– Ҳар куни орқамдан келаверасизми? – деб чулдирди Билли хафа бўлиб, онаси билан уйга қайтишгаётганда. – Сиз мени кичкина бола деб ўйлайсизми?
 – Ҳадемай ҳамма жойга ўзинг борадиган бўлиб қоласан, – деди онаси кўчани кесиб ўтиш жойига келганда дарҳол унинг қўлидан тутиб.

– Қачон?

– Яқинда.

– Қачон?

– Ўн ёшга тўлганинда.

– Жин урсин.

– Бундай гапларни гапириш мумкин эмаслигини биласан-ку?

– Дадам гапирдилар-ку.

– Сен дада эмассан. Мен ҳам гапириб, яхши иш қилмайман.

– Унда нега бўлмаса барибир гапирасиз?

– Жаҳлим чиққанда билмай гапириб юбораман-да.

– Менинг ҳам ҳозир жаҳлим чиқиб турибди. Қаранг, ҳамма болалар бир ўзлари уйга кетишяпти, уларнинг оналари худди ёш болалардай дарвоза тагида кутиб турмайди.

Гретхен ўғлининг гаплари тўғри эканини билиб турарди, ўзининг жуда ҳам куюнчаклигини, лекин қачон бўлмасин, бу одати учун азоб чекишига тўғри келганда қўлидан ҳеч нарса келмай қолишини ҳам тушунар эди. Биллининг машиналар гиж-гиж Гринич-Виллиж кўчаси бўйлаб юришини ҳам ўйлаганида, юраги орқага тортиб кетарди.

– Қачон? – яна ўжарлик билан сўради Билли қўлини онасининг қўлидан бўшатишга уриниб.

– Ўн ёшга тўлганинда дедим-ку, – такрор жавоб қайтарди Гретхен.

– Ҳали роса бир йил бор-ку унғача? – ўкиниб деди Билли. – Инсоф борми ўзи сизда?

Гретхен кулиб юборди ва эгилиб, ўғлининг қоқ миясидан ўпиб қўйди.

Билли ўша заҳоти ўзини четга тортди:

– Неча марта айтаман сизга одамларнинг олдида ўпманг, деб?

Уйда уларни Рудольф билан Жонни Хит кутиб олди. Иккаласининг ҳам қўлида биттадан қоғоз халта бўлиб, улардан шиша учи кўриниб турарди.

Кейинги олти ой ичида Рудольф Нью-Йоркка танда қўйиб қолган эди. Колдервуд билан Жонни Хит идораси ўртасида қандайдир ишлар олиб

борилаётган эди, лекин Рудольф тушунтиришга ҳарчанд уринмасин, барибир Гретхен сира тагига тушуниб етолмади-етолмади. Ҳарҳолда англагани шу бўлдики, қандайдир “Д.К.Энтерпрайзсиз” деган корпорация тузишга қарор қилинган, атамадаги аввалги икки ҳарф Дункан Колдервуднинг исми-фамилиясидан олинган. Бир нарса қандай равшан эди: бу режалар амалга ошгудек бўлса, укаси бадавлат бўлиб кетади, универмагни бўйнидан соқит қилади-да, жуда бўлмаганда ярим йилни Уитбидан ташқарида ўтказди. Ҳатто у Нью-Йоркда унча катта бўлмаган бир жиҳозли квартира топиб қўйсангиз, деб опасидан илтимос ҳам қилган эди.

Рудольф билан Жоннинг кайфияти баланд эди, улар қиттак-қиттак отиб олишгани шундоқ кўриниб турарди. Гретхен шишаларнинг бўйнига ёпиштирилган зарҳал ёрлиқлардан билдики, улар шампан виноси олиб келишибди.

– Салом, йигитлар, – сўрашди у. – Келишингиз ҳақида нега мени бир оғиз оғоҳлантирмадингиз?

– Бу ерга келишимизни биз ўзимиз ҳам билмаган эдик, – жавоб берди Рудольф. – Тўсатдан бўлиб қолди. Баъзи бир нарсаларнинг хурсандчилигини нишонламоқчи бўлдик-да. – У опасининг юзидан ўпди. Рудольфдан вино ҳиди келмаётганди.

Меҳмонхона бўлма ичи тўзиб ётарди. Юқоридаги хонани бутунлай ўғлига топшириб, энди Гретхен ишини мана шу ерда қилар эди. Столларда, ҳатто диван устида китоблар, ён дафтарлари, ёзиб-чизиб ташланган варақлар тартибсиз сочилиб ётарди. Гретхен ишлаганда ортиқча саришгаликка кўнда эътибор бермас эди, ҳар замон-ҳар замонда уй йиғиштиришга қўл урган пайтларида эса бир иш ўрнига ўн иш орттирарди, холос. У ашаддий кашандага айланганди, ҳамма кудонлар сигарета қолдиқларига тўлиб кетганди. Ҳатто табиатан бесаришга бўлган Вилли ҳам кези келганда койиниб қўяр эди: “Бу уй – уй эмас, жин урсин, қандайдир алмисоқдан қолган газета тахририятининг ўзи!”

Гретхен укасининг жини суймайгина хонага кўз югуртириб чиққанини пайқайди. Эҳтимол, у кўнглида опасини ёмон кўриб кетаётгандир, унинг ўн тўққиз яшарлик пайтидаги покизалиги билан қиёслаётгандир. Бундан вужудини тирноқ ичидан кир қидирадиган, ўзига гард юқтирмайдиган укасига нисбатан сабабсиз гираз ҳисси чулғади. Опанг ҳам рўзгор тебратаяпти, ҳам оила бошқараяпти, бу ёғини ҳисобга олиб қўй, инигинам.

– Билли, юқорига чиқиб дарсингни қил, – деди Гретхен батартиблигимни кўриб қўйинглар дегандек пальто билан шарфини авайлаб кийим илғичга илиб қўяр экан.

– Э-эй... – деди Билли жўртгага чўзиб. Ҳолбуки тезроқ ўз хонасига ковуши тўғриланганидан у хурсанд эди.

Гретхен учта қадаҳ олди.

– Ниманинг хурсандчилиги экан? – сўради у шампан очаётган Рудольфдан.

– Ниятимиз рўёбга чиқди, – деди Рудольф. – Бугун, ниҳоят, имзо чекилди. Энди биз қолган умримизни эрталаб, тунда ва кечқурун шампан виноси ичиб ўтказсак бўлаверади.

– Қандай яхши, – деди Гретхен авзойини ўзгартирмасдан. Рудольф нима учун иш деса ўзини томдан ташлашига сира унинг ақли етмаётганди.

Улар қадаҳларини уриштирдилар.

– Демак, “Д.К.Энтерпрайзсиз” корпорациясининг туллаб-яшнаши ва унинг янги тухумдан чиққан сарбони, яъни бошқарма раиси учун кўтарамиз! – деди Жонни тантанавор ва иккала йигит хандон ташлаб кулиб юборди. Уларнинг таранг тортилган асаблари ҳамон ўз ҳолига келганича йўқ эди. Шу топда иккаласи тасодиф туфайли ҳалокатдан омон қолган ва қисмат ёр бўлгани билан бир-бирини жазавога тушиб қутлаётган кишиларга ўхшаб кетмоқда эди.

Рудольф ўзини қўйгани жой тополмаётганди. У қадаҳни қўлидан қўймай тўхтовсиз хона айланар, гоҳ китобларни очиб кўрар, гоҳ ёзув столи устидаги тартибсизликка разм солар, гоҳ газета варақлар эди. Кейинги вақтларда унинг эллари қочган, феъли тажанглашган, кўзлари чақнайдиган бўлиб, юзлари салқи торганди.

Бунга қарши ўлароқ пулга ва тақдирнинг қутилмаган ўйинларига хиёл кўниккан ҳам. Жонни бўлса сира ўзини олдирмаганди, юзлари ўша-ўша лўппи, вазмин, бепарво. Ҳозир ҳам у диванда ҳеч нарса бўлмагандек, мудрагансимон хотиржам ўтирарди.

— Агар Виллининг мияси бўлса, — деди Жонни, — у ҳозир қарз-қавола қилиб бўлса ҳам, бировдан сўраб бўлса ҳам ёки ўғирлаб бўлса ҳам бир оз пул топсин-да, уни “Д.К.Энтерпрайсиз”га қўйиб қўйсин. Мен буни ҳазилга айтаётганим йўқ. Бу компаниянинг катта келажаги бор.

— Бировдан сўрашга Виллининг бўйни ёр бермайди — ўта мағрур, қарз-қавола кўтаришга келганда эса, обрўйи тўкилишидан кўрқди таниқли одамлар, ўғрилиқ қилиш учун эса отнинг калласидек юрак керак, — деди Гретхен. Шу топ стол устидаги телефон жиринглади. — Ҳойнаҳой, бу унинг ўзи. Кечки овқатга етиб боролмайман, деб олдиндан хабар қилгани шошаяпти. — Шундай дея у гўшакни олди-да, нима демоқчи эканлигини билиб турибман деган оҳанг билан:

— Алло? — деди. Кейин ҳайрон ҳолда гўшакни укасига узатди. — Сени сўрашаяпти.

— Мени? — таажжубланди Рудольф. — Менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмас эди-ку.

— Мистер Жордахни чақириб юборинг дейишди-ку.

— Ҳа, эшитаман, — деди Рудольф гўшакни кулоғига тугиб.

— Жордахмисан? — сирли оҳангда сўради бир хириллаган товуш.

— Ҳа.

— Бу мен — Эл бўламан. Бутунги кечки зиёфат учун мен сенга беш юз доллар қўйдим. Байи ёмон эмас — бешга етти.

— Менга қаранг... — деб Рудольф энди оғиз жуфтлаган эди ҳамки, симнинг нариги учиди гўшакни илиб қўйишди. — Ажабо... Қандайдир Эл деган одам. Бешга етти байи билан бутунги оқшомда берадиган зиёфатимга мен учун беш юз доллар қўйдим, дейди. Киши билмас гаров-паров ўйнамаяпсанми, Гретхен?

— Мен ҳеч қанақа Эл-Пэлни танимайман ҳам, менда беш юз доллар йўқ ҳам. Қолаверса, мисс Жордахни эмас, мистер Жордахни сўрашди. — Гретхен ёзган нарсаларини қизлик фамилияси остида чоп этдирар, телефон китобида ҳам Жордах фамилияси қайд этилган эди. — Рақам теришда англишандир-да.

— Бу эҳтимолдан узоқ гап, — деди Рудольф, — Нью-Йоркда нечта Жордах бўлиши мумкин? Ҳеч бошқа Жордахни учратганмисан?

Гретхен йўқ дегандай бош чайқади. Рудольф телефон китобини олди-да, ундан “Ж” ҳарфини очди.

— Т.Жордах, тўқсон учинчи кўча, — у аста справочникни ёпди-да, стол устига қўйди. — Т.Жордах. — У Гретхенга ўтирилди. — Сен буни ўша деб ўйлаяпсанми?

— У бўлмаса кераг-ов, — жавоб берди Гретхен.

— Ким тўғрисида гаплашмаяпсизлар, ўзи? — сўради Жонни.

— Бир укамиз бор. Томас Жордах деган, — жавоб қайтарди Рудольф.

— Оиламизнинг кенжа боласи. Она сути оғзидан кетмаган ҳали! — киноя билан илжайиб қўйди Гретхен.

— Бизлар ўн йилдан бери кўришганимиз йўқ, — деди Рудольф.

— Жордахлардай аҳил оила мингдан битта учрайди, — унинг гапини илиб кетди Гретхен. Кун бўйи ишлаб толиққанидан шампан виноси унга тез таъсир қилиб, у диванга узала тушиб ётиб олганди.

— Сизларнинг ўша укангиз нима иш қилади? — қизиқсинди Жонни.

— Нима қилишини икки дунёда ҳам тушуниб бўлмайди, — жавоб берди Рудольф.

— Агар қозонда бори чўмичга чиққан бўлса, полициядан қочиб-писиб юргандир-да, — захархандалик билан деди Гретхен.

— Барибир аниқламай қўймайман, — Рудольф яна телефон китобини очди-да, рақам терди. У ёқдан аёл кишининг жавоби келди. Овозига қараганда аёл ёш эди. — Салом, хоним, — хурмат ва расмий тусда деди Рудольф. — Мистер Томас Жордах билан гаплашиш имкони борми?

– Йўқ, иложи йўқ, – шартга жавоб берди аёл. У овози баланд бўлганидан кулоқни тешиб юборай дерди. – Ким сўраяпти ўзи уни? – Товуш оҳангидан унинг шубҳа қилаётгани сезилиб турарди.

– Дуруст, – жавоб берди Рудольф. – Мистер Жордах уйдами?

– У ухляпти, – жаҳли чиқиб деди аёл. – Кечкурун у матчда қатнашиши керак. Телефонда гапиришга фурсати йўқ унинг. – Шундай дея аёл гўшакни шарақлатиб жойига қўйиб қўйди.

Гаплашаётганда Рудольф гўшакни кулоғидан нарироқ тутиб тургани, симнинг нариги учидеги аёл эса баланд овозда гапиргани учун Гретхен билан Жонни ҳамма гапни баралла эшитиб туришарди.

– Бу ўзимизнинг Томасга ўхшайди, – деди Гретхен.

Рудольф оромкурси ёнидаги стол устидан “Нью-Йорк таймс” газетасини олди-да, унинг спортга оид саҳифасини очиб қаради,

– Мана гап қаерда экан, – шундай дея у овозини чиқариб ўқий бошлади: – “Кечкурунги дастурнинг негизини Томми Жордах билан Виржил Уолгерс ўртасидаги олишув ташкил этади, ўртача оғирликдаги вазн категорияси, ўн раунд, Саннисайд-Гарденз”. Мен бораман.

– Нега энди? – ҳайрон бўлди Гретхен.

– Минг қилса ҳам у жигарим.

– Ўн йил усиз яшаб ўлмадим, яна йигирма йил бир кунимни кўрарман, – деди Гретхен. Телефон яна жириглади. Рудольф шошиб гўшакни олди, лекин бу сафар Вилли гапираётган экан.

– Салом, Руди, – нарёқдан эшитилаётган говурга қараганда у бардан кўнгироқ қиларди. – Йўқ, Гретхенни чақирмай қўя қол. Фақат унга айтиб қўйсанг бўлгани, бутун бу ерда бир киши зиёфатга таклиф қилиб қолди, шунинг учун мен кечроқ бораман уйга. Хавотир олиб ўтирмай, бемалол ётиб ухлайверсин.

– Нима деганини айтиб ўтирмасанг ҳам бўлаверади, – деди жилмайиб Гретхен диванда ётган жойидан. Кейин Жоннига қараб деди: – Агар йўқ демасанг, иккинчи шишани очсак ҳам бўлаверар энди?

То йигитлар иккинчи шишани ҳам ичиб бўлгунларича Гретхен кўнгироқ қилиб, бу ерга келиб турадиган оқсочни чақирди-да, Саннисайд-гарденз қаердалигини аниқлаб олди. Сўнг у сочларини тартибга келтириб, гарчи боксчилар матчи учун comme il faut¹ бўлишига унчалик кўзи етмаса-да, эгнига тимқора юнг қўйлагини кийиб олди.

Улар Саннисайд-гардензга етиб келганларида мусобақа аллақачон бошланиб бўлган экан. Чиптачи уларни рингга яқин учинчи қатордаги ўз жойларига элтиб қўйди. Залда аёллар жуда камлиги ва улардан бирортаси ҳам қора қўйлақда келмагани Гретхеннинг назаридан қочиб қутилмади.

У умри бино бўлиб бирон марта ҳам боксга бормаган эди, ринглардан репортаж олиб борилаётган пайтларда эса шартга телевизор кулоғини бураб, ўчириб кўярди. Тушпа-тузук одамлар пул учун бир-бирининг башарасини ёриб муштлашишларини эшитса, бу унга учига чиққан ваҳшийликдан бошқа нарса бўлиб туюлмасди. Залда унинг чор атрофидан қуршаб ўтирган одамларнинг башаралари эса айни шундай томоша мухлислари учун жуда мос тушган эди. Эсини таниганидан бери бирданига шунча кўп хунук башарани ҳеч қачон кўрмаганига Гретхен амин эди.

Иккинчи олишув чоғида бир ҳариф иккинчи ҳарифнинг уриб қошини ёриб юборди ва иккала боксчи ҳам қип-қизил қонга бўялди. Қонни кўриб, оломон қийқириб юборди, бу қийқириқдан Гретхеннинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди, қусиб юборишга оз қолди. Асосий жанг эълон қилинаётган пайтга келиб эса у қайт қилиб юборишдан ўзини зўрға тутиб, ранги қув оқарган ҳолда ўтирарди. Аччиқ ёш ва кўз ўнгини қоплаб олган сигарета тутуни орасидан Гретхен рингга қизил либос кийган киши сакраб чиққанини кўрди. У укаси Томасни дарров таниди.

Ажабо, Томас деярли сира ўзгармабди. Унинг жангчи-профессионал қилиб кўрсатиб турувчи чиниққан қуйма мушакларини ҳисобга олмаганда болача

¹ Муносиб пардоз (французча).

юзларидаги ўша ёқимлилиқ, ўша беғуборлиқ асло йўқолмаган эди. У ёқдан жанг шартлари эълон қилинар экан, Томас тинмай жилмаяр эди, лекин икки марта асабий яланиб қўйганини Рудольф аниқ кўрди. Унинг ҳарифи чайир негр Томасдан анчагина новча бўлиб, қўллари ҳам узун эди. Бамисоли ҳарбий рақс ижро этаётгандек тез-тез гавдасини у оёғидан бу оёғига оларди ва ҳал қилувчи маслаҳатларни қулоғига шипшитиб турган устозига қараб им қоқиб кўяр эди.

Чехрасини изтироб ифодаси чулғаб олган Гретхен укасидан кўзини узмай ўтирар экан, Томаснинг болаларча табассуми замирида яширинган адоватни, қийноққа солиш иштиёқини, бировларнинг азоб чекинишдан қанчалиқ хузурланишини барала кўриб-билиб турарди. Порт-Филиппда яшаган чоғларида унинг укасидан кўнгли қолишига сабаб бўлган нарсалар аслида мана шулар эди. “Бўлмасам-чи, – деб кўнглидан кечирди Гретхен, – шундай бўлиши ўзи олдиндан маълум эди. Бўладиган нарса бўлмай қолмас экан, мушгумлари орқасидан кун кўриш асли укамнинг пешонасига ёзилган”.

Иккала ҳариф ҳам бақувват эди, иккаласи ҳам чаққон ҳаракат қиларди. Негрнинг ҳаракатлари у қадар шиддатли бўлмаса-да, узун қўллари уни дурустроқ ҳимоя қилишда ёрдам бермоқда эди. Томас бир дақиқа ҳам ҳужумни бўшашгирмасди, зарба устига зарба туширарди, бу билан у ҳарифини орқага чеинишга мажбур қилиб, охири бурчакка ҳайдаб кирарди-да, арқонга қисиб олганча бўрсиқнинг боласидай аямай дўшосларди. Томас ҳар гал қаторасига зарбалар туширган чоғда хув орқа томондан қандайдир одамлар “Ўлдир қораялокни!” деб қичқирар эди. Гретхеннинг башараси буришди, у бу ерда ўтирганидан, залда ўтирган барча одамлардан уялиб кетди. Эҳ, Арнольд Симс, касалхона либосида судралиб юрганча, “Оёқларингиз нақадар бежирим-а, мисс Жордах!” дер эдинг, эҳ Корнуоллни орзу қилган Арнольд Симс, бугунги оқшом учун мени кечир, афв эт!

Матч кўзда тутилганидек ўн раунд эмас, бор-йўғи саккиз раунд давом этди. Томаснинг бурнидан қон оқар, қоши ҳам ёрилган эди, шундай бўлса ҳам чекиниш у ёқда турсин, қайтанга худди ҳис-туйғусиз, шафқатсиз роботта ўхшаб тобора рақибни устига бостириб борар ва негрни ҳамир муштлагандай муштларди, холос. Саккизинчи раундга келиб, негр қўлларини базўр қимирлатарди. Бир вақт Томас унинг манглайига бошлаб туширган эди, негр теракдай ерга қулади. Судья саккизгача санаб боргач, у чайқала-чайқала зўра оёққа турди, афти-башараси қип-қизил қон, аммо лабларидан жилмайиш аримаган Томас ўша заҳоти яна ваҳшийларча олдинга ташланди ва негрга мушт ёғдира кетди. Гретхеннинг назарида мана шу санокли дақиқалар ичида укаси кам деганда эллиқ карра мушт урди-ёв. Негр юзтубан ерга ағанади, зал қулоқни кар қилгудек ҳайқариб юборди. Негр яна туришга ҳаракат қилди, ҳатто бир тиззасида чўккалаб олди ҳам. Ҳамон ҳушёрликни қўлдан бермай, қип-қизил қонга бўялган, лекин тиним билмайдиган Томас хиёл эгилганча бир бурчакда кутиб турарди. Афтидан, ҳозир рақибни оёққа туради-ю, у жангни давом эттирмоқчидай. Негр ўзидан кетиб ерга қулаган ва судья санокни охиригача етказган чоғда Томаснинг кўзида умидсизлик пайдо бўлганини кўргач, Гретхен ичида, бундан кейин шундай томошага тушсам худо урсин, деб қасам ичган бўлса, ажаб эмас.

Унинг кўнгли ағдариларди. Рўмолчани оғзига маҳкам босган, шундоқ бадбўй зал ичида ҳушбўй атир ҳиди димоғига урганидан ўзи ҳайрон қолди. Муштдеккина бўлиб, у ҳамон ерга тикилиб ўтирарди, кўзларини кўтаришга ҳам унинг мажоли қолмагани шу топда. Ҳозир ўзимдан кетиб йиқиламан-у, рингда ғалаба қилган ваҳший билан қариндошлигим етти иқлимга маълум бўлди, деб ўйлаб даҳшатга туша бошлади Гретхен.

Рудольф бугун матч давомида чурқ этмай ўтирди, фақат аҳён-аҳёнда норози қиёфада лабларини буриб кўяр эди – тавба, на услуб, на нафосатдан нишона бор, бир-бирини қонга бўяб, аҳмоқона муштлашишдан бошқа нарса эмас-ку!

Боксчилар рингни тарк этишди. Сочиқ ва халатта чирмалган негрни арқонлар орасидан бир бало қилиб чиқариб олишди. Том эса оғзи қулоғида, томошабинларга голибона қўлини силқитганча у ердан кетди. Уни қурашаб олган одамлар, “Яша, ўғил бола!” дегандай елкасига қоқиб-қоқиб кўяр эдилар.

Одамлар тарқаб бўлди ҳамки, Гретхен билан Рудольф турай демасди, иккаласи ҳам бир-бирига қарашдан ор қилиб, жим ўтираверди. Охири ҳамон кўзини кўтаришга ботинолмай, Гретхен бўғиқ товушда:

– Кетдик бу ердан, – деди.

– Унинг олдига бормасак бўлмайди.

– Нимага?

– Бу ерга келишга келдик, рингда уни кўришга кўрдик, энди ўзи билан кўришмаслик инсофдан бўлмайди, – кескин оҳангда деди Рудольф.

– У бизга жуда ким бўлибди, етти ёт бир бегона-да, – деди Гретхен; бироқ гапининг қанчалик беҳудалиги унинг ўзига ҳам аён эди.

Белига сочиқни айлантириб боғлаб олган Томас исқирт уқалаш супачасида ўтирарди. Врач унинг ёрилган қошидаги чокни тикиш билан овора эди. Унинг ёнида турган кишиларни Рудольф дарров таниди, ринг бурчагида Томасни шулар кўргалаб олишганди. Кўйлаги йўғон сонларига таранг ёпишган қандайдир ёш жувон врач ҳар гал нинани терига суққанда астагина оҳ тортиб кўяр эди. Жувоннинг сочлари тимқора эди. Семиз оёқларига ҳам қора нейлон пайпоқ кийиб олганди. Худди қалам учида тортилган чизиқдай гоят ингичка, баланд кўтарилган қошлари унинг башарасини ҳайрат билан боқувчи кўғирчоққа ўхшатиб турарди. Хона тер ҳиди, массаж ёғи, сигара тутуни ва пешобнинг бадбўйидан димиқиб, нафасни бўғарди. Ечиниш хонасидан ҳожатхонага ўтиладиган эшик очик қолганди.

– Мана, бўлди, – деди врач бир қадам ортга чекиниб, кейин бошини бир ёнга қийшайтирганча, ўзининг ишидан ўзи завқланиб томоша қилди. – Ўн кундан кейин яна бемалол мушглашаверасан.

– Раҳмат, док, – жавоб қайтарди Томас ва кўзларини очди. Рўпарасида Рудольф билан Гретхен турарди. – Ё худойим-ей! – у масхараомуз тиржайиб қўйди. – Сизларни кўраман деб кўзим учиб турувди-я.

– Бугун кундузи қандайдир Эл деган одам бизга кўнғироқ қилиб, сен учун бугунги томошага бешга етти байи билан беш юз доллар қўйганини хабар қилди, – деди Рудольф.

– Қария Элга қойил, – гудраниб деди Томас ва бу хабарни сир тутмоқчи бўлгандек, хушқомат қора соч жувон томонга ташвишли кўз ташлаб қўйди. – Галабанг билан табриклайман, – деди Рудольф ва олдинга бир қадам ташлаб укасига қўлини узатди. Томас бир лаҳза тараддуланиб қолди, кейин лабларига табассум олганча у ҳам мўматалоқ бўлиб, қизариб кетган қўлини акасига чўзди.

– Мени ҳам хурсанд қилдинг, Том, – деди Гретхен. У лоақал “табриклайман” деган бир оғиз сўзни кўшиб айтишни ўзига эп кўрмади.

– Ростданми? Раҳмат, – опасига ҳайрат ва севинч аралаш қараганча жавоб қайтарди Томас. – Қани бўлмаса, ҳаммаларингизни биттама-битта таништириб чиқай. Булар менинг акам Рудольф билан опам Гретхен бўлади. Бу эса хотиним Тереза, бу менежер Шульц, тренерим Пэдди... ва қолганлар ҳам шулар қатори. – У бепарволик билан тўпланган кишиларни кўрсатиб, қўл силтаб қўйди.

– Танишганимиздан беҳад хурсандман, – деди Тереза. Унинг овозида кундузи телефон орқали Рудольфга жавоб қайтаргандаги шубҳаланиш аломатлари яққол сезилиб турарди.

– Сенинг қариндошинг бор деб хаёлимга ҳам келтирмагандим, – деди Шульц ҳайрон бўлиб.

– Тўғриси айтсам, шу бугунгача мен ўзим ҳам қариндошларим борлигига ишонмай юрардим, – жавоб берди Томас. – Айтишадими-ку, отадан олтов бўлса, ватанига ёлғиз, деб.

– Ундай бўлса, ҳойнаҳой, гапларингиз ҳам роса йиғилиб қолгандир, майли, бир у ёқ-бу ёқдан хабарлашиб, гаплашиб олинглар бўлмаса. Қани, йигитлар, кетдик. – Шульц камзулини кийди ва қапайган қорнидаги тугмаларини аранг қадади. – Бугун беш баҳога ишладинг, Томас, – деди у хотима ясагандек, врач ва бошқалар билан чиқиб кетар экан.

– Шундай қилиб, аҳил оила яна топишдикми-а? – деди жилмайиб Томас.
– Бундай улуғ воқеани муносиб тарзда нишонламасак, яхши бўлмас дейман-ов. Сең бунга нима дейсан, Тереза?

– Ўзинг бирор марта менга акам билан опам бор деб бир оғиз айтганмидинг? – чийиллаган овозда жавоб қайтарди Тереза хафа бўлиб.

– Мана шу бир неча йил ичида ростдан ҳам уларни бутунлай эсдан чиқариб юборган эканман, – деди Томас ва сапчиб ўрнидан турди. – Агар малол келмаса, аёллар мени ҳоли қолдирсалар, мен кийиниб олсам.

Аёллар ташқарига чиқиб кетишди. Дим ва бадбўй хонадан қутулганидан хурсанд бўлиб Гретхен энгил нафас олди.

– “Аёллар мени холи қолдирсалар” эмиш, – калака қилиб деди Тереза, йўл-йўлакай зарда билан тулки терисидан қилинган эски пальтосини елкасига илар экан. – Кошки уни яланғоч ҳолида сира кўрмаган бўлсам.

У Гретхенни тим қора қўйлаги, пошнаси калта туфлиси ва белбоғли одми қора пальтосига ошқора гаражўйлик билан разм солиб қўйди. Назарида Гретхен гўё унинг бўялган сочи, таранг қўйлаги, ўта жозибадор ва тирсиллаган оёқлари, апил-тапил пардоз берган юзига ўчакишиб, атайдан шундай кийинганга ўхшаб кетди. – Томмининг шундай тагли-тахтли оиладан чиққанини билмаган эканман, – деди у кесатиб.

– Сиз ўйлаганчалик тагли-тахтли оиладан эмасмиз, бу ёғидан кўнглингизни тўқ тутаверинг, – деб жавоб қайтарди Гретхен ва бу суҳбатта нуқта қўйиш ниятида ўша ерда турган ягона стул томон йўналди. – Агар йўқ демасангиз, мен ўтириб олсам. Ўлгудай чарчадим. – Тереза малла тулки терисидан қилинган пальтоли елкасини шартта ўтириб олди-да, йўлақда у ёқдан-бу ёққа асабий бориб кела бошлади. Унинг бигиздай учли узун пошнаси бетон ерга урилиб, тоқатсиз тўқилларди.

Томас бепарволик билан, шошилмасдан кийина бошлади. Ҳар замон-ҳар замонда у жилмайганча акасига қараб қўяр ва ҳайратомуз бошини чайқаб, “Жин урсин” деб такрорлар эди.

– Аҳволинг қалай, Томми? – сўради Рудольф.

– Жойида. Лекин эртага эрталаб пешобимдан қон келиши тайин, анови галварс икки марта буйрагимга тушириб қолди. Уни-буни қўявер-у, умуман матч ёмон ўтмади-а? Нима дединг?

– Ҳа, – деди Рудольф. Лекин бу олишув, унинг назарида, одамнинг гашини келтирадиган, олатасир муштлашувдан бошқа нарса бўлмаганини укасининг юзига айтгани тили бормади.

– Ўзи хув бошидаёқ ерпарчин қилишимга кўзим етганди. Устимдан гаров пули қўйишганини ҳам билардим, – давом этди Томас. – Бешга етти! Чакки эмас. Мен бунда нақд етти юз доллар ишлаб олдим. – Шу пайтда у мақтанчоқ боладан сира фарқ қилмасди. – Фақат бу гапни Терезанинг олдида айтганинг яхши бўлмади. Энди у менинг қанча пулим борлигини билади, томоғимдан хишпа олиб, қонимга ташна қилиб юборса керак.

– Уйланганингга анча бўлдими? – сўради Рудольф.

– Расмий равишда икки йил бўлди. Бўйида бўлиб қолди. Кейин таваккал қилдим, кел, нима бўлса бўлар, дедим-да, шартта уйландим. Ўзи умуман ёмон эмас, озгина овсарлиги бор-у, лекин ҳечқиси йўқ. Аммо ўғилчамизнинг баҳоси йўқ! – у Рудольфга иддао билан қараб қўйди. – Балки, уни амакиси Рудининг қўлига топширганимиз маъкулдир. Уни одам қилиб берар? Бўлмаса отасига ўхшаган қашшоқ, бефаҳм боксчи бўлиб етишадими?

– Бундоқ аввал ўзини бир кўрсак бўлармиди, – деди Рудольф қуруққина.

– Бош устига, истаган пайтнингда бизникига келавер, – жавоб берди Томас, қора свитерини тортиб қўяркан. – Ўзинг-чи, уйланганмисан?

– Йўқ.

– Ҳа, ўша-ўша, оиладаги энг оқил фарзанд. Гретхен-чи, турмуш қурганми?

– Ҳа, анча бўлди. Ўғли ҳозир тўққизга кирган.

– Шундай бўлиши олдиндан маълум эди, – деди бош ирғаб Томас. – Барвақт эрга тегиб олмаса бўлмасди ҳам. Суоқоёқ хонимча! Жуда очилиб кетгандир? Ҳали ҳам ўшандай расвоси чиқиб юрадимми?

– Кўй бу гапларни, Том, – ўтинди Рудольф. – У илгари ҳам ажойиб қиз эди, жуда бир кўҳлик аёл бўлган.

– Ҳар ҳолда сенинг гапларинга ишонмаслигим мумкин эмас, – деб кулди Томас, деворда осиеғлик дарз кетган ойнага қараганча, сочини ҳафсала билан тараркан. – Мен қаждан билай? Оилада доим бегона эдим.

– Сени ҳеч ким ҳеч қачон бегона деган эмас.

– Бу гапни менга айтаяпсизми, акахоним? – Томас тароқни чўнтагига солди-да, ойнадаги шишган, мўматалоқ ва қошига пластир ёпиштирилган серчандиқ юзига охириги марта синчиклаб қараб қўйди. – Ҳа, бутун ростданам жуда гўзал бўлиб кетганман. Бутун келишингни билганимда, соқолимни, албатта қирган бўлардим, – у ойнадан четланди-да, свитер устидан очиқ рангли тивит камзулини кийди. – Қўринишинга қараганда, Руди, ишларинг жойида, қандайдир банк вице-президентида бир тус бошқамассан.

– Ҳа, ёмон эмас, – деди Рудольф, гарчи ўзининг вице-президентида қиёс қилиниши кўнглига оғир ботса ҳам.

– Ҳа, айтмоқчи, – давом этди Томас, – бир неча йил олдин Порт-Филиппа борган эдим, билсам отамиз ўлиб кетган экан.

– У ўз жонига қасд қилган.

– Биладан. Менга хув ўша сабзавот дўконидagi миссис Жордино сўзлаб берди. Биз турган уйни йиқитишибди. Тағхонада чироқ ёнмайди, қоп-қоронғи, гўмроқ ўғилни ҳам ҳеч ким қарши олмади, – истехзо билан қўшиб қўйди у. – Ойимиз қалайлар? Ҳали бормилар?

– Ҳа. Мен билан турадилар ойим.

– Омадинг бор экан, – мийиғида кулди Томас.

Укаси кийиниб бўлгунча Рудольф киши юрагига ваҳм солувчи бу кучли, келишган тананинг босиқ ҳаракатларини томоша қилиб турди. Кўнглида унга нисбатан ачиниш ва муҳаббат аралаш қандайдир ажиб туйғу пайдо бўлганини ҳис этди. Ҳали гўдаклик иси кетмаган бу жасур, қасоскор инсонни турли - туман мана бунақа базмлардан, хотиннинг хархашаларидан, ҳайқирган оломондан, чокларни аямайдиган тошбағир врачлардан, хуллас, уни қуршаб турган ва унинг ҳисобига кун қўрадиган барча мана шу тасодифий одамлар исқанжасидан халос этгиси келиб кетди.

Бирдан эшик жаранглаб очилди-ю, ичкарига бало-қазодай Тереза бостириб кирди. Унинг қалин қилиб бўялган башараси ғазабдан бир бўзариб, бир қизарарди.

– Ака-уканинг суҳбати бутун тугайдими ё тонг отгунча шу ерда қолишга келишиб олдингларми? – деди у зарда билан ер депсиб.

– Ҳозир, жоним, ҳозир, мана биз тайёрмиз, – деб жавоб қайтарди Томас ва Рудольфга ўгирилиб, қўшилиб қўйди. – Бизлар бирон жойда овқатланиб олмоқчи эдик. Агар йўқ демасанг, Гретхен иккаловларинг биз билан юра қолинглар.

– Биз хитой ресторанига борамиз. Хитой таомларини жонимдан яхши кўраман, – деди Тереза миннат билан.

– Бутун бирга овқатлана олмасак кераг-ов, Том, энагага жавоб бергани Гретхен уйга бормаса бўлмайди, – деди Рудольф ва Томаснинг хотинига тикилиб турганига кўзи тушиб, билдики, у андиша қилаяпти, акасининг ўз келини билан жамоа ичида юриши қалай бўларкин?

– Нима ҳам дердим, – Томас кўнгилчанлик билан елка қисиб қўйди, – бу гал бўлмаса, бошқа сафар-да. – У эшикка етганда бир нарса эсига тушгандай таққа тўхтаб, деди. – Ҳа, айтмоқчи, мабодо эртага бешга яқин шаҳарда бўлмайсанми?

– Томми, – деди хотини шанғиллаб, – овқатга борамизми ўзи ё йўқми?

– Жим тур, – қайтарди уни Томас. – Бўласанми, йўқми, Руди?

– Бўладан, – жавоб берди Рудольф. Эртага у меъмор ва юристлар билан учрашиши лозим эди. – Мен ўзим кўнган меҳмонхонада бўладан, “Уорвик” меҳмонхонаси бор-ку, ҳалиги...

– Биладан унинг қаердалигини, – деди Томас. – Ўзим бораман олдинга.

Улар йўлакка чиқибди. Гретхеннинг ранги қув оқариб, бир хил бўлиб кетганини кўрган Рудольф бир карра уни бирга олиб келганидан пушаймон

бўлди-ю, лекин ўша заҳоти буни кўнглидан чиқариб ташлади. “Ахир у кичкина бола эмас-ку, — дилида ўйлади у. — Қачонгача ҳамма билан бекинмачоқ ўйнаб юради? Ўн йил онасининг кўзидан яшириниб юргани камми?”

Кейинги ечинув хонаси эшиги олдидан ўтаётиб, Томас яна тўхтади.

— Бу ерга бирров кириб, Виржил билан хайрлашиб чиқишим керак. Руди, сен мен билан юр. Мен бунинг акаси бўламан дегин, уни мақтаб далда бериб қўй. Сал енгил тортади.

— Бу лаънати жойдан сира чиқиб кетолмадик-кетолмадик-да, — тўнғиллади Тереза. Унинг гапига парво қилмай Томас эшикни очди-да, Рудольфни олдинга ўтказиб юборди. Негр ҳали ҳам кийимларини алмаштирмаган эди.

У тиззалари орасидан қўлларини осилтирган қўйи ёғоч чорпожда бошини қўйи солиб ўтирарди, шундоқ ёнгинасидаги буклама стулда унинг ё хотини, ё сингиси бўлса керак, бир ёқимтойгина қора танли қиз ҳам ўтирарди. Оқ танли бурчак ассистенти эса боксчининг кўзи юқорисидаги каттакон шиша авайлаб муз парчасини босиб-босиб қўймоқда эди. Зарб еган кўз ҳеч нимани кўрмайдиган бўлиб қолганди.

— Қалай аҳволинг, Виржил? — деб сўради Томас меҳрибонлик билан рақибининг елкасидан кучиб.

— Унчалик эмас, — жавоб қайтарди негр. Рудольф унинг нари борса йигирмага кирган ўсмир эканини кўрди.

— Виржил, танишиб қўй, бу менинг акам Руди бўлади. У сенинг зўр олишганингни айтгани келди.

— Ҳа, бу чинакам зўр жанг бўлди, — деб укасини қувватлади Рудольф ва негрнинг қўлини сиқиб қўйди. Кўнглида эса, “Шўрлик, бундан буён бокс кўлқопларини қўлингга ола кўрма”, дегиси келди.

— Бу укангиз жуда ҳам бақувват экан, — деди Виржил.

— Бир омадим келди-да, — деди Томас. — Аммо биракай келди. Қошинга бирийўла бешта чок ёпиштиришимга тўғри келди-я.

— Мен атайдан қилганим йўқ, Томми. Рост айтаяпман, жўрттага қилганим йўқ...

— Бўлмасам-чи. Кошки билмасам, — уни тинчлантирди Томас. — Биров сени жўрттага қилди деяптими? Мен шунчаки сен билан хайрлашгани, сенга бир нарса бўлиб қолмаганини ўз кўзим билан кўриб, хотиржам бўлгани кирган эдим. — Шундай деб у яна унинг елкасидан маҳкам кучиб қўйди.

— Раҳмат, катта раҳмат, — ташаккур билдирди Виржил.

— Лаънати менежерлар! — йўлакка чиқатуриб сўкинди Томас. — Эътибор қилдингми, анави ифлос ечинув хонасида йўқ эди. Виржилни уйгами, касалхонагами, қаёққа юборилишини ҳам кутиб туришга бирпас сабри чидамабди. Дунёда боксдан расво касб бўлмас экан!

Кўчага чиқиб, улар такси тўхтатишди. Гретхен ҳайдовчи билан ёнма-ён олдинда ўтираман деб туриб олди, Тереза бўлса орқада Томас билан Рудольфнинг ўртасида жойлашди. Ундан атир ҳиди гупиллаб уриб турарди, бироқ Рудольф ойнани тушириб қўймоқчи бўлган эди, у дарҳол қаршилиқ кўрсатди,

— Худо хайрингизни берсин! Шамол сочим турмагини бузиб юборади-я.

Рудольфнинг кечирим сўраб, қайта ойнани ёпиб қўйишдан ўзга чораси қолмади.

Улар Манхэттен томон жимгина елиб борар эдилар. Тереза дам-бадам Томаснинг қўлини лабларига олиб бориб ўшиб қўяр, гўё бу билан у ўзининг чинакам хасми ҳалол эканини яна бир карра тасдиқлаб қўймоқчидай бўлар эди.

Машина кўприқдан ўтгандан кейин Рудольф сўз қотди:

— Биз шу ерда тушиб қоламиз, Том.

— Ростдан ҳам биз билан бирга овқатланишларингга илож йўқми? — тил учиди сўради яна Томас.

— Шаҳардаги энг яхши хитой таомлари ўша ерда бўлади, — эрига қўшимча қилди Тереза. Шу ергача улар ортиқча гап-сўзсиз, тинчгина етиб келганларидан унинг кўнгли бутунлай жойига тушган, бинобарин, энди

бемалол меҳмондўстликни ўрнига қўйверса бўлар эди, ким билади дейсиз, келажакда бу ҳали олдидан чиқиши мумкин-да. — Шундай маза нарсани ташлаб кетяпислар-а, ўзингиздан кўринг.

— Мен уйга бормасам бўлмайди, — деди Гретхен. Унинг овози титрар, дол деб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди, — бошқа пайт бўлганда майлийди, лекин ҳозир уйга қайтишим керак.

Гретхеннинг иложи йўқ экан, укаси билан Рудольф борса бўларди. Шундай тантанали, сершовқин кечадан кейин шаллақи хотини билан ёлғиз қолишини ўйлаб Томаснинг кўнгли чўкмоқда эди. Бунинг устига ҳозир борадиган жойлари етти ёт бегона бўлиб, у ерда на уни биров танийди, на кел деб биров қарши олади. Майли, бугунги камчиликни қачон бўлмасин бошқа пайт, албатта, тўлдирмай қўймайди.

Ҳайдовчи машинани тўхтатиб, Гретхен билан Рудольф иккаласи тушишди.

— Хайр ҳозирча, қариндошлар, — кулиб деди Тереза.

— Эртага бенида келиш эсингдан чиқмасин-а, Руди, — деди Томас. Рудольф маъқул дегандай бош ирғаб қўйди.

— Хайр, — эшитилар-эшитилмас шивирлади Гретхен. — Ўзингизни эҳтиёт қилинг.

Такси жўнаб кетгандан кейин Гретхен йиқилиб тушишдан кўрққандек Рудольфнинг қўлидан ушлаб олди. Рудольф бошқа таксини тўхтатди-да, борадиган жойларини айтди. Машинага ўтиришгач, Гретхен чидолмади, укасининг пинжига тиқилиб, хўнграб йиғлаб юборди. Рудольфнинг ҳам кўзларида ёш гилтиллади. У опасини маҳкам бағрига босиб, бошидан силай бошлади.

Охири йиғидан тўхтаб, Гретхен қадини ростлади ва рўмолча билан кўз ёшларини артди.

— Кечир. Мендай ночор бойвучча бўлиб дунёга келгандан ўлгани яхши кишининг... Шўрлик бола, шўрлик укагинам...

Улар уйга кириб келганларида таклиф қилинган энага меҳмонхона уйдаги диванда ухлаб ётарди. Вилли ҳали ишдан қайтмаганди. Энага, ҳеч ким кўнғироқ қилмаганини, Билли китоб ўқиб-ўқиб ухлаб қолганини, шундан ўзи ҳам болани уйғотиб юбормаслик учун оёқ учиди юриб тепага чиқиб олганини ва чироқни ўчириб қўйганини айтди.

Гретхен иккита стананга содали вискидан қўйди-да, диванда оёқларини букиб ўтириб олди. Рудольф катта оромкурсига чўкди. Биргина стол устидаги чироқ ёниб турарди, холос. Руҳлари қаттиқ эзилган опа-ука шовқин-сурондан қутилиб, шундай сукунатта еткизганига шукур қилиб, аста-аста ича бошлашди.

— Ўзи завқ қилса керак-да, — деди ниҳоят сукунатни бузиб Гретхен. — Устма-уст шунча мушт келиб тушгандан кейин ҳалиги бола сира ўзини эпюлмай қолди-я... Илгарилари мен буни шунчаки тирикчилик қилишнинг беўхшов йўлларида биттаси деб ўйлаб юардим, ўлай агар... Лекин бугун бу жуда ҳам унақа эмаста ўхшаб қолди, тўғрими?

— Ҳа, бу шунақа ғалати қасб, — унга қўшилди Рудольф. — Рингда муштлашаётганда одамнинг хаёлидан нималар кечишини айтиш қийин-да.

— Бунга бир нарса деёлмайман-у, лекин суюнганим йўқ. Бугун Америкада кам деганда ўн минг боксчи бор. Уларнинг ҳар бири кимнингдир акаси, кимнингдир укаси.

— Мен бўлсам, нимагадир, шундай бўлишига биз ўзимиз айбдор деб ўйлайман, сен, мен, ота-онамиз. Худди биз туфайли у шу қозонда қоврилаётгандай... Ё тава, нега ҳамма нарса шундай чалкаш-чулкаш бўлиб кетди-а? Ҳаммамиз калаванинг учини йўқотиб, ақлимизни еб қўйганмиз! Ҳа-ҳа, ҳаммамиз бараварига. Мен ҳам шундай бўлдим. Ўзинг айт, ҳаётда ҳеч бир нарсадан кўнглинг тўлганми?

— Мен ҳаётга бутунлай бошқача кўз билан қарайман.

— Сен роҳиб-коммерсантсан, — деди Гретхен жиддий. — Қашшоқлик сиртмоғини бўйнингдан соқит қилиб, бойликка муккангдан кетдинг. Балки, шундай қилган ҳам дурустдир, нима дединг?

— Аҳмоқона гашларни қўйсанг-чи. — Рудольф опаси билан уйга кириб келганидан пушаймон бўлди.

— Инсон боласи эътиқод қиладиган яна икки нарса бор, — сўзида давом этди Гретхен. — Бири бокираликка эътиқод бўлса, яна бири итоатга эътиқод. Фариштамонанд онаизоримиз ҳаққи, бокираликка эътиқод қиламиз, шундай эмасми? Итоатга келганда эса кўзимизга фақат Уитби савдо палатасининг бемисл мугасаддиси Дункан Колдервудга эътиқод кўзга кўринади, холос.

— Энди ҳаммаси бошқача бўлади, — жавоб қайтарди Рудольф, гарчи ўзини-ўзи ҳимоя қилиб, бирон-бир жўяли гап топиб айтиш нокулай эканини билиб турса ҳам.

— Муқаддас даргоҳни тарк этишга жазм қилдингми, авлиё ота? Ўзингни гуноҳга ботириб, уйланиш тараддудига тушдингми? Аҳ-а, сенга деса Дункан Колдервуд ҳар бало бўлсин, шундайми?

— Мендан бекорга жаҳлинг чиқаяпти, Гретхен, — босиқ оҳангда гапиришга ҳаракат қилиб деди Рудольф ва ўрнидан турди.

— Кечирасан, — узр сўради Гретхен, лекин унинг овози ўша-ўша қахрили эди. — Оиламиздагилар ичида энг ношудди менман. Мен ўзим нафрат қиладиган одам билан яшайман, қилиб турган ишим ҳам дунёдаги энг тубан, бачкана, бир чақага қиммат иш, агар Нью-Йоркда энг беқадр аёл иккита бўлса, биттаси менман, битта бўлса, ўзимман... Бу нафсониятнингни кўзгамайдим, укажоним?

— Назаримда, сен бу лақабни ўзингга жўртгага тақиб олгансан.

— Ҳазиллаңдим. Сенга рўйхат керак эмасми? Бўлмаса, кел, Жонни Хитдан бошлай қолайлик. Хўш, у сени нимангга учиб яхши кўради? Эҳтимол, анови меҳрибон боқувчи кўзларингга шайдо бўлиб қолгандир? Шунақами?

— Ҳозир айтган гапларингга эринг Вилли қандай қарайди? — опасининг аччиқ пичингини эшитмаганга олиб деди Рудольф. Тўғри-да, уларнинг дўстлиги қандай юзага келган ва қай мақсадга асосланган, бу ёғи аҳамиятсиз эди — ҳозир Жонни Хит унинг дўсти, вассалом.

— Виллими? Э, дунёни сел босса тўпифига чиқмайди унинг. Унга бармабар юриш, ҳар замон-ҳар замонда ширакайф қизлар билан тўшакда типирчилаб ётиш бўлса бўлди. Номигагина ишлаб, номигагина тўғри юрса бўлди, унинг учун ёруғ дунёдаги энг зўр қаноат — шу. Агар бирон мўъжиза билди унинг қўлига ўнга васият ёзилган зарварақ тушиб қолса, биласанми, унинг миясига энг аввал қандай фикр келарди — Синай тоғига сайр қилиш рекламаси учун уни қайси туристлар агентлигига олиб борсам, мўмайгина пул тўлашаркин дейди, холос.

Рудольф қаҳ-қаҳ уриб кулди. Гретхен ҳам беихтиёр кулиб юборди:

— Омадсиз никоҳдан бошқа нарса эмас, фақат одамни сўзамолликка ўргатади, холос.

— Сенинг шундай ўйлашингни-чи, Вилли биладими?

— Ҳа-да, бунга юз фойиз кўшилади ҳам. Ҳамма бало шунда! Унинг ўз оғзи билан айтган гапларига қараганда бу дунёда ҳеч кимнинг ва ҳеч нарсанинг унга қизиғи йўқ эмиш, ўзини эса одам ўрнида санамайди ҳам.

— Нега бўлмаса у билан яшаяпсан? — дабдурустан сўради Рудольф.

— Сенга бир хат юборгандим, эсингдими? Нью-Йоркка келиб кет деб илтмос қилгандим. Ўша вақтда биз ажрашай-ажрашай деб тургандик, шу тўғрида сен билан маслаҳатлашиб бирров олдингдан ўтмоқчи эдим.

— Нима учун яна ажрашмадинг?

Гретхен елка учуриб қўйди.

— Вилли оғриб қолди. Ўзи айтишга арзимади ҳам. Аввалига врач, кўричак бўлибди, деб ўйлади. Вилли иккаламиз тонг отгунча унинг тепасида ўтириб чиқдик. Виллининг ранги қочиб, бир ҳол бўлиб ётганини, Виллининг куйиб-пишиб унинг атрофида гирдикапалак бўлганини кўрдим-у, кўзим очилди, у болани жонидан яхши кўрар экан, қилмишимдан ўзим кўрқиб кетдим. Менинг ўғлим ҳам укамнинг кўйига тушиб, бир чақанинг гадойи бўлсинми, бир умр тайинли бошпанага зор бўлиб ўтсинми, энди одам бўлай деганда жиннихона эшигига бош уриб, расвойи жаҳон бўлсинми, деган андишаларга бориб, юрагим дов бермади. Лекин... — унинг овози яна куруқ чиқа бошлади, — оналарча кўнгилчанликнинг бу жозибадор хуружи ўтиб кетди. Агар ота-онамиз менинг тўққиз яшарлик пайтимда ажрашганида эди, эҳтимол, мен ҳозиргидан кўра анча дуруст бўлармидим...

– Шундай қилиб, ҳозир эринг билан ажрашмоқчимисан?
 – Агар суд Биллини менда қолишига ҳукм чиқарса, ажрашаман, – жавоб берди Гретхен. – Лекин худди шу шартга Вилли икки дунёда ҳам рози бўлмайди.

Рудольф жим қолиб, қадаҳдаги вискини охиригача ичди.

– Уни мажбурлаб, рози қилиш йўлини топсам, майлими? – Агар опасининг таксиди ҳўнтраб йиеллаганини кўрмаганида у тилга берганда ҳам ўртага тушмасди.

– Агар бунинг нафи бўлади деб ўйласанг, қарши эмасман, – елкасини қисиб деди Гретхен. – Мен битта эр билан ётишни истайман, ўнгаси билан эмас. Ор-номусли хотин бўлсам дейман, бирон-бир фойдали, керакли иш қилсам дейман.

Аллақайдан узоқдан соатнинг тунги бирга бонг ургани эшитилди.

– Ҳойнаҳой, – деди Гретхен, – Томми билан анави жувон хитойча овқатларини тушириб бўлишгандир. Наҳотки, Жордахлар авлодида бу дастлабки бахтли никоҳ бўлса? Қара-я, укачамиз билан хотинчаси бир-бирини севади, ҳурмаг қилади, эркалайди, иккаласи бир бурда хитойча кулчани бирга баҳам кўради, қайноқ баданлари билан қалин никоҳ тўшакларини иситади. Ҳеч шунга ақлинг бовар қиладимиз?

Эшикнинг кулфи шиқирлади.

– Об-бо, – деди чўзиб Гретхен. – Кўксини медаллар безаган уруш ветерани уйларига қайтиб келдиларми?

– Салом, азимим, – қаддини типша-тик тутганча Вилли уйга кириб келди-да, Гретхенни юзидан ўпиб қўйди. – Бизнинг тижоратчи шаҳзодамизнинг аҳволлари қалай? – у Рудольф томон қўл силкиб қўйди.

– Уни табрикла, – деди Гретхен. – У бугун шартномани тасдиқлатибди.

– Табриклайман. – Вилли қошларини чимирганча бугун хонага кўз югуртириб чиқди. – Ё товба, бу қанақа зулумот? Сизлар нималар тўғрисида гаплашдиларинг? Ўлим ҳақидами? Қабрлар ҳақидами? Тунда содир бўладиган қора ишлар ҳақидами? – У бар олдига борди-да, ўзига виски қўйди. – Ҳўш, бугунги оқшомни қандай ўтказдиларинг?

– Бизлар оилавий учрашув ўтказдик, – деди Гретхен диванда ўтирганча. – Бизлар бокс томоша қилгани бордик.

– Нима? – ҳайрон бўлиб сўради Вилли. – Опанг нималар деяпти ўзи, Руди?

– Бу ҳаммасини кейин айтиб беради сенга, – деди Рудольф ўрнидан туриб. – Энди мен борай. – Вилли кириб келиб, у ўзини нокулай ҳис қила бошлаганди, бундан ташқари гўё бугунги кеча ҳам худди бошқаларидай тинч-осойишта кечган-у, Гретхен билан ҳам ораларидан ҳеч қанақа гап-сўз ўтмагандай ўзини зўрлаб хотиржам қилиб кўрсатишга тоқати йўқ эди. У диванга эгилиб, опасини ўпиб қўйди. Вилли уни кузатиб қўйгани эшик олдигача келди.

– Шунчалик овора бўлиб келганинг ҳамда бизнинг кампирни ёлғизлатиб қўймаганинг учун раҳмат, – деди у, – бугун ўзимни сал одамбашара ҳис қиляпман – ахир бугун оқшом давомида уни танҳо қолдириш ҳазил гапми? Бироқ, ўзингдан ўтар гап йўқ, шундай қилишга тўғри келиб қолди-да.

Виллининг эшикни ичкаридан занжирлаб қўйганини эшитиб, Рудольф ичида деди: ”Азроил ташқарида эмас, Вилли, уни ўзинг билан бирга хонанга қамаб олаётганингни, наҳот билмасанг?”

6-боб

I

Эрталаб Томаснинг пешобидан қон келди, бироқ оғриқ сезмади. Электричка ерости йўлидан ўтаётганда у ойнадаги аксига қаради. Кўзи устидаги боғланган яраси уни бир қадар важоҳатли қилиб кўрсатиб турарди, лекин у бундан даҳшатга тушмади, банкка йўл олган одамлар қандай бўлса, мен ҳам шуларнинг биттасиман-да, деб ўзига-ўзи тасалли берди.

Гаровга қўйилган пул ҳамда яқин қариндошлари борлигини Томас шу пайтгача хотинидан яшириб келгани учун Тереза жанжал кўтариб, нақ дунёни бузиб юбораёзди. Гретхен ва Рудольфни у ҳатто калондимоғ одамлар экан деб айтишдан ҳам ибто қилмади. “Анави опанг менга худди моховга йўлиқиб қолгандай ҳазар қилиб қаради, мақтанчоқ аканг бўлса гўё мен бир кўтир отман-у, сассифимга чидаёлмагандай олдимда деразани очиб қўйди. Бу ҳам етмагандай, ўзини шундай бурчакка урдик, гўё эт-бети тегиб кетса, худди мендан сўзак-пўзак юқтириб оладигандай. Садқайи ака кетмайдим, жонидай жигарини ўн йил кўрмай кетса-ю, мундай бирга ўтириб, бир пиёла қаҳва ичишга ярамаса! Сен-чи, сен, буюк боксчи, худди тилинг танглайнингга ёпишиб қолгандай, бир оғиз бир нима демайсан!”

Хотинининг бири-биридан заҳарли сўзлари туни билан унинг қулоғи остидан кетмай, уйқусини ҳаром қилди. Ҳаммадан ҳам алам қилгани шундаки, Тереза ҳақ гапни айтган эди. Энди у ёш бола эмасди, лекин акаси ё опаси олдида пайдо бўлди дегунча ўзини яна ўша болалик пайтидагидек инжиқ, оvsар, ярамас ва исқирт мишиқидек ҳис эта бошларди.

Бир лаҳза унинг миясидан тентакнамо бир ўй лип этиб ўтди. Ё у электричкадан тушмай, тўғри Олбанига ўтиб кетаверсинми? У ерда бошқа поездга ўтиради-да, Элизиумга қараб жўнайди, дунёда меҳр билан унинг бошини силайдиган яккаю ягона инсон, гарчи ўша пайтда бор-йўғи ўн олти яшар ўсмир бўлса-да, унинг ёнида ўзини чинакам эркаклардай ҳис этадиган ўша тоғасининг оқсочи Клотильданинг олдида борсинми, қалай?

Бироқ поезд Порт-Филиппа келиб тўхтаганда Томас пастта тушди-да, уни-буни ўйлаб ўтирмасдан тўғри банкка қараб йўл олди.

II

Колин Бэрк Мэдисон билан Парк авеню ўртасидаги Эллик олтинчи кўчада турарди.

Гретхен таниш оппоқ вестибюлга кирди-да, кўнғироқ тугмачасини босди. Бу ерга ҳаммаси бўлиб неча марта ташриф буюрди экан? Қоқ туш чоғи бу тугмачани неча марта босди экан? Йигирма мартами? Ўттиз мартами? Олтмиш мартами? Бир кун келиб, у ҳаммасини бир бошдан санаб, ҳисобига етиб олар.

Автомат қулф шиқирлади-ю, Гретхен эшикни итариб очди ва лифт томонга ўтиб, тўртинчи қаватга кўтарилди.

Оёқланг, камзул устидан халат кийиб олган Колин Бэрк уни эшик олдида кутиб олди. Улар бир-бирини қисқа-қисқа ўпич билан қарши олди — ҳозирча шунинг ўзи кифоя, шошиб нима қилишади.

Қақир-қуқурлар тўла меҳмонхона уйдаги стол устида пьесалар солинган папкалар билан нонушта сарқитларию чала ичилган бир пиёла қаҳва турарди. Бэрк театр режиссёри бўлгани учун бутунлай театрча қоидага риоя қилиб яшарди — у деярли ҳар кун и эрталабки бешгача ўтириб ишлар эди.

Гретхен ўз ёзганларини аксарият қайсидир муҳаррир журналида чоп эттириб турарди. Унинг Бэрк билан илк бор танишувларига худди шу муҳаррир сабабчи бўлган эди. Тўғрироғи, Бэрк қўйган бир пьеса катта муваффақият қозониб, ҳар томондан мақтовлар ёғила бошлади-ю, муаллиф ҳақида мақола ёзиш Гретхенга ҳавола этилди. Уларнинг танишуви тушлик пайтига тўғри келганди, ўшанда Бэрк Гретхенга сира ёқмади, назарида у аравани қуруқ олиб қочадиган, ўз айтганини ҳаммадан устун кўрадиган ва ҳалдан ташқари манман одамга ўхшаб кўринди. Хуллас, у ҳақда мақола ёзишни Гретхен бутунлай кўнглидан чиқариб ташлади, бироқ кейинчалик ё ўзи хоҳлабми ё Виллига ўчакишибми, ёки зерикканидан ёзмаса тутолмайдиган бўлиб қолганиданми, ҳар қалай мақолани кўлдан чиқарди. Балки ким ва нима ҳақида ёзиш унга барибир бўлгани учун ҳам шундай қилгандир-у, бироқ ҳар нарсанинг тагини кавлаб, сабаб қидиришни у аллақачонлар тарк этганди.

Бэрк оёқда турганча аста-аста қаҳва хўплар ва қоп-қора қуюқ қошлари остидаги тўқ кулранг кўзлари билан Гретхенга меҳрибон тикилиб турарди. У ўттиз беш ёшлардаги киши бўлиб, бўйи Гретхендан бир қадар пастроқ эди,

бирок унинг ҳозирда қоп-қора тиканак босган, ақл ва ирода акс этиб турган, доимо жиддий ва очик юзини кўрган одам унинг бўйи пастилигини дарров унутарди. Режиссёрлик касби уни ҳар хил тоифадаги одамларга буйруқ қилишга ўргатиб қўйганидан бугун вужулида қандайдир ҳокимона бир руҳ сезилиб турарди. У ҳеч қачон бир хил кайфиятда бўлмасди, баъзан Гретхеннинг ўзини ҳам аяб ўтирмасди, шарт-шурт гапириб ташлаверарди. Берк ўзи туғул бошқаларнинг нуқсонларига ҳам асло тоқат қилолмасди, сиркаси сув кўтаролмай, салга хафа бўлар, гоҳида эса ҳеч кимга бир оғиз айтмай-нетмай бир неча ҳафталаб аллақаяқларга гумдон бўлиб кетар эди. У хотини билан ажрашиб, эл ичида хотинбоз деган ном ҳам ордидиргани. Аввалига Гретхен мен унга эрмак учун, барчага маълум ўша нафси қондириш учунгина керакман, деб ўйлаганди, энди эса бу қотмадан келган, кўк халат кийган калтабақай одамга қараб туриб, фақат шу одамни севишга, бошқа ҳеч ким унинг ўрнини боса олмаслигига дил-дилидан иқрор бўлаётган бўлса, ажаб эмас. Ҳа, бир умр шу одам билан умргузаронлик қилиш учун Гретхен жонини ҳам фидо қилишга тайёр эди.

— Соҳибжамол Гретхен, офатижон Гретхен, олийҳиммат Гретхен, — деди у лабларидан пиёлани узоқлаштириб. — Оҳ-оҳ, қани эди ҳар куни эрталаб баркашда нонуштани кўтариб, олдимга кириб турсанг...

— Ёқмай кетсин! Бугун жуда кайфлари чоғми дейман.

— Унчалик эмас. — Колин Бэрк пиёлани столга қўйди-да, Гретхенга яқин борди ва бир-бирининг оғушига кирди. — Олдинда мени бир қора кун кутиб турибди. Бир соат олдин менинг театр агентим кўнгироқ қилиб, соат икки яримда “Коламбия” компаниясида ҳозир бўлишимни тайинлади. Гарбга бориб, фильм олишимни таклиф қилишяпти менга.

— Шунақами! — Гретхен бирдан хаёли қочиб, сигарета тутатди. — Мен бўлсам, бу йил пьеса қўйиши керак, деб ўйлаб юрибман.

— Ташла сигаретани, — деди Бэрк. — Ёмон режиссёр томошабинга персонажларнинг бир-бири билан муносабати ёмонлашганини кўрсатмоқчи бўлса, у актёрларни чекишга мажбур қилишдан бошқага ярамайди.

Гретхен кулиб қўйди ва сигаретани эзгилиб ўчирди.

— Пьеса ҳам тайёр эмас, агар муаллифининг ҳозирги тошбақа юришидан ҳисоб қиладиган бўлсак, бир йилсиз унинг тайёр бўлишига кўзим етмайди. Энди мана бу менга қилган таклифларига келсак, э, булар бари уч пулга қиммат нарсалар... Ҳой, бундоқ чиройингни очиб қарасанг-чи, бунча аза тутмасанг, жонгинам?

— Йўқ, қўявер. Шунчаки сен билан бир тўшакка ётгим келган эди, ҳафсаламни пир қилиб юбординг.

Энди Бэрк кулиб қўйди.

— Жуда гапни ҳам қийиб ташлайсан-да, Гретхен. Шартга айтгасан-қўясан, юз-хотир қилиб ўтирмайсан... “Коламбия пикчерс” билан бир ойдан бери музокаралар олиб бораёпман. Улар менга тўла эркинлик бериб қўйишди: Сценарийни ўзим хоҳлагандай қилиб ёзишим мумкин, суҳбатлар муаллифини топиш ҳам ўзимга ҳавола этилган, нима қиляпсан, нега бундай қиляпсан деб суриштирувчи бўлмайди, ҳамма нарса аслидан сувратга олинади, монтажнинг сўнгги ҳал қилувчи нухасини тайёрлаш ҳам ўз ихтиёримизга қўйиб берилган, хуллас, меъёрдан ошириб юбормасам бўлгани, ҳаммасига ўзим хон, ўзим бек, ҳисоб-китобдан бўлса кўнгил тўқ, бемалол етиб ортади. Борди-ю, фильм Бродвейда қўйган постановкадан бундайроқ чиқадиган бўлса бунга фақат ўзимни айбдор деб тошман. Тақдиротта, албатта, келгин. Сен бўлсанг, ўзимни бардамроқ ҳис этаман.

Гретхен жилмайиб қўйди: бирок унинг бу жилмайиши жуда аянчли чиқди.

— Булар ҳаммаси шунчалик жиддий деб бир оғиз менга айтганинг ҳам йўқ. Орқаваротдан ўзинг бир ойдан бери музокаралар олиб борган экансан-ку.

— Тўйдан олдин ногора қоқишни жиним суймайди, — деди Бэрк. — Ундан кейин, ҳали ҳеч нарса нақд маълум бўлмагани учун сенга бир нарса дейишга ҳам андиша қилдим-да.

Ўзини бирор нарса билан овутиш мақсадида Гретхен яна сигарета тутатди.

Одамнинг силласини қуритадиган режиссёрлик касби кўнглига зиғир ёғдай тегиб кетди шу топда.

– Мен нима қиламан унда? Олма пиш, оғзимга туш деб ўтиравераманми шу ерда? – сўради у тутунни пуфлаб, гарчи бу саволи мутлақо жоиз эмаслигини билиб турса ҳам.

– Сенми? – такрор сўради Бэрк унга ўйчан тикилганча. – Самолётлар ҳар куни учиб туради...

– Ўзим билан Биллини олиб борсам, бағринга сиғдирасанми? – эҳтиёткорлик билан сўради Гретхен.

Бэрк яқин келди-да, унинг бошини қўллари орасига олиб, пешонасидан ўпди. Бунинг учун Гретхеннинг бир оз эгилишига тўғри келди.

– Энди мен тезда соқолимни қириб, кийинмасам бўлмайди. Кеч қолаяпман.

Гретхен пойлаб турди. Бунгача Бэрк соқолини қирди, дунда ювиниб чиқди ва кийимларини кийди. Шундан кейин иккаласи таксига ўтириб, кинокомпания дирекцияси жойлашган Бешинчи авеню томон йўл олди. Барибир ҳам Бэрк Гретхеннинг саволига ҳеч нима деб жавоб айтмади, фақат кечга яқин менга кўнғироқ қил, “Коламбия пикчерс”даги суҳбатимиз нима билан тамом бўлганини айтаман, деб илтимос қилди, холос.

III

Куннинг охирига келиб у қаттиқ чарчади. Эрталаб бугун вақтини юристлар билан баҳслашиб ўтказди, дунёда юристлардан эзма, жонингни кекирдагинга келтириб юборадиган одамлар бўлмаслигини у шунда билди. Улардан кейин навбат меъморларга келди, улар ҳам миждовликда юристлардан ўтса ўтдики, қолишмади. Рудольф бўлажак савдо марказининг режиси устида ишлаётганидан меҳмонхонадаги хонаси чизмалар билан тўлиб кетганди. У Жон Хитнинг маслаҳати билан ўзларининг ишлари учун бир қанча фахрий мукофотларга сазовор бўлган, лекин ҳали ёш меъморлар фирмаси билан шартнома тузган эди. Тўғри, ёш бўлишларига қарамай меъморларнинг барчаси ўз ишига қаттиқ берилган ва истеъдодли кишилар эди, лекин улар асосан катта-катта шаҳарларда ишлаб келганлари туфайли кўпроқ ўзлари одатланган пиша, пўлат ёки галвирак цементга зўр берар эдилар. Меъморларнинг уни калтабин консерватор деб ҳисоблаётганларини билиб турса-да, Рудольф анъанавий шакл ва анъанавий қурилиш ашёларидан кўпроқ фойдаланишни тинмай уқдиргани-уқдирган эди. Аслида унинг ўзи ҳам замонавий нусхаларни афзал кўрарди-ю, бироқ замонавий меъморчилик иншоотлари янги марказнинг доимий миждозлари бўлиб қолувчи харидорларнинг дидига кўпроқ ўша отамерос меъморчилик намуналари мос келишини яхши биларди, айниқса Колдервуд эскича услубдаги бинони ҳеч ўйлаб ўтирмасдан маъқуллаши тайин эди.

Телефон жиринглади. Рудольф соатига қаради – беш бўлиб қолибди-ку! Том худди шу вақтга етиб келаман деб ваъда берганди. Рудольф гўшакни олди. Гапираётган Том эмас, Хит экан:

– Сен сўраган нарсанинг тагига етдим. Олдинда қалам-қоғоз борми? Ёзиб ол. – У чакана изкуварлар агентлигининг жой номи ва атамасини айтиб турди. – Назаримда, улар олдимизга похол солиб кетадиган фирибгарларга ўхшамайди. – У чакана изкуварлар Рудольфга нима учун зарур бўлиб қолгани тўғрисида суриштириб ўтирмади, чамаси, бунга ўзининг ақли етиб турарди.

Гўшакни илди-да, Рудольф вужудида қаттиқ чарчоқ ҳис этди ва изкуварларга кўнғироқ қилишни эртага қолдирди. Соат бешларга келиб у илгарилари ҳеч қачон шунчалик чарчаганини эслолмайди. Балки, ёши ўтиб қолаётгани аломатимикан бу? У қулиб қўйди. Эндигина йигирма етти баҳорни қаршилаган қирчин пайти-ку! У ойнадаги ўз аксига разм солди. Силлиқ қилиб таралган тим-қора сочига битта ҳам оқ тола тушмаган, кўзларининг тагида ҳам тиришдан асар кўринмайди – теп-текис. Қорага мойил тип-тиниқ чехрасида ҳам бирон-бир ортиқча чизик ёки кўзга кўринмас беморлик аломати кўзга ташланмайди. Ҳаддан ташқари асабийлашиб, зўриққан пайтларида ҳам унинг навқирон, силлиқ, хотиржам чехрасида заррача ўзгариш зоҳир бўлмас эди.

Яна телефон жиринглади. Бу гал эшикбон кўнғироқ қилар эди.

— Сизни укангиз сўраб келди, мистер Жордах.

— Айтинг, юқорига чиқсин, — Рудольф шоша-пиша меъморларнинг барча қораламаларини шкафга тиқа бошлади. У укасининг кўзига катта ишлар билан банд эътиборли одам бўлиб кўринмоқчи эмас эди.

Эшик тақиллади-ю, у югуриб бориб эшикни очди. Хайрият, ҳеч бўлмаганда галстук тақишни эп кўрибди-ку, киноя билан ўйлади Рудольф, йўқса меҳмонхона эшикбони ё хизматкори олдида башарамга бир тушириб, ер тишлатганда нима дердим? У укасининг қўлини сиқиб кўришди.

— Кел, ўтир. Бирор нима ичарсан? Ҳозир бу ерда бир шиша виским бор, борди-ю, бошқа бирор нарса ичмоқчи бўлсанг, пастга кўнғироқ қилиб, олиб келиб беришларини сўрай қоламан.

— Кераги йўқ. Менга виски ҳам бўлаверади, — жавоб қайтарди Том. У қўлларини тиззалари орасида осилтириб, диққат-эътиборини бир жойга жамлаганча қимир этмай ўтирарди. Бармоқлари ўз шаклини йўқотиб, қинғир-қийшиқ ва пўла бўлиб кетганди. Бақувват елкаларидаги камзули эса таранг тортилганди.

— Кечаги жанг тўғрисида тонги газеталар роса мақтаб ёзишибди-ку, — деди Рудольф.

— Ҳм-м. Уқидим... Менга қара, кел, вақтни исроф қилмайлик, Руди. — Шундай дея Том чўнтагидан қалин конверт чиқарди-да, ўрнидан турди, кейин каравот олдига келди-да, конвертни очиб, тескари ағдарган эди, ичидан юз долларлик қоғоз пуллар дув тўкилди. — Бу ерда беш минг доллар бор. Булар ҳаммаси сеники.

— Тушунмай қолдим — нималар деяпсан ўзи? Сен мендан ҳеч нима қарздор эмассан.

— Бир вақтлар коллежда ўқиганингда мен сени шунча пулдан маҳрум қилган эдим. Огайодаги муттаҳамларга тўлаб қўйишга мажбур бўлгандик ўшанда. Мен асли бу пулни отамнинг ўзига қайтармоқчи эдим.

— Бунақа отиб ташлаб чакки қилаяпсан, ука, бунча пулни топиш айниқса сен учун осон гап эмас, — деди Рудольф кечаги қонли муштлашувга шама қиларкан.

— Бу пулларни мен тер тўкиб ишлаб топганим йўқ, — жавоб қайтарди Томас. — Мен уни жуда енгил топдим. Бир вақтлар отамдан қандай тортиб олган бўлсалар, мен ҳам худди шундай бировдан тортиб олдим. Дўқ-пўлиса қилиб. Бунга анча бўлди. Неча йил сейфда ётди. Кўрқма, бунинг учун ўтириб чиққаним йўқ.

— Бу қилиғинг гирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмас.

— Ўзим аҳмоқман-да, аҳмоқнинг иши ҳам аҳмоқона бўлади. Олавер пулларни. Шу билан иккаламизнинг орамиз очиқ бўлади. — У каравотдан ирғиб турди-да, вискининг қолганини бир кўтаришда ютиб юборди. — Бўпти, мен кетдим.

— Бирпас сабр қилсанг-чи. Ўтир бундоқ, — Рудольф секингина укасининг елкасидан туртиб қўйди ва мана шу биргина турткининг ўзиданоқ метиндай мушаклар қувватини аниқ ҳис этди. — Менга бу пулларнинг кераги йўқ. Ҳозир ишлаб топишим ёмон эмас. Яқингинада бир катта шартнома тузишга муваффақ бўлдик, худо хоҳласа кўп ўтмай, бойиб кетишим аниқ... Мен...

— Сендан хафа эмасман, — унинг гапини бўлиб деди Томас. — Лекин бунинг ишимизга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мен ўзимнинг мурдор уруеларимдан олган қарзларимни узиб қўймоқчиман, холос, бор гап шу.

— Бу пулларга мен қўлимни урмайман, Том. Ҳеч бўлмаганда уларни ўелинг номига ўтказиб, банкка қўйиб қўй.

— Ўелимнинг ҳам бир иложини топарман, бу ёғидан ташвиш қилмай қўя қол. — Томнинг овози газабнок, кекли жарангларди.

— Ахир бу пуллар меники эмас-ку, — бўшашиб гапирди Рудольф. — Мен уларни бошимга ураманми? Садқайи сар...

— Ҳожатхонага ташлайсанми, манжалақиларга сарфлайсанми, у ёғини ўзинг биласан. Хоҳласанг хайр-садақага бериб, йўқ қил. Лекин мен уни қайтиб қўлимга олмайман.

— Бундоқ тагингни ерга қўйиб ўтирсанг-чи, хумпар. Сен билан жиндай гаплашиб олишим керак. — Рудольф яна укасини қўлининг учи билан креслога босиб қўйди, бу сафар энди дадилроқ туртди. Кейин стаканларни тўлатди-да, ўзи ҳам укасининг рўпарасига келиб ўтирди. — Менга қара, Том, — деб гап бошлади Рудольф. — Бизлар энди битта каравотда тепкилашиб ётган, бир-биримизнинг қитиғимизга тегадиган ўша эси йўқ болакайлар эмасмиз. Энди кап-катга одам бўлиб қолганмиз, бизлар эт билан тирноқ мисоли ажралмас жигарлармиз.

— Мана шу ўн йил мобайнида қаяқда эдинг, жигарим? Сен ҳам, анави маликабону Гретхен ҳам? Укамиз бор эди деб эслаб, лоақал икки энлик хат юборишга ҳам ярамадиларинг-ку.

— Мени кечир, — деди Рудольф. — Агар Гретхен билан гаплашгудек бўлсанг, опанг ҳам сендан кечирим сўраши аниқ. Кеча кечқурун рингда сенга қараб туриб, иккаламиз ҳам бир нарсани аниқ англаб етдик, бизлар битта оила фарзандлари эканмиз, бизларнинг бурчимиз бир-биримизни ўйлаш, бир-биримизнинг жонимизга ора кириш экан.

— Менинг бурчим эса беш минг долларни тўлаб қутулиш эди, мана, марҳамат, ол, каравотда ётибди ўша беш минг доллар. Энди ҳеч кимнинг ҳеч кимдан қарз-парзи ҳам йўқ, ҳеч ким ҳеч кимга бурчли ҳам эмас. — Томас ияги деярли кўкрагига теккундай бошини солинтириб ўтирарди.

— Бу йиллар ичида мен ўзимни қандай тутганим тўғрисида нима десанг деявер, қандай ўйласанг ўйлавер, лекин ҳозир сенга ёрдам қўлимни чўзишни ўзимнинг бирдан-бир акалик бурчим деб биламан.

— Мен ҳеч кимнинг ёрдамига муҳтож эмасман.

— Бекор айтгубсан, — ўжарлик билан деди Рудольф — Менга қара, Том, мен, албатта, мутахассис эмасман-у, лекин у ёки бу боксчининг нималарга қодирлигини англаб етиш учун талайгина матчларни кўрдим. Кўза кунда эмас, кунда синади, қачон бўлмасин, сенинг ҳам курагингни ерга теккизадиган чиқади, чиққанда ҳам қайта ўнганмайдиган қилади. Чунки сен барибир ҳаваскор боксчисан. Ҳаваскор боксчилар ичида хўрози бўлиш бошқа, ҳар тарафлама чиниққан, қобил, яловни бировга бермайдиган устамон боксчи бўлиш бошқа, уқдингми? Шундай кун келадики, бир зарба билан ер тишлатади сени. Мия чайқалиши, жароҳатланиш, буйрак эзилиши тўғрисидаги гапларни-ку гапириб ўтирмасам ҳам бўлади...

— Бир қулोगим билан яхши эшитолмаяпман, — акасининг гапини бўлиб, кутилмаганда иқрор бўлди Том. Бокс ҳуеусида чинакамига жиддий тус олган суҳбат, афтидан, уни дилидагини очиқ эътироф қилишга ундаганди. — Бунга бир йилдан кўпроқ бўлди. Э, менга деса ўлиб кетмайдими, мен музикачи эмасманки...

— Гап фақат жароҳатда бўлса баҳарнав эди-я, — давом этди Рудольф, — эртами, кечми, сен ютишдан кўра кўпроқ ютқиза бошлайсан ёки бўлмаса бир эмас-бир куни қандай нафасинг ичинга тушганини ўзинг билмай қоласан-да, аллақандай бир йигитча бошлаб битта туширади, тамом, қайта ўзингга келмай қўя қоласан. Дарвоқе, буни мен айтмасам ҳам ўзинг яхши биласан. Хўш, унда нима қиласан? Тирикчилигинг қандай ўтади? Қандай нон топиб ейсан? Уттиз-ўттиз беш ёшда яна ҳаммасини қайтадан бошлайсанми?

— Бунча томоғингни йиртмасанг.

— Мен шунчаки бўласи гапни айтаяпман, холос. — Рудольф ўрнидан турди ва кўпроқ ушлаб туриш ниятида яна Томаснинг стаканини тўлатди.

— Сен ҳали-ҳали ўпасан, қадимги Рудисан. Укасига фойдали маслаҳатлар беришдан ўзини бахтиёр ҳис қилувчи акалингдан қолмабсан, — мийиғида кулиб деди Томас.

— Ҳозир мен бир каттакон ташкилотнинг тепасида турибман, — деди Рудольф. — Мен одам топиб, ишчи-хизматчилар тўшлашим керак. Ўринлар худо уриб ётибди, йўқ демасанг, сенбоп ҳам бир доимий иш қидириб топардим-да...

— Қанақа иш топардинг? Ҳафтасига эллик долларга юк машинасини ҳайдашми?

— Йўқ, сал дурустроғини. Эслик-хушлик боласан, ишлаб турсанг, сал

нарига бориб биронта сектор ё бўлимга бошлиқ бўлиб олармидинг, — деди Рудольф, гарчи у алдаяптими ё айтганининг устидан чиқишига кўзи етиб шундай деяптими, бу ёғини ўзи билмасам ҳам. — Бунинг учун эса кўп нарсанинг кераги йўқ, озгина соғлом ақл билан ўрганиш учун озгина хоҳиш бўлса, бас, олам гулистон.

— Менда сен ўйлаган на соғлом ақл бор, на бир нарса ўрганиш учун зиғирча қизиқиш. Айтмасам ҳам бу ёғи ўзингга кундай равшан-ку, — деди шартта акасининг гапини бўлиб Томас, ўрнидан турар экан. — Бўпти бўлмаса, бўлди қилайлик. Мен боришим керак. Мени оилам кутиб турибди.

— Нима ҳам дердим, билганингни қил. Балки, вақти келар-да, ниятинг ўзгарар...

— Мен ниятимдан қайтмоқчи эмасман.

— Ҳа, айтмоқчи, менга қара, бугун сеникига кириб, бирров ўғлингни кўрсам-да, кейин сени хотининг билан бирон жойда овқатлангани таклиф қилсам-чи? Лоақал бунга йўқ демассан энди?

— Бунга ҳам жавобим битта — номаъқулнинг ошқовоғини ебсан! — эшикни оча туриб, жавоб қайтарди Томас. — Вақтинг бўлганида мени тагин рингда кўргани келиб тур. Гретхенни ҳам ёнингда ола келгин. “Ҳа” деган туяга мадад, “ҳа” деб турувчилар қанча кўп бўлса, менга шунча яхши. Лекин ечиниш хонамга кириб, ўзларингни уринтириб юрманглар.

— Барибир менинг гапларимни яна бир ўйлаб кўр. Мени қаердан топишни биласан, — ҳорғин деди Рудольф. — Ҳа, айтмоқчи, бирров Уитбига тушиб, онамизни бориб кўрсанг бўларди. У сени сўраётган эди.

— Нима деб сўради? Ҳали осишмадимикан деб сўрадимиз? — кинояли жилмайди Томас.

— Ўлишимдан аввал бир мартагина дийдорини кўрсам, деётувди.

— Маэстро, янграсин скрипкалар, — масхараомуз хитоб қилди Томас.

Рудольф бир варақ қоғозга Уитбидаги манзил ва телефон номерини ёзиб, укасига берди.

— Ҳар эҳтимолга қарши-да, агар ниятинг ўзгариб, айтганимдай қилмоқчи бўлсанг, мана шу манзилга келаверасан.

Томас бир оз иккаланиб турди-да, сўнг бепарвогина қоғозни чўнтагига суқди.

— Яна ўн йилдан кейин кўришармиз, акахоним... балки ўшанда... — деди-ю, Томас ташқарига қадам қўйди ва эшикни ёпди.

Рудольф ёпиқ эшикка тикилиб қолди. Наҳотки, нафрат дегани шунчалик чуқур илдиз отса: хусусан, оиладаги нафратдан худонинг ўзи сақласин экан. У каравот олдига борди-да, пулларни йиғиб конвертта жойлади ва елимлаб қўйди. Эртага у бу пулларни “Д.К.Энтерпрайзсиз” ширкатига олиб бориб, ўз укасининг номига ўтказиб қўяди. Шундай вақт келадими, у Томасга жуда асқотади, лекин ўшанда бу пул беш минг доллар эмас, бундан кўра анча кўп бўлади.

7-боб

I

“Қадрдон ўғлим, — деб болаларча йирик-йирик ҳарфлар билан ёзилган хатни ўқиди Томас, — сенинг Нью-Йоркдаги манзилингни менга Рудольф берди, мен ҳам имкониятдан фойдаланиб, шунча йиллардан кейин йўқолиб қолган ўғлим билан алоқа ўрнатишга қарор қилдим”.

Хонага Тереза кириб келди. У олдига пешбанд тақиб олган, ҳўмрайган юзи тердан йилтилларди. У билан изма-из тўрт оёқлаб ўғилчаси эмаклаб келарди.

— Хат олибсан-да, — писанда билан шанғиллади у. Бокс тушгани Англияга таклиф қилишгаётганини айтгандан кейин хотини билдики, Томас уни ўзи билан олиб кетмайди, шу боисдан ҳам ҳозир захрини кимга сочишини билмай турарди. — Хотин кишининг қўли экани шундоқ кўриниб турибди.

— Барака топкур, ахир бу ўз онамдан келган.

– Мен бўлсам ҳамма гапинга лаққа тушиб юрибман.

– Ма, ишонмасанг, яхшилаб қараб ол, – дея у хатни хотинининг бурни тагига олиб борди.

– Энди йўқ жойдан онанг ҳам пайдо бўлиб қолибди. Оиланг кунлаб эмас соатлаб ўсишга тушиб кетди-ку. – Шундай дея у болани қўлига олди-да, ошхонага қараб кетди.

Хотинига ўчакишиб, Томас хатни охиригача ўқиб чиқишга ва қари жодутарга нима кераклигини билишга жазм этди.

“Сизларнинг қай аҳволда кўришганларингизни менга Рудольф бир бошдан гапириб берди, очигини айтишим керакки, сен танлаган касбни эшигиб жигарбағрим хун бўлиб кетди. Бир жиҳатдан отангнинг феълени ҳисобга оладиган бўлсак, бу ишингдан унчалик таажжубга тушмас ва бўлади. Қайтанга бу ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилишнинг энг қулай усули бўлса ҳам, ажаб эмас. Акангнинг гапига қараганда, сен қуйилганмишсан, уйланганмишсан, боланг ҳам бор эмиш. Шунга қараганда худойим толейингдан берганга ўхшайди.

Лекин Рудольф хотинингнинг қанақалиги тўғрисида лом-мим дегани йўқ, нима бўлганда ҳам бир нарсага амин бўлгим келади – сен у жувон билан мен билан отанг иккаламиздан кўра дурустроқ яшаётган бўлишларинг керак. Билмадим, Рудольф сенга айтдимми, йўқми, отанг бир куни кечкурун уйдан чиқиб кетганича қайтиб қорасини кўрсатмади. Мушук иккаласи дом-дараксиз, йўқ. Ҳозир менинг ҳам мазам йўқ, афтидан, тўримдан тўрим яқинга ўхшайди. Бир Нью-Йоркка тушсам, ўғлимнинг ва неварамнинг дийдорини кўриб тўйсам, деб шунча армон қиламан-у, лекин қайдам, кошки бунча йўлга қувватим етса. Рудольф ҳам машина эмас, мотоцикл оламан, деб чакки қилаяпти, бўлмаса машинада, албатта Нью-Йоркка борган, сизлар билан дийдор кўришган бўлардим. Агар унинг тагида машинаси бўлса, у эҳтимол, вақти-вақти билан мени яқинба кунлари черковга олиб борган бўлармиди. Мен ҳам отанг туфайли динсизлик йилларимда орттирган гуноҳларимни шу билан секин-аста ювган бўлармидим. Йўқ, ўғлимдан ёзгуришимнинг ўзи гуноҳ. Рудольф ниҳоятда яхши бола, менга жуда ҳам ғамхўр, менга деб ҳатто телевизор сотиб олиб берди, ҳозир бирдан-бир эрмагим шу бўлиб қолган, йилдай узун кунларимни жиндак қисқартгандай бўлади. Ўзининг лойиҳаси билан шунчалик овора бўлиб кетганки, шўрлик болам уйда айтгулик бўлмайди ҳам. Фақат тунагани келади, холос. Бундоқ олиб қараганда, айниқса кийинишига қараганда, унинг ишлари ёмон кетмаётганга ўхшайди. Бу одат унга сут билан кирган – доим мана шунақа сатанг бўлиб юрсам дейди, чўнтагимдан сира пул узилмаса дейди.

Йўқ, мен иккиюзламачилик қилмоқчи эмасман – қайтадан оиламизнинг бошини бирлаштириш ниятим йўқ, чунки мен опангни юрагимдан суғуриб чиқариб ташлаганман. Бундай қаттиқ кетишимга ўшанда анча чуқур важлар бор эди. Шундай бўлса ҳам агар иккала ўғлимни бир жойда турганини кўргудек бўлсам, қувонганимдан йиғлаб юборсам, ажаб эмас.

Умрим бино бўлибдики, меҳнатдан бошим чиқмади, меҳнат мени адои тамом қилди, тирикчилик ғам-ташвиши билан сенга яхши қаролмадим. Ҳозир эса тўримдан тўрим яқин қолган бир вақтда сен билан мен иккаламиз мурасага келиб, чинакам она-боладай аҳил-иноқ яшасак ҳам бўлаверади, ҳар ҳолда мен шундай ўйлайман.

Англашимча, сен билан аканг танишганларингдан унчалик мошларинг очилмаганга ўхшайди. Тўғри, сен акангдан ҳақли равишда гина қилган бўлсанг керак. Гарчи менга кўрсатаётган ғамхўрликларидан қанчалик хурсанд бўлмайин, барибир келиб-келиб аканг бир совуқ одамга айланди. Борди-ю, у билан юзма-юз келишни истамайман десанг, унинг уйда бўлмайдиган пайтини сенга маълум қиламан. Боя айтганимдай, у тобора уйда кам кўринадиган бўлиб қолаяпти, икковимиз бемалол ўтириб гаплашиб олсак бўлади.

Менинг учун неварамни ўпиб қўй.

Сени жонидан яхши кўрувчи онанг”.

Ё парвардигор, деди Томас, – бу овоз худди нариги дунёдан келаётганга ўхшайди-я.

У бўшлиққа тикилганча узоқ ўтириб қолди, ошхонада боласига бир нималар

деб бақираётган хотинининг овози унинг қулоғига киргани ҳам йўқ. Булочка дўкони устидаги уйда ҳаммалари бирга истиқомат қилган йиллар кўз олдидан бир-бир ўтар экан, ўшанда ўзининг чинакам қувғинди қилинганини чуқур ҳис этди. Хаттоки уни очiqқчасига шаҳардан бадарга қилиб, қайта бу ерда қорангни кўрсатма, деб ҳайдашган пайтда ҳам ўзини бу қадар дилгир ҳис қилмаганди. Ким билади, бир ҳисобдан кекса онани бориб кўргани, эркатойи, ер-кўкка ишонмайдигани Рудольф устидан мавридсиз шикоятларини эшитгани маъқулдир, балки?

“Шульцнинг машинасини оламан-да, онамни черковга олиб бораман, — деб дилидан кечирди Томас. — Ҳа, худди шундай қиламан. Менга қолганда қанчалик янглишганларини юзларига солиб, ҳаммасининг кўзини мошдай очиб қўяман”.

II

Бир вақтлар полициячи бўлган, эндиликда эса чакана изқувар мистер Макенна стол устида Рудольфнинг олдига ҳисоботни қўяркан, шундай деди:

— Сени қизиқтирган нарсалар ҳақидаги зарурий ахборотларнинг барчаси шунда жамулжам этилганига заррача шубҳам йўқ. Ҳар қандай манаман деган оқловчи ҳам даъвогарнинг ишини ҳамирдан қил суғургандек осон ҳал эта олади. Аёлнинг даъвоси ҳеч қандай асосга эга эмаслиги шундоқ кўриниб турибди.

Рудольф машинкада топ-тоза қилиб ёзилган саҳифаларга нафрат билан кўз ташлаб қўйди. Ҳозирги замонда телефондаги суҳбатларни тинглаш бир буханка нон сотиб олишдан ҳам осон бўлиб кетган, шекилли. Арзимаган беш доллар учун меҳмонхона мулозими истаган номерга микрофон ўрнатишни қойилмақом қилиб дўндиради-я. Агар ресторанга олиб бораман десангиз, котоба қиз ахлат челақни титкилаб, ичидан ишқий мактуб парчаларини биттама-битта териб олади-да, бир текис қилиб елимлаб чиқишга ҳам тайёр. Ташлаб кетилган маъшуқалар ўзларининг собиқ хушторларининг барча сирларини бажонидил айтиб берадилар. Арзимаган чақа учун полиция архивлари ва гувоҳларнинг махфий далолатлари эшиги сиз учун ланг очик.

Рудольф гўшакни кўтарди-да, Виллига қўнғироқ қилди.

— Салом, савдо-тижорат шахзодаси. Каминани не хизматлар ила хушнуд айлагайлар? — қувноқ оҳангда сўради Вилли у ёқдан. Овозининг бу қадар шўх-шодон жаранглашига қараганда у камида учта мартинининг “бошига етгани” яққол сезилиб турарди.

— Вилли, қанот боғлаб олдимга учиб кел, ҳозироқ.

— Менга қара, ўртоқжон, ахир мен, ўзинг билгандай, бўрига боғланган улоқдай...

— Вилли, огоҳлантираман, агар ҳозир етиб келсанг, сенинг ўзингга яхши бўлади.

— Яхши, — итоатқорлик билан жавоб қайтарди Вилли, — ичгани менга у-бу нарса буюриб қўй, бўлмаса.

Бундан сал олдин собиқ полициячи ўтирган ҳалиги оромкурсига жойлашди-да, Вилли изқуварнинг ҳисоботини диққат билан ўқишга тугинди.

— Бундан чиқди, вақтим беҳудага кетмабди-да, — деди у ва папкага шап уриб қўйиб сўради: — Энди буни нима қилмоқчисан?

Рудольф қўлини узатиб, ҳаммаси битта қилиб тўналган саҳифаларни олди-да, майда-майда қилиб йиртиб, ахлат челақка ташлади.

— Бу нима қилганинг? — Ҳайрон бўлди Вилли.

— Бу шундай қилганимки, ушбу ахборотларнинг оғизма-оғиз, қулоқма-қулоқ ёйилиб кетишига асло тоқатим йўқ деганим. Энди буларни на биров ўз кўзи билан кўра олади, на бирон нарса билан ола олади. Борди-ю, хотининг сен билан ажрашмоқчи бўлса, бунга у энди бошқача йўл билангина эриша олиши мумкин.

— Э-ҳа, гап бу ёқда дегин-а. Демак, бу найранг Гретхендан чиққан, шундайми?

– Бутунлай эмас. У менга сен билан ажрашмоқчи эканини айтди, лекин бола мен билан қолишини иштайман деди, мен эса унга ёрдам беришимни айтдим.

– Қизиқ, бу майнавозчилик сенга неча пулга тушди?

– Беш юз эллик долларга.

– Ҳай аттанг. Бирров олдимдан ўта қолмабсан-да. Ушбу ахборотларнинг ҳаммасини сенга ярим баҳосига пуллаган бўлар эдим. Хўш, чиқимларингни мендан ундириб олмоқчимисан энди?

– Кераги йўқ. Тўйингга мен ҳеч нарса совға қилмаганман. Шунини мендан тўйингга тўёна деб билавер, – жавоб берди Рудольф.

III

Томас гира-шира ёришиб турган вестибюлга кирди-да, “Жордах” деб ёзилган лавҳача устидаги тугмачани босди. Қачон келишини у телефон орқали онасига бундан бир ҳафта илпори маълум қилган эди ва у албатта уйда бўламан деб ваъда берганди. Бирпас кутиб турди-да, Томас тугмачани қайта босди. Ичкарида жон асари борлиги сезилмасди. “Ҳойнаҳой ботинкамни тозалаб бериб турасиз ёки шунга ўхшаш майда-чуйда юмушларимга қарашасиз деб Рудольф Нью-Йоркка олиб кетмоқчи бўлгану бу ажойиб таклифдан ўзини йўқотиб қўйиб, кампиршо унинг олдига тушиб кетаверган бўлса керак”, деб алам билан дилидан кечирди Томас.

“Ана, худди ўйлаганимдай бўлиб чиқди, ўзи оёғим тортмайгина келувдим, ажаб бўлди“, дея мамнун ҳолда у кетмоқчи бўлиб энди орқасига бурилган ҳам эдики, бирдан қулфнинг шиқирлаган овози эшитилди. Томас яна эшикни итарди, бу сафар очилди-ю, у вестибюлдан зинапоя йўлагига қадам қўйди. Онаси иккинчи қават майдончасида тик оёқда турарди. Ё парвардигор, афти-ангори юз ёшни паққос урган кампирдан бир тук ўзгасан! Онаизор бир неча одим ташлаб, жигарбанди сари талпинди. Нима учун эшик очилгунча онасининг бу қадар узоқ ҳаяллаганини Томас энди англади: ҳозирги қийналиб-сыйналиб ҳаракат қилишини ҳисобга оладиган бўлса, ўтирган жойидан то эшикка етиб келгунча кам деганда беш минутча вақт кетгандир. Онасининг иккала юзидан ёш жилгадек оқа кетди.

– Ўғлим, кўзичоғим, – такрорлар эди у ногора чўпдай ингичка тортиб кетган нозик қўлчалари билан Томасни қучоқлаганча. – Сени кўришдан бутунлай умидимни узиб қўйган эдим. Онасидан қандайдир оддий атир ҳиди гушиллаб турарди. Вужудида қандай туйғу ҳис этаётганини ўзи англамаган ҳолда Томас унинг жиққа ҳўл юзидан оҳиста ўпиб қўйди.

Ўғлининг қўлига суянганича Мери уни ичкарига олиб кирди. Мўъжазгина қоронғи хона ичини Томас ҳали Вандерхоф-стритда турган дамларидан бери биладиган мебель безаб турарди. Ўша пайтлардаёқ унинг парти кетиб, шарти қолган эди, ҳозир бўлса бутунлай тўкилиб тушиш ҳолига келиб қолганди. Ўртадаги очиқ эшикдан нариги хона ичидаги ғарибона жиҳозлар: энсиз каравот, ёзув столи ва тоғ-тоғ китоблар кўзга ташланарди. Модомики шунча кўп китоб сотиб олишга қурби етган экан, акам янги мебель олса ҳам бўлаверарди, деб кўнглидан кечирди Томас беихтиёр.

– Ўтир, болам, ўтир, – тўлқинланиб гапирди она, уни шалоғи чиққан кресло томон бошлаб келар экан. – Бутун чиндан худо ярлақан кун бўлди. – Узоқ йиллар давомида койинавери одатланиб қолганидан унинг овози ингичкаланиб, қавиллаб чиқар эди. Шишиб кетган бесўнақай оёқларига ногиронлар сингари кенг-кенг юмшоқ шипшак кийиб олганди. Бамисоли автомобил ҳалокатига учраган кўп йиллик мажруҳларга ўхшаб у ердан-бу ерга жуда қийинчилик билан бориб келарди. – Шундай ажойиб, кўркам йигит бўлибсанки, худойим ёмон кўздан асрасин! Мен, болагинамнинг юзларига қараб бўлмаса керак, юмдаланиб, дабдаласи чиқиб кетган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Йўқ, худога шукур, ноппа-нозандайсан, юзларинг ой деса ой дегудек, кун деса кун. Минг қилса ҳам ўзимга тортгансан-да. Асли зотинг ирландиялик эканинг бир қарашдан кўриниб турибди. Анави иккаласига ўхшамайсан. – Томас оромкурсида қилт этмай ўтирар, она эса қўполланиб

аста-аста юрганча нари бориб, бери келарди. Кенг гулдор кўйлаги унинг қилгириқ гавдасида қопдай шалвираб турарди. — Костюминг мунча чиройли бўлмаса! — деб сўзида давом этди Мэри ўлининг енига авайлабгина кўлининг учини теккизиб қўяркан. — Бойваччадан асло фарқинг йўқ. Онанг шўрлик бўлса, болам ҳали ҳам ўшандай жулдир кийимда юргандир, деб юраклари оқа-оқа тамом бўлди. — У оғзининг танобини йиғишгира олмаётганди: бамисоли ўзи ҳам қайтадан ёшариб, қиз болалик пайтига бориб қолгандай, вужудига енгил бир ҳис тўлганди. — Тўғриси айтсам, мен билардим ойнинг ўн беши ёруғ бўлишини, ҳа, ўлимимдан олдин болагинамни кўриб, дийдорига тўйишимга сира шубҳа қилмасдим. Мана, худди ўйлаганимдай бўлди, армоним қолмади. Мена қара, болагинам, энди менга бир неварамни кўрсатгин, ҳойнаҳой, суврати ёнингда бордир? Бўлмаса-чи, ҳар қандай бахтли ота фарзандининг сувратини қоғозга ўраб, доим ёнида ўзи билан олиб юради.

Томас кўйин чўнтагидан ўлининг сувратини олиб, онасига кўрсатди.

— Отини нима кўйгансизлар? — сўради Мэри.

— Уэсли.

Кўзларида филт-филт ёш ўйнаган кўйи Мэри фоторасмга узоқ тикилиб қолди, кейин уни ўпиб, дуо қилди:

— Гавҳарим, ишқилиб бошинг тошдан бўлсин, мингга киргин.

Чақалоқлигида онаси бирон марта ўпиб эркаламагани лоп этиб миясига урди Томаснинг.

— Энди мени унинг олдига олиб борасан, ўз кўзим билан кўриб, дийдорига тўяй, — деди Мэри.

— Хўп бўлади. Фақат Англиядан қайтганимдан кейин олиб бораман.

— Англиядан дедингми? Энди бир-биримизни топдик деганда сен дунёнинг нариги чеккасига кетмоқчи бўлганинг нимаси?

— Бор-йўги икки ҳафтага кетаяпман, холос.

— Модомики шундай катта саёҳат қилишга журъат этибсан, унда топар-тутаринг яхши бўлиб қолган кўринади, — деди онаси.

— Мен у ёққа ишлагани кетаяпман, — жавоб қайтарди Томас атайин “бокс” сўзини айтишдан қочиб. — Йўл кирамни ўзлари тўлашади, — кўшиб кўйди у онаси кўнглида чинданам ўғлим бойиб кетибди-да, деб ўйлашдан чўчиб. Қолаверса, бунинг учун иккита асосий сабаб ҳам бор эди: биринчидан, Томаснинг бойиб кетмагани аниқ бўлса, иккинчидан, эрнинг чўнтагидан сўнгги чақасигача қоқиштириб олиш учун оилада битта аёлнинг ўзи етарли эди.

— Ишқилиб, тошган пулингни қора кунингга асраб, туғиб қўяётган бўлсанг гўрга эди-я, — ташвишланиб гапирди онаси. — Минг қилса ҳам танлаган касбинг...

— Бўлмаса-чи, — деди Томас. — Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, ойи, — Кейин хона ичига бир карра кўз югуртириб чиқиб, сўради: — Руди-чи, пулини босиб қўяётгандир?

— Уйимизнинг ҳолига қараб шундай деяпсанми? Ҳа, айтганимдай, бунинг мақтагулик жойи йўқ, лекин бир кунимизга яраб турибди. Руди бир хотинни ёллаб, ўшанга пул тўлаб туради, у кунда-кунда келиб, уйни супуриб-сидиради, мен зинапоядан чиқиб туришга ярамай қолган кунларимда бозор-ўчаримизни қилиб бериб туради. Тунов кун Руди бошқа бирон дурустроқ, биринчи қаватдан квартира топсам, ташқарига кириб-чиқиб туришингизга ҳам яхши бўларди, деётувди. Ўзининг иши тўғрисида бўлса менга лом-мим демайди, фақат ўтган ойда газетада унинг тўғрисида бир мақола босилиб чиққанди. Унда акангни шаҳарнинг энг ишбилармон, энг умидли ёш бизнесмени деб мақташган эди, шунга қараганда ишлари ёмон кетмаяпти, чамаси. Лекин пулни тежаб сарфлаб бир ҳисобдан у тўғри қилаяпти ҳам. Ахир рўзгоримизнинг тўзиб кетишига мана шу йўқчилик сабаб бўлди-ку. Шунинг орқасидан мен бемаврид кампир бўлиб қолдим. — У ўзининг ҳолига ўзи ачиниб, чуқур хўрсиниб қўйди. — Отанг ғирт пул жиннисига айланганди. Жуда керак бўлган пайтларда ҳам ундан ўн долларни олиш ўлимдан қаттиқ бўлиб кетарди. Дарвоқе, Англияга борганинда уни бир дараклаб кўр, бирда-ярим кўрган-нетган бормикан. Бу одам ҳар қанақа жойдан лоп этиб чиқиб

қолиши ҳеч гап эмас. Унинг киндик қони Европага тўкилган, шунинг учун ўша ёққа қайтиб бориб, ўша ерларда яшириниб юрган бўлиши ҳам мумкин, бу унинг қўлидан келади.

“Шўрлик кампир, — деб дилидан кечирди Томас, — бутунлай ақлини еб қўйибди, Руди менга бир оғиз айтиб қўйса бўларди”.

— Албатта, дараклайман, — шундай бўлса ҳам кўнгили учун жавоб берди Томас.

— Дили-жонимсан ўзинг, — деди Мэри. — Барибир сенинг асил болам эканингни юрагимнинг туби билан ҳис қилиб юардим. Фақат ошналари сени йўлдан уриб, алашгиришди, кўзичоғим... Агар ихтиёрим ўзимда бўлганда эди, мен ҳам бир расмана онадай иш тутган бўлардим, сени номаъқул йўлларга кириб кетишдан сақлаб қолардим. Энди сен ўғлинга қаттиқ туришинг керак. Унга меҳр қўйгин-ку, аммо тарбиясини асло бўшапширма. Хотининг қалай, боласига оналик қиладими?

— Ҳа, энди ўзига яраша-да, — деди Томас. Хотини тўғрисида гапириш нияти йўқ эди унинг. У соатига қараб қўйди. Бу суҳбат билан қоп-қоронғи хона уни диққинафас қилиб юборганди. — Биласизми, ойи, соат ҳам иккига яқинлашиб қолибди. Юринг, кетдик, бирор жойга бориб тамадди қилиб оламиз, пастда менинг машинам турибди.

— Овқатланимизми? Ресторандами? Қандай яхши! — худди ёш қизалоқлардай суюниб кетди Мэри. — Менинг қап-қатта одам бўлиб қолган полвон ўғлим кекса онасини овқатлантиргани ресторанга олиб борса-я!

— Шаҳардаги энг яхши ресторанга борамиз, — деди Томас онасини яна бир бор ишонтириб.

Шульц машинасида қайта Нью-Йоркка йўл олар экан, ўтган кунни яна бир бора кўз олдидан ўтказди. “Қизиқ, — деб ўйлади Томас ажабсиниб, — яна онамни бориб кўргим келармикин ё йўқмикин? Соғинармиканман ёки йўқмикан?” Ёшлик пайтидаги билган онаси қанчалик шаллақи эди, қачон қарамасин, нимадандир хафа бўлиб, ғазабини сочгани-сочган эди, бир ўғли кўзига доим чўпдай қадалса, иккинчиси шунчалик азиз-ардоқлик эдики, соясига шабадани раво кўрмасди. Эндиликда бу онадан асар ҳам қолмабди, қўй оғзидан чўп олмайдиган ювонш, мўмин, ғариб, озгина мурувватдан боши осмонга етгудай суюнадиган, фарзандларининг меҳрига ташна бир мунглиқ кампирга айланибди.

Овқатланишаётганда Томас онасига коктейль олиб берди, уни ичиб олгач, хийла ширакайф бўлган Мэри ҳиринглаб кулиб юборди:

— Ўлгудай шумтака бўлиб кетибманми ўзим ҳам!

Овқатдан кейин эса у онасини шаҳар айлантириб томоша қилдирди. Шунча йилдан бери ичида яшаб келаётган бўлса ҳам у Уитбини қарийб билмаслигини, ҳаттоки ўғли ўқиб чиққан дорилфунунни кўрмаганини айтиб ажаблангандан ажабланди.

— Бу шаҳар шунақа чиройли деб хаёлимга ҳам келтирмагандим, — деб такрорларди у дам-бадам. Колдервуд универмаги олдидан ўтаётганларида эса ўзини тутиб туролмади, деярли бақириб деди:

— Вой, анави иморатнинг катталигини қаранглар! Қара-я, одам бўлиб бу ерларга изимни ҳам босмабман. Ў-ҳу, ҳазилакам гап эканми, ахир Рудимиз шу ерда ҳаммага бош-қош бўлиб туради-да!

Томас машинани тўхташ жойига қўйди-да, онаси билан универмагга кирди. Биринчи қаватидан аста юриб ўтишар экан, у оёқига ўн беш долларга ағдарма чарм сумкача олиб берди. Мэри сотувчи қиздан эски сумкасини қоғоз пакетга солиб беришини сўради, янғисини эса магазинни айланиб юрган чоғида виқор билан қўлида тутиб юрди.

Ўша кунни унинг жағи бир зум тинмади. Етимхонадаги ҳаёти, қандай қилиб официантка бўлиб ишлагани, никоҳсиз туғилганидан қанчалик уялганлари, маълумот олиш учун Буффалодаги кечки мактабга қандай қатнагани ва ҳатто эрга теккунча ҳеч ким билан ўпишмагани ҳақида биринчи бор сўзлаб берди. Яна мўъжазгина шинам ресторан очиш орзуси борлиги ва фарзандларидан кўрмоқчи бўлган орзу-ҳаваслари ҳақида ҳам гапирди...

Томми онасини уйга олиб келгач, у неварасининг суратини беришини сўради. Рамкага солиб, ётоғимдаги жовонча устига қўйиб қўяман, деди у. Томми ўелининг суратини бергач, Мэри хонасига лапанглаб кириб кетди-да, у ердан вақт ўтиши билан сарғайиб кетган эски бир фотосувратни олиб чиқди: унинг ўн тўққиз яшарлик пайти — узун оқ қўйлак кийган, сарвқомат, сулувгина жиддий бир қиз.

— Бу эса сенга. — У Томаснинг сувратни авайлаб илгари ўтилчасининг сурати турган жойга солиб қўяётганига жим қараб турди. — Биласанми, негадир сен менга яқиндайсан. Биз иккаламиз ёлғизмиз. Бизлар — соддамиз. Опанг ё аканга ўхшамаймиз. Мен Рудини севаман. Ҳар ҳолда шундай туюлади менга. Севишим керак ҳам. Лекин мен уни тушунмайман, тоҳида эса шунчаки ҳайиқаман. Сен эса... — Мэри кулди. — Сен шунақа найнов ва кучлисан. Ризқингни мушплашиб топасан... Сенинг ёнингда мен енгил тортаман, гўё бизлар тенгқурдаймиз, гўё сен менинг укамсан. Бугун ҳам... Бугун ҳаммаси ажойиб бўлди. Мен ўзимни қамоқхонада узоқ ўтириб, охири эркинликка чиққан одамдай ҳис қилаяпман.

Томас ойисини кучоқлаб, ўтди. Она бир сония меҳр ила унинг пинжига суқилди.

— Биласанми, сен келганингдан буён мен битта ҳам сигарета чекканим йўқ.

Йўл-йўлакай Томас машинасини қолдирди-да, тамаддихонага кирди ва виски буюрди. Катмонидан фотосувратни олди ва унинг онасига айланган ёш қизга узоқ тикилиб қолди. Онасини кўргани келганидан у хурсанд эди. Ҳозир, бўм-бўш барда танҳо ўтирар экан, у ўзи учун ғайриоддий бўлган хотиржамлик туйғусини кечирмоқда эди: бугундан бошлаб у ёмон кўриши керак бўлган одамлар биттага камайганди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

1-боб

Лос-Анжелес ястаниб ётган пастқамликни бир коса сувдай тўлдириб турган гурборни ҳисобга олмаганда тонг гоят ёқимли эди. Оёқяланг, тунги қўйлақда, пардалар орасидан сирғалиб ўтди-да, Гретхен равоққа чиқди ва пастга, дуд босган, аммо куёш нурига чулганган шаҳарга, узоқларда жимирлаб турган денгизга разм солди. Намчил майсалар ва энди очилиб келаётган гуллар ҳидига тўла сентябрнинг тонгги ҳавосидан ўпкасини тўлдириб нафас олди. Бу ерга, тоққа, шаҳар шовқини етиб келмасди ва эрта тонг сукунатини ўтлоқзорда кезиб юрган какликларнинг қақағлашларигина бузарди.

Нью-Йоркка қараганда бу ернинг баҳоси йўқ, юзинчи бор дилидан ўтказди Гретхен. Баҳоси йўқ.

Ўелини уйғотишга ҳали эрта эди, боз устига, йигитчани бугун бўлакча кун кутарди. Элбурутдан Колинни уйғотиб нима ҳам қиларди. Кенг каравотда уни танҳо қолдириб чиққанида гўдаккина чалқа тушиб ётарди: қошлари чимирилган, қўллари кўксиди чалишган — гўё тушида сира жинига ёқмаётган томошани кўраётгандек.

Яланг оёқлари билан ҳўл майсалардан ҳузурланиб одимлаганча Гретхен уйни айланиб ўтди. Эшикка янги газета найча қилиб суқиб қўйилганди.

Биринчи саҳифада ўз сайловчиларига барча хоҳишларингизни тўлиқ адо этамиз дея ваъда бериб турган Никсон ва Кеннедининг сувратлари кўзга ташланарди.

Ҳисобдан ўчириш талонини олиб қўйишим керак, хаёлидан ўтказди Гретхен. Улар Колин билан ноябрда Нью-Йоркда бўлишади, Никсонга қарши ҳар бир овоз эса жуда муҳим...

Халатни эгнига илиб Гретхен меҳмонхонага ўтди, кўзойнагини тақди ва столга ўтириб, газетани қарай бошлади. У энди газетани бир четга ташламоқчи бўлган эдики, кўзи спорт саҳифасида икки боксчининг машқ қилиб турган суратига тушди. Суврат тагида шундай сўзлар ёзилганди: “Тенри Куэйлс ўз

спарринг шериги Томми Жордах билан келаси ҳафтада бўладиган матчга тайёрланмоқда”.

Нью-Йоркда улар Рудольф билан ечиниш хонасидаги Томас олдиға кирган ўша оқшомдан бери Гретхен укаси ҳақида ҳеч нарса эшитмаган ва уни кўрмаган эди. Гарчи у боксни яхши тушунмаса-да, бир нарсани фаҳмларди: модомики Томас машқ учун кимгадир шерик бўлибдими, демак, унинг спортдаги ўсишига путур етган. У газетани тартиб билан буқлади-да, ўрнидан турди ва ўғлини уйғотгани кетди.

Билли оёқларини чалиштириб ўтирганча гитарани тингиллатарди. Унинг ёнгинасидаги стулда ота-оналарининг пала-партишликларига қарамай, яхшилаб жойлаштирилган чемодан ётарди. Уйда мудом тартибсизлик кўраверганидан ҳам Билли саришга йигит бўлиб ўсган бўлса, эҳтимол.

Гретхен унинг боши тепасидан ўшиб кўйди. Эри чурқ этмади. На хурсанд бўлди, на гаши келди. У сўнги пардани чертди-да, сўради:

— Ҳўш, тайёрмисан?

— Ҳамма нарса шай, — жавоб берди жувон. — Чемоданни ёпиш қолди, холос.

Хоҳ мактаб, хоҳ поезд, хоҳ самолёт, хоҳ оқшом бўлсин, Билли кечикиб боришни ўлгудек ёмон кўрарди. Гретхен буни билар ва ҳар доим нарсаларни барвақт тахт қилиб кўйишга тиришарди.

Улар аэропортга эрта келишганди, чемоданлари юк пештахтаси ортига ғойиб бўлгандагина Биллининг чеҳрасида хотиржамлик пайдо бўлди.

Билли эгнига кулранг тивит костюм, қизил кўйлак кийган, бўйнига кўк галстук таққан эди. Сочлари силлиқ қилиб таралган, бадани топ-тоза, юзларида ўсмирлик бужамаси йўқ эди. Гретхен, ўғлим ғоят жозибадор, ҳозир ўзининг ўн тўрт ёшидан анча сипо кўринади, деб дилидан ўтказди. Бўйи ойиси барабар бўлиб қолган, демакки, Колиндан новча.

Аэропортгача бутун йўл давомида Гретхен нина устида ўтиргандек келди, чунки Колиннинг машина ҳайдашига сира унинг тоқати йўқ эди. Унинг кўлидан келадиган ягона ёмон иш шу бўлса керак, ўйлади жувон. У гоҳ тошбақадай имиллаб юрар, хаёлга чўмар, гоҳ барча машиналарни биттама-битта қувиб ўтар, қувиб ўгаётиб, ҳайдовчиларни бўралаб сўқар ёки уларнинг олдиға тушиб олиб, олдинга ўтиб кетишларига йўл қўймас эди. Бироқ Гретхен чидолмай ҳар гал уни огоҳлантирганида, у жеркиб ташларди: “Гирт америкалик хотинга ўхшамай кет-е!” Узича машинани ундан яхши ҳайдайдиган одам дунёда йўқ гўё.

— Ҳали талай вақтимиз бор, — деди Колин. — Юринглар, қаҳвахўрлик қиламиз.

Ресторанда Гретхен ва Колин бир финжондан қаҳва буюришди, Билли эса — кока-кола. Самолётда кўнгли беҳузур бўлмаслиги учун у драмалин ҳақдорисидан ичиб олди.

Улар чиқиш эшигига иккинчи бор келганларида самолётта энди юк ортила бошлаганди.

— Бор ўтир, Билли, — деди Гретхен. — Мен Колин билан хайрлашмоқчиман.

— Бирон нарса керак бўлиб қолса, менга кўнғироқ қил. Менинг ҳисобимдан. — Шундай дея Колин Биллининг кўлини қаттиқ қисиб кўйди.

Колин унинг ўғли билан гаплашар экан, Гретхен эрининг юзига разм солди ва жиддий чеҳрада меҳр ва ғамхўрлик ифодалари жилва қилганини кўрди. Қалин қора қошлари остидаги ўқрайган кўзлар муҳаббатдан чақнарди. Йўқ, унга тегиб хато қилмаганман, ўйлади жувон.

Билли босиқ жилмайиб кўйди-да, гитарасини милтиқдай тутанча самолёт томон йўл олди.

— Хотиржам бўл, — унинг ортидан қараганча деди Колин. — Унинг ҳамма иши яхши бўлади.

— Айтганинг келсин, — жавоб берди Гретхен. — Конвертда пул бердингми?

— Бир неча доллар, — бепарвогина деди Колин. — Майда-чуйдага ишлатар. Ўқишда қийналиб қолмаслиги учун. Болакай гоҳ суғли коктейл ичмаса ё “Плейбой”нинг янги сонини ўқимаса турулмайдди. Вилли сизларни кутиб оладими?

— Ҳа.

— Болани мактабга бирга олиб борасизларми?

— Ҳа.

— Балки шу тўғри бўлар, — қатъий деди Колин. — Ўсмирнинг ҳаётидаги муҳим воқеаларда ота-она ёнида бўлмоғи керак. Бўпти бўлмаса, икки ҳафтадан кейин Нью-Йоркда кўришамиз. Менсиз ўйинқароқлик қилмай, уйда ўтир.

— Бу ёғидан кўнглингни тўқ тутишинг мумкин, — жилмайди Гретхен унинг юзидан ўпиб.

Вилли Эбботт Лос-Анжелес рейсини кутиб олувчи одамлар орасида турарди. У қора кўзойнак тақиб олганди. Ҳаво булутли ва рутубатли эди. Виллига кўзи тушиши ҳамон Гретхен унинг кеча тунда бўкиб ичганини, кўзойнакни эса қизарган кўзларини ўглидан яшириш учун тақиб олганини фаҳмлади. Бир гал ичмаса нима қиларди, ўйлади жувон, неча ойдан бери кўрмаган ўгли келиши олдидан одамга ўхшаб турса-чи. Бироқ у заҳрини ичига ютди. Зурёдлари қошида ажрашиб кетган ота-оналар ўртасидаги дўстона, беғам муносабатлар — охири вой муҳаббат учун бундан ортиқ муттаҳам бўлиши мумкинми?

Отасини кўриб, Билли унга ташланди ва кучоқлаб, юзидан ўпди. Уларга халақит бермаслик учун Гретхен атайлаб одимларини секинлатди.

— Салом, азизам, — деди Вилли унинг юзидан ўпиб ва Биллини елкасидан кучоқлаган кўйи. У ўғли намоёниш этган муҳаббатдан мамнун ҳолда оғзини кенг (аҳмоқона?) ёйиб жилмаярди.

Ажрашув вақтида Вилли ўзини ҳар томонлама ажойиб тутди ва жувон ҳозир унинг “азизам” дейиши ва юзидан ўпиб қўйишига монелик қила олмасди. У собиқ эрининг қора кўзойнаги ҳақида чурқ этиб оғиз очмади ва ароқ ҳидини сезмаётганга солди ўзини. Вилли ҳақиқий оталардек одми ва сипо кийинганди, кироий янги Англиядаги яхши мактаб директорига ўғлини таништиришга шундай келмаса бўлмасди ҳам-да. Эртага, улар мактабга боришганда Гретхен уни бир амаллаб ичишдан сақлаб қолади.

У люкс номерли меҳмонхонанинг мўъжазгина бўлмасида ўтирарди. Деразадан оқшомги Нью-Йорк чироқлари кўриниб турар, кўчадан эса катта шаҳарнинг таниш шовқини қулоққа чалинарди. Гретхен Билли отелда мен билан тунайди деб хомтама бўлган экан, аэропорт йўлидаёқ Вилли ўғлига шундай деди:

— Диванда ётиш сенга малол келмас? Уйим бир хоналик, аммо унда диван бор. Иккита пружинаси чиқиб қолган бўлса ҳам, сенинг ёшингдагилар учун бу ҳеч нарса эмас. Қалай? Розимисан?

— Бўлмасам-чи! — деди Билли. Унинг овозида сохталикдан асар ҳам йўқ эди. У лоақал қайрилиб қарамади, лоақал онасига кўз ташлаб кўймади. Дарвоқе, онаизор унга нима ҳам дей оларди?

Меҳмонхонада унга Рудольфнинг хатини беришди. Бир кун аввал Гретхен ўзининг келиши ҳақида телеграмма юборган ва бирга кечлик қилишни илтимос қилган эди. Укаси, бугун бандлигини, эртага эрталаб телефон қилишини айтганди.

Ўз бўлмасида у нарсаларини ёйди, ваннада чўмилди ва қайси кўйлагимни кийсам экан деб ўйга толди. Охири эгнига ҳалатни ташлаб қўя қолди — бу оқшомни қандай ўтказишга сира ақли етмади. Нью-Йоркда у билган одамларнинг барчаси ё Виллининг дўстлари, ё унинг собиқ жазманлари, ёки уч йил аввал Колин йўл-йўлакай унга таништирган тасодифий кишилар эди. Ўшанда Гретхен охири вой бўлган томоша тақдимотига келган эди. Ўз-ўзидан равшанки, улардан ҳеч бирини чақирришга жазм этмади.

У Виллига телефон қилишга ҳозирланди: ўғлининг аҳволидан ўзини ташвишланаётгандай қилиб кўрсатмоқчи эди — ҳақдори ичганига қарамай Билли самолётда роса ўзини ёмон ҳис қилганди. Вилли ҳам уни бирга кечлик қилишга таклиф этиб қолиши эҳтимолдан холи эмасди. У телефон олдига келди-ю, бироқ ўша заҳоти ўзини тўхтатди: “Аёлларча қилигинги йиғишгир. Ўғил деган лоақал бир оқшомгина онасининг рашкли боқишларидан холи ҳолда ўз отаси билан ўтиришга ҳақлидир?”

У эскича безатилган камбар хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Буни қаранглар, бир вақтлар Нью-Йоркка дастлаб келганида ўзини нечоғли бахтиёр ҳис этмаганди. Бу шаҳар ўшанда қанчалик жозибадор ва мафтункор эди. У ёш, ғариб, танҳо эди, Нью-Йорк ҳам уни қучоқ очиб қарши олганди — кўчаларда у ҳеч нарсадан ҳайиқмай ва бемалол сайр қилиб юрарди. Энди эса донороқ, улугроқ ва бойроқ бўлгач, бу ерда ўзини тутқундай ҳис этмоқда. Эри ундан уч минг миля узоқда, ўгли — атиги бир неча маҳалла нарида, бироқ уларнинг ҳар иккаласини кўзга кўринмас ришталар боғлаб турарди. Жилла қурмаганда у пастга тушиши ва меҳмонхона ресторанида овқатланиши мумкин. Начора, яна битта ҳаёл ўзгалар суҳбатига кулоқ тутмасликка ҳаракат қилганча кафтдеккина столда қалаҳни тутиб ўтирарди-да. Кайфи орта борган сайин эса метрдотель билан узоқ-узоқ, овозини баралла қўйиб гап сотади. Эй худо, туриб-туриб аёл бўлганидан шунақанги алам қилиб кетадики...

Гретхен ётоқ хонасига кирди ва жовондан энг одми қора қўйлагини олди — модельернинг бу матоҳи унга роса қимматга тушганди ва Колинга мутлақо ёқмасди. Қўйлакни кийиб, апил-тапил бўянди ва сочларини бирров чўтқадан ўтказиб чиқмоқчи бўлиб турганида телефон жириглаб қолди.

У деярли югуриб изига қайтди. Агар бу Вилли бўлса, деб ўйлади у, садқаи сар — у билан овқатланганим бўлсин. Бироқ бу Вилли эмас, Жонни Хит эди.

— Салом, — деди у. — Рудольф сени шу ерда бўлади деб айтганди, шу ёқдан йўлим тушиб қолганди, қани, кўрай-чи, деб ўйлагандим...

Алдоқчи, ўйлади Гретхен, “Алгонквии” меҳмонхонаси ёнида чорак кам тўққизда пишириб қўйибдим. Бироқ қувноқ овозда деди:

— Жонни! Буни сира кутмаган эдим!

— Мен шу ерда, пастдаман, агар ҳали овқатланмаган бўлсанг... — Унинг товушида ўтмиш йиллар акс-садоси янграрди.

— Биласанми, — деди Гретхен ноз билан ва шу билан бирга ясама қилиқ қилаётганидан ўзини ёмон кўриб. — Мен кийинмаганман, овқатни бўлмага келтирмоқчи бўлиб тургандим. Самолётда итдай чарчаганман, эртага эса эрта туришим керак...

— Сени барда кутаман, — деди Жонни ва гўшакни илиб қўйди.

Туллак, Уолл-стритнинг димоёдор кўшаги, ўйлади Гретхен. Сўнг ётоғига кирди-да, бошқа қўйлагини кийди. Гретхен йигитни барда роса йигирма дақиқа сарғайиб туришга мажбур қилди.

— Бугун сен билан кўриша олмаганидан Рудольф қаттиқ афсусланди, — деди Жонни.

Улар Эллигинчи кўчадаги мўъжазгина француз ресторанида ўтиришарди. Одам сийрак эди. Эҳтиёткорлигини қаранглар, ўйлади Гретхен, бундай жойларда танишлар учраши амри маҳол-да. Бир вақтлар жазманинг бўлган аёл билан кечлик қилиш учун жуда бошга жой. Улар кириб келишлари билан метрдотель уларга жилмайиб қўйди ва гапларини ҳеч ким эшитмаслиги учун бурчакдаги столга ўтқазди.

— Унинг сенга меҳри бутунлай бошқача, — гапида давом этди Жонни. Унинг ўзи эса умрида бировга чинакам меҳр қўйиб ўрганган эмасди. — Дунёда топинадиган ягона аёл сенсан. Сен туфайлингдан ҳам у ҳалигача бўйдоқ юрибди: у сени аёлларнинг аълоси деб билади ва сенга ўхшаган аёлни тополмаяпти.

— Азбаройи аёлларнинг аълоси деб билгани учун ҳам қарийб бир йилдан бери кўрмаган опахониси учун лоақал биргина оқшомни кўзи қиймабди-ку.

— Келаси ҳафтада Порт-Филиппда у янги савдо маркази очаяпти. Жуда йирик савдо маркази. Бу ҳақда сенга хат-пат ёзмаганмиди?

— Ёзганди, — иқроор бўлди Гретхен. — Айнан қачонлигига кўнда эътибор қилмаган бўлсам керак.

— Айниқса, ҳозир унинг бошида мингта ташвиш. Бир кунда йигирма тўрт соат ишлайди. Руди бунга қандай дош бераётганига ҳайронман. Ишпа келганида унинг дев бўлиб кетишини ўзинг яхши биласан-ку.

— Ҳа, биламан, — маъқуллади Гретхен. — У ишни ҳамма нарсадан олдин қўяди. Иш деса ўзини томдан ташлайди.

— Эринг унақа эмасми? У дангасами? Менимча, у ҳам сендан фахрланса керак, аммо унинг Нью-Йоркка келишга вақт тополмаганидан ташвишдаман.

— У бу ерга икки ҳафтадан кейин келади. Бунинг устига, унинг иши бутунлай бошқача.

— Тўғри, кино олиш — улуғ иш, бунга ўзларини қурбон қилганларида эса аёллар ғурурландилар ҳам. Катта бизнес эса ўлпудай жирканч ва ифлос касб. Трап олдида ўзининг таңҳо, маъсум, бокира опачасини кутиб олиш ва у билан овқатланиш учун киши бу барча шалтоқни ўзидан сириб ташлаши ва Нью-Йоркка ўқдай учиши жоиз.

— Сен Рудольфни эмас, ўзингни ҳимоя қилаяпсан, — қуруққина деди жувон.

— Иккаламизни ҳам, — жавоб берди Жонни. — Уни ҳам, ўзимни ҳам. Дарвоқе, бировни ҳимоя қилиш менга зарур келтими. Агар санъаткор ўзини ҳозирги замон цивилизациясининг ягона қимматли маҳсулоти деб билар экан, бу — унинг иши. Аммо пул бузган мендай бир аҳмоқ, тубан одамнинг бунга рози бўлишини кутиш фирт аҳмоқлик. Санъат — қўшиқчи аёллар учун яхшигина тузоқ, кўплаб бошловчи санъаткорлару бўлажак Толстойларни уларнинг тўшагига бошлаб келади. Лекин менга тишинг ўтмайди. Гаров ўйнайман, агар Уолт-стритда, кондиционерли офисда эмас, Гринич-Виллиждаги аллақандай мансардада ишлаганимда, Берк билан танишганимдан анча илгарироқ менга эрга теккан бўлардинг.

— Ана шу ерда хато кетдинг, — киноя билан кулди Гретхен. — Қани, винодан куй. — У йигитга қадаҳни тутди.

Хит қадаҳни лиммо-лим қилиб тўлатди, сўнг официантни чақириб, яна бир шиша буюрди. У ўз хаёллари билан банд ҳолда индамай ўтирарди. Гретхен унинг бирпасгина олдинги жўшқинлигидан ҳайратга тушганди — ҳозирги ҳолатдан бутунлай бошқача эди.

— Мен аҳмоқман, — деди йигит ниҳоят. — Мен сенга оғиз солишим керак эди.

— Ўша пайтда турмушга чиқиб бўлганимни унутганга ўхшайсан, — деди Гретхен.

— Колин Берк билан танишганимда ҳам турмушга чиққан бўлганимни сен ҳам унутган кўринасан, — жавоб берди Жонни.

— Ушанда бутунлай бошқа йўл эди, у эса бутунлай бошқа одам эди, — елка қисиб қўйди Гретхен.

— Менга қара, — Жонни ўзининг бармоқлари силлиқ дўмбоқ кўли билан жувонни оҳиста туртди, — менинг битга саволимга жавоб бер: сендай ажойиб, Нью-Йорк учун яралган аёл Лос-Анжелесдай бир пучмоқда умрингни зое ўтказиб нима қиласан?

— Кўпроқ вақтимни худога сифинишга бағишлайман, Нью-Йоркда эмаслигим учун унга шукрлар қиламан.

— Қолган вақтингда-чи? Илтимос, гўё уйда ўтириш, рўзгор ишлари билан шуғулланиш, дадажонисининг студиядан қайтиб келиб, тушлик чоғида Сем Голдвин нималар деганини сўзлаб беришини кутиб ўтириш менга ёқади деган гапларни гапирма.

— Ростини айтайми, — йигитнинг сўзлари оғир ботиб, Гретхен товушини кўтарди, — бирпас тиниб ўтиришга интиқман. Мен — ўзим сажда қилган одамнинг бир бўлагиман, мен унга ёрдам бераман, бу эса бу ердаги ишимдан кўра анча яхши. Бу ерда-чи? Ўзимни мажбуран жиддий тутиб юардим, зимдан эримга хиёнат қилардим, журналларда мақолалар эълон қилардим, ҳафтада уч бора ўлпудай маст бўлиб ичишадиган эркак билан умргузаронлик қилардим.

— О, аёл инқилобининг янгича турлари: черков, болалар, ошхона... Э худо, бошқаларни қўя тур-у, аммо сен...

— Агар черковни олиб ташласанг, сен тасвирлаган менинг ҳаётим фирт ҳақиқат. Қалай, энди кўнглинг тўлгандир? — Жувон ўрнидан турди ва эшикка томон йўл олди.

— Гретхен! — йигит унинг ортидан қичқирди. Унинг овозидан самимий ҳайрат сето берарди. Ҳозиргина содир бўлган воқеага унинг ақли бовар қилмаётганди ва унга таниш бўлган ўйинлардаги биронта қоидага тўғри келмаётганди. Бироқ ортига қиё ҳам боқмай, Гретхен ресторандан чиқиб кетди.

У Бешинчи авеню тарафга жадал одимлаб борарди, газаби сўнган сайин одимларини секинлата бошлади. Шу ҳам юракка оладиган гапми, ўзича ўйлади у. Бундоқ олиб қараганда, Жонни Хит унинг ҳаёти ҳақида қандай ўйласа ўйлайвермайдими. У ўзини “эркин” аёлларни кўпроқ хуш кўрадигандай қилиб кўрсатмоқчи бўлаяпти, чунки ундай аёллар билан у ҳам бемалол муомала қилаверарди-да. Эрталаб уйғонганда ўзини тўшақда Колин билан ёнма-ён кўриш қандай маънога эга эканини у қаёқдан ҳам тушунсин. Ҳа, у эрига боғлиқ, эри эса унга боғлиқ, айнан шунинг учун ҳам улар иккаласи яхшироқ ва бахтиёрроқ умргузаронлик қилаяпти. Эркинлик ҳақидаги мана бу барча гаплар — бир чақа!

Эртасига тонгда телефон жирингидан уйғониб кетди. Вилли телефон қилмоқда эди.

— Ярим соатдан сўнг олдингда бўламиз. Бизлар нонушта қилиб бўлдик, — деди у.

Мактабнинг асосий биноси мустамлака замонидан қолган қизил гишгин, оқ усунгли бир уй эди. Ундан сал нарида кўҳна ёғоч уйчалар — ўқувчиларнинг ётоқхоналари яккам-дуккам чўнқайиб турарди. Қалин дарахтзор, спорт майдончалари кўзга ташланади.

Улар зинадан ота-оналар ва ўқувчилар йиғилган катта залга кўтарилишди. Столда хуш жилмайганча ёши катта аёл янги келганларни қайд этмоқда. У Биллига рангли нишонча берди, уни Билли пиджаги ҳошиясига тўғнаб кўйиши керак эди. Сўнг аёл катта ёшдаги болалар томон ўгирилиб, “Дэвид Крофорд!” деб қичқирди. Кўзойнак таққан, ўн саккиз ёшлардаги новча бир бола тез-тез юриб столга яқинлашди.

— Уильям, бу Дэвид, — деди аёл. — У сени хонангга бошлаб боради. Бугун ва умуман ўқув йили бўйи қандай муаммога дуч келсанг, тўғри унга айтавер.

— Худди шундай, Уильям, — юқори синфларга хос сиполик билан тасдиқлади Крофорд. — Мен доим хизматингга тайёрман. Нарсаларинг қани? Юр, сени кузатиб қўяман.

— Уильям, — шивирлади Гретхен, ўғли ва Дэвид ортидан Вилли билан ёнма-ён юриб бораркан. — Аввалига аёлнинг кимга мурожаат қилаётганини англамабман ҳам.

— Бу яхшилик аломати, — деди Эббот. — Мен мактабга борганимда ҳамма бир-бирини фақат фамилияси билан чақирарди. Бизни ўшанда армияга тайёрлашарди.

Биллига ажратилган хона унча катта эмасди. Унда иккита каравот, иккита ўртача катталиқдаги ёзув столи ва иккита кийим жовони бор эди.

— Хонадош кўшним аллақачон келган. Сен ҳали у билан танишмагандирсан? — сўради Крофорд.

— Йўқ, — деб Билли босиқ ва унга хос бўлмаган оҳангда жавоб бердики, Гретхен бирданига ўзини мутлақо ночор ҳис этди: ўғлининг ҳаёти ортиқ унга боғлиқ бўлмай қўйганди.

Тушликка қўнғироқ янгради.

— Ошхона сен рўйхатдан ўтган асосий бинода, Уильям, — деди Крофорд. — Энди эса йўқ демасанг мен қўлимни ювгани кетдим. Эсингда бўлсин: бирон гап бўлса, менга айт.

Этнига фланел пиджак ва оёғига уч йиллик унниққан ботинка кийган Крофорд гавдасини таранг тутганча ўша-ўша жиддий ҳолда йўлакка чиқди.

— Кўринишини пўримгина болага ўхшайди, — деди Гретхен.

— Сизлар кетгандан кейин қанақа бўлишини худо билади, — деди Билли.

— Қани, тушликка боравер энди, — деди Эббот.

— Биз сени ошхонагача кузатиб қўямиз, — қувватлади уни Гретхен. Унинг томоғига бир нарса келиб тикилди, бироқ Билли хузурда кўз ёши қилишга унинг ҳақи йўқ эди.

Асосий бинога етай деганларида Гретхен тўхтади. Энди хайрлашув они келганди, бироқ ота-оналар ва ўқувчилар оломон ичида бунга қўнгли тўлмаётганди. Билли онасини кучоқлади-да, тез ўпиб қўйди. Гретхен ҳатто жилмайишга мажол топди ўзида. Сўнг Билли отасининг қўлини сиқди.

– Олиб келганларингиз учун раҳмат, – деди у, сўнг орқасига бурилди-да, шошмай мактаб биносига олиб борувчи зина томон юриб кетди. У бошқа болаларга кўшилди-да, кўздан ғойиб бўлди. Озгин, новчагина бола қиёфаси бошқа эркаклар жамоасига эл бўлиш учун она ҳимоясидан бутунлай қайтмас бўлиб кетди. Бир вақтлар таскин-тасалли берган, аллалаган, эҳтиёт қилган она овозлари энди олис-олислардан қулоққа элас-элас чалингандай бўлар эди.

Кўзида жиққа ёш билан Гретхен ўли ортидан қараб қолди. Вилли унинг елкасидан кучди ва бир-бирига кўрсатган меҳрибонликдан миннатдор ҳолда улар машина томон индамай юриб кетишди.

Гретхен кўзларини тўғрига тикканча олдинги ўриндикда ўтирарди. Тўсатдан қандайдир галаги овозлар қулоққа чалинди. Вилли кескин равишда машинани тўхтатди. У пиқ-пиқ қилар, йиғидан ўзини тиёлмаёттанди. Гретхен ҳам ортиқ ўзини тутиб туролмади. У Вилли томон чўзилди ва кучоқлашганча ўғилларини ўйлаб, дийдиё қилишди. Биллининг келажаги, ўзи, ораларидаги муҳаббат, олдинги, қовушмаган ҳаётларида йўл қўйган ўз хатолари – барча-барчаси ҳақиқага узоқ кўз ёши тўкишди.

– Менга эътибор қилманг, – такрорларди бўйнига фотосуврат осиб олган қиз Рудольфга. Машинадан тушиб ва бекатдан ўтиб Гретхен ва Жонни Хит “Колдервуд” ёзувли улкан плакат тагига яқинлашганларида Рудольф ўша ерда турарди. Порт-Филиппнинг шимолий чеккасида янги савдо марказининг очилиш куни эди – Гретхен бу туманни беш қўлдай биларди, чунки Бойлан кўрғонига олиб борадиган йўл шу ердан ўтарди.

Гретхен ва Жонни очилиш маросимини ўтказиб юборишди, чунки Хит тушлик танаффусга яқин қолгандагина бўшаганди. Жонни Гретхен олдида ҳам кечиккани, ҳам ресторандаги ҳалиги суҳбати учун гуноҳини ювишга ҳарчанд уринмоқда эди. Порт-Филиппга йўл олишар экан, ўрталаридаги дўстона муносабатлар қайта тикланиб бўлган эди. Машинада асосан Жонни гапирарди – аммо ўзи ҳақида ҳам, Гретхен ҳақида ҳам эмас. У Рудольфнинг қандай қилиб омадли менежер ва ишбилармонга айланганини жўшиб-тошиб, миридан-сиригача ҳикоя қиларди. Жоннинг гапига қараганда, Рудольф замонавий ишбилармонликнинг мураккаб тарз-тариқаларини ўзининг ёшидаги бошқа бизнесменлардан анча яхши билар экан.

Опаси ва Жоннини кўриб, Рудольф мамнун жилмайди ва уларга пешвоз чиқди. Пулни пул билан ўйнайдиган, сугурта маблағларини қандай сарфлашни биладиган одам дид билан тикилган одми костюмдаги юзи офтобдан қорайган, хушрўй йигит Гретхен учун шунчаки ука эди, холос. Гретхен ҳам улар – укаси ва эри бир-биридан осмон билан ерча фарқ қилишини кўриб, яна бир карра тонг қотди. Жоннининг ҳикояларидан у шуни англадики, Рудольф Колиндан бир неча барабар бой ва Рудольфнинг қўл остида бўлган сонсиз одамлар устидан яққол ҳукронлик қилишни Колин етти ухлаб тушида кўрмайди, – бироқ шунга қарамасдан самимийлик борасида Колиндан ҳатто туққан онаси ҳам ўпкалай олмасди. У ҳар қандай даврада кўзга ташланиб турарди, ўзини мағрур тутарди, қайсарлиги билан осонгина душман орттирарди. Рудольф эса ҳар қандай жамоада ўзини йўқотмас, юмшоқ муомала қилар ва бошқаларнинг меҳр-эътиборини қозонарди.

– Зўр, – устма-уст сувратга оларкан, Рудольфнинг ёнида чўнқайиб ўтириб олган фотограф қиз бидирлаб қўяр эди. – Ажойиб.

– Сизни таништириб қўйишга рухсат сўрайман, – унга томон ўтирилиб деди Рудольф. – Опам миссис Берк, касбдошим мистер Хит, бу эса... э-э, мисс... Худо ҳақи, кечиринг.

– Прескотт. Оддийгина Джин деса ҳам бўлади. Илтимос, менга эътибор қилманг. – Қиз ийманибгина жилмайиб қўйди ва қаддини ростлади. Унинг гавдаси ихчамгина, қизғин сочлари узун ва силлиқ бўлиб, боши орқасидан тутамлаб боғлаб қўйилганди. Юзлари сепкилли, пардоз-андоздан ном-нишон йўқ. Елкасида учта фотоаппарат ва плёнкали оғир сумка осиб олганига қарамай, у энгил ва эркин ҳаракат қиларди.

Рудольфни ҳар қадамда тўхтатишар, қўлини сиқишар, табриклашар, шаҳар учун катта иш қилдингиз деб тўлқинланиб гапирар эдилар. Йигит камтарлик

билан жилмаяр, “Сизларга ёққанидан ғоят хурсандман”, деб жавоб бераркан, ҳаммани ўз исми шарифи билан атаб, хотираси ўткирлигини намоён этарди, мисс Прескотт эса тинимсиз фотоаппаратини чиқиллатарди.

– Бугун бу ерга бутун шаҳар тўпланганга ўхшайди, – деди Гретхен.

– Деярли, – жавоб берди Рудольф ва қўшимча қилди: – Кимдир менга ҳатто Тедди Бойлан ҳам келган, деди. Уни кўриб қолсак ажаб эмас. – Шундай дея у опасига синчков қараб қўйди.

– Тедди Бойлан, – такрорлади Гретхен ҳеч бир ҳиссиётсиз. – У ҳали тирикми?

– Ҳар ҳолда шундай дейишади. Ўзим уни анчадан бери кўрганим йўқ. Шу ерда бир дақиқа кутиб туринлар, мен дирижёр билан гаплашиб олай. Улар эски куйларни жуда кам чалишади.

У оҳорланган оқ бўз кўйлак кийган хушқомат, ёқимтойгина, малласоч аёл ва гижимланган йўл-йўл костюм кийган, тепа сочи тўкила бошланган тўлагина бир эркак билан қайтиб келди. Киши Рудольфдан анча катта эди.

– Виржиния Колдервуд, хўжайинимнинг кенжа қизи, – таништирди Рудольф. – Гретхен, Брэдфорд Найтни эсингдан чиқармагандирсан?

– Коллежни битирганимдан кейин Руди билан сизларникига борган ва ўшанда уйингиздаги бор винони ичиб қўйган эдик, эсингиздами? – деди Брэд.

Шундагина Гретхен эслади: оклохома лаҳжасида гапирувчи содиқ сержант, унинг хонадониди барча аёлларга баравар хушомат қилган йигит. Бу вақт ичида тилидаги лаҳжага мойиллик йўқолган эди, афсуски собиқ сержантнинг сочи тўкила бошлаганди. У яна бир неча йил олдин Рудольф уни Уитбига таклиф қилганини ва Колдервуд универмагида директорга ёрдамчи қилиб қўйганини ҳам эслади. Рудольф бу одамни ёқтирарди, ҳолбуки ҳозир Найтга қараб туриб у нимаси билан укасини мафтун қилганини ҳеч тушунмасди. Рудольф унга Брэд Найт жуда ақлли, одамлар билан яхши чиқишади ва ҳар бир кўрсатмани сўзсиз ва аниқ бажаради, деб мақтар эди.

– Бўлмасам-чи, мен сизни эслайман, Брэд, – деди Гретхен. – Сизни тенги йўқ одам деб эшитганман.

– Мени қизаришга мажбур этайсиз, мэм, – жавоб берди Найт.

– Биз ҳаммамиз тенги йўқ одамлармиз, – жилмайди Рудольф.

– Йўқ, ҳаммамиз эмас, – жиддий эътироз билдириди қиз Рудольфдан нигоҳини узмай. Унинг кўзларидаги ифодани Гретхен тушуни турарди.

Қиздан бошқа ҳамма кулиб юборди. Бечора қиз, ўйлади Гретхен, ундан кўра бошқа бировга шундай қарасанг бўлармиди.

– Айтмоқчи, отангиз қаерда? – сўради Рудольф Виржиниядан. – Мен унга одамни таништириб қўймоқчи эдим.

– У уйга кетди, – деди қиз. – Мэрнинг нутқидаги нимадир унга ёқмади. Мэр фақат сиз ҳақингизда гапирди, у ҳақда эса лом-мим дегани йўқ.

– Менинг киндик қоним шу ерда тўкилган, афтидан, мэр буни ўзининг хизмати деб ўйлаган бўлса керак, – ҳазиллашди Рудольф.

– Кейин, қизнинг фақат сизни сувратга олгани отамга ёқмади, – Виржиния бир неча қадам нарига четланиб, улар гуруҳини сувратга олишга ҳозирланаётган мисс Прескотт томонга қўл силтаб қўйди. – Сиз, яхшиси, унга қўнғироқ қилиб, тинчлантинг.

– Кейинроқ қўнғироқ қиламан, агар вақт тополсам, – бепарволик билан деди Рудольф. – Дарвоқе, барчамиз бирон соатдан кейин тўпланиб, қаергадир тамадди қилгани борамиз. Балки сиз Брэд билан биргаликда бизга улфатларни тайин қилиб берарсиз?

– Менинг барларда кўринишим мумкин эмас, буни ўзингиз биласиз-ку, – деди Виржиния.

– Кетдик, Виржиния, – деди Найт, – мен сени пўртаҳол шарбати билан сийлайман, уни отангнинг фирмаси бепул тақдим этади.

Найтнинг уни олиб кетишига Виржиния ғоят малоллик билан рози бўлди.

– Қизнинг орзусидаги эркак эмас у, бу яққол кўриниб турибди, – деди Гретхен уларнинг ортидан қараб қоларкан.

– Бу ҳақда Брэдга чурқ эта кўрма, – деди Рудольф. – У уйкуда, унга

қандай уйлансам, оиласига қандай кириб борсам ва янги салтанат барпо қилсам экан деб туш кўраяпти... Шундай қилиб, бизлар кетдик-а қиттак-қиттак қилишга?

– Сен билан боролмасам кераг-ов, – Гретхен соатига қаради. – Саккизда Колин кўнғироқ қилади, агар меҳмонхонада бўлмасам, унинг ёмон жаҳли чиқади. Жонни, агар биз ҳозир борсак, қарши эмасмисан?

– Бош устига, мэм, – киборларча жавоб берди у.

У бўлмаси эшигини очганида телефон аёвсиз чинқирарди. Калифорниядан кўнғироқ қилишмоқда эди, аммо бу Колин эмасди. Студия директори экан, у бугун соат бирда Колиннинг автомобил ҳалокатида нобуд бўлганини айтди. Эри ярим кундан бери ўлиб ётибди-ю, у бўлса бундан беҳабар юрибди...

Гретхен алоқадорсиз таъзияси учун директорга босиқлик билан миннатдорлик билдирди, гўшакни илди ва чироқни ёқмасдан бўлмада танҳо узоқ ўтирди.

2-боб

1960 йил

Машқ матчининг сўнги раунди бошланганини билдириб гонг янгради ва Шульц қичқирди: “Уни арқонга кўпроқ қисиб келишга ҳаракат қил, Томми”. Куйэлс беш кундан кейин учрашиши керак бўлган боксчи рақибини арқонга қисиб қўйиш билан машҳур эди, спарринг шерик сифатида Томас ҳам унинг услубига тақлид қилиши лозим эди. Аммо Куйэлсни арқонга қисиб қўйишнинг ўзи бўлмасди. Шиддаткор ва тутқич бермас боксчи рингда бамисоли рақс тушарди ва қўлларини яшин тезлигида ишга солиб, қисқа, аниқ зарбалар туширарди. Яқинда бўладиган матчни телевидение орқали бутун мамлакатга намойиш этиш мўлжалланмоқда, унда иштираётган эртани учун спарринг шерик сифатида Томасга олти юз доллар тегиши кўзда тутилганди. Унга бундан ҳам камроқ беришмоқчи эди, бироқ ҳар иккала боксчининг спарринг ўлароқ Шульц матч ташкилотчиларига оёғини тираб туриб олди. Учрашувни орқаваротдан мафия молия билан таъминламоқда эди, мафиячилар эса мурувват кўрсатишга унчалик ҳам мойил бўлаверинмайди.

Куйэлснинг важоҳатли, япасқи юзидаги чарм плём остидан Томасга унинг тўссиз кўзлари совуқ боқарди. Куйэлс Томас билан машқ қилган вақтларида унинг лабларида ҳар доим истеҳзоли табассум ўйнардди, гўё Томаснинг у билан битта рингда туришининг ўзи бемаънилиқдай. Томас билан қилган бутун машқлари давомида Куйэлс унга бир оғиз ҳам бир нарса дегани, ҳаттоки у билан саломлашгани ҳам йўқ. Мана шу бутун вазият давомида Томасга мунтазам унинг хотини билан ётиб туриши ва бир ажойиб кунда унга бу ҳақда сўзлаб беришигина тасалли бахш этарди.

Спарринг шерик учрашувнинг асосий иштирокчисига шикаст етказиши мумкин эмасди, бироқ машқ матчининг охириги раунди борарди. Томас уни жазо куғаётганини ўйлаб ўтирмай ҳеч бўлмаганда битта зўр зарба бериб қолиш ва галварсни ерга чўзилгириб қўйиш учун тинимсиз ҳужум қилар эди. Куйэлс унинг ниятини пайқаб қолди-ю, табассуми бадтар истеҳзоли тус олди. У бирдан ўзини четга олар, Томаснинг зарбаларини ҳаводаёқ қайтарарди, уларнинг мўлжалга етиб келишига йўл қўймасди, раунд охирига келиб эса у ҳагто терламади ҳам, баданида эса кўкарган жойдан асар йўқ эди, ҳолбуки Томас бутун икки дақиқа давомида унинг “таъзирини бериш” учун жонини жабборга бериб ҳаракат қилганди.

– Бокс дарси учун менга ҳақини тўлаб қўйишинг керак, иш ёқмас, – деди Куйэлс гонг янграганда.

– Жумада жонингни суғуриб олишди ҳали, шошмай тур, ўтмас мол, – жавоб берди Томас. У арқондан ошиб ўтди-да, душхонага йўл олди, Куйэлс эса сакрабодомда яна бироз сакради, бир қанча гимнастик машқлар бажарди. Бу ярамас чарчаш нималигини билмасди, эшакдай ишлайди, нима бўлганда

ҳам пировардида уни чемпионлик унвони ва банкдаги ҳисобда миллион доллар кутарди.

Шулыцдан икки раунд учун эллик долларлик конвертни олиб, Томас тезгина оломон орасидан ёриб ўтди ва Лас-Вегаснинг жазирама офтобига чиқди. Кондиционерлар билан жиҳозланган театрдаги салқиндан сўнг офтоб сунъий ва даҳшатли туюлмоқда эди, гўё қандайдир қонхўр олим энг оғир усул билан йўқ қилиш учун махсус шаҳарнинг жиззанагини чиқариб қовураётгандай...

Машқдан кейин Томаснинг қаттиқ ичгиси келди. У бир неча чўғдай қизиган кўчани кесиб ўтди-да, қандайдир катта меҳмонхонага кирди. Нимқоронги вестибюл муздек эди. Қимматбаҳо фоҳишалар мижоз кутиб, у ёқдан-бу ёққа кезинарди, катта ёшдаги хонимлар ўйин автоматлар олдида турарди. Қимор ўйнаб ўтиришган столлар олдидан юриб ўтиб у барга кирди ва пиво буюрди. Вазни ҳозир меъёрда, ёнида Шульц йўқ, демак, унга ҳеч ким оғиз очмайди. Дарвоқе, чемпионлик унвонига ишончли даъвогар Куйэлс пайдо бўлгандан бери у Шульцни бир чақага олмай кўйганди.

Яна битта пиво ичди-да, Томас турди ва ташқарига йўл олди, бироқ қиморни қандай ўйнашларини кўрай деб тўхтади. Ўйинга катта пул тикилганди. Томас чўнтагидан пулли конвертни суғурди-да, шошқол сотиб олди. Ун дақиқадаёқ унинг бор пулидан атиги ўн долларгина қолди ва шу ерда тўхташи кераклигига ақли етди.

У парти кетиб, шарт қолган меҳмонхонага қайтиб келди. Куйэлс барча киноюлдузлар кўнган “Сэндз” меҳмонхонасида турарди. Унинг хотини кун бўйи ҳовузда товланиб ётарди, бироқ яшириқча Томаснинг олдига келиб кетиш учун албатта ярим соат гоийб бўларди.

Табиатан ишгиёқли аёлман, дерди у Томасга, Куйэлс эса бошқа ётарди, чунки у жиддий боксчи бўлиб, олдинда муҳим матч кутарди. Томас энди жиддий боксчи эмасди ва олдинда уни муҳим матчлар кутмасди. Шу боис у ҳар қандай юмуш билан бемалол шуғулланавериши мумкин эди.

Меҳмонхонада уни Терезадан келган хат кутарди, бироқ у хатни очишни ҳам эп кўрмади. Мазмуни унга қундай равшан эди – яна пул юборишни талаб қилмоқда. Тереза энди ишлаётган ва ундан кўра кўпроқ топаётган эди, лекин хотини бунга қаноатланмаётганди. У аллақандай тунги клубга ишга жойлашиб олганди – думбасини диркилатиб ва қонун йўл қўйган даражада яланғочланган оёқларини намойиш қилиб у ерда сигарета сотарди ва бунинг учун яхшигина чойчақа ундирарди. У, бола билан уйда ўтириш жонимга тегди, эрим эса нуқул ташқарида юради, энди ўз аравамни ўзим тортмасам бўлмайди, деганди бир гал. Унинг назарида тунги клубда сигарета сотиш қандайдир шоуга ўхшарди. Ўғилчасини Бронкдаги сингисиникига жўнатиб юборди, ҳатто Томас Нью-Йоркда бўлган вақтларида жувон йигирма долларлик пуллардан қапшайган сумкаси билан тонги беш-олтиларда уйга қайтарди. Бу пуллари у қандай ишлаб тошганини худо билади. Аммо Томасни энди бу ташвишга солмай кўйганди.

У бўлмасига чиқди-да, каравотга чўзилди. Энди ўн доллар билан янаги жумагача қандай етиб олишни ўйлаши керак. Ёноқлари териси Куйэлснинг яқиндагина берган зарбаларидан ачишарди. Хонадаги кондиционер деярли ишламас, иссиқдан Томас жиққа терга ботганди.

У кўзларини юмди, оғир, босинқи уйкуга кетди. Тушига Франция кирибди. У ерда унинг ҳаётидаги энг яхши дамлар кечганди ва Ўрта денгиз соҳилларидаги қисқагина фурсат тез-тез тушига кирарди, ҳолбуки бунга қарийб беш йил бўлган ва хотиралари аллақачон хира тортиб улгурганди.

У ҳамон туш кўрган ҳолда уйғонди ва уйкуси бутунлай очилгач, оғир хўрсинди, уни қуршаб турган меҳмонхонанинг сувоқлари дарз кетган деворларига кўз югуртирди. Сўнг аллақандай ўйлардан бирдан кайфияти кўтарилди. Сўнгги ўн долларга қимор ўйнагани аста пастга тушмоқчи бўлиб турганида бирдан телефон жиринглаб қолди.

Куйэлснинг хотини Кора кўнғироқ қилмоқда эди. Жазавали инграганча у телбаларча гўшакка чийилади:

– У ҳаммасидан хабардор! Ҳаммасидан хабардор! – такрорларди жувон. – Қандайдир хизматкор ҳаммасини чақибди. У мени ўлдириб қўяёзди. Бурнимни

синдирган кўринади. Сен иссиғида шаҳардан жуфтакни уриб қол. Ҳозироқ! У сенинг олдинга кетди. Худо билади, у сени нималар қилмайди, кейин мени ҳам омон қўймайди! Мен кутиб ўтиролмайман! Ҳозироқ аэропортга бориб, ўзимга чипга оламан. Сенга ҳам шуни маслаҳат бераман. Сен уни билмайсан. У қотил!..

Жувоннинг ваҳимали чийиллашларини охиригача эшитмай, Томас гўшакни илди. Кейин очикми ё ёпиқлигини билмоқ учун эшик олдига борди. У ҳеч қачон муштлашувдан қочган эмас, бу эса, афтидан, унинг боксчилик ҳаётида унга энг кўп завқ берарди. Мўъжазгина меҳмонхона бўлмаси рақибининг бурчакма-бурчак рақс тушиши ва зарбаларига чап беришига йўл қўймайди.

У чарм куртқасини кийди, шпиритдоғини охиригача тортди-да, томоғини ҳимоя қилиш учун ёқасини кўтариб қўйди. Бирон дақиқадан сўнг йўлақда қадам товушлари эшитилди, сўнг эшик ланг очилиб, хонага Куйэлс отилиб кирди.

– Салом, – деди Томас.

Куйэлс эшикни ёпди-да, қулфдаги калитни буради.

– Мен ҳаммасини биламан, Жордах, – деди Куйэлс.

– Нимани? – соддалик билан сўради Томас ва биринчи зарбани ўтқазиб юбормаслик учун Куйэлснинг оёғига қараб қўйди.

– Сен ва менинг хотиним ҳақида.

– Ҳа-а... ҳа-ҳа, – деди Томас. – Мен ҳар замонда у билан ётиб тураман. Наҳотки, бу ҳақда сенга айтмаган бўлсам?

У рақибининг ҳужумига тайёр турарди. Ринг эркатойи, услубли бокс ҳавасманди оддийгина ўнг томондан кўр-кўрона зарба беришини кўриб Томас кулиб юбораёзди. Томас айнан шуни кутиб тургани учун ҳам зарбага осонлик билан чап берди ва яқиндан туриб жангга киришди. Ёнларида рефере йўқ эди, уларни ҳеч ким ажратиб қўймасди, шу боис Томас уни ҳузур қилиб, бугун қаҳру ғазабини тўкиб дўшослади. Барча усулларини сув қилиб симирган эски кўча жангариси Куйэлсни деворга тақаб қўйди, бир қадам ортга чекинди-да, қаттиқ ашперкот¹ туширди, тирсақлари, тиззалари, боши билан зарбалар бера кетди, йиқилиб тушмаслик учун чап қўли билан томоғидан тугди-да, ўнг қўли билан юзига ваҳшиёна муштлар туша берди. У ортга чекингач, Куйэлс қон сачраган гилам устига қулади ва ҳушдан кетганча юз-тубан ётиб қолди.

Эшик шиқирлаб, Шульцнинг овози таралди. Томас эшикни очиб, уни ичкарига қўйди. Шульц бир қарашдаёқ аҳволни англади.

– Тўнка, – деди у. – Мен унинг тутқаноқ хотинини кўрдим, у менга ҳаммасини айтиб берди. Етиб келарман деб ўйлагандим. Ёпиқ эшиклар ортида бўлган жангда буюк жангчи экансан-ку, а, Томми? Пул учун момонга ҳам қўлингнинг учини теккизмайсан, бепул бўлса ўзингнинг нималарга қодирлигингни кўрсатиб қўяр экансан-ку.

У Куйэлснинг қимир этмай ётган танаси олдида чўккалаб ўтирди-да, уни ағдарди, ёрилган манглайини диққат билан кўздан кечирди, сўнг кафти билан иягини силаб кўрди. – Афтидан, жағини пачоқ қилибсан. Икки аҳмоқ! Энди у на фақат эртага жумада, балки ўттиз жумадан кейин ҳам рингга чиқолмаса керак. Ҳа, кимгадир бу жуда хуш ёқади. Жуда! Бу гўсхўр учун йигитлар озмунча пул тикишмаганди. – Шульц оёғи билан Куйэлснинг ҳаракатсиз гавдасини ғазаб билан тепди. – Уни бунақа дабдала қилиб ташлаганингни билиб уларнинг қувонишларини бир кўрсайдинг. Сенга маслаҳатим: ҳозироқ, ҳар дақиқани ғанимат билиб, мен бу... бу “эркаквачча”ни касалхонага олиб бормасимдан тез бу ердан қорангни ўчир. Ўрнингда бўлганимда орқамга қарамасдан океангача қочиб борардим, боргач, уни сузиб ўтардим, жоним ширинлик қилса, бу ерга камида ўн йилсиз қайтиб келмасдим. Айтмоқчи, ҳеч қаёққа самолётда учишни ҳаёлингга ҳам келгирма, қаерда бўлмасин, ундан тушишинг ҳамон сени кутиб туришган бўлади, албатта, гуллар билан эмас.

– Унда нима қил дейсан? Пиёда кетайми? – сўради Томас. – Ёнимда бор-йўғи ўн доллар пулим бор.

¹ А п п е р к о т – боксда пастдан (ияк тагига, баланнинг қуйи қисмига) зарба бериш. (Тарж.)

– Юр, йўлакка чиқайлик. – Шульц қимирлаётган Куйэлсга безовталаниб қараб қўйди, қулфдан калитни суғурди, улар йўлакка чиқишгач, эшикни қулфлаб қўйди. – Сени, албагга, бу қилмишинг учун пулемётдан ўққа туғишса ҳам оз, лекин биз жуда узоқ бирга ишладик ва... – У атрофга асабий равишда олазарақ қараб олди, сўнг ҳамёнини олиб, ундан пул чиқарди-да, Томасга тутди. – Мана. Мендаги бори шу. Бу ерда бир юз эллик доллар. Машинамни оласан. Пастда. Уни Рено аэропортидаги бекатда қолдирасан, у ердан эса автобусда шарққа жўнайсан. Сени машинамни ўғирлабди дейман. Анови аёл билан алоқа қилишга зинҳор жазм этма. Уни кузатишади. Мен ўзим унга телефон қиламан. Сени номаълум ёққа қочиб кетибди, ундан бирон хат-хабар умидвор бўлма деб қўяман. Ҳазиллашаётганим йўқ, сен бу мамлакатдан иложи борича узоқроққа даф бўлишинг керак. Бу ерда, Қўшма Штатларда, сен қаерда бўлмагин, ҳаётингни ҳеч ким сариқ чақага олмайди. – Шульц чандиқлардан ажи-бужи бўлиб кетган қошларини ўйчан чимирди. – Сен учун энг хавфсиз нарсаси – бирон кемага ёлланиш. Нью-Йорккагача етиб борганингдан кейин “Эгей денгизчиси” меҳмонхонасига кир. У ерда юнон денгизчилари тўлиб ётибди. Маъмурни сўра. Унинг юнонча исми узундан-узун эди, лекин ҳамма уни Пэши деб чақирарди. Сени мен юборганимни ва Америкадан сени иложи борича тезроқ чиқариб юборишини илтимос қилганимни айтгасан. У сендан ҳеч нима ҳақида сўраб-суриштирмайди. Бир вақтлар урушда савдо флотига ишлаб юрганимда унга хизмат қилиб қўйганман. Ўзимни ҳаммадан ақллиман деб ўйлама, Европадами ё Япониядами, ҳатто бошқа исми шариф остида ҳам боксдан нон ейман деб хаёлингга ҳам келтирма. Эсингда бўлсин, шу дақиқадан сен оддий матроссан, бошқа ҳеч ким эмассан. Уқдингми?!

– Уқдим, Шульц, – жавоб берди Томас.

– Сен ҳақингда мен ҳам бошқа ҳеч нарсаси билишни истамайман. Тушундингми?

– Тушундим. – Томас ўз бўлмаси эшиги томон одимлади.

– Қаёққа?! – уни тўхтатди Шульц.

– Ичкарида паспортим қолган. У менга керак бўлиб қолиши мумкин.

– Қаерда у?

– Жавоннинг юқори қутисига.

– Тура тур шу ерда, – деди Шульц, – уни ўзим олиб келиб бераман. – У эшикни очди, хонага кирди ва бир дақиқадан кейин паспорт билан қайтиб чиқди. – Мана, ол, бундан кейин Куйэлснинг хотинига ёқадиган нарсанг билан эмас, бошинг билан ўйлашга ҳаракат қил. Энди эса йўқол. Мен мана бу эшакмияни қисмма-қисм бошқатдан йиғишим керак.

3-боб

Улар соат ўн бирда учрашишга келишишди, бироқ Джин қўнғироқ қилиб, бир неча дақиқа кеч боришини айтди.

Рудольф бу унча қўрқинчли эмаслигини айтди – у барибир бир неча жойга қўнғироқ қилиши керак эди. Шанба тонги. Бугун ҳафта бўйи иши шу қадар кўп бўлдики, опасига қўнғироқ қилолмаганидан виждони азобланмоқда эди. Калифорниядаги мотам маросимидан қайтганидан кейин у, одатда, опасига ҳафтада икки-уч марта қўнғироқ қилар эди.

У Гретхенга Нью-Йоркка кўчиб ўтиб, квартирада яшашни маслаҳат берди – квартира асосан бутунлай унинг ихтиёрида эди, чунки Колдервуд идорасини Нью-Йоркка олиб ўтишдан қайтгани ва Рудольф шаҳарда атиги ўн кунгина турарди. Бироқ Гретхен ҳозирча Калифорнияда бўлиб туришга қарор қилди. Берк васият қолдирмагани, ҳар ҳолда ҳозирча уни ҳеч ким тополганича йўқ эди, унинг олдинги хотини эса суд орқали унинг кўчмас мулкидан катгароқ қисмини талаб қилмоқда ва Гретхенни уйдан ҳайдаб юборишга уринмоқда эди.

Шаҳарлараро суҳбатга буюртма бериб, Рудольф мўъжазгина ресторандаги столга бориб ўғирди ва у “Таймс” даги кроссворднинг нонушга пайтида ечолмай қолган қисмини тутатишга ҳаракат қилди.

Мебел билан жиҳозланган, ёрқин бўёқларга дидсизларча бўялган ва бурчакли темир стуллар қўйилган бу уйни у вақтинча ижарага олганди. Ундаги асосий фазилат — музи ҳеч қачон тугамайдиган музхонали, ихчам, шинам ошхона эди. Рудольф овқатни ўзи пиширишни газета ўқиб, ёлғиз ўзи ўтириб овқатланишни ёқтирарди. Гоҳ-гоҳда Джин келар ва иккаласи нонушта тайёрларди. У тунда қолишга сира рози бўлмас ва нималигини зинҳор айтмасди.

Телефон жиринглади. Рудольф гўшакни кўтарди, бироқ қўнғироқ қилган Гретхен эмасди, гўшакдан Колдервуднинг қарияларга хос ҳиссиз овози келарди.

— Руди, — деди у ҳар доимгидек ҳеч бир илтифотли дебочаларсиз, — сен бугун кечқурун Уитбига қайтиб келасанми?

— Очигини айтсам, бундай ниятим йўқ эди, мистер Колдервуд, — жавоб берди Рудольф. — Бу ерда якшанбага мўлжалланган баъзи ишларим бор эди, душанбада эса йиғилиш ва ...

— Мен сени зудлик билан кўришим керак, — гингшиган оҳангда хириллади Колдервуд. Йиллар ўтган сайин у тобора бетоқат ва тажанг бўлиб бормоқда эди.

— Мен идорада сешанба кuni эрталаб бўламан, мистер Колдервуд. Бу иш сешанбагача кутиб тура оладими?

— Йўқ, кутолмайди. Мен эса сени идорада эмас, ўз уйимда кўрмоқчиман. — Унинг овози жиддий ва кескин эди. — Мен сени эртага кечликдан кейин кутаман.

— Яхши, мистер Колдервуд, — деди Рудольф ва Колдервуд лоақал хайрлашмасдан гўшакни ташлади.

Рудольф телефонга хўмрайиб қараб қўйди. Якшанбага футболга иккита чипта олиб қўйганди, ўзига ва Джинга, энди эса Колдервуднинг зудлик билан чақариши деб матчни ўтказиб юборишга мажбур бўлаётти. Қария энди тўшакка чўзилиб, жон бериб қўя қолса ҳам бўларди.

У Гретхенга қўнғироқ қилди. Беркнинг ўлимидан кейин унинг товушида ёшликка хос тароват сезилиб турадиган жонлилик, жаранг ва майинлик қаёққадир ғойиб бўлганди. У Рудольфнинг сўзларини эшитгандан хурсандлиги билиниб турарди, аммо бу нимжон хурсандлик эди — одатда касалхонада кўргани келган танишлари билан бемор ана шундай гаплашади.

Унинг айтишича, ҳамма нарса жойида экан, Колиннинг қоғозларини ўрганиб чиқаяпти экан, сўнги йўқ таъзия билдирувчиларга жавоб қайтариб, мерос масалалари бўйича ҳуқуқшунос билан маслаҳатлашяпти экан. Ўтган ҳафта укаси юборган чек учун миннатдорлик билдирди ва мерос ҳақидаги судлашлари бир ёқли бўлиши биланоқ менга юбориб турган барча пулларингни тийин-тийинигача қайтараман, деди.

— Бу ёгини ўйлама, — деди Рудольф. — Менга ҳеч нарса қайтаришинг шарт эмас.

— Қўнғироқ қилиб яхши қилдинг, — давом этди Гретхен гўё уни эшитмагандай. — Мен ўзим сенга қўнғироқ қилмоқчи ва яна бир яхшилик қилишингни сўрамоқчи эдим. Кеча мен Биллидан хат олдим. Хатдаги гаплардан унинг кайфияти яхши эканлиги кўриниб турибди. Бундоқ қараганда хатда айтарли нарса йўқдай, бир нима деёлмайсан, аммо Билли ўзи шунақа: нимадан ташвишланаётганини сира очиқ айтмайди. Барибир юрагим сездики, Билли нимадандир сиқилган. Вақт топиб, бирров унинг олдига ўтиб, нима гапигини билиб келолмайсанми?

Рудольф тарадудланди. Кошки жияни унга юрагини очиб соладиган даражада сирдош бўлса. Қайтанга мактабга бориб, қош қўяман деб кўз чиқариши ҳеч гап эмас.

Эшик қўнғироғи жиринглади.

— Бир дақиқа, — илтимос қилди Рудольф. — Кимдир келди. — Шундай дея эшик томон шошилди.

— Мен телефонда гаплашаётувдим, — деди у кириб келган Джинга ва яна гўшакни олди. — Ҳа, Гретхен. Унда мен бундай қиламан: эртага эрталаб унинг олдига ўтаман, бирон жойда тушлик қилгани олиб бораман ва ҳаммасини аниқлашга уриниб кўраман.

– Сени безовга қилганим учун шунчалик хафаманки, – деди Гретхен, – аммо хат шунақа... шунақа мунгли...

– Арзимаган нарсалар бўлса керак. Эҳтимол, у мусобақада иккинчи ўринни олгандир ёки алгебралдан имтиҳонда йиқилгандир, ёки шунга ўхшаган бир нима бўлгандир-да. Биласан-ку, болаларда бунақаси бўлиб туради.

– Ҳа, лекин Биллида бундай бўлиши мумкин эмас, – жавоб берди Гретхен. – Айтдим-ку сенга, у хафа, – опаси кўз ёшларини базўр тўхтатиб турганлиги сезиларди.

– Бўпти, у билан кўришганимдан кейин эртага кечқурун мен сизга кўнғироқ қиламан, – ваъда берди Рудольф. – Сиз уйда бўласизми?

– Ҳа, бўламан.

У аста гўшакни илди ва марҳум эрининг қоғозларини титкилаганча хувиллаган уйда опасининг телефон жиринглашини кутаётганини кўз олдига келтирди. У бошини силкитди. Бу ҳақда эртага ўйлаймиз. Сўнг қаттиқ ёғоч суянчиқли стула омонатгина қўнган Джинга жилмайиб қўйди. Қиз оёқларига қизил жун пайшоқ ва мокасин кийиб олганди. Боши орқасини қора бахмалдай энлаган ва силлиқ қилиб таралган сочлари тўлдириб осилиб турарди. Ҳар доимгидек юзи обдон ювилган, шу туришида мактаб ўқувчисининг ўзгинаси эди. Нозик гавдаси тивиг спорт пальтоси ичида кўринмасди ҳам. Джин йигирма тўртта кирганди, аммо ҳозирги ҳолатида у ўн олтига ҳам кирмагандек эди. У тўғри ишдан келган бўлиб, эшик олдида полда у ўзи наридан-бери ташлаб қўйган фотоаппаратлар ва плёнкали сумка ётарди.

– Худди чақалоққа ўхшаб қолибсан. Бир стакан сут ва пирожний таклиф қилмасам бўлмайди, – жилмайиб деди Рудольф.

– Менга ўткирроқ бир нарса берсанг бўлармиди. Тонгги еттидан бери оёқдаман, кўчадан бери келганим йўқ.

Йигит унинг олдига борди-да, пешонасидан ўпди. Қиз унга табассум ҳадя қилди.

Вискидан ҳўшлар экан, Джин “Таймс”нинг якшанба сонидаги сувратлар галереяси рўйхатини кўздан кечирди. Рудольф шанба кuni бўш бўлганида улар, одатда, музейларга боришарди. У “эркин” фотограф бўлиб, қўпинча санъат журналлари ва каталог ноширларининг буюртмаларини бажарарди.

– Туфлингни яхшилаб кийиб олсанг-чи, – деди қиз. – Бугун кўп юришимизга тўғри келади. – Бўйига номуносиб равишда унинг овози фавқулодда паст, хиёл хирилдоқ эди.

– Сен билан дунёнинг нариги чеккасига ҳам боришга тайёрман, – ҳазиломуз жавоб берди йигит.

Телефон жиринглаганда улар хонадан чиқиб бўлишганди. Уитбидан Рудольфнинг онаси кўнғироқ қиларди. Унинг исмини қай йўсинда талаффуз қилганига қараб суҳбатлари ёқимли бўлмаслигини англади.

– Рудольф, дам олиш кунингни барбод қилмоқчи эмасман, – Мэри уни Нью-Йоркка фақатгина сирли ифлос дилхушлик учунгина бориб келган деб биларди, – аммо иссиқ сув келмаяпти, совқотяпман, илма-тешик бу вайрона ичида шамоллаб ўлиб кетсам керак.

Уч йил аввал Рудольф Уитби чеккасидан ўн саккизинчи асрга оид анча шинам шифти пастак фермер уйи сотиб олганди, аммо онаси уни “эски, қоронғи лаҳад” ёки “илма-тешик вайрона” деб атаганди.

– Мартанинг қўлидан ҳеч нарса келмас эканми? – сўради Рудольф. Оқсоч Марта онаси билан бирга турар, хўжаликни юритар, онасига овқат пишириб, гамхўрлик қилар эди. Бу иши учун унга анча кўп ҳақ тўлаши лозимлигини Рудольф тушунарди.

– Марта! – ёзғуриб жеркинди онаси. – Менга қолса уни ҳозироқ ҳайдаб солардим.

– Ойи...

– Ҳа-ҳа. Пастга тушиб, қозонни қара-чи, нима бўлган экан, десам ўламан саттор йўқ деб туриб олса-я. – Онасининг овози бир парда кўтарилди. – Бу киши ертўлага тушишдан кўрқармишлар! Бу ҳам етмагандай, свитер кийиб олинг деб маслаҳат берганига ўлайми. Унга қаттикроқ тур. Айгиб қўй, менга маслаҳат бера кўрмасин, худо ҳақи. Ёғ-мойимиздан у шунақанги семириб

кетганки, Шимолий кутбда ҳам совқотмайди. Уйга қайтиб келганингда, умуман қайтиб келишни ўзингга раво кўрганингда, илтимос, бу хотин билан бир гаплашиб қўй.

– Эртага мен Уитбида бўламан ва у билан гаплашиб қўяман, – деди Рудольф. У Джиннинг унга истехзо билан кулимсираб қараб турганини пайқайди. Бўлмаса-чи! Унинг ота-онаси олис Ўрта Гарбда яшарди, уларни кўрмаганига роса икки йил бўлди. – Ҳозирча идорамизга қўнғироқ қилиб туринг. Бугун у ерда Брэд Найт навбатчилик қилаяпти. Унга айтинг, бизникига биронта техникни юборсин.

– Бу ер қанақа совуқлигини билсанг эди, – тинчимасди онаси, – ҳамма тирқишлардан шамол ғувиллайди. Бошқа одамлар қатори биз ҳам янгигина уйда турсак нима қиларди, ҳеч тушунмайман.

Бу эски кўшиқ эди ва Рудольф бунга жавоб қайтаришни шарт деб билмади. Ниҳоят, онаси унинг кўп пул ишлаб топаётганидан хабардор бўлди-да, бирданига унда ҳашаматга ўчлик пайдо бўлди. Ҳар ойда универмагда онаси қилган харидлар ҳисобини олар экан, Рудольфнинг беихтиёр пешонаси тиришар эди.

– Мартага айтинг, меҳмонхонадаги каминни ёқиб, эшигини ёпиб қўйсин, – маслаҳат берди у. – Шунда дарров исинасиз.

– Марта каминни ёқар эканми?! – такрорлади онаси. – У киши кўлларини совуқ сувга урмайдилар-у. Эртага кечликка келасанми?

– Келолмасам керак. Колдервудникига бораман. – Гапининг ярми ёлғон эди: у Колдервудникига кечлик қилгани эмас, у билан учрашгани бораётганди. Нима бўлганда ҳам онаси билан бирга овқатлангиси йўқ эди.

– Колдервуд, Колдервуд! Агар эндигитдан нари бу исмни эшитгудек бўлсам, бўғилиб, тарс ёрилсам керак.

– Ойижон, мен боришим керак, мени кутишмаяпти, – деди Рудольф ва тўшакни илар экан, онасининг йиғлаганини эшитди.

– Кампирларнинг тўшакка чўзилиб, вақтида жон бергани ҳам тузук экан, – деди у Джинга. – Қани, кетдик, тагин битта-яримта кўнғироқ қилиб қолмасин.

Эшикдан чиқар экан, Рудольф Джиннинг ўз фотоаппаратларини кваттирада қолдираётганини кўриб суюниб кетди. Бу унинг бугун бу ерга қайтиб келишини аниқларди. Унинг феълини ҳеч олдиндан билиб бўлмасди. Гоҳо қиз уларнинг сайридан сўнг у билан бирга қайтиб келарди, гўё бу шундай бўлиши керакдай. Бошқа пайтлари эса ҳе йўқ-бе йўқ, шартта таксига ўтирарди-да, бир қиз билан бирга ижарада турадиган хонадонга жўнаворарди. Гоҳида эса у ҳеч бир оғоҳлангирмасдан Рудольф тасодифан уйда бўлган пайтларида пайдо бўлиб қоларди.

– Мен сени севаман, – деди йигит. Улар адёлни иякларигача тортиб, каравотда ёнма-ён ётишарди. Соат кечки етти бўлиб, хона ғира-шира эди. Улар йигирмата суврат галереясини айланиб чиқишди. Сўнг итальянча ресторанда овқатланишди, унинг эгаси қизил чок пайпоқли қизга қарши чурқ этиб оғиз очмади. Тушлик пайтида Рудольф унга эртага у билан футболга боролмаслигини айтди ва сабабини тушунтирди. Джин хотиржамгина рози бўлди ва ундан чиқгани олди. Қиз бир вақтлар “Колумбия” командасида ярим ҳимоячи бўлиб ўйнаган бир таниши билан бирга боражанини айтди.

Шаҳарни узоқ айланиб юриб уйга қайтишгач, иккаласи ҳам совқотганларини ҳис этди – декабр совуғи суякни қақшатгудек эди. Рудольф чой қўйди ва улар ром билан қайноқ чой ичишди. Сўнг тўшакка ётишди. Улар бир-бирларидан олам-олам ҳузур ола бошлашди.

– Нью-Йоркда қишнинг шанба оқшоми мана шундай бўлиши керак, – деди қиз эркалалардан чарчаб, улар ёнма-ён баҳузур ётган қўйи. – Санъат, ичимлик, тўшак.

– Мен сени севаман, – деди Рудольф. – Менга эрга чиқишингни хоҳлайман.

Бир дақиқача қиз жим ётди, сўнг ундан ўзини тортди-да, устларидан адёлни қайириб ташлади ва ўрнидан туриб кийина бошлади. Ҳамма ишнинг расвосини чиқарди, деб ўйлади Рудольф ҳафсаласи пир бўлганча.

– Бу нима қилганинг?

– Буми? Бу мавзуни мен қип-яланғоч ҳолимда зинҳор муҳокама қилмайман деганим, – жиддий жавоб берди қиз.

Рудольф кулиб юборди, аммо у сира ҳам хурсанд эмасди. Бу чиройли, манман қиз ўзининг бунақа сирли феъл-атвори билан неча марта эрга чиқиш ҳақидаги масалани муҳокама қилган экан? Нечта эркак билан? У илгари ҳеч қачон рашк туйғусини ҳис этмаганди. Фойдасиз, пала-партиш туйғу.

Рудольф тўшак ичидан суғурилиб чиқди-да, тез кийинди. Джин меҳмон бўлмасида ўтирганча приёмник қуловини айлантитарди. Сухандонларнинг овози бағоят самимий, салмоқли ва ширин чиқар эди. Агар: “Мен сени севаман” деган сўз айтилса борми, бунга ҳеч ким ишонмасди.

– Бирон нарса қуйсанг-чи, – деди қиз ўтирилмасдан.

Йигит унга ва ўзига виски қўйди. Джин эркаклардай ичарди. Бундан олдинги қайси жазман унга ўргатиб қўйган экан-а бунақа ичишни?

– Бу қанақаси? – Рудольф аҳвол унинг зарари томон ўзгараётганини ҳис қилганча қизнинг ёнида тураркан, тиланчидан зарра фарқи қолмаганди. У ётоқхонадан оёқяланг, пиджаксиз ва галстуксиз чиқиб келганди. Оғиз солаётган эркак учун мутлақо ярашиқсиз бир манзара.

– Миянг чиндан ҳам ачиб тамом бўлибди, – деди қиз. – Шу элва-делва туришингда анча кўркам кўринар экансан.

– Балки, сўзларим ҳам ачиб-бижиб кетгандир? Ёки тўшакда айтган гапимни тушунмадингми?

– Нимага, тушундим. Сен менга уйланмоқчисан.

– Тўша-тўғри.

– Кетдик кинога. Бурчақда айни мен яхши кўрган фильм кетаяпти.

– Гапни бурма.

– Эртага охирги кун, эртага эса сен бўлмайсан.

– Мен жавоб қутаяпман.

– Хурсанд бўлишим керакми? Начора, мен ростданам хурсандман. Энди эса кетдик кинога.

– Агар “йўқ” дегудек бўлсанг, мени бепичоқ сўясан.

– Шунга аминмисан? – Бошини эгиб, қиз ўз стаканига қаради ва вискини бармоғи билан аралаштирди. Йигит унинг фақат қоқ миясини ва чироқ ёдусида ялттираган, елкалари оша тушиб турган сочларини кўриб турарди.

– Ҳа.

– Тўғриси-чи?

– Қисман, – деди Рудольф. – Қисман аминман. Мени мана шу қисман ўлдиради.

Энди қиз кулиб юборди:

– Ҳар ҳолда сен номусли эр бўласан.

– Мен жавоб қутаяпман, – қисталанг қилди йигит. У қизнинг иягидан тугди-да, ўзининг кўзига қарашга мажбур этди. Қизнинг нигоҳида шубҳа ва ҳадик бор эди, жажжи юзи оқариб кетганди.

– Келаси сафар Нью-Йоркка келганингда менга қўнғироқ қил, – деди қиз.

– Бу жавоб эмас, – нидо солди Рудольф.

– Ўзига яраша бу ҳам жавоб, мен ўйлаб кўришим керак.

– Нимага?

– Чунки мен номусимга мос келмаган ишни қилишга жазм этдим, энди ўзимни бошқатдан ҳурмат қилишим учун қандай йўл тутишим кераклигини англаб олмагим лозим.

– Сен жуда унақа нима қилиб қўйибсан? – сўради Рудольф, гўё ҳеч қандай куфр иш бўлмагандек.

– Бизлар танишганимизда менинг жазманим бор эди. Ҳалигача дон олишиб юрамиз. Ҳар доим миямда битта ўй: “Бу қанақаси? Умримда биринчи марта иккита эркак билан ётди-турди қиламан!” У ҳам менга уйланмоқчи.

– Мени сира уйингга таклиф қилмаганинг шунданми? У сен билан турадим?

– Йўқ.

– Аммо у сеникида бўлгандир? – Рудольф таажжуб ичида бу юрагини яралаб ўтганини ҳис этди, шундай бўлса-да, ўз ярасига ўзи туз сепмоқчи бўлди.

– Биласанми, сени асосан нима мулойим қилган? – деди Джин. – Сендаги ўта манманлик, шунинг учун ҳам ҳеч қандай савол бермасдим. Агар севги сени ёмон томонга ўзгартирадиган бўлса, унда ҳеч кимни севмай қўя қол.

– Қандай бемаъни кун бўлди-я, – гудранди Рудольф.

– Менинг тушунишимча, ҳаммаси ҳал бўлди, – Джин ўрнидан турди ва стақанни авайлаб столга қўйди. – Кино бошқа кунга қолдирилди.

Йигит унинг пальто кийишига қараб турарди. Агар у ҳозир кетса, мен уни бошқа ҳеч қачон кўрмайман. У қизга яқинлашди, кучоқлади ва ўпди.

– Бекор айтибсан. Кино бошқа кунга қолдирилмайди.

Қиз унга жилмайди, аммо лаблари титрар эди, бамисоли бу жилмайиш унга осон бўлмаётгандек.

– Унда тезроқ кийин. Фильм бошида кеч қолишга сира тоқатим йўқ.

Эртасига тонгда ёмғирдан ҳўл бўлган тош йўлдан машинасини ҳайдаб бораркан, Рудольф ҳозир йўл олгани Билли ҳақида эмас, Джин ҳақида ўйламоқда эди. Улар кинога тушишди. Кино бемаза экан. Кейин Учинчи авенюдаги тамаддоннада кечлик қилишди ва ҳар икковига деярли бирдек қизиқ туюлган нарсалар ҳақида гаплашишди: ҳозиргина кўрган фильмлари ҳақида, бошқа фильмлар, спектакллар, китоблар, журнал мақолалари, сиёсий бўҳтонлар ҳақида. Бу ўзаро бир-бири билан яхши таниш бўлмаган одамлар ўртасидаги суҳбат эди. Иккаласи ҳам уйланиш ҳақида ва уч кишилик севги ҳақида эслашдан ўзини олиб қочарди. Одатдагидан кўпроқ ичишди. Улар бифштексени еб ва кетар жафосига бир қадаҳдан коньяк отиб олишгач, Рудольф енгил нафас олиб қизни таксига ўтқазиб юборди, ўзи эса уйга пиёда қайтди. У оғир ухлади, уйғонгач, кечаги оқшомни ва бугун уни кутиб турган ишларни эслади, деразага уриб турган ёқимсиз декабр ёмғири унга яқшанба тонгига гоят ярашиқли безакдек бўлиб кўринди.

У машинани мактаб бош биноси ёнида тўхтатди, чиқиб, жиянини қаердан қидиришни билмай, ночор атрофга аланглади. Сал нарида турган кичкина ибодатхонадан аҳил куйлаётган болалар овози қулоққа чалинарди: “Олга, олга, Исо жангчилари”.

Яқшанба. Ибодат қилгани черковга мажбурий келадиган кун, ўйлади Рудольф. Наҳотки, хусусий мактабларда бу ҳалигача сақланиб қолган бўлса? У Биллининг ёшидалик пайтида ундан фақат ҳар тонгда байроққа салют беришни ва Қўшма Штатларга садоқатда онт ичишни талаб этишарди. Мана сенга бепул ўқитишнинг фойдаси – черков давлатдан ажратиб қўйилган.

Унинг ёнгинасига ҳашамдор “Линкольн-Континентал” келиб тўхтади. Қиммат мактаб. Бу ерда Американинг бўлажак ҳукмдорлари тарбияланадилар. Унинг ўзи “Шевроле”да келганди. Қизиқ, агар у мотоциклда келганида ўқитувчилар орасида у ҳақда нималар дейишардикин? Мотоцикли ҳали ҳам бор бўлиб, у кўпинча гаражда бекор ётарди. “Линкольн”дан башанг ёмғирпўшдаги, кўриниши жиддий бир киши тушди, ҳамроҳи аёл эса машинада ўтираверди. Ўзини тутишларига қараганда киши ҳеч бўлмаганда қандайдир компания президенти эди – яноқлари қизил, ҳаракатчан, яхши спорт формасида. Рудольф бу тоифа одамларни аллақачон билиб олган эди.

– Хайрли тонг, сэр, – саломлашди Рудольф, одатда, компаниялар президентларига мурожаат қиладиган ўшандай сипо оҳангда. – Айтолмайсизми, “Силлитоу-хол” қаерда?

– Хайрли тонг, хайрли тонг, – хушнуд жавоб берди киши чуқур жилмайганча ва баҳоси беш минг долларлик ажойиб тилла тишларини намоиш қилганча. – Ҳозир мен сизга уни кўрсатаман. Ўғлим у ерда бултур яшаганди. Бу, сизга айтсам, бугун мактаб ҳудудидаги энг яхши уй. Ҳов анави ерда. – У улардан тахминан тўрт юз ярд нарида турган коттежни қўли билан кўрсатди. – Сиз у ерга машинангизда борсангиз бўлаверадди. Мана бу йўлдан юраверинг.

Коттежнинг сукунатга кўмилган бўсағасидан ҳатлаб ўтиб Рудольф мовий комбинезонча кийган тўрт ёшлардаги қизалоқни кўрди. У кенг танобий уйда уч гилдиракли велосипедда учиб юрганди. Қизалоқ гирдида ирғишлаган сеттер кўпшаги унга қараб вовуллади. Рудольф ўзини галати ҳис қилди. У эркаклар мактабида тўрт яшар қизалоқни кўраман деб кутмаганди.

Эшик очилди ва танобий уйга ёқимтой лўши юзли ёш аёл кириб келди.

– Жим бўл, Бонни, – дўқ қилди у кўпшакка ва Рудольфга қараб жилмайди. – Қўрқманг, у қопмайди. Сиз биронтасининг отасимсиз?

– Унчаликмас, – жавоб берди йигит. – Мен Билли Эбботнинг тоғасиман. Мен бугун эрталаб кўнғироқ қилган эдим.

Лўши юзда галати ифода пайдо бўлди. Ҳамдардликми?.. Шубҳами?.. Енгиллашишми?..

– Ҳа-ҳа, у сизни кутаяпти. Мен Милли Фервезерман, катта тарбиячининг хотиниман. Болалар ибодатхонадан ҳадемай келиб қолишади. Балки бизникига кириб, чой-пой ичарсиз?

– Сизни ташвишга қўймоқчи эмасман, – деди Рудольф, аммо ҳамон уни зимдан таъқиб этарди.

Меҳмонхона кенг ва шиам эди. Эски мебель, кўплаб китоблар.

– Эрим ҳам ибодатхонада, – тушунтирди мисс Фервезер. – Адашмасам, аллақерда озгина хересим қолувди. – Кўшни хонадан бола йиғиси эшитилди.

– Бу менинг кичкинаман, мен ҳам борман деяпти, – деди аёл ва шоша-пиша Рудольфга бир қадаҳ херес шаробидан куйди. – Кечирасиз, мен ҳозир келаман. – У чиқди ва йиги ўша заҳоти тинди. Қайтиб келгач, аёл сочларини тўғрилади ва ўзига херес куйди. – Ўтирсангиз-чи, мундоқ.

Ноқулай сукунат чўқди. Бу аёлга қарар экан, Рудольфнинг хаёлидан шундай гаплар кечди: гарчанд мисс Фервезер Билли билан атиги бир неча ой муқаддам танишган бўлса-да, у билан ундан, жиянини қутқариш тошпириғи билан ҳеч нарсдан беҳабар ҳолда бу ерга келган тоғасидан яхшироқ билиши керак.

– Билли жуда ҳам яхши бола, – ниҳоят сукунатни бузиб деди мисс Фервезер. – Ўзи ҳам чиройли, тарбияли. Бу ерда худобезорилар ҳам йўқ эмас, шунинг учун биз ўзини тутиб юра оладиганларни қадрлаймиз.

– Унинг онаси жуда ташвишланаётганди... – деб гап бошламоқчи бўлди Рудольф.

– Ростданми? – Аёлга бу гап жуда тез таъсир қилди. Демак, ташвишга тушган бир Гретхен эмас экан.

– Шу ҳафтада ойиси ундан хат олганди. Тўғри, оналар бир оз ошириб юборишади... лекин у Биллини бутунлай ўзини йўқотиб қўйган деган хаёл билан банд. – Мулоҳазакор ва очикқўнгил кайфиятдаги бу аёлдан бу ерга не мақсадда келганини яшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. – “Ўзини йўқотиб қўйди” деган гап менинг назаримда ўта кучлилик қилади, лекин барибир ҳам гап нимадалигини билгани келгандим. Онаси Калифорнияда туради ва... – Рудольф чайналди. – Умуман, у яқинда турмушга чиқди. Иккинчи марта.

– О, мактабимизда бунақа гаплар билан ҳеч кимни ҳайрон қолдиrolмайсиз, – кулди мисс Фервезер. – Кўплаб ўқувчиларимизнинг ота-оналари ажрашадилар ва иккинчи турмуш қурадилар.

– Унинг эри бир неча ой аввал ҳалок бўлганди.

– Шунақами ҳали, – ҳамдардлик билан деди мисс Фервезер. – Қандай мусибат. Балки шунинг учун Билли... – Аёл гапини ярмида тўхтатди.

– Унга нима бўлганини сиз ҳам пайқадингизми? – сўради Рудольф.

– Келинг, яхшиси, сиз бу борада эрим билан гаплашинг. – У калта қилиб олинган сочини оҳиста силаб қўйди. – Бу, ҳалигиндай, унга тегишли гаплар!

– Эрингиз рози бўлмаган нарса ҳақида ҳеч нима айтмаслигини биламан, – деди Рудольф. Эри йўқлигида у оғзига бир оз эрк беришни ва агар бирон нимада айбдор бўлса, мактабни унчалик ҳам оқламаслигига Рудольф шубҳа қилмасди. – Унинг баҳолари ёмонми? Ёки болалардан биронтаси унга озор етказаяптими?

– Йўқ, – жавоб берди мисс Фервезер йигитга хересдан иккинчи қадаҳни қуяр экан, – дарсларни яхши қилади ва менимча ўқиш унга қийинчилик

туғдирмайди. Кейин биз бу ерда болаларнинг бир-бирларига озор беришларига йўл қўймаймиз. Шунчаки... — Аёл елка қисди, — у ғалати бола. Биз эрим билан тушунишга ҳаракат қилдик, бироқ фойдасиз. У... жудаям одамови. У ҳеч ким билан киришиб кетолмайди — на болалар билан, на ўқитувчилар билан. Унинг хонадоши шеригини бошқа коттежга кўчиришни сўради.

— Улар мушглашадиларми?

— Йўқ, — рад этиб бошини чайқади мисс Фервезер. — У Билли биз билан сира гаплашмайди дейди. Мутлақо! Ҳеч нима ҳақида! У хонанинг ўзи қисмини яхши йиғиштиради, дарсларини вақтида қилади, ҳеч нарсадан нолимайди, аммо у билан гаплашганда фақат “ҳа” ёки “йўқ” дейди, холос. Жисмоний жиҳатдан яхши ривожланган, аммо бирон-бир ўйинда иштирок этмайди. Шанба кунлари биз бошқа мактаблар билан мусобақа ўтказамиз ва барча болалар стадионда тўпланишади, у эса хонасида ўтириб олиб китоб ўқийди. — Миссис Фервезернинг товуши энди Гретхеннинг товушидек ташвишли жаранглади. — Ёши каттароқ бўлганида, ҳа, майли, хафақон бўлибди-да, деб қўя қолардим. Биламан, бунинг кўнда аҳамияти йўқ... — У гуноҳқорона жилмайди. — Бу қандайдир касаллик аломатлари, холос, аниқ белгиси эмас. Аммо нима бўлганда ҳам эрим иккаламиз шундай хулосага келишдан бошқа иложимиз қолмади. Агар сиз бирон мактаб ёрдам бера оладиган аниқроқ нарсани билолсангиз, биз сиздан гоят миннатдор бўлар эдик.

— Мен Биллининг хонасига кирсам бўладими? — сўради Рудольф. — Мен уни ўша ерда кутаман. — Балки хонада боланинг бу ғалати феълини англашга лойиқ бирон нима топилиб қолар?

— Марҳамат. У учинчи қаватда. Чапдан охириги эшик.

Хона қоқ ўртасидан кўринмас девор билан бўлинганга ўхшарди. Бир томонда — устида пластинкалар битта бўлиб ётган гижимланган тўшак. Полда эса — китоблар гарами, деворда эса — вимпеллар ва журналлардан қирқиб олинган қизлар ва спортчиларнинг фотосуратлари. Хонанинг иккинчи ярмидаги каравот кунг билан орасталаб қўйилган, деворда эса ҳеч нарса йўқ — яланг. Фақат ёзув столида иккита фотосуврат турибди — Гретхен ва Беркники. Гретхен сувратда ўзининг Калифорнияча уйдаги боғча ўриндигида ўтирибди. Беркнинг суврати эса қандайдир журналдан қирқиб олинганди. Столда Вилли Эбботнинг карточкалари йўқ эди.

Агар ўта орасталик ёшлик асаб беморлигига кирадиган бўлса, Билли чиндана шундай дардга мубтало бўлибди. Рудольф шу ёшида ўзининг қанчалик саришга бўлганини эслади, аммо уни ҳеч ким ўшанда бемор деб билмаганди.

Барибир хона унда дилгир бир кайфият уйғотди. У Биллининг хонадоши билан учрашишни истамасди ва шу боис пастга тушди-да, коттеж эшиги тагига бориб турди. Кўёш энди чарақлаб нур сочарди, ибодатхонадан таранган ва ювинган болалар гурас-гурас бўлиб чиқиб кела бошлади, атрофдаги дастлаб Рудольфга нохуш таъсир қилган қамоқхонага хос маъюслик ғойиб бўлди. Болаларнинг кўпчилиги Рудольфнинг ўша ёшидаги тенгқур синфдошларидан анча новча эди. Америкаликлар баланд бўйликларни хуш кўришади. Буни хосиятли аломатга йўйишади. Аммо бу тўғримикин? Тепадан пастга қараб шеригини кузатиш уларга қулай бўлар эмиш.

Биллини у узоқдан кўрди. Бошқа барча болалар ичида биргина у ёлғиз одимлаб келарди. У шошмай юрар, ўзини эркин тутар, бошини адл кўтариб олганди. Унинг кўринишида кишига ғалати туюладиган ё чўчитадиган ҳеч бир аломат сезилмасди. Рудольф тенгқурларидан каттароқ ва шойистароқ кўриниш учун айна шу ёшида елкалари билан эмас, пардай енгил одимлар билан юришни машқ қилганини эслади.

— Салом, Руди, — жилмайишсиз сўрашди Билли. — Мени кўргани келганингиз учун раҳмат.

— Кечга яқин мен Уитбида бўлишим керак, — деди Рудольф, — йўлимда бўлгани учун тушликни бирга қилай деб сени кўргани келишга қарор қилдим.

Билли унга бепарвогина қараб турарди ва Рудольф дилдан амин бўлди: йиғитча бу ташрифнинг бежиз эмаслигини билади.

— Шу яқин-атрофда тузукроқ ресторан борми? Очимдан ўлай деяпман.

– Отам ўтган сафар мени бир тинчроқ жойга тушлик қилгани олиб борганди.

– Қачон бўлган эди бу?

– Бир ой аввал. Ўтган ҳафтада яна келмоқчи эди, лекин хат ёзиб, у машинасини олиб турадиган одам зудлик билан шаҳар ташқарисига кетадиган бўлиб қолди, деганди.

Бундан чиқди Эбботнинг суврати олдин столдаги Гретхен ва Колиннинг сувратлари ёнида турган, ўйлади Рудольф; афтидан, Билли уни шу хатдан кейин у ердан олиб қўйган бўлса керак.

– Тоғанг билан тушликка кетганини бировга айтиб қўйишинг керакми?

– Ҳеч кимга ҳеч нарса айтишим шарт эмас, – қуруқ жавоб берди Билли.

Шундагина Рудольф болаларнинг қулиб, шўхлик қилиб ёнларидан ўтиб кетаётганларига, Билли эса ҳеч ким билан гаплашмаётгани ва унинг олдида ҳеч ким келмаётганига эътибор берди. Афтидан, ҳаммаси Гретхен тахмин қилганидек экан, ўйлади Рудольф, балки ундан бешбадгарроқдир.

– Унда кетдик. Менга йўлни кўрсатасан. – Рудольф уни елкасидан қучди, аммо жияни, афтидан, бунга парво қилмаётганди.

– Ўша одам отамга нега машинани бериб турмаганини биламан, – деди Билли бифштексени пок-покиза тушираркан. – Ўтган сафар у бекатдан чиқаётиб дарахтга бориб урганди ва қанотини пачоқлаб олганди. Тушликдан олдин у учта мартинини ичиб олганди, тушликдан кейин эса икки қадаҳ коньяк ва бир шиша винони.

Ёшлик – бебошлик. Рудольф ҳозир фақат сув ичиб юрганидан хурсанд эди.

– Балки отангнинг нимадандир жаҳли чиққандир? – деди у. Ота ва бола ўртасида мавжудлиги эҳтимол бўлган меҳрга раҳна солгани бу ерга келгани йўқ-ку.

– Бўлса бордир, у ҳар доим нимадандир хуноб бўлиб юради, – деди Билли оғзидаги луқмани кавшашда давом этиб. Агар у нимадандир изгируб чекаётган бўлса-да, бу унинг ишгаҳасида зинҳор акс этмаётганди.

– Мактабда яхши боқишадими? – сўради Рудольф атайлаб чўзилган сукунатни бузиш учун.

– Чидаса бўлади.

– Болалар қандай, яхшими?

– Дуруст. Ҳа... айтганча, улар у қадар яхши эмас. Мақтанишни жонларидан яхши кўришади: менинг отам катта бой, президентнинг ўзи билан тушлик қилади, мамлакатни бошқаришда унга маслаҳатлар беради, мен эса ёзги таътилда Ньюпортгами жўнавораман, бизнинг эса отхонамиз бор, менинг ота-онам эса опамнинг бўйга еганига атаб йигирма беш минг долларга зиёфат қилиб беришди...

– Бундай пайтларда сен нималарни гапирасан?

– Мен жим тураман. – Билли унга норози қиёфада қараб қўйди. – Мен нима дейишим керак? Отам бир хонали квартирада туради, сўнгги икки йил ичида уни уч марта ишдан бўшатишди, дейми? Ёки тушликдан кейин машинани қойиллатиб ҳайдаб қўйганини сўзлаб берайми? – Бу гапларнинг барчасини у бир текис, худди катталардай овозини кўтармай ё пасайтирмай гапирди.

– Ўгай отанг тўғрисида гапириб берсанг бўларди-ку.

– Нимасини гапирай? Энди у йўқ. Тирик бўлганида ҳам бутун мактаб бўйича у ҳақда эшитишни истайдиган беш ё олгита бола топиладими, йўқми. Бу ерда пьесалар ёзадиган ё кино оладиганларни аҳмоқлар деб билишади.

– Ўқитувчилар-чи, улар қанақа? – сўради Рудольф мактабда Биллига ёқадиган бирон нима чиқиб қолишига беҳуда умид боғлаб.

– Улар билан нима ишим бор? – жавоб берди бола картошка кулчасига сарийё суртаркан. – Берган вазифаларини бажариб борсам, бўлди.

– Нима гап ўзи, Билли? – Энди очиқ сўрайдиган гали этиб келганди. Бу масалага ётиги билан ёндошиш учун жиянини жуда ёмон билар экан.

– Мени кўриб кетишни сизга ойим айтдиларми? – Билли унга синовчан ва таҳдидли қаради.

– Агар шуни билиш сента зарур бўлса, ҳа.
– Уни бекорга ташвишга қўйибман. Ўша хатни юбормаслигим керак эди.
– Йўқ, сен жуда тўғри қилгансан. Барибир ҳам, Билли, ўзи нима гап?
– Ўзим билмайман. – Билли овқатланишдан тўхтади. Рудольф унинг ўзини қўлга олиб, бемалол гапиришга тиришаётганини кўриб турарди. – Ҳаммаси ёмон. Агар бу ерда қолсам, ўлиб қоладиганга ўхшайман.

– Ҳеч қанақасига ўлмайсан, – кескин деди Рудольф.
– Ҳа, бўлмасам-чи, ўлишнинг ўзи бўладими. Фақат менга шундай туюлади-да. Бу жой менга тўғри келмас экан. Мен ҳечам мана бу болалардек бўлишни хоҳламайман. Мен уларнинг оталарини кўрдим. Уларнинг кўпчилиги йигирма беш йил олдин мана шу мактабда ўқишган. Улар ўзларининг болаларидан бир тук фарқ қилишмайди, фақат ёшлари катта – нима қилиш кераклигини президентга уқдиришади-ю, аммо Колин Берк буюк одам эканини тушунишмайди, ҳатто унинг ўлганидан беҳабар. Менинг отам ҳам бу ерга бегона. Колин Берк ҳам бу ерга бегона бўлар экан. Агар бу ерда қолсам, тўртинчи йилнинг охирида уларнинг ўзгинаси бўлиб қоламан, мен эса буни хоҳламайман. Умуман, билмайман... – У мунгли ҳолда бошини чайқади ва отамерос ялтироқ сочи дўнг пешонасига келиб тушди. – Сиз балки бемаъни гапларни айтаяпти деб ўйлаётгандирсиз? Уйини соғингандан ёки мени команда капитани қилиб сайлаганларидан, ёки шунга ўхшаган бирон нимадан хафа бўлган деяётгандирсиз?..

– Мен ҳечам ундай ўйлаётганим йўқ, Билли. Ҳақмисан, ноҳақмисан, билмадим-у, аммо сенда муайян сабаблар бор экан, – деди Рудольф. Уйини соғинган, хаёлидан ўтказди у Биллининг гапини. Аммо қайси уйини?

– Ибодатхонага ибодат қилгани бориш шарт, – давом этди Билли. – Ҳафтасига етти марта ўзимни зўрлаб насронийман дейишим керак. Мен эса насроний эмасман. Ойим насроний эмас, отам насроний эмас. Колин ҳам унақа эмасди. Нима учун энди мен бугун оила учун жонимни жабборга беришим, охири йўқ ваъдаларни эшитишим керак экан? “Пок бўл, нопок хаёлларни миянгдан чиқариб ташла, шаҳват ҳақида ўйлама. Тангримиз Исо Масих гуноҳларимизни юваман деб ўлиб кетди...” Сизга мана шу сафсаталарни ҳафтасига етти марта тинглаш ёқармиди?

– Йўқ, унча эмас, – қўшилди Рудольф.

– Пул-чи? – Ёнларидан официант ўтиб қолди ва Билли товушини пасайтирди, бироқ ўшандай қизишиб деди:

– Колин ўлгач, энди менинг зодагонларча ҳашамдор таълимимга пулни қаёқдан оламин?

– Бу ёғидан хотиржам бўл, – деди Рудольф. – Мен ойингга айтиб қўйдим, буни мен гарданамга оламан.

Билли унга шундай ўқрайиб қарадики, гўё тоғаси унга қарши фитна тайёрлаётгандек.

– Сиздан бундай тортиқни ола билишим учун, тоғажоним Рудольф, сиз менга кўнглидагидек ёққанингиз йўқ.

Рудольф ҳанг-манг бўлиб қолди, аммо сир бой бергиси келмади: нима бўлганда ҳам Билли ҳали гўдак, энди ўн тўртга кирган, холос.

– Нима учун мени кўнглингдагидек ёқтирмайсан? – хотиржам оҳангда сўради у.

– Чунки бу мактаб сизга ўхшаганлар учун. Сиз бу ерга ўз ўғлингизни юборишингиз мумкин.

– Бу саволингга энди жавоб бермайман.

– Гапларим учун кечиринг, лекин мен ҳақиқатда шундай ўйлайман. – Эбботнинг узун киприкли мовий кўзларида ёш йилтиллади.

– Тўғрилигинг учун сени ҳурмат қиламан, – деди Рудольф. – Сенинг ёшингдаги болалар, одатда, бой тоғажонларидан ичларидаги гапларини яширишга уста бўлиб қолишади.

– Дунёнинг нариги чеккасида ойим ҳувиллаган уйда бир ўзи ҳар куни йиғлаб ўгирса, мен бу ерда қандай яшайман? – Билли тез-тез, сўзларни бўлиб-бўлиб гапирарди. – Колиндай одам ўлиб кетди, мен бўлсам бўлмагур футбол ўйинларида томоғим йиртилгудек қичқиришим ёки аллақандай қора либосли

роҳибнинг паноҳқоримиз Исо Масиҳдир деган ваъзини тинглашим керакми? Шундайми? — Унинг юзларидан ёш думалаб тушарди, ўзининг газабли нутқини давом этдирган кўйи рўмолча билан кўз ёшларини артар эди, — менинг сизга айтадиган гапим шу. Агар сиз мени бу ердан олиб кетмасангиз, мен қочиб кетаман, бир амаллаб ойимнинг уйини топиб бораман-да, қўлимдан келганича унга ёрдам бераман.

— Яхши, — деди Рудольф. — Бу ҳақда бошқа гапирмаймиз. Ҳозирча мен бирон нарса қиламан деб сўз беролмайман, аммо бирон чора кўришга ҳаракат қилиб кўраман. Шунга кўнасанми?

Билли бечораҳол бир йўсинда бош ирғади, яна бир карра кўз ёшларини артди ва рўмолчасини чўнтагига солди.

— Энди эса тушликни бирга баҳам кўрайлик, — деди Рудольф. Ўзи деярли ҳеч нарса емади, шунчаки қараб ўтирди, Билли эса ўз ликобчасини паққос туширди, ўзига олма пирогои буюрди ва уни ҳам жиғилдонга урди. Ун тўрт ёш — айни еб-ичадиган палла. Кўз ёшлар, ўлим, ачиниш, олма пирогои ва музқаймоқ олдида виждон азоби ўтаверсин.

Тушликдан кейин улар мактабга кетишгаётганда Рудольф деди:

— Хонанга бор. Нарсаларингни йиғиштир ва мени пастда машинада кут.

У Фервезерлар квартираси эшиги кўнғироғини босди. Эшикни қотмадан келган дароз бир киши очди. Пешонасига жингалак сочи тушиб турар, тоза қизил юзи табассумдан яшнаб турарди. Болалар орасида яшаш учун одам қанақанги асабга эга бўлмоғи керак?!

— Мистер Фервезер, сизни безовта қилганим учун кечирасиз, бор-йўғи бир неча дақиқа вақтингизни оламан. Мен Билли Эбботнинг тоғасиман ва...

— Э, шунақами, — Фервезер унга қўлини узатди. — Хотиним менга тушликдан аввал ҳузуримизга келганингизни айтиб эди. Кириг, марҳамат. — У Рудольфни меҳмонхона бўлмага олиб ўтди. — Марҳамат, ўтиринг. Қаҳва ичасизми?

— Йўқ, раҳмат. Ҳозиргина қаҳва ичдим, бир дақиқа вақтингизни оламан, холос, — деди Рудольф. У Биллининг отаси эмас, тоғаси эканлигидан ўзини ноқулай ҳис этмоқда эди. — Мен у билан гаплашдим, мистер Фервезер. Бу суҳбат фойдали бўлди, йўқми, айтолмайман. Аммо мен Биллини бу ердан олиб кетмоқчиман. Жуда бўлмаганда бир неча кунга. Назаримда бу жудаям зарур.

— Наҳотки ҳақиқатан ҳам шунақа ёмон бўлса?

— Ҳа, ёмон.

— Биз кўлимиздан келган ҳаммасини қилишга роса тиришдик, — деди Фервезер. Унинг гап оҳангидан ўзини оқламоқчи бўлмаётгани сезилиб турарди.

— Мен бунга шубҳа қилмайман. Билли ўзи сал ғалати бола ва сўнги вақтда, бунинг устига қисқа муддат ичида унинг ҳаётида кўпгина ғайриоддий воқеалар содир бўлди... Ҳозир бу ҳақда гапиришнинг фойдаси йўқ.

— Демак, сиз уни олиб кетмоқчимисиз? Кўпгами?

— Айтиш қийин. Балки бир неча кунга, балки бир ойга, балки бутунлай.

— Бундоқ олиб қараганда, биз ўқитувчиларнинг касбимиз тинчга ўхшайди, аммо мағлубиятлардан бошимиз чиқмайди, — хўрсинди Фервезер. — Биллига айтиг, биз уни қайта олишга ҳар доим тайёрмиз. У қобилиятли бола ва ўтганларни осон ўзлаштириб олади. Бир-икки кундан кейин ўз қарорингиздан бизни хабардор қиласиз деган умиддаман.

— Албатта, — жавоб берди Рудольф. — Ҳаммаси учун сизга раҳмат.

Улар мактаб дарвозасидан чиққанларида олдинги ўриндикда Рудольф билан ёнма-ён ўтирган Билли деди:

— Энди бу ерни елкамнинг чуқури кўрсин. — У ҳатто қаёққа кетаётганларини сўрамади ҳам.

Уитбига улар соат беш яримда етиб келишди. Эрта тушган қишқи шом қоронғулигида аллақачон кўча фонуслари ёнарди. Йўлнинг қоқ ярмини Билли уйқуда ўтказди. Онасига неварасини таништирадиган дақиқани Рудольф даҳшат билан ўйларди. Ўзига хос тез лафзлиги билан онаси: “Манжалақидан тарқаган!” қабилидаги сўзни айтиб юбориши ҳеч гап эмасди-да.

Бирйўла миясига Биллини меҳмонхонага олиб борсаммикин деган ўй келди, бироқ бу фикрдан ўша заҳоти қайтди: бундай кундан кейин болани ёлғиз қолдириш унга ўта қаттиқ зулм бўлар эди. Бунинг устига бу кўрқоқликка ҳам кирарди. Йўқ, кампиршони ниҳоят ўз ўрнига қўйишга тўғри келади.

Барибир Рудольф Биллини уйга бошлаб кирар экан, меҳмонхона бўлмада ойиси йўқлигини кўриб енгил нафас олди. У йўлакка кўз солди — ойиси хонасининг эшиги ёпиқ эди. Ҳойнаҳой, у Марта билан уришиб, ҳозир аразлаб ўтиргандир. Тагин яхши, ҳозир у билан хилватда гаплашиб, невараси билан биринчи кўришувга тайёрланиб ола олади.

Улар Билли билан ошхонага ўтишди. Духовкадан тотли бир нарсанинг иси анқирди. Марта столда ўтириб, газета ўқирди. У онаси айтганчалик қондай хўшасемиз эмасди. Бесўнақай, озгин, эллик беш ёшлардаги қариқиз бир аёл бу ҳаётда ҳеч кимдан яхшилиқ кутиб бўлмаслигини биларди ва ҳар доим уни хафа қилишганида шунга яраша жавоб қайтаришга тайёр эди.

— Марта, — деди Рудольф, — бу менинг жияним Билли. У бизникида бир неча кун яшаб туради. У йўлдан чарчаб келган, унга ваннани тайёрлаб, биронта иссиқ овқат бериш керак. Сизга малол келмайдими? У менинг хонам билан ёнма-ён хонада ётади.

— У менга ҳеч қанақа жиян-пиянингиз ҳақида оғиз очмаган эди, — деди Марта онасининг хонаси томон жаҳл билан бош силкиб.

— Унинг ўзи ҳам бундан беҳабар, — жавоб берди Рудольф, Билли ҳеч нарсани тушунмаслиги учун дадил гапиришга ҳаракат қилиб.

— Бугун унга невараси борлигини тушунтириш етмай турувди ўзи, — деди Марта.

Билли бир четда миқ этмай турарди. У гап нимадалигини билмаса-да, булар барчаси унга ёқмаётганди. Марта столдан кўтарилди. Унга малол келаётгани юзидан билиниб турарди, аммо унинг юзи ўзи доим шунақа эди. Тўғри-да, Билли буни қаёқдан ҳам билсин?

— Юр бу ёққа, йигитча, — деди аёл. — Сендай бир қилтириққа бизда жой топилиб қолар.

Рудольф ҳайрон қолди: Мартанинг тилида бу қарийб дилкаш илғифотни билдирарди.

У ўзига виски қўйди, стаканга кўпроқ муз солди ва юмшоқ оромкурсига чўкди.

У шошмай ичарди — олдинда кутилаётган томоша уни ўзига тортмаётганди. Ниҳоят, ичиб бўлиб, оромкурсидан оғир кўтарилди-да, йўлакдан ўтиб бориб, эшикни тақиллатди. Кампир зинадан тушиб-чиқиб овора бўлмаслиги учун унинг хонаси биринчи қаватда жойлашганди. Дарвоқе, ҳозир икки операциядан кейин — бири флебитдан, иккинчиси катарактадан — у ўзи бемалол юра олар эди.

— Ким? — эшик ортидан зардали овозда сўради ойиси.

— Бу менман, ойи, ухламадингизми?

— Энди уйғоқман.

Рудольф эшикни очди.

— Уй билан битта бўлиб фил подаси юрганда ухлаб бўларканми, — деди онаси каравотдан. Мэри тўр жилдли ёстиққа ўзини ташлаб ўтирарди. Эгнида қизғиш мўйнага ўхшаган нарсдан безакланган қизил тунги нимча, кўзида операциядан кейин врач ёзиб берган қалин шишали кўзойнак. Энди муғолаа қила билар, телевизор кўра ва кинога бора оларди, бироқ кўзойнак унинг ҳаддан ташқари йириклашган кўзларини хунук, маъносиз ва ҳиссиз қилиб кўрсатарди.

— Тепада ким бор? Уйга аёл олиб келдингми? — дўқ оҳангида сўради у.

— Биласиз, мен ҳеч қачон сиз айтгандек аёлни уйга олиб келмаганман, ҳолбуки, агар шуни кўнглим тусаса, бемалол қўлимдан келишини тушунаман, — жавоб берди Рудольф.

— Сенда отангнинг қони оқади, — деди онаси. Бундан ортиқ таъна борми?

— У ерда неварангиз. Мен уни мактабдан олиб келдим.

– Олти яшар бола бунақа дупурлатиб юрмайди, – деди Мэри. – Ҳали кулоғим битгани йўқ.

– Бу Томаснинг боласи эмас. Гретхеннинг ўғли.

– Бу номни эшитишга тоқатим йўқ, – онаси бармоқларини кулоқларига тикди: телевизор олдида ўтиравериш унинг қўл ҳаракатларини бойитган эди.

Рудольф каравот чеккасига келиб кўнди. Оҳиста онасининг кўлларидан тутди-да, пастга туширди. Жуда ҳам кўнглим бўш бўлган, деб ўйлади у онасининг кўлларини қўйиб юбормай. Бу суҳбат кўп йиллар муқаддам бўлиши керак эди.

– Энди гапимга кулоқ солинг, ойи, – деб гап бошлади у. – Билли яхши бола. Ҳозир у қийналиб қолган ва...

– Уйимда ўша манжалақининг ҳаромзодаси бўлишини хоҳламайман, – шанғиллади онаси.

– Гретхен манжалақи эмас, ўғли ҳам ҳаромзода эмас, – деди Рудольф. – Бу уй эса сизники эмас.

– Оҳ, бир кун келиб шу гапни айтишингни билардим-а.

Рудольф онасининг ноласига парво қилмай давом этди:

– Бола бизникида атиги бир неча кун туради. У ҳозир ғамхўрлик ва илиқ меҳрга муҳтож. Мен, сиз ва Марта унга шуни беришимиз керак.

– Унинг ёнимда ҳозир бўлишига асло тоқатим чидамайди, – деди онаси ўзининг қандайдир севимли китобларидан парча келтириб. – Мен эшикни ёпиб оламан, Марта овқатни менга патнисда олиб кела қолсин.

– Билганингизни қилинг, ойи, – босиқ оҳангда деди Рудольф, – аммо агар сиз шундай қилсангиз, – тамом, бўлди. Сизга на машина бўлади, на оқшомларга борасиз, на дўконлардан насия моллар оласиз, на гўзаллик уйига қадам босасиз, на Макдоннел ота билан кечлик қиласиз. Уйлаб кўринг буни. – У ўрнидан турди. – Энди мен бораёй. Марта Биллига кечлик пиширяпти. Сиз ҳам улар билан бирга ўтириб овқатланишингизни маслаҳат бераман.

У хонадан чиқаётганда онасининг ёноқларидан ёш қуйиларди. Кампиришонинг юрагини ёриб юбордим ўзиям, ўйлади у.

Рудольф кўнғироқни босган эди, эшикни Колдервуднинг ўзи очди. У йигитни эман билан безатилган, ўзи кабинет деб атайдиган файзсиз хонага бошлаб кирди. Шу ерда қизил дарахтдан ясалган ёзув столи ва эман дасталари қақраб кетган бир қанча чарм қолламали оромкурси турарди. Ойнаванд китоб жавонлари тўланган ҳисоблар ва иш баённомалари билан лиммо-лим эди.

– Ўтир, Руди, – таклиф қилди у оромкурсилардан бирини кўрсатиб ва қайғули оҳангда деди: – Кўриб турибман, аллақачон ичиб олибсан. Менинг кўёвларим ҳам, афсуски, ичишади. – Колдервуднинг икки катта қизи турмушга чиққан, бири ҳозир Чикагода, иккинчиси – Аризона штатида яшарди. Рудольф иккала қизни севги эмас, масофа турмушга чиқишга ундаган бўлса керак деб ўйларди, ишқилиб, оталаридан узоқда бўлишса, бас. – Лекин мен сени бу мавзуда гаплашгани чақирмадим, – давом этди Колдервуд. – Мен сен билан чинакам эркакларча гаплашмоқчиман. Миссис Колдервуд ва Виржиния уйда йўқ. Улар кинога кетишган, шунинг учун биз бемалол гаплашаверамиз. – Чолнинг бундай узоқ муқаддима қилиш одати йўқ эди. У ўзини хиёл хижолатомуз тутарди, бу ҳам унга ёт нарса эди. – Рудольф, – у ваҳимали йўғалиб олди, – тўғриси айтсам, мени сенинг хулқинг таажжубга солаётти.

– Менинг хулқим? – Рудольфнинг хаёлидан Колдервуднинг қандайдир йўл билан у ва Джин ҳақида дарак топган, деган бемаъни ўй лип этиб ўтди.

– Ҳа, сенинг хулқинг, – такрорлади Колдервуд ва қовоғини уйиб давом этди: – Бу ҳеч сенинг ўзингга ўхшамайди. Сен мен учун ўғлим қатори эдинг. Ўғлимдан ортиқ эдинг. Мен сени ҳар доим ҳалол, очиқкўнгли деб билар ва сенга қаттиқ ишонар эдим. Бирдан қарабсанки, бу ёғидан мисинг чиқиб қолибди. Сен менга билдирмай, тагин ҳеч бир асосиз тахлитда. Ахир билардинг-ку, шундоқ келиб эшигимни чертсанг, мен сени кучоқ очиб қарши олардим.

– Кечирасиз, мистер Колдервуд, аммо мен тушунмаяпман, нималар

тўғрисида гапиряпсиз ўзи? — деди Рудольф. Қарилик қарилик экан-да. Демак, Колдервудни ҳам қарилик енгибди.

— Мен қизим Виржиниянинг номуси ҳақида гапираяпман, Руди. Тонмай қўя қол!

— Ахир, мистер Колдервуд...

— Сен унинг номуси билан ўйнашяпсан. Билмайман нега. Сен талаб қилишга ҳаққинг бўлган жойда ўғирлик қилдинг, — газаб билан сўзини тутатди Колдервуд.

— Ишонинг менга, мистер Колдервуд, мен...

— Ёлғонлаш сенга ярашмайди, Руди.

— Мен ёлғонлаётганим йўқ. Мен ахир билмайман...

— Яхши, ундай бўлса, сенга айтиб қўйишим керак, у ҳаммасига икром бўлди! — бўкирди Колдервуд.

— У икром бўладиган нарсанинг ўзи йўқ! — Рудольф ўзининг ночорлигини ҳис этди, бироқ шу билан бирга кулгиси қистади.

— Қизим эса бутунлай бошқа нарсани айтади. У оийсига айтибдики, у сени севаркан, сизлар бемалол учрашиб туришларинг учун котибаликка ўқигани Нью-Йоркка отланаяпти экан.

— Ё бафармони худо!

— Бу хонадонда худони бекорга эсламайдилар, Руди.

— Мистер Колдервуд, менинг Виржиния билан муносабатларим шундан иборатки, мен уни тамадди қилишга таклиф қилардим ёки тасодифан дўконда тўқнаш келиб қолганимизда уни лимонад ё музқаймоқ билан сийлардим, холос.

— Сен уни сеҳрлаб олгансан, — деди Колдервуд. — Сен туфайли у ҳафтасига беш марта йиғилайди. Агар эркак атайлаб тузоқ қўймаса, ёш, бокира қиз ҳеч қачон ўзини бундай тутмайди. Ана шунақа, йигитча, энди нима қилмоқчисан, шуни билмоқчиман.

Колдервуд “йигитча” дедими, бу энди хатарли эди. Рудольф саросима ичида бунинг оқибатини ўйлай бошлади. Компанияда унинг мавқеи мустаҳкам эди, аммо барибир асосий ҳокимият Колдервуднинг қўлида эди. Олишин мумкин, аммо охир-пировардида у енгиб чиқиши муқаррар. Эҳ, қоқвош Виржиния, нима қилиб қўйдинг-а!

— Хўш, сизнингча мен нима қилишим керак, сэр? — сўради Рудольф вақтдан ютишга ҳаракат қилиб.

— Ҳаммаси оддий, — деди Колдервуд. Шу нарса равшан эдики, бу муаммони у мисс Колдервуд қизларининг шарманда бўлгани ҳақидаги “бахтли” янгиликни унга маълум қилган дамдан буён ҳар томонлама ўйлаб келган. — Виржинияга уйлан. Мен сени ўзимга тенг ҳуқуқли шерик қиламан. Васиятномада эса миссис Колдервуд ва қизларимга ўз тегишларини бериб бўлгач, акцияларимнинг асосий қисмини сенга қолдираман, корпорация сенинг қўлингга бўлади. Бу сўхбатни унутамиз ва мен ҳеч қачон сендан гина-кудураат қилмайман. Руди, сендай бир йигитнинг оиламиз аъзоси бўлиши мен учун жуда катта бахт. Мен буни неча йиллардан бери орзу қилардим ва биз миссис Колдервуд билан бизнинг меҳмондўст уйимизда бўла туриб сен қизларимга сира рўйхуш бермаганингдан хафа бўлиб кетардик. Ҳолбуки, улар ўзларига етганча ювош, яхши тарбия топган ва бемалол айта оламанки, тўлиқ таъминланган. Ҳеч тушунолмапман, нима учун шартта “хўп” деб, тўғри юзимга айтмаяпсан?

— Мен ҳеч қачон “хўп” демайман! — қони қайнаб деди Рудольф. — Виржиния мафтункор қиз ва ишонаманки, у кимгадир ажойиб хотин бўлади. Аммо мен унга ёқаман деб етти ухлаб тушимга кирган эмас.

— Руди, — совуқ оҳангда деди Колдервуд, — мен сени кўп йиллардан бери биламан. Сен мен кўришган одамлар ичида энг ақлчисан. Бу қандай сурбетликки, қилгилликни қилиб қўйиб, олдимда бемалол ўтирибсан ва яна...

— Ҳа, сурбетман! — Бизнесингни пишириб е, — ўйлади у. — Нима қилишимни сизга ҳозир айтаман. То миссис Колдервуд ва Виржиния қайтиб келмагунча шу ерда сиз билан ўтираман ва сиз ҳамда хотинингиз олдида Виржиниядан юзма-юз туриб, қачон сенга ялтоқлик қилдим-у, қачон ўпишга

уриндим, деб сўрайман. Агар у ҳа, шундай қилувдинг деса ёлғонлаган бўлади, аммо мен тупурдим бунга. Мен шартта тураману кетаман, кейин сиз ўзингизнинг лаънати корпорациянгиз, ўзингизнинг лаънати акцияларингиз ва ўзингизнинг лаънати қизингизни нима қилсангиз қилаверинг!

– Руди! – Колдервуд тил тишлаб қолганди, аммо Рудольф чолнинг мустаҳкам мавқеи тагидан зил кетганини пайқади.

– Агар қизингиз севгисини менга илгарироқ изҳор этганида, – деб давом этди Рудольф, темирни қизигида бос қабилида иш тутиб ва оқибати ҳақида ўйламай, – бундан бир нарса чиқиши мумкин эди. У менга чинданам ёқади. Лекин энди ҳаддан ташқари кеч. Кеча мен бошқа бир қизга оғиз солиб кўйдим.

– Ҳақиқатни гапираётганингни кўриб турибман. Билмайман, бу тентак қизга нима бало бўлган, – деди Колдервуд, гижинганча кулдонни бир четга суриб. – Ҳм, хотинимнинг менга нима дейишини тасаввур қилаяпман: “Сен уни нотўғри тарбия қилдинг, сен туфайли у ҳаддан ташқари торгинчоқ бўлиб ўсди, сен уни ҳаддан ташқари эҳтиёт қилиб юбординг!” Бу хотин билан қанақанги жанглар қилганимни билсанг эди! Йўқ, менинг вақтимда бошқача эди. Қизлар уларга қиё боқиб қарамайдиган йигитларга ошиқ бўлиб қолишни оналарига айтишмасди. Булар ҳаммаси винодан. У аёлларни ақлдан бутунлай жудо қилиб қўяди. Майли, уларни кутмасанг ҳам бўлади. Ўзим бир ёқли қиламан. Бор. Мен ўзимга келиб олай.

Рудольф ўрнидан турди ва Колдервуд ҳам қадини тиклади.

– Сизга бир маслаҳат берсам майлими? – деди Рудольф.

– Сен менга фақат маслаҳат беришни биласан, холос, – гижиниб тўнғиллади Колдервуд. – Ҳатто тушларимда ҳам кулоғимга алланарсаларни шивирлаб юрасан. Неча йиллардан бери шундай. Гоҳо ўша ёзда дўконимда пайдо бўлиб қолганидан душаймонлар қиламан. Қанақа маслаҳат экан тагин?

– Виржинияни Нью-Йоркка қўйиб юборинг, котибаликка ўқиб олсинда, бир-икки йил у ерда ўзи яшаб кўрсин.

– Ажойиб маслаҳат, – алам билан деди Колдервуд. – Сенинг қизинг йўқ, сенга маслаҳат бериш осон. Юр, мен сени эшиккача кузатиб қўяй.

Рудольф катта эшикни очганида ошхонадан овоз келарди. У жимгина меҳмонхона ва емакхонадан ўтди-да, ошхона эшиги олдида тўхтаб, кулоқ сола бошлади.

– Сен ўсишинг керак, бунинг учун овқат ейишинг керак. Ўғил болалар иштаҳа билан овқат еса, яхши кўриб кетаман, – дерди ойиси. – Марта, унга яна бир бўлак гўшт бер ва салатдан кўш. Йўқ дема, Билли! Менинг уйимда ҳамма болалар салат ейди.

Худога шукур, ўйлади Рудольф.

– Мен кекса бўлсам-да, – деб давом этди ойиси, – энди бунақа аёллар ҳаваси ярашармиди менга, аммо ўғил болалар хушрўй ва яхши тарбия тошган бўлса, яхши кўриб кетаман. – Унинг товуши нозли ва гамзали жаранглари. – Сени кимга ўхшатганимни биласанми? Албатта, мен буни ҳеч қачон унинг ўзига айтмаган бўлардим, ишни бузиб қўйишдан кўрқаман – димоғдор боладан ёмони бўлмайди, – ҳалиги сен тоғанг Рудольфга ўхшайсан. У эса одамларнинг айтишича, шаҳардаги энг чиройли бола бўлган экан, ҳозир ҳам у энг чиройли йигит.

– Ҳамма мени отанга ўхшайсан дейди, – деди Билли ёшига хос тарзда тўғрилиқ билан, аммо беғараз оҳангда. Гапириш тарзига қараганда у ўзини уйдагидай ҳис қилмоқда эди.

– Афсуски, отанг билан танишиш менга насиб этмаган-да. – Онасининг овозида совуқ оҳанг пайдо бўлди. – Аммо, тўғри, сен бир чеккаси унга ўхшашинг ҳам керак, ҳолбуки сен асосан бизга тортасан, тоғанг Рудольфга жуда ўхшаб кетасан. Тўғрим, Марта? Гўё қош-қўзни тоғангдан олгандайсан. Фақат сочларинг бошқача. Лекин мен сочларингни иккинчи даражали нарса деб биламан. У деярли одамнинг феълини акс эттирмайди.

Рудольф эшикни туртди ва ошхонага кириб келди. Билли столнинг охирида, аёллар эса унинг ҳар икки томонида ўтирарди. Сочлари силлиқ қилиб

таралган ва ваннадан кейин ҳали ҳўллигидан у чиннидай ярақларди. Мамнун жилмайганча Билли овқатни иккала лунжини тўлдириб туширарди. Онаси одми жигаранг кўйлақда меҳрибон буви ролини ўйнамоқда эди. Марта унча зардали кўринмас, лаблари одатдагидай қимтилмаганди — афтидан уйга ёшлик эпкени кириб келгани унга ёққан эди.

— Ҳаммаси жойидами? — сўради Рудольф. — Улар сени яхшилаб овқатлантиришдими?

— Кечликка — гап йўқ, — жавоб берди Билли. Унинг юзида аввалги изтироблардан асар ҳам қолмаганди.

— Шоколадли пудингни яхши кўрсанг керак-а, Билли? — сўради Мэри, останада турган ўлига кўзининг қири билан қараб кўйиб. — Марта шириндан-ширин шоколадли пудинг қилади.

— А-ҳа, — бош ирғади Билли. — Жуда яхши кўраман.

— Рудольф ҳам болалигида ҳаммасидан шунини яхши кўрарди. Тўғрими, Рудольф?

— Ҳа... ҳа, — тасдиқлади у, гарчи йилда бир мартадан ортиқ емаган бўлса ҳам, бирор марта уни мақтаб гапирганини-ку эслолмайди ҳам. Лекин ҳозир ойижонисининг хаёл осмонида парвоз қилишига халақит бермаслик лозим. Буви ролига яхшироқ кириб олиши учун у ҳатто юзига қизил суртиб ҳам олганди — бунинг учун ҳам уни мақташ даркор бўларди, — Билли, — болага юзланди Рудольф, — мен ойижонинг билан гаплашдим.

Гўё зарба тушишини кутаётгандай, Билли унга маъюс ва ҳадик билан қараб кўйди.

— Нима деди у?

— У сени кутаяпти. Сешанба ё чоршанбада сени самолётга ўтказиб юбораман.

— Унинг кайфияти қандай? — титроқ овозда сўради Билли.

— У сени кўражигидан боши осмонга етди, — жавоб берди Рудольф.

— Шўрлик қиз. Э худо, бир мунглиқнинг бошига шунча кўргуликни соласанми? — уҳ тортди Мэри. Рудольф унга қарамасликка ҳаракат қилди. — Бу ёғи қанчага тушди энди, Билли, — давом этди Мэри, — энди бир-биримизни топдик деб турганимизда, ҳе йўқ-бе йўқ кекса бувингни ташлаб кетаяпсан. Бўпти, ҳар қалай топишганимиз ёмон бўлмади, энди сени кўргани Калифорнияга бораман. Жуда зўр иш бўлар эди, а, Рудольф?

— Албатта, — тасдиқлади Рудольф.

— Калифорния, — хаёлга толиб гапирди Мэри. — Мен доим ўша ёқда бўлгим келаверади. Ҳақиқий жаннат деб эшитганман. Кўзим очиқлигида... Марта, Биллига пудинг бермайсанми энди?

— Ҳозир, хоним, — деди Марта столдан тураётиб.

— Мен энди бориб ухлай. — Мэри ўрнидан қўзғалди. — Менинг ёшимда эрта ётмаса бўлмайди. Кечликдан кейин бувинга хайрли тун тилаб, ўпиб кўйгани кирарсан-а, болажоним?

— Ҳа, хоним, — жавоб берди Билли.

— Бувижон, — тўғрилади уни Мэри.

— Ҳа, бувижон, — итоаткорона такрорлади Билли.

Ўлига тантанавор нигоҳ ташлаб, Мэри ошхонадан чиқди.

4-боб

Палубада совуқ бўлишига қарамай, Томас бу ерда ёлғиз туришни ва Атлантиканинг кулранг мавжларини томоша қилишни ёқтирарди. Ҳатто унинг навбати бўлмаган вақтларда ҳам у кўпинча бу ерга келар ва жимгина вахтадагиларнинг ёнига келиб туриб олар, кема тумшугининг гоҳ шиддат билан сувга ёриб киришини, гоҳ ошпоқ кўпиклар узра ҳаволанишини соатлаб кузатарди, — Томас ўзини дилгир сезар, ҳеч нарса ҳақида ўйламас, дилида ҳеч қандай хоҳиш ё интилишни ҳис этмас эди.

Кема Либерия байроғи остида сузарди, бироқ икки қатнов давомида у бирон марта ҳам Либерия соҳилига яқин йўламади. Шулыц ваъда қилганидек, “Эгей денгизчиси” меҳмонхонаси маъмури Пэппи Томаснинг жуда жонига

ора кирди. Унга шу меҳмонхонада ўлиб қолган кекса норвег матросининг кийими ва сумкасини берди, Хобокендан Роттердам, Альхесирас, Генуя, Пирейга элувчи “Эльга Андерсон” кемасига ишга жойлаб қўйди. Нью-Йоркда қолган саккиз кунни Томас ўз бўлмасида ўтириб ўтказди, Пэппи унга овқат келтириб турди, чунки Томас менга югурдакнинг кўзи тушмаслиги керак, сўраб-суришгиришларга тоқатим йўқ деб айтган эди. “Эльга Андерсон” йўла тушишидан бир кун олдин Пэппи уни Хобокен бандаргоҳига олиб борди ва то Томас палубага кўтарилмагунча пиреда қараб турди. Афғидан уруш йиллари савдо портида Шульцнинг Пэппига кўрсатган хизмати дарҳақиқат анчагина муҳим бўлган экан...

У ортидан қадам товушларини эшитди, аммо қайрилиб қарамади.

— Тун оғир бўладиган кўринади, — деди яқинлашиб келган киши. — Тўғри бўронга қарши сузаяймиз.

Томас “ҳм” деб қўйди. У асли Ўрта Фарбда туғилган ўсмир Дуайернинг овозини таниди. Гоҳ унинг гап йўсини эркакларга хос бўлмаган оҳанг касб этар эди. Дуайернинг тишлари олдинга туртиб чиққан бўлиб, кемада унга Кўенча деб лақаб тақишганди.

— Ишқилиб, кучли бўронга дуч келмасак бўлгани, — деди Дуайер. — Йўқса “Либерти” тоифасидаги бизникига ўхшаган кўплаб кемалар тўлқинга дош беролмай қоқ иккига бўлиниб кетади. Бунинг устига бизларни ҳам юк қилиб ортиб олишган. Чап бортга қандай қийшайиб кетганини кўрдингми ўзи?

— Йўқ.

— Шайтоннинг калиши! Бу ерда озгина илинжим борлиги учун мен шунга ёлланганман.

Томас биларди: Дуайер унинг нимани назарда тутаётганини сўрасин деб атайлаб шундай демоқда эди. Бироқ Томас чурқ этмай қорайиб келаётган уфқдан кўзини олмасди.

— Биласанми, — давом этди Дуайер, Томаснинг суҳбатга майли йўқлигини тушуниб, — менинг учинчи ёрдамчи деган дипломим бор. Америка кемаларида кўтарилишим учун кўп йиллар керак бўларди. Мана бунга ўхшаган тоғорада эса, қарабсанки, маразларимиздан биронтаси маст бўлиб борт ортита ағдарилади ёки биронта бандаргоҳда полиция кўлига тушади, ана шунда менинг ошигим олчи бўлади, билдинг?

Жавобига Томас нимадир деб бидирлаб қўйди. Унинг Дуайерга қарши ҳеч қандай хусумати бўлмаса-да, уни ёқтиради деб ҳам айтиб бўлмасди.

— Сен ҳам ёрдамчиликка тошширмоқчи бўлаясанми? — сўради Дуайер.

— Бу ягона арзирли йўл. Биринчи марта денгизга чиққанымда мен буни дарҳол билган эдим. Ҳозирча сузаяпти, итдай яшаяпти, эллик йилга етмай шалоғи чиқиб ўтирипти. Касаба уюшмалари, янги ҳўл мевалари бўлган америка кемаларида ҳам аҳвол шу. Янги ҳўл мевалар — кичик гап эмас! Келажак ҳақида ўйлаш керак. Погондаги зобитлик каштаси зарар қилмайди. Шу қатновдан кейин Бостонга бораман-да, иккинчи ёрдамчиликка имтиҳон тошшираман.

Томас унга қизиқсиниб қараб қўйди. Дуайер оқ матросча қалпоқ кийиб олганди, устидан сариқ зюйдвестка — нам ўтмайдиган кенг енгил бўрк ташлаб олибди, оёғида эса баланд, залворли, резина тагчармли ишчилар этиги. Унинг бўйи унча баланд эмас, карнавалга узоқ сузувчи матроснинг янги либосини кийиб келган болага ўхшаб кетарди. Денгиз шамолидан юзи қизғиш тус олган. Оғзи ҳаддан ташқари катга, безовга лаблари ҳаддан ташқари дўрдоқ эди. У кўлларини чўнтагига гоҳ суқар, гоҳ оларди.

Лаънати, ўйлади Томас, у палубага бекорга чиқиб гап сотаётгани йўқ. Умуман, ҳар гал ёнимдан ўтганда нега у доим менга қараб тиржаяди? Одамани топмаганини дарҳол кўрсатиб қўйишим керак.

— Агар сен чўнтагида ёрдамчи деган дипломи бор шунақа маълумотли бойвачча экансан, нега энди биздақа оддий матрослар билан ўралашиб юрибсан? — тўнг овозда деди Томас. — Балки жойинг башанг теплоходдир? Зобитча оқ кителда ясениб, биронта бойвучча меросхўр билан рақс тушсанг бўлмасмиди?

– Мен олифтахчилик қилишни ўлгудай ёмон кўраман, Жордах, – гуноҳқорона деди Дуайер. – Рост айтаяпман, олифтахчиликни ёмон кўраман. Шунчаки баъзан ким биландир гаплашгим келади, сен эса менга тенгқур кўринасан, бунинг устига америкаликсан, кейин – қадрингни биласан, мен буни дарҳол англадим. Бу кемадаги бошқа ҳамма – мол, тамом. Нукул устимдан кулишади. Лекин мен улардақа эмасман, менинг иззат-нафсим бор. Мен уларга кўшилиб ўйнамайман. Буни пайқагандирсан ўзинг?

– Ҳеч нарса пайқаганим йўқ, – деди Томас.

– Улар мени бачча деб ўйлашади. Буни ҳам сезмаганмисан?

– Йўқ, сезмаганман, – жавоб берди Томас. Кают-компанияда у фақат нонушта, тушлик ва кечлик пайтида бўлар эди.

– Бундан расво иш бўлмаса керак, – деди Дуайер. – Учтинчи ёрдамчи бўлиб ишга кирмоқчи бўлсам, ҳар доим бир хил нарса қайтарилаверади. Аввалига ҳукумат ва тавсияларимни текширишади, сўнг бир-икки дақиқа суҳбатлашишади, кейин менга ҳалигиндай галати қарашлар қилишади-да, бўш жой йўқ дейишади. Мен эса ҳализамон ҳалигиндай қарашлар қилишларини олдиндан билиб тураман. Лекин мен сира ҳам бачча эмасман, Жордах! Қасам ичиб айтаман сенга!

– Сени ҳеч ким қасам ичишга мажбур қилаётгани йўқ, – деди Томас. Бу суҳбатдан унинг таъби тирриқ бўлди. У ўзгаларнинг сир ва ташвишлари ҳақида ҳеч нарса билишни хоҳламасди. У ўз ишини бажаришни, кемада турли бандаргоҳларга киришни ва ҳеч нарса ҳақида ўйламай денгизлар оша сузиб юришни хоҳларди, холос.

– Ахир менинг қайлигим бор, жин урсин! – қичқирди Дуайер. Шимининг орқа чўнтагидан ҳамёнини олди-да, ундан бир фотосуратни суғурди. – Ма, кўр. – У фотосуратни Томаснинг бурни тагига суқди. – Бу менинг қизим ва булгур ёздаги ўзим. – Суратда дўмбоққина, опшоқ, жингалак сочли қиз ўрта бўйли, офтобда куйган, мушакдор, лаканг хўроздек гўдайган Дуайер билан ёнма-ён турарди.

Кема тумшугига келиб урилган тўлқин фотосуратга сув сачратиб юборди.

– Яхшилаб беркит, – деди Томас. – Бўлмаса сувда ёмон бўлиб қолади.

Дуайер дастрўмолини олиб, суратни артди ва ҳамёнига солиб қўйди.

– Мен фақат сени билиб қўйишингни истагандим, холос, – деди у, – ҳар замонда олдимга келиб, гаплашиб турсанг, бунинг нимаси ёмон?

– Бўпти, – деди Томас. – Билганим бўлсин.

– Асосийси, аниқлик бўлсин, – қарийб адоватларча деди Дуайер. – Бор гап шу. – У шартга ўтирилди-да, у ердан узоқлашди.

Юзида муздек томчиларни ҳис қилиб, Томас бошини силкитди. Ҳар кимнинг ўз ташвиши бор. Кема тўла ташвиш. Агар ҳар ким келиб уни еб ташлаётган ўз ташвишини гапираверадиган бўлса, ўзингни бортдан нарёққа ташлаб юборишинг ҳеч гап эмас.

Улар энди Ўрта денгизда бўлиб, Гибралтардан ўтиб боришарди, аммо об-ҳаво ўша-ўша – ҳаддан ташқари ёмон эди. Шубҳасиз, капитан кўприкчада туриб олиб тангри таолога ва Адольф Гитлерга муножотлар қилаётгандир. Зобитлардан биронтаси маст бўлиб, ўзини борт ортига ташлаб юборгани ва Дуайер ҳозирча кўтарилгани йўқ. У ва Томас тумшукдаги кўприкда палубага маҳкамланган темир курсида ўтирарди... Дуайер ҳаёти давомида палуба матроси бўлиб ҳам, машина бўлимида ҳам ишлаб кўрганди, кема техникаси хусусида у озми-кўпми тасаввурга эга эди, Томас эса гараждаги иш тажрибаси Дуайернинг нима ҳақида сўз қотаётганини осон англашга ёрдам бермоқда эди.

У Томасдан ҳеч қачон унинг ўтмиши ҳақида суришгирмасди, Томаснинг ўзи эса сукут сақлашни хуш кўрарди. Дуайернинг сабоқларига миннатдорлик туйғуси аста-секин Томасда бу одамга нисбатан меҳр пайдо қила бошлаганди.

Томаснинг миясига бу фикр Марселда келди. Ярим тун эди. Улар Дуайер билан Эски бандаргоҳдаги балиқ ресторанчасида эндигина кечлик қилиб бўлишган эди. Томас ҳозир ўзларининг қаердаликларини, айни Франциянинг

жанубий соҳилларида эканликларини эслади ва икковлон уч шиша қизил винони паққос урди. Нима қипти — гарчи Марселни туристлар курорти деб атаб бўлмаса-да, улар барибир Франциянинг жанубий соҳилларида-я! “Эльга Андерсон” тонги бешда лангарни қўтариши керак эди, агар улар бу вақтгача бортга қайтиб келишга улгуришса, қолгани хусусида ўйламаса ҳам бўларди.

Кечликдан кейин улар шаҳар айланишди, гоҳ у, гоҳ бу барга кириб, оздан бўлишарди, охири қайтар жафосига соҳилдан сал наридаги бир мўъжазгина қоп-қоронғи барга киришди. Мусиқа автомат қулоқни қоматга келтириб варанларди, пештахта олдида бир қанча фоҳиша ичишга қачон таклиф қилишаркин деб мижоз кутарди. Томас қизалоқ билан тунашга йўқ демасди, аммо буларнинг башарасига одам қараб бўлмасди, бунинг устига, улардан бир дарди бедавони юктириб олиш ҳам ҳеч гап эмасди.

Девор ёнидаги столда вино ҳўплар ва хиралашган нигоҳи билан ёрқин вискоза кўйлак кийган фоҳишаларнинг йўғон оёқларига қарар экан, Томас ҳаётдаги энг яхши ўн кунни эслади. Ўша ўн кунини у Каннда жавоҳиротни севадиган бир шўх қиз билан ўтказганди.

— Менга қара, — қаршисида ўтириб пиво ичаётган Дуайерга деди у, — миямга бир нарса келди.

— Яна қанақа нарса? — Дуайер эҳтиёткорона пештахта ёнидаги қизларга тикилди, улардан биронтаси буларнинг столига келиб ўтириб, қўлини унинг тиззасига қўйишидан юраги пўкилларди.

— Кел, мана шу лаънати ҳақиқатдан воз кечайлик.

— Эсингни едингми? Марселда бизга пишириб қўйибдимми? Ўша заҳоти камоққа тиқишади-ку.

— Ҳеч ким ҳеч қаёққа тиқмайди бизни. Мен кемадан бутунлай думни туғишни айтаётганим йўқ-ку. У келаси гал қайси бандаргоҳга киради? Генуяга, агар адашмасам. Шундайми?

— Ҳа, шундай, — истамайгина тасдиқлади Дуайер.

— Генуяда биз унга етиб оламиз. Айтамыз, ичган эдик, жўнаш чоғида ухлаб қолибмиз, деймиз. Улар бизни еб қўйишадими? Жуда нари борса бир неча кунлик пулимизни кесишади. Уларга барибир ҳам ишчи кучи етишмайди.

— Яхши, хўш, бу вақт ичида биз нима қиламиз? — безовталаниб сўради Дуайер.

— Саёҳат қиламиз. Гумбурлаган саёҳат уюштирамиз. Поездга ўтирамиз-да, Каннга сурворамиз. Газеталарда ёзишганидек, миллионерларнинг усига. Мен бир гал у ерда бўлганман. Ҳаётимнинг энг яхши дамларида. Кумлоқда ағанаймиз, аёллар тошиб оламиз. Пулимиз ҳали тугамаган-ку...

— Мен пул тўшляпман, — деди Дуайер.

— Ўладиган дунёда одамдай яшаб қолсанг-чи, — шошиб унинг гапини бўлди Томас. Каннга қўл узатса еттулик бўлиб турган айни пайтда у парти кетиб, шарти қолган шалоқ кемадаги зерикарли ҳаётга тезроқ қайтишни, вахтада туришни ва у ерда матросларга бериладиган ювунди овқатларни еишни ҳеч кўз олдига келтирмаётганди.

— Сен билан менда атиги тиш чўтқаси ҳам йўқ-ку, — деди Дуайер.

— Олиб бераман сенга тиш чўтқани! Ахир зўр денгизчидан, болалигимда Юқори кўлда япасқи қайиқда роса учардим деб миямни қоқиб қўлимга берган сен эмасмидинг?..

— Юқори кўлнинг Каннга нима алоқаси бор?

— Нима алоқаси бор? — қайта сўради Томас. — Нималигини мен сенга тушунтириб қўяман. Демак, гапинга ишонадиган бўлсак, сен Юқори кўлда қайиқни қойиллатиб учиргансан...

— Худо ҳақи, Томми, — зорланди Дуайер. — Христофор Колумбман ё биронта буюк денгизчидан деб ҳеч қачон гапирмаганман. Шунчаки болалигимда ростданам ясси қайиқ ва катерларда сузардим ва...

— Қисқаси, сен уларни ҳайдай оласан, шундайми? — уқдирди Томас.

— Ҳа, албатта, ҳайдай оламан, — тан олди Дуайер. — Лекин мен ҳозир тушунмаяпман...

— Канн бандаргоҳида яхтани кирага олса бўлади, — унинг гапини бўлди Томас. — Сенинг нимага яроқли эканингни ўз кўзим билан кўрмоқчиман.

Назария, қарта ва китоблар бобида сенинг олдинга тушадигани йўқ. Амалдачи, амалда қандайсан — гап бу ёқда. Ёки сенинг қуруқ гапларингга ишониб қўяверайми? Сен менга ўргатишинг мумкиндир. Мен ҳақиқий мутахассисдан ўрганишни истайман. Дарвоқе, сени бошимга ураманми? Бунақа қўрқоқ экансан, ўзим бораман. Мўмин боладай кемага қайтиб кетавер.

— Бўпти, сен айтганча бўлсин, — деди Дуайер. — Умримда бунақа ишни қилмаган эдим, лекин розиман. Бу кема ўлиб кетмайдими! — Шундай дея у кружкадаги пивони бир қўтаришда симириб юборди.

Барчаси ўша эсига тушган олис дамлардагидек у қадар завқиб эмасди, чунки бу гал ёнида ҳалиги шўх инглиз қизи эмас, Дуайер бор эди. Бироқ шунга қарамасдан бу яхши эди. “Эльга Андерсон” да вахтада туриш, ҳар қанақанги нарсаларни кавшаш ва икки хурракчи марокколик билан бадбўй каютада ухлашдан кўра бунинг ўлса ўлиги ортиқ эди-да.

Улар мўъжазгина арзон, аммо у қадар ёмон бўлмаган бир меҳмонхонадан жой олишди ва ҳали баҳор бўлгани ва сув совуқ бўлиб, унда узоқ ўтириш мумкин бўлмаса-да, чўмилгани кетишди. Аммо ошпоқ бинолар илгари қандай бўлса ўшандай, ўша қизил вино, ўша мовий осмон, бандаргоҳда эса ўшандагидай сувда ҳашамдор яхталар қотиб турарди.

Улар кичиккина қайиқни ижарага олишди. Дуайер алдамаганди — у майда қайиқларни ростданам яхши ҳайдай оларди. Икки кун ичида Томас кўп нарсани билиб олди, энди елканни лангарга бемалол ўрнатар, елканни туширар, қирғоққа равон яқинлашиб келар ва қайиқни боғлар эди.

Аммо кўпроқ вақтларини улар бандаргоҳда ўтказишарди, соҳилда аста кезинишар, қирғоқ четларида кейинги ёзги мавсумга ажратиб қўйилган қайиқлар, шхуналар, йирик яхталар ва катерларни кўздан ўтказиб, ич-ичларидан ҳаваслари кетарди.

— Ажабо, дунёда тоғ-тоғ пуллар бўлса-ю, бизга ҳемири ҳам тегмаса, — бошини чайқайди Томас.

Улар кўпинча сайр катерларини матрос ва капитанлари кириб турадиган Сен-Пьер қирғоғидаги барни ёқтириб қолишди. Улар орасида инглизлар ҳам бўларди, кўллари инглиз тилини биларди. Том ва Дуайер имкон бўлди дегунча денгизчилар билан суҳбат қуриб кетаверарди.

Барнинг доимий миждозларидан бири ўрта бўй, офтобда қорайган, оқ сочили инглиз Женнингс бўлиб, уруш вақтида британия флотига хизмат қилганди, ҳозир эса беш каютали яхтанинг эгаси, ҳа, чинакамига эгаси эди. Яхта эски ва инжиқ, деди уларга инглиз, аммо у уни беш қўлдай билар экан, унда бутун Ўрта денгиз бўйлаб сузаркан: Грецияга дейсизми, хоҳлаган ёққа кетавераркан. Бир омадим келган экан-да, деди у. Бир вақтлар қўли остида ишлаган яхтанинг собиқ эгаси хотинини ёмон кўрар ва ўлими олдидан қасдма-қасдига яхтани Женнингсга мерос қилиб қолдирган экан.

— Айт-чи, Женнингс, тузуккина, айтайлик, сеникига ўхшаган яхта неча пул туриши мумкин? — сўради Томас. Женнингс унинг ҳисобидан пастис ичмоқда эди, шу боис у унга саволлар беришга ҳақли эди.

Женнингс шошмай трубка тутатди.

— Бу саволга жавоб бериш қийин, — бир оз ўйланиб туриб деди у. — Яхталар — бамисоли аёллар. Бирлари қиммат турса, бирлари арзон, бироқ чинакамига мазза қилишинг учун нарх ҳеч нарсага кафолат беролмайди. — Джиннингс ўзининг донолигидан мамнун ҳолда қулиб қўйди.

— Энг пастини айт, — қисталанг қилди Томас. — Энг-энг пастини.

Женнингс боши орқасини қашиди ва пастисни охиригача ичди. Томас шу заҳоти яна буюрди.

— Ҳамма гап тасодифда. Омадга боғлиқ, — деди Женнингс. — Дейлик, киши унча катта бўлмаган қайиқни йигирма-ўттиз минг фунтга сотиб олади. Кейин эса қарасаки, хотини денгиз касалига чалинган ёки йил бўйи ишлар орқага кетган, кредиторлар ёқасидан олган ёки солиқ назоратчиларининг назарига тушиб қолган, балки яхтани Швейцария банкига хуфига тарзда қўйиб қўйган пулига сотиб олганини айтмаган — шунда у англаб қоладики, ишлар пачава. Бундай ҳолларда у зудлик билан қайиқдан халос бўлиши керак, аксига

олиб ўша ҳафтада биронта ҳам яхта харидори чиқмайди... Гапни нимага буриб келаётганини тушунаясанми, янки?.. Шундай қилиб, у аросатда. Балки у душанбагача нима қилиб бўлмасин, беш минг гинея¹ чўнтагида-да...

– Гинея – бу қанча бўлади? – сўради Дуайер.

– Беш минг гинея – бу ўн беш минг доллар бўлади, – деди Томас, – шундайми?

– Тахминан, – жавоб берди Женнингс ва давом этди: – Ёки сизлар, масалан, кимошди савдосида контрабанда моллари олиб ўтгани учун божхоначилар мусодара қилган ҳарбий кема ёки оддий кема сотилаётганини эшитиб қолдинглар. Албатта, уни қайта жиҳозлаш керак. Агар барчасини ўз кўлингиз билан қилсангиз, кўрфазда қирчанғидай айланиб юрган манави талончиларга пул тўламангиз, қандайдир саккиз-ўн минг фунтга яхта сотиб ола оласан, уни суробга келтириб, денгизга чиқиб кетаверишинг мумкин.

– Саккиз- ўн минг фунт, – такрорлади Дуайер. – Биз учун бу саккиз-ўн миллион долларга тенг...

– Жим бўл, – унинг гапини кесди Томас. – Пул ишлашнинг йўллари кўп.

– Ҳа? Қизиқ.

– Йўллари бор. Бир гал мен бир оқшомда ўн минг доллар ишлаганман.

– Қандай қилиб? – ҳайратдан Дуайернинг нафаси ичига тушиб кетди.

“Эгей денгизчиси”ни тарк этганидан бери Томас ўз ўтмиши ҳақида биринчи марта оғиз очди ва энди шундай деганидан афсусланди.

– Қандайлиги муҳим эмас, – кескин жавоб берди у ва яна Женнингсга ўтирилди: – Менга қара, менга битта яхшилик қилмайсанми?

– Кўлимдан келганича. Шу шарт биланки, бу менга пулга тушмасин, – мийиғида кулди у.

– Агар бирон гап эшитиб қолсанг... Лекин яхши ва арзон яхта бўлса... Бизга хабар қилгин, хўпми?

– Ёрдамим текканидан хурсанд бўламан, – деди Женнингс. – Менда манзилингни қолдир.

Томас иккиланди. Унинг биргина манзили бор эди – “Эгей денгизчиси” меҳмонхонаси, бу манзилгоҳни эса фақат онаси биларди. Куэйлс билан бўлган мушглашувгача у онасини кўргани тез-тез бориб турарди, унда Рудольф билан тўқнаш келмаслигига ишонарди. Кейин эса у кема қайси бандаргоҳга кирса, ўша ердан онасига хат ёзар, ишлари яхши кетаётгандай қилиб кўрсатганча оқриткалар юборарди.

– Менга манзилингни қолдир, ошна, – такрорлади Женнингс.

– Сен бер манзилингни, – деди Томас Дуайерга.

– Миянгдан бўлмагур хаёлларни қачон чиқариб ташлайсан? – деди Дуайер.

– Мен айтганимдай қил дедим.

Дуайер елка учириб қўйди-да, Женниксга ўз манзилини ёзиб берди.

– Бўри қулоғи овда, – ваъда берди Женнингс манзили қоғоз парчасини эски унниққан чарм ҳамёнига солиб қўяркан.

Томас ҳисоб-китоб қилди ва улар Дуайер билан кемачаларини диққат билан кўздан кечирганча соҳил бўйлаб одимлаб кетишди.

– Қанча пулинг бор? – кутилмаганда сўради Томас. – Банкдагини назарда тутаяпман. Тўплайшман деган эдинг-ку.

– Икки минг икки юз доллар, – хушламайгина жавоб берди Дуайер. – Менга қара, Томми, хаёлга берилишни бас қил. Барибир биз ҳеч қачон...

– Асосийси, жим бўл, – деди Томас. – Бир ажойиб кунда иккаламизнинг яхтамыз бўлади. У мана шу бандаргоҳга келиб лангар ташлайди. Бу ердаги об-ҳаво эса бойларбоп. Пулни бир амаллаб топармиз.

– Мен қонун билан ҳазиллашмоқчи эмасман, – Дуайернинг овозида кўркув бор эди. – Умрим бўйи битта ҳам жиноят қилмаганман ва бу йўлга кирмоқчи ҳам эмасман.

– Ким жиноят тўғрисида гапираяпти? – деди Томас, гарчанд унинг

¹ Г и н е я – Қадимда Гвинеядан Англияга келтирилган олгиндан зарб қилинган ва номи шундан олинган танга. (Тарж.)

миясида ҳам шу фикр йилт этган бўлса-да. Ўзининг боксчилик фаолияти давомида у Дуайер жинойтчи деб атайдиган қанчалаб одамларни учратмади, — улар қимматбаҳо костюмлар кияр, башанг автомобилларда юрар, кулинг ўргулсин қизлар билан қўлтиқлашиб сайр этар эдилар, атроф-теваракдагилар бу одамлар билан иззат-икром ила муомала қилар эди, полициячилар ҳам, сиёсатчилар ҳам, бизнесмену киноюлдузлар ҳам ундайларни кўрганидан хурсанд бўлар эдилар. Улар бошқа одамлардан ҳеч нималари билан ажралиб турмасдилар. Уларда кўзга ташланадиган бирон нарса бўлмасди. Жинойт — яшаш учун пул топиш йўлларидан бири, холос. Балки бошқаларидан кўра энгилроғидир. Лекин у Дуайерни чўчитмоқчи эмас эди. Ҳеч бўлмаганда ҳозирча. Агар қачонлардир унинг орзуси ушалса, Дуайер унга асқотиб қолади — у яхтани ҳайдай бошлайди. Бир ўзи уддасидан чиқолмайди. Шунинг учун ҳозирча уни чўчитмагани маъқул. У унақа аблаҳ эмас.

Эртасига эрталаб улар поездга ўтиришди-да, Генуя сари равона бўлишди. Улар бир кунни захирада олиб қолишди, чунки йўл-йўлакай Монте-Карлода кўнмоқчи бўлишди. Балки, уларнинг казинода омадлари чошиб қолар?

Агар Томас платформанинг нариги чеккасига ўтганида эди, Париж экспрессидан бир нечта янги чемоданли акаси ва хушқомат ёқимтой қизнинг тушиб келганини кўрган бўларди.

6-боб

Ҳаммол нарсаларни машинага жойлади, чойчақа олиб, “мерси” деди ва гарчанд уларнинг америкалик эканликлари кўриниб турган бўлса-да, жилмайиб қўйди. Америка газеталарининг ёзишига қараганда, бу йили французлар америкаликларга жилмайиб қарашмаган.

Рудольф Париждалигидаёқ Денгизолди Альп харитасини сотиб олганди ва уни ўрганиб, очик “пешо”да ўртаер қуёшининг чарақлаган нури остида оқ шаҳар, денгиз чеккаси, Гольф де-Жуан орқали ўтишди. Бу ерга бир вақтлар Наполеон келиб тушганди.

Уларнинг тўйи сал бўлмаса бузилиб кетаёзди. Джин на ҳа деб, на йўқ деб, узоқ жим юрди ва ҳар гал улар кўришишганида унга сўнгги шартни қўйишга тайёр турарди — улар ҳаддан ташқари кам учрашишарди. Унинг кўпроқ вақтини Уитби ва Порт-Филиппадаги иши оларди, ниҳоят Нью-Йоркка йўли тушиб қолгудай бўлса, у ерда уни Джиннинг хати кутиб турган бўларди. Хатда у навбатдаги репортажини суратга олиш учун шаҳарга кетганини хабар қиларди. Бир кун у қизни ресторанда мунчоқдек митти кўзли, узун пахмоқ сочли ва иягида бир ҳафтадан бери олинмаган соқоли озгин йигит билан кўриб қолди. Кейинги учрашувларида Рудольф унинг кимлигини сўраган эди, қиз мен айтган жазманим ўша бўлади деб иқрор бўлиб қўя қолди. Рудольф, ҳали ҳам у билан ётиб юрасанми, деган саволига Джин, бу унинг иши эмас, деб жавоб қайтарди.

Рақибининг бадбашаралигидан Рудольф ўзини камситилган ҳис қилиб юрди ва Джин ўша йигитнинг мамлакатдаги энг яхши рекламачи сураткаш эканлигини айтганида кўнгли заррача ҳам таскин топмаганди. Ўша оқшом у эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетган, то қиз ўзи кўнғироқ қилмагунча мен унга кўнғироқ қилмайман деганди, охири сира бўлмагач, чидолмай, энди у билан фақат ётди-турди қилиб юраман, аммо зинҳор-базинҳор уйланмайман, деган ўй билан қизга кўнғироқ қилди.

Джин ўзи ҳақидаги унинг тасаввурини остин-устин қилиб юборди, фақат бир-бирига оламча хузур бағишлайдиган тўшақдагина уни ич-ичидан еб тугатаётган нохуш сезги барҳам топар, бу барча гаплар унинг учун ҳақоратомуз туюлиб кетарди.

Барча таниш эркакларнинг айтишича, уларга яқин бўлган барча қизлар фақат бир нарсани ўйлашар экан, йигитнинг бошини айлантиришса-ю, турмушга чиқиб олишса. Унинг феъл-атворида қандай нуқсон бор? Жазман сифатида ундаги камчилик нимадан иборат? Ундаги қандай нохуш ҳолат у оғиз солган ҳар иккала қизнинг баравар йўқ деб инкор этишига сабабчи бўлди?

Виржиния Колдервуд билан бўлган гаплар унинг кайфиятини заррача яхшилагани йўқ. Кекса Колдервуд унинг маслаҳатига кириб, қизини Нью-Йоркка жўнатди, қиз у ерда котибалик ўқишига кирди. Бироқ агар Виржиния энди стенография ва машинкачилик билан шуғулланаётган бўлса-да, унинг галати бир жадвали бор эди, чунки Рудольф ҳар гал Нью-Йоркка келганида у қизни албатта уйи олдида кўрарди: қиз ё қаршидаги уйнинг катта эшигида бекиниб олар, ёки ўзини тасодифан шу ердан ўтиб қолгандек қилиб кўрсатар эди. Қиз унга тун ярмида гоҳ уч, гоҳ тўрт марталаб кўнғироқ қилар ва: “Руди, мен сени севаман. Мен сени севаман! Мен сени хоҳлайман!” дерди.

Булар барчаси унинг ишига таъсир қилмай қолмасди: маъносига етиб боргунча оддий ҳисоботларини ҳам бир неча мартадан ўқишига тўғри келганини билганида у ҳайратдан лол қолди. Уйқуси нотинч бўлар ва ланж бўлиб уйғонарди. Умида биринчи марта унинг иягида бўжама пайдо бўлди.

У қизга кун бўйи, ўн, йигирма марталаб кўнғироқ қилди, аммо ҳеч ҳам гўшакни кўтармади. Қани, яна бир, охириги марта қилай-чи, аҳд қилди у ўзининг Нью-Йоркдаги квартираси меҳмонхонасида маъносиз ўтирганча. Яна охириги, энг охириги марта кўнғироқ қиламан, кейин бориб бўкиб ичман, қизларга тегажоқлик қиламан ё биров билан муштлашман, сўнг уйга қайтаман, агар йўлакда Виржиния кўриниб қолса, уни бу ерга олиб кираман, у билан ётаман, сўнг психиатрга кўнғироқ қилиб, бизларни жиннихонага олиб бориб ташланг, дейман.

Ҳамон гўшакни ҳеч ким олмасди, охири у гўшакни илишга ҳозирланган ҳам эдики, бирдан симнинг нариги учидан Джиннинг паст, болаларча майин овози келди.

— Аллю?

— Телефонинг бузилиб қолганми?

— Билмадим. Кун бўйи уйда бўлмагандим!

— Балки тун бўйи ҳам уйда бўлмагандирсан?

Бир оз сукуддан сўнг қиз жавоб берди:

— Йўқ.

— Кўришамизми? — Агар қиз “йўқ” дегудек бўлса, у гўшакни улоқтиришга тайёр эди. Бир кун у қизга, сен менда иккита туйғу қўзғаяпсан: ё қаҳр, ё меҳр, деганди.

— Сен-чи, истайсанми?

— Демак, саккизда? Уйда ҳеч нарса ичмай тур. Келиб, меникида ичасан. — У ташқарига разм солди — Виржиния бу атрофда кўринмасди.

— Мен чўмилиб олишим керак. Мен бошим оққан томонга кетаверадиган тентак эмасман. Балки сен келарсан меникига?

— “Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак!”

— Илтимос, шоирлигингни бас қил, — деди қиз, аммо тўнғилламади.

— Қайси қават?

— Тўртинчи. Лифт йўқ. Юрагингни эҳтиёт қил. — Қиз гўшакни илди.

Кечлик устида улар тўй ҳақида гаплашишди. Европада ўтказилган “асал ойи”дан кейин улар қандай яшай бошлаши ҳақида бир тўхташга келиша олишмади. Джин ишини ташлашга ҳам, Уитбида яшашга ҳам рози эмасди.

— Мен касаначи эмасман, майда шаҳарларни жинимдан ёмон кўраман, — ўжарлик билан деди у. — Бу ерда менинг ишим бор, учинч бор. Кимнингдир менга уйланиши учунгина деб мен буларнинг барчасидан воз кечолмайман.

— Джин, — деди огоҳлантирувчи оҳангда йигит.

— Яхши, яхши. Фақат турмушга чиқишим учунгина деб.

— Эви билан гаширганнинг садагаси кетай, — деди Рудольф.

— Агар биз ҳар доим бирга яшамайдиган бўлсак, мен сента кўпроқ ёқаман.

— Йўқ, аксинча.

— Хўп, дуруст, унда сен менга кўпроқ ёқасан.

Йигит бунга ҳам рози бўлди. Лекин истамайгина:

— Бу менинг сўнги ён беришим, — деди Рудольф.

Римдаги меҳмонхонада Рудольфни Брэдфорд Найтнинг телеграммаси кутарди: “Ойинг касалхонада нқт доктор кун саналиб қолганидан хавотирда нқт тезда қайтсанг яхши бўларди”.

Рудольф телеграммани Джинга ўқитди. Улар ҳозиргина паспортларини маъмурга топширишган бўлиб, вестибюлда туришарди. Джин индамай телеграммани ўқиб чиқди-да, Рудольфга қайтарди.

— Кечкурун Нью-Йоркка рейс бор-йўқлигини аниқлаш керак, — деди у. Меҳмонхонага улар қарийб соат бешда етиб келишганди.

— Йўқ, — деди Рудольф. — Кечкурун рейс бор-йўқлигини биз аниқламаймиз. Кампиршо мени Римдан олиб чиқиб кетолмайди. Эртага учамиз. Бир кунгина ўзимиз учун яшайлик. Ойим мен боргунча чидаб туради. Кўз олдимда жон беришдек лаззатни у икки дунёда ҳам бой бермайди.

7-боб

I

Генуяда у “Эльга Андерсон” бортига кўтарилар-кўтарилмас уни Фальконетти билан тўқнашув кутаётганини англади.

Фальконетти деганлари вақудай барваста, чўчқа гўшгидай қип-қизил, боши шолғомдек кичкина, ўз вақтида қурол ўғирлаб ўтириб чиққан йигит бўлиб, кемада бугун жамоани кўрқитиб олганди. У ярим жамоа пулини еб қўйганди. Аслида у пулни қарзга деб оларди-ю, лекин қайтиб беришни хаёлига ҳам келтирмасди. Фальконетти Томас билан бирон марта мушгшлашмаганди. Бироқ Генуядан чиққанларидан кейин биринчи оқшом Томас Дуайер билан кают-компанияга кирганида бу вақтда қаргаларини топшириб бўлган Фальконетти деди:

— Ҳа-а, ана бизнинг жазманчаларимиз ҳам келиб қолишди! — Сўнг ўпични билдириб, лабларини чўлпиллатиб қўйди.

Столда ўтирганлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди, чунки Фальконетти ҳазилига кулмаслик хатардан холи эмасди-да. Дуайер қизариб кетди, Томас эса хотиржам ўзига қаҳва қўйди, столда ётган газетани олди ва ўқишга тугинди.

— Гап бундай, Дуайер, — давом этди Фальконетти, — мен сенинг импресарионг¹ бўлишни истайсанми? Ҳали-вери уйга қайтмаймиз, ёлғизлик соатларида йигитларимиздан кўпчилиги сенинг хизматингдан фойдаланиб қолиши мумкин. Шунақам, йигитлар?

Томас ҳеч нарса бўлмагандек мутолаа қилар ва қаҳва ичарди. У Дуайернинг ўзига мўлтайиб қараб турганини ҳис қилар, аммо гап ҳали унчалик чуқурлашмагани учун мушгшлашувга шошилмаётганди.

— Яхшигина пул ишлаб олиш мумкин бўлганда кимнингдир текинга кўнглини овлашдан нима наф, қайтанга кўпчиликни хурсанд қилган яхши эмасми, — тиниб-тинчимасди Фальконетти. — Оддий Голливуд агенти каби мен сендан ўн фоиз оламан. Сен бунга нима дейсан, Дуайер?

Дуайер дик этиб турди-да, кают-компаниядан чопиб чиқиб кетди. Столда ўтирган матрослар яна шарақлаб кулиб юборди. Томас ҳамон мутолаа қиларди, унинг қўллари титрамоқда эди. У ўзини тутиб туриши керак. Агар неча йилдан бери матросларни эзиб келаётган Фальконеттидек барзангини дўшослайдиган бўлса, бундай мушгшлашни қардан ўрганган экан деб матрослар унга ҳам қизиқиб қолишлари, ораларидан битта-яримтаси уни рингда кўрганини эслаб қолиши мумкин эди. Бандагроҳларда эса шундай янгиликли жиддийроқ гангстерга ташланишга тайёр турли-туман қонхўрлару каллакесарлар худо уриб ётарди.

— Ҳой ўйнашча, — Фальконетти яна намчил лабларини чўлпиллатди, — наҳотки жазманингнинг йиғлаб, бир ўзи ухлаб қолишига кўнглинг борса?

Томас газетани текис қилиб тахлади-да, жойига қўйиб қўйди. Кейин қаҳвали чашкани қўлида туганча кубриқдан аста одимлаб кетди. Фальконетти столдан уни жилмайганча кузатиб турарди. Томас қаҳвани унинг юзига сепиб юборди. Фальконетти ҳатто қилг этмади. Кубрикни ўлик сукунат чулғади.

¹ И м п р е с с а р и о — ҳомий, спонсор. (Тарж.)

– Агар лабларингни яна шунақа чўпиллатадиган бўлсанг, – деди Томас, – ҳар гал мен шу ердан ўтганимда тишингни тутдек тўкаман. Ҳозирча Хобокенга етунча.

Фальконетти ўрнидан турди.

– Сен билан дунёнинг четигача боришга тайёрман, жоним, – деди у ва яна лабларини чўпиллатди.

– Мен сени палубада кутаман, – деди Томас. – Бир ўзингни.

– Менга ёрдамчи керак эмас, – жавоб берди Фальконетти.

Томас ўгирилди-да, тумшукқа кетди. У ерда мушглашиш учун жой етарли эди. Тор кубрикда Фальконеттидай ҳўкиз билан олишиш увол эди.

Денгиз тинч, ҳаво тоза, осмонда юлдузлар чарақларди. Менинг шайтоний мушгларим, оҳ тортиб ўзича минғирлади Томас, мудом ҳаммасини мушгларим ҳал қилади.

Фальконетти палубага чиқди. У бир ўзи эди.

Удаласа бўлади, ўйлади Томас. Ҳеч ким кўрмайди уни қандай бир ёқли қилганимни.

– Қимирласанг-чи, сўқимвой, – қичқирди у. – Тун бўйи кутишга тоқатим бор эканми.

– Бўпти, ўзингдан кўр, Жорлах, – деди Фальконетти ва худди кўчадаги мушглашувдек мушгларини дўлайгирганча олдинга ташланди. Томас бир ёнга чекинди, бор кучини мушгига тўплаб, унинг кўкраги остига зарба туширди. Фальконетти худди биров бўққандек беихтиёр “ўҳ” деб орқага мункиб кетди. Томас олдинга қадам ташлаб, яна қорнига зарба солди. Фальконетти гурсиллаб қулади ва палубада типирчилаб ўзини ура бошлади. Унинг томоғида нимадир гўрқ-гўрқ қиларди. У ҳушидан кетмаганди ва кўзлари тик турган Томасга нафрат билан қараб турарди, аммо бир оғиз калима айтишга мажоли йўқ эди.

Ижро тез ва тоза бўлди, мамнуният билан ўйлади Томас. Барзангида ҳеч қандай из қолмаганди ва агар у бўғзидан гуллаб қўймаса, палубада не ҳол юз берганини жамоадан ҳеч ким билмайди. Томаснинг ўзи, табиийки, тилини тияди, Фальконетти эса яхшигина сабоқ олди, тилига эрк бериш унга фойда келтирмайди.

– Бўпти, қанжиқ, – деди Томас. – Энди гап нимадалигини билиб олдинг, бундан кейин ювиндихонани ёпиб юргин.

Фальконетти кугилмаганда олдинга интилди ва Томас баҳайбат қўл унинг тўпиғидан тутиб, пастга тортаётганини сезди. Фальконеттининг иккинчи қўлида нимадир йилтиллади. Томаснинг кўзи пичоққа тушди. Томас шартга тиззасига йиқилди, Фальконеттининг юзидан босиб, пичоқ ушлаган қўлини қайира бошлади. Фальконетти ҳамон хирилларкан, пичоқ дастасидан тутган қўли тезда салқиланди. Тиззалари билан Фальконеттининг ҳар иккала қўлини босиб туриб Томас пичоқни ундан олди-да, бир четга итқитди. Кейин икки дақиқагача палубада ястаниб ётган рақибининг башарасини мушглари билан обдон ийлаб ташлади.

Ниҳоят, у қаддини ростлади, Фальконетти қимир этмай ётарди. Юлдуз шуълаларига кўмилган палубадаги унинг боши атрофида қоп-қора қон доғлари ёйилмоқда эди. Томас пичоқни қидириб топди-да, борг ортига улоқтирди.

У чарчоқдан эмас, ҳаяжондан оғир-оғир нафас оларди. Жин урсин, ўйлади у, аммо-лекин роса маза қилдим-да.

У кубрикка кирди. Қарта ўйини ўша заҳоти тўхтади.

Томас қаҳва чойнагини олиб, ўзига қаҳва қуйди.

– Ярим чашка қаҳва зое бўлди-да, – деди у ўтириб, сўнг яна газета мутолаасига берилди.

Ишлаб топган пулларини чўнтагига солиб, марҳум норвег сумкасини елкасига осиб олганча у трапдан туша бошлади. Дуайер унинг изидан келарди. Томас билан ҳеч ким хайрлашмади. Қаттиқ бўрон бўлган тунда Фальконетти ўзини денгизга отиб нобуд бўлганидан буён матрослар Томас билан гаплашмай қўйганди. Гаплашмаса ундан нарига! Фальконеттининг ўзи айбдор.

Пирс олдида Томас ва Дуайер такси кира қилди. “Бродвей бурчаги ва

тўқсон олти”, — деди Томас ҳайдовчига. У миясига келган биринчи манзилни айтди, бироқ тоннелга яқинлашганларида у англаб етдики, Бродвей бурчаги ва тўқсон олти у бир вақтлар Тереза ва ўели билан яшаган уйнинг ёнгинасида эди. Тереза билан ҳаётда бошқа ҳеч қачон кўришмаслиги мумкинлигидан у заррача ташвишланмасди, аммо ўелининг соғинчи ҳайдовчига шу манзилни айтишга мажбур этди — иттифоқо болани кўриб қолса-чи!

Бродвейдан юриб боришар экан, Томас Дуайернинг олтмиш олтинчи кўчадаги ёшлар насронийлар уюшмаси ётоқхонасида қолмоқчилигини эслади. Ўша ердан у янгиликларни олиб турадиган бўлганди. “Эгей денгизчиси” меҳмонхонаси борасида Томас Дуайерга ҳеч нима демаганди.

— Ўзинг ҳақингда тезда хабар қиларсан, ахир, Томми? — ташвишланиб сўради Дуайер, таксидан тушар экан.

— Билмадим, бу менга боғлиқ эмас. — Шундай деб Томас эшикни ёпди. Ҳозир унинг кўнглига сўлагини оқизиб миннатдорчилик билдирган Дуайер сизармиди.

Парк-авеню ва тўқсон олтинчи кўча муюлишида тушиб, Томас машина кўздан ғойиб бўлишини пойлаб турди, бошқа такси тутди ва ҳайдовчига ўн саккизинчи кўча ва тўртинчи авеню чорраҳасида тўхтатишни буюрди. Улар ўша ерга етиб боргач, у бир маҳалла юрди, муюлишга бурилди, сўнг орқага қайтди ва шундан кейингина меҳмонхона томонга одимлаб кетди.

Пэппи баланд ёзув столи орқасида турарди. Томасни кўриб у ҳеч нарса демади, шундоқ унга калитни берди. Томас тезгина учинчи қаватга, калитда кўрсатилган бўлмага чиқди, сумкасини ерга ташлади, чўккан, устига хантал тўсди чойшаб ёпилган каравотга чўзилди ва шифтдаги ёриқларга тикилди.

Ўн дақиқадан кейин эшик тақиллади. Фақат Пэппи шундай тақиллатарди. Томас ўрнидан турди ва унга эшикни очди:

— Бирон янгилик борми? — сўради у.

Пэппи елкасини қисди. Кундузи ҳам, тунда ҳам ечилмайдиган қора кўзойнаги ортидан унинг кўзидаги ифодани аниқлаш қийин эди.

— Сенинг бу ердалигинг кимгадир маълум, — деди Пэппи. — Тўғрироғи, Нью-Йоркда бўлганимда бу ерга кўнишингни кимдир пайқаган.

Ҳалқа торайиб келарди. Томаснинг томоғи қуруқшади.

— Нима демоқчисан, Пэппи? — хирилдоқ овозда сўради у.

— Етти-саккиз кун аввал бу ерга бир нусха келганди. Сенинг бу ердами ёки йўқлигингни сўраганди.

— Сен унга нима дединг?

— Сен ҳақингда биринчи эшитаётганимни айтдим.

— У-чи?

— У айтдики, сенинг бу ерда кўнишингни биларкан. Кейин айтдики, у сенинг аканг бўларкан.

— Унинг кўриниши қанақа?

— Сендан баландроқ, келишган, қора соч, сочи калта қилиб олинган, кўзи яшилга мойил, юзи қорачадан келган, кийими зўр, ўқимишлидай гаплашади, тирноқлари ороланган...

— Худди ўзи, бу менинг бадбахт акам, — деди Томас. — Ҳойнаҳой, манзилни унга ойим берган. У ҳеч кимга айтмасликка онт ичганди. Ҳеч бир зотга. Яхшиямки, ҳозирча бугун шаҳар билмайди. Акамга нима керак бўлиб қолган экан?

— Сен билан гаплашмоқчи экан. Агар шу фамилиядаги биронта одам бу ерга келиб қолса, нима деб кўяй дедим. У телефонини қолдирди. Қанақадир Уитби деган жойда тураркан.

— Ҳа, бу ўша, — такрорлади Томас. — Бўпти, керак бўлганда кўнғироқ қиларман. Ҳозирча бошқа ишларим бор. Ундан эса ҳалигача биронта тузукроқ янгилик эшитганим йўқ. Мен сендан баъзи нарсаларни сўрамоқчиман, Пэппи.

Пэппи индамай бош ирғади. Бундай ҳолларда тўланадиган пул учун у ҳар доим хизматга шай эди.

— Биринчиси — менга бир шиша виски олиб кел, — деди Томас. — Иккинчиси — тўшпонача топиб бер. Учунчиси — Шульц билан улан-да, менинг номимдан сўра: вазият ўша-ўша қалтисми? Биратўла шуни ҳам билгинки,

унингча мен ўғлим билан кўриша оламанми, йўқми. Тўртинчиси – менга бир қиз тўғрила. Ҳаммасини қандай айтган бўлсам, шу тартибда адо эт.

– Юз доллар, – лўнда қилиб деди Пэппи.

Томас ҳамёнини олди-да, Пэппига эллик долларликдан иккитасини тутқазди. Кейин ҳамённи унга узатди.

– Сейфга солиб қўй. – Ичиб олгач ва нотаниш қиз унинг чўнтақларини титкилаганда унинг денгизда ишлаб тошган бор пули чўнтагида ётишини истамасди.

Пэппи ҳамённи олди-да, чиқиб кетди. У талаб этилган вақтдагина оғиз очар эди ва унинг гум-сумлиги ўзини бутунлай оқлай оларди. Унинг бармоқларида иккита олмос узук чарақлар, оёғига эса тимсоҳ тери туфли кийиб олганди. Томас унинг ортидан эшикни ёпди, яна ётди ва то Пэппи бир шиша виски, уч банка пиво, инглиз бутербродли ликобча ва русум рақами ўйиб ёзилган “смитвессоп” инглиз ҳарбий тўппончаси билан қайтиб келмагунча ўрнидан турмади.

– Тасодифан қўлимга тушиб қолувди-да, – деди у тўппончани Томасга бераётиб. Пэппининг қўлига жуда кўп нарса шунақа “тасодифан” тушиб қолар эди. – Фақат уни меҳмонхонада ишга сола кўрма...

Пэппи яна эшикни тақиллатганда шиша яримлаб қолганди.

– Мен Шульц билан гаплашдим, – деди Пэппи. – Вазият ҳали чатоқ экан ва сен иложи борича бу ердан тезроқ қорангни ўчираркансан.

– Узоқдан бўлса ҳам ўғлимга бирров кўз сола оламанми, йўқми, айтмадингми?

– Маслаҳат бермади, – деди Пэппи. – Бу гал ҳожати йўқ, деди.

– Маслаҳат бермади, – такрорлади Томас. – Эҳ, қария Шульц. Тўғри-да, ахир бу унинг боласи бўлмаса. Мен ҳақимда ҳар хил миш-мишлар юрмаяптими?

– Меҳмонхонага ҳозиргина “Эльга Андерсон”дан бир юнон машинада кириб келди. Сергап одам экан. Сенинг қандайдир Фальконетти деган одамни қандай ўлдирганингни ҳикоя қиларди. У сенинг собиқ боксчи эканингни биларкан. То сени бир кемага ишга жойлаб қўймагунимча хонадан ташқарига бош суқма.

– Ҳеч қасққа бориш ниятим ҳам йўқ. Мен сўраган қизалоқ қани?

– Бир соатдан кейин бўлади.

Томас бугун ҳафта давомида хонадан чиқмади. Бу вақт ичида Пэппи олти шиша виски келтирди. Қизларни Томас бошқа буюрмади. Суюқоёқлар унинг кўнглига урганди. Машқ учун тўппончани гоҳ ўқлар, гоҳ ўқдонни бўшатарди. Фальконеттининг башарасини эсламасликка тиришарди. Худди маҳбусдай, кун бўйи хонанинг у бурчагидан бу бурчагига бориб-келарди. Унда Дуайер бериб турган денгизчилик бўйича бир қўлланма бор эди, у шу китобни ўзини зўрлаб кунига икки соатдан ўқирди. Унга оқсочнинг кўзи тушиб қолмаслиги учун у каравотга жойни ўзи солиб, хонани ўзи йиғиштирарди. У Пэппига кунига ўн доллардан тўларди – барча харажатлар шу сумма ичига кирарди, спиртли ичимликдан ташқари, албатта. Унинг қўр-қутги баракаси эса тобора учиб бормоқда эди. У Пэппига қараб бўқирар, шу пайтгача бирон кемага ишга жойламадинг деб бўралаб сўқарди, бироқ Пэппи елка қисар ва ҳозир мавсум эмас, сабр қилишга тўғри келади, дер эди, холос. Сабр қилиш керак деб гапириш Пэппига осон, албатта, ўзи эркин қуш, хоҳлаган томонига қараб учаверади.

Пэппи соат учда унинг эшигини тақиллатди. Бу унинг ташрифлари учун жоиз бўлмаган вақт эди. Одатда у кунда бор-йўғи уч марта кирарди: нонушта, тушлик ва кечлик олиб келарди.

– Ҳозиргина аканг шу ерда бўлганди, – хабар қилди Пэппи.

– Сен унга нима дединг?

– Сени топишим қийин бўлмаса керак, дедим. У ярим соатдан кейин қайтиб келади. Сен уни кўрмоқчимсан?

Томас бирпас ўйлаб турди, кейин деди:

– Нега кўрмас эканман? Агар бу ўша қанжиқваччага ёқар экан, марҳамат.

Пэппи бош ирғади:

– У келганида, олдинга олиб келаман.

Ярим соат ярим йилдай чўзилди.

Эшик тақиллади, аммо тақиллатган Пэппи эмаслиги аниқ эди.

– Ким? – шивирлади Томас.

– Бу мен, Рудиман.

Томас эшикни очди. Хонага Рудольф кирди ва Томас акасига қўл беришдан олдин яна эшикни қулфлаб қўйди. У акасига ўтиринг демади. Рудольф эгнига яхшилаб дазмолланган йўл-йўл костюм кийиб олганди – шу кунларда ҳаво бир оз илиганди. Ҳойнаҳой, кирхонадан ҳар гал унга бир қулочлик ҳисоб varaги келса керак, деб ўйлади Томас.

Рудольф зўраки жилмайиб қўйди.

– Пастдаги одам сен ҳақингда сўрасам ўзини ғалати тутди-я.

– У нима қилишини ўзи билади, – қуруққина жавоб берди Томас.

– Мен бу ерга икки ҳафта олдин келиб-кетгандим.

– Биламан.

– Менга қўнғироқ қилмаганмидинг?

– Йўқ.

Рудольф хонага қизиқсиниб кўз югуртириб чиқди. Унинг чехрасида ғалати ифода акс этарди: у кўзларига ишонмаётганлиги кўриниб турарди.

– Англашимча, сен кимдандир яшириниб юрганмишсан?

– Газеталарда ёзишган бу саволга изоҳ беришдан бош тортаман.

– Сенга ёрдамим керак эмасми?

– Йўқ. – Акасига у нима ҳам дей оларди? Бор, Фальконетти деган одамни топ, йигирма олти даража йигирма тўрт дақиқа узунликдан, ўттиз саккиз даража бир дақиқа кенликдан, ўн минг фут чуқурликдан қидир десинми? Бор, машинасининг юкхонасида қирқма милтиқ яшириб қўйилган лас-вегаслик каллакесарга айт, Томас Генри Куйэлсни дўшпослаганидан афсусланаётми, бошқа бундай қилмас экан, десинми?

– Сени кўрганимдан хурсандман, Том, ҳолбуки фақат сени кўргани учунига келмаган бўлсам ҳам.

– Мен буни дарҳол тушундим.

– Ойим ўлаяпти. У сени кўрмоқчи.

– Нима деган “ўлаяпти”? Бугун ўладими? Бир ҳафтадан кейинми? Ё икки йилдан кейинми?

– Бу ҳар дақиқада рўй бериши мумкин. У иккита инфарктни ўтказган.

– Э худо! – Онасининг ўлиши мумкинлигини Том ҳеч хаёлига келтирмаганди. Сумкасида ҳатто унга деб олиб қўйган совғаси ётибди – Каннда сотиб олган шарф. Шарфда Ўрта денгизнинг қадимги харитаси тасвирланган. Уч рангда. Совға олиб бораётган одамлар ўлмайдилар.

– Гоҳ-гоҳ ойим билан кўришиб турганингни биламан, – давом этди Рудольф. – Бир неча марта хат ҳам ёзибсан. Биласанми, у жуда художўй бўлиб қолган, ўлими олдидан ҳамма билан ярашиб олмоқчи. У, Гретхен ҳам келсин, деяпти.

– Мен билан нимани ҳам ярашарди, – деди Томас. – Унинг арпасини хом ўрибманми. Унинг менга на иссиғи, на совуғи. Мен унинг бошига кўп қулфатлар солдим. Меҳрибон отажонимиздан эса...

– Хуллас, мен билан боришни истайсанми? Машинам меҳмонхона олдида турибди.

Томас “ҳа” дегандек бош ирғади.

– Энг зарур нарсаларингни солиб, сумкангни олиб ол, – деди Рудольф.

– Бунинг неча кун давом этишини ҳеч ким билмайди ва...

– Ўн дақиқа вақтингни бера оласанми? – унинг сўзини бўлди Томас. – Кейин, мени эшик тагида кутма. Шу атрофда айланиб юра тур. Ўн дақиқадан кейин Тўртинчи авенюга чиқиб кел ва шимолга қараб юр. Тротуар четидан мен шу йўналишда бораётган бўламан. Агар мени кўрмасанг, икки маҳалла орта юр, кейин яна Тўртинчи авеню бўйлаб ҳайда. Ўнг томондаги эшикнинг очкичилигини текшириб кўр. Секин юришга ҳаракат қил. Машинанг қанақа?

– Олтмишинчи йиллардаги яшил “Шевроле”.

Томас эшикни очди.

— Меҳмонхонада ҳеч ким билан гаплашма.

Эшикни ёпиб, Томас сумкасига устара ва тиш чўткасини солди. Унинг чемодани йўқ эди, шу боис Пэппи виски келтирган қоғоз халтани олди ва унга иккита кўйлаги, қандайдир ич кийимлар, пайпоқ, юпқа папирос қоғозига ўралган шарфни тикди. Асабларини тинчлантириш учун яна бир қултум отди. Ўйлаб туриб қолган ярим шишани бошқа қоғоз халтага солди: йўлда асқотиши мумкин. Кейин галстугини тақди-да, Марселда сотиб олган кўк костюмини кийди. Ойнинг ўлаётган бўлгандан кейин шунга яраша кийиниб олишинг керак-да. У тумбочкадан “смитвессон”ни олди, ўқдонини текшириб кўрди, тўшпончани пиджаги остидан камарга суқди-да эшикни очди. Бошини чиқариб, йўлакка кўз солди, у ерда зоғ учмасди. Хонадан чиқди, уни ёпди ва калитни чўнтагига солди.

Кўчада қуёш кўзни қамаштириб, киприкларини пирпиратди. У тез юриб борарди, бироқ ўзини кимдандир яширинишга уринаётгандек қилиб кўрсатмасликка тиришарди.

У Тўртинчи авеню бўйлаб бир ярим маҳалла ўтган ҳам эдики, орқадан “Шевроле” етиб келди. Атрофга тезгина кўз югуртириб, у машина ичига отилди.

Улар шаҳар ташқарисига чиқишлари ҳамон унинг кайфияти кўтарилди ва сафардан маза қила бошлади. Салқин шабада эсар, ойнадан майсали далалар кўзга ташланарди. У қоғоз халтадан шишани олди-да, Рудольфга манзират қилди, бироқ у “йўқ” дегандай бошини чайқади. Улар кам гаплашишарди. Рудольф опасининг иккинчи марта турмуш қурганини, иккинчи эри яқинда автомобил ҳалокатида нобуд бўлганини гапирди. Ўзи ҳам уйланганини айтди. Жордахларни гўр тузатади, ўйлади Томас.

Улар соатига етмиш миль тезликда кетиб борар экан, бирдан орқадан сирена увиллаб қолди.

— Жин урсин, — сўкинди Рудольф, машинани йўл чеккасида тўхтатар экан.

Уларнинг олдига полициячи яқинланди.

— Салом, сэр, — деди у. Рудольф полициячиларга, албатта, “Салом, сэр” деб жавоб қайтарадиган кишилар тоифасидан эди.

— Ҳайдовчилик ҳужжатингизни кўрсатинг, илтимос, — деди полициячи, бироқ ҳужжатни текширишдан олдин у олдинги ўриндиқда Рудольф ва Томас ўртасида ётган шишага тикилиб қараб қўйди. — Сиз элликлдан ошириш мумкин бўлмаган зонада етмиш тезлигида кетаётувдингиз, — деди у, Томаснинг қизил, шамолда қотган юзига, пачоқ бурнига ва кўк марселча костюмига совуқ разм соларкан.

— Начора, ҳақсиз, — деди Рудольф.

— Сизлар, йигитлар, ичгансиз, — бу савол эмас, ҳукмдек садо берди.

— Мен бир томчи ҳам ичмаганман, — деди Рудольф. — Машинани эса мен ҳайдаб кетаяпман.

— У ким? — Полициячи ҳужжатни қисмлаб олган қўли билан Томасни кўрсатди.

— Укам, — жавоб берди Рудольф.

— Биронта ҳужжатингиз борми? — қатъий ва шубҳали оҳангда сўради полициячи Томасдан. Томас чўнтагидан паспортини чиқарди. Полициячи худди портлаб кетадигандек паспортни авайлаб очди.

— Нима учун паспортни ёнингизда олиб юрибсиз?

— Мен денгизчман.

Полициячи Рудольфга ҳужжатини қайтиб берди, Томаснинг паспортини эса чўнтагига суқди.

— Бу ҳозирча менда туради. Мана бунга ҳам оламан, — у шишага ишора қилди, Рудольф шишани олиб унга берди. — Энди эса машинани бурун-да, ортимдан юринг.

– Менга қаранг, – деди Рудольф, – балки тезликни оширганлик учун жарима солиб, бизни қўйиб юборарсиз? Биз зарур иш билан...

– Сизга айтдим: машинани буринг-да, ортимдан юринг, – унинг сўзини бўлди зобит ва ўз машинаси томон одимлаб кетди. У ердаги машинада иккинчи полициячи ўтирарди.

Улар орқага қайрилишга мажбур бўлишди. Полиция маҳкамасигача беш милядан кўпроқ экан. Рудольфга билдирмай тўшпончани олди-да, ўриндиқ остига беркитди. Агар полициячилар машинани тинтув қилишса, олти ойдан бир йилгача муҳлат берилиши тайин эди. Сотиб олинган қуролни ноқонуний яшириш.

Уларни тутган полициячи маҳкамада сержантга улар тезликни оширишганини, бундан ташқари бошқа қонунбузарликда ҳам айбдорликлари – машинада бир оз ичилган шиша топилганини маълум қилди ва экспертизадан ўтказиш зарурлигини айтди. Рудольф сержантга яхши таассурот пайдо қилди, у билан қарийб юзаки гаплашди, бироқ барибир иккаласини ҳам пробиркага нафас пуфлашларини сўради, Томасни эса текширишга пешоб топширишга мажбур қилди.

Ниҳоят, улар полиция маҳкамасида вискини қолдириб, тезликни оширганлиги учун жарима тўлашга тилхат олиб, у ердан чиқишди. Сержант улардан биронтаси маст эмас эди, деган хулосага келди, бироқ уларни тутган полициячи паспортни қайтаришдан олдин уни узоқ ва синчковлаб текширди. Томас бундан хушёр тортди – кўплаб полициячилар мафия билан алоқадор бўлишади. Унда кўлингдан бир нарса келиб бўпти.

– Мени ўзинг билан бирга олишинг керакмаслигини тушунишинг керак эди, – деди Томас, улар маҳкамадан узоқлашгач. – Мени биргина нафас олиб юрганим учун ҳам ҳибсга олишлари мумкин.

– Парво қилма, – деди қисқагина Рудольф ва газни босди.

Касалхонага улар соат ўнларда етиб келишди.

Кираверишда Рудольф ҳамширани тўхтатди-да, унинг қулоғига бир нималар деди.

– Раҳмат, – деди Рудольф ҳамширага қандайдир ғалати, ёт овоз билан, сўнг Томаснинг олдига келди:

– Ойимиз бир соат олдин ўлган экан.

II

– Унинг охирги сўзлари, – деб ҳикоя қиларди Гретхен, – “Отанга айт, у қаерда бўлмасин, мен уни кечирдим”, бўлди. Кейин у бир хушидан кетди-ю, шундан ўзига келмади.

– У бу тўғрида олдин ҳам гапирган эди, – деди Томас. – У мендан отамизни Европада қидириб кўришни илтимос қилган эди.

Кун кеч бўлиб қолган эди, улар учови сўнги йилларда онаси Рудольф билан бирга турган хонада ўтиришарди. Билли юқориги хонада ухларди. Марта эса ошхонада ўтириб, кунда-кунда қонини ичадиган кампирнинг ўлимига аза туғиб, йиғларди. Билли бувисини сўнги марта кўриб қолиш учун Уитбига олиб боринглар деб худонинг зорини қилди. Ўлимни кўриб, дийдаси қотади дея Гретхен уни ўзи билан олиб олган эди. Мэрини сўнги марта кислород чодрасига қўйишларидан олдин у қизини кечирган эди.

Дафн борасида Рудольф барча зарурий фармойишларни берди...

III

Дафн маросимида Тедди Бойлан келди. Умуман жуда кўп одам келди. Уитби ва Порт-Филип газеталари Рудольф Жордахдай машҳур одамнинг онаси ўлимини муҳим воқеа деб ҳисоблади ва кўринарли жойларда таъзияномаларини эълон қилди.

Бечора онажоним, ўйлади Рудольф одамга тўлиб-тошган черковга кўз югуртирар экан, агар руҳи тепада айланиб юрган бўлса, уни хотирлагани қанча одам келганини кўриб тургандир.

Қабристондаги дарахт шоҳларида ёз ҳавосидан севинчга тўлиб қушлар чаҳ-чаҳ қиларди. Бриж бўйича Мэрининг дутоналари йиғиси остида тобутни қабрга туширганларида Рудольф, Томас ва Гретхен ёнма-ён туришарди. Гретхен Биллини қўлидан ушлаб олганди.

Улар қора лимузинлар томон боришаётганда Бойлан уларни қувиб етди.

– Хиралигим учун кечирасиз, – деди у, – лекин сизларга ҳамдирлик билдирмоқчиман. Ҳали онажонимиз жуда ёш эди...

Рудольф бир лаҳза тараддулланди. Онаси унга қартайиб қолгандай бўлиб кўринарди, ўзи тутаб бўлганди ҳам. У ўттиз ёшидаёқ кампир бўлиб қолганди, ўлишни эса ундан олдинроқ бошлаганди. Унинг бор-йўғи эллик олтига кирганини у энди билди, Бойлан билан битта ёшда экан-ку. Бойланнинг “жуда ёш эди” дейиши бежиз эмас экан-да.

– Раҳмат, Бойлан, – миннатдорчилик билдирди у ва Бойланнинг қўлини сиқиб қўйди. Кўринишига қараганда Бойлан ҳали-вери ўладиган эмасди. Сочининг ранги олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай, юзи қип-қизил, силлиқ, гавдасини тик тутиб юради, туфлиси ялгиратиб чўтқаланган.

– Ишлар қалай, Гретхен? – сўради у.

– Жуда яхши, Тедди, раҳмат, – жавоб берди у.

– Янглишмасам, мана бу ўғлинг бўлса керак. – Бойлан чимирилиб турган Биллига қараб жилмайди.

– Билли, бу мистер Бойлан, – деди Гретхен, – бизнинг эски танишимиз.

– Сен билан танишганимдан хурсандман, Билли. – Бойлан боланинг қўлини сиқиб қўйди. – Кейинги сафар қувноқроқ ҳолатларда кўришармиз деган умиддаман.

Билли ҳеч нарса деб жавоб бермади. Томас кўзининг қири билан Бойланни кузатар эди. Рудольфнинг назарида Томас қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди. Эҳтимол, Бойланнинг кўрғонидаги уйида қип-яланғоч юргани ва юқорида тўшакда ётган Гретхенга олиб чиқиш учун стаканга виски қуйгани Томаснинг эсига тушиб кетгандир. Қабристонда одамларнинг эсига нималар тушмайди.

– Укам, – деб танишгирди Рудольф Томасни.

– Э-ҳа, – Бойлан Томасга бир қараб қўйди, лекин унга қўлини узатмади ва яна Рудольфга ўтирилди: – Агар вақтинг бўлса, Руди, кўнғироқ қил. Бирга кечлик қилишимиз мумкин. Бу касбни танлаб, тўғри қилганингни тан олишим керак. Агар вақти бўлса, Гретхенни ҳам бирга олиб кел.

– Мен Калифорнияга кетаяпман, – деди Гретхен.

– Қандай ачинарли. Майли, мен сизларни ортиқ ушламайман. – У билинар-билимас таъзим қилиб, машинаси томон йўналди. Ўзини асраб-авайлаган, силлиққина бу одам ҳатто қора костюмда ҳам мўъжазгина чекка шаҳар аҳолисининг мунгли дафн маросимида отнинг қашқаси эди.

Рудольф ва Бойланнинг бир-бирига нечоғли ўхшашлигини бирдан анлаган Гретхен ҳайрон қолди – ташқи кўринишдан ё феъл-атворидан эмас, албатта, балки гапириш йўсини, қўл ҳаракатлари, кийиниш тарзи, юриши билан. Бу одамдан миннатдор бўлиши кераклигини Рудольф тушунадими, йўқми, агар бу ҳақда у эслатса, укасига ёқадими, йўқми, Гретхен шуни билгиси келарди.

Уйга келпач, барчалари ичиш зарур деган қарорга келишди. Ранги оқарган ва кўзлари киртайиб қолган Билли боши оғриганидан шикоят қилиб тепага чиқиб кетди. Пик-пик йиғлашда давом этаётган Марта егулик у-бу тайёрлагани ошхонага кириб кетди.

Рудольф ва Гретхен мартини, Томасга эса музли виски қўйди. Томас елкаси тор пиджагини эгнидан олди, ёқасини ечди ва сал олдинга энгашиб ва кўлларини тиззалари орасидан осилтириб қаттиқ ёғоч курсига чўкди. Қаерда ва нимада ўтирмасин, деб ўйлади Рудольф, вискили стаканни узата туриб, ҳар доим гўё ринг бурчагидаги курсичада ўтирганга ўхшайди.

- Уйни нима қилмоқчисан? – сўради Гретхен Рудольфдан.
Рудольф елкасини қисди.
- Ўзига қолса керак. Барибир Уитбида тез-тез бўлишимга тўғри келади. Тўғри, бир ўзимга уй катталик қилади... Балки сиз бу ерга кўчиб келарсиз? Гретхен йўқ дегандай бошини чайқади. Адвокатлар билан баҳсларнинг адоғи кўринмасди.
- Мен Калифорнияга михланиб қолганман.
– Сен-чи? – сўради Рудольф Томасдан.
– Мен? – ҳайрон бўлди у. – Менга бу ерда пишириб қўйибдими?
– Сен ўзингга иш топишинг керак. – Рудольф атайлаб “Сени ишга жойлайман”, демади. – Бу уй сен Нью-Йоркда қўнган меҳмонхонангдан кўра яхшироқ эканини инкор этмасанг керак?
- Йўқ, мен бу ерда қолмоқчи эмасман. Умуман, бу ер менга тўғри келмайди. Одамлар бу ерда менга ҳайвонот боғидаги маймундек қарашади.
- Ошириб юбординг, – деди Рудольф.
– Ўртоқжонинг Бойлан менга қўлини беришни ҳам истамади. Сенга қабристонда қўлини бермаган одамдан нима кутиш мумкин?
– Ҳа, энди у бошқа жой-да.
– Тўғри айтгасан. – Том кулди. Кулги қаттиқ эмасди, аммо ундан хонадагилар нимагадир ваҳимага тушди.
– Нега куласан? – сўради Рудольф, Гретхен бўлса Томасга гина аралаш қараб қўйди.
– Кейинги сафар уни кўрганингда, айтиб қўй, қўлимни қисмай у тўғри қилди.
– Нега бундай деяпсан, Том?
– Сўра, Европадаги Галаба куни эсидамикин, унинг қўрғонида хочни ёқишган, кейин ёнғин бўлган ўша оқшом эсидан чиқмаганмикин?
– Айтмоқчисанки... буни сен қилганмидинг? – кескин оҳангда сўради Рудольф.
– Мен ва менинг битта ўртоғим.
– Нега бундай қилгандинг? – сўради Гретхен.
– Болаларча шўхлик. Ахир биз эндигина галаба қилгандик-да.
– Нега энди келиб-келиб уни танладинг?
Томас биригас жим турди, сўнг Гретхенга ўгирилиб жавоб берди:
– Ўша пайтда у мен яхши билган бир қиз билан дон олишиб юрарди. Бу эса менга ёқмасди. Бу қизнинг отини айтайми?
– Бунга ҳожат йўқ, – хотиржам жавоб берди Гретхен.
– Ўртоғинг ким эди? – сўради Рудольф.
– Нима фарқи бор?
– Унинг оти Клод эди. Фамилияси ҳозир эсимда йўқ. Сен у билан шаҳарда кўпинча дайдиб юрар эдинг. Шунақамиди, йўқми?
Томас жилмайди, аммо жавоб бермади.
– Шундан кўп ўтмай у қаёққадир ғойиб бўлганди, – деди Рудольф. – Энди эсимга тушаяпти.
– Ҳа, ғойиб бўлганди, орқасидан мен ҳам ғойиб бўлгандим. Бу ҳам эсингдадир?
– Демак, буни сизлар қилганингизни кимдир билиб қолган экан-да?
– Ҳа, кимдир билиб қолган, – кинояли бош ирғади Томас.
– Камоққа тушиб қолмаганингга шукур қилсанг-чи, – деди Гретхен.
– Мени шаҳардан бадарға қилганда отам худди шунга ишора қилганди. Ҳа, дафнчалик ҳеч нарса одамларга ўтмишдаги эзу нарсаларни эслатмайди.
– Том, сен энди ундай бўлмасанг керак, шундайми? – деди Гретхен.
Томас унга яқин борди, таъзим қилди ва пешонасидан оҳиста ўпди.
– Ундай бўлмасам керак. – У қаддини ростлади ва давом этди: – Мен тепага чиқдим, қарай-чи, Билли қандай экан? Яхши бола у. Ёнида одам бўлса ўзини енгил сезса, эҳтимол.

Рудольф ўзи ва Гретхенга яна картини қуйди. У нимадир билан машфуллигидан хурсанд эди.

Укасига ўхшаган одам билан мураса қилиш қийин. Ҳатто Томас чиқиб кетганига қарамай хонада оғир кескинлик ҳукм сурарди.

– Э худойим, – жимликни бузди Гретхен. – Наҳотки, ҳаммамизнинг феъл-хўйимиз бир хил бўлса?

– Орамизда у бўлмаса оила бўлмайдиган тасқара ким? Ким? Сизми, менми, уми?

– Бизлар балойи азим эдик. Руди, сен ҳам, мен ҳам.

Рудольф елка учуриб қўйди.

– Ойимиз балойи азим эди. Отамиз балойи азим эди. Улар нега шунақа бўлишганини сиз биласиз ёки ҳеч бўлмаганда илгари ўйлагансиз. Хўп, биласиз, аммо бу бир нарсани ўзгартирдим? Мен балойи азим бўлмасликка тиришяпман.

– Сени омадинг кутқаради, – деди Гретхен.

– Мен кўп ишлардим, – жўшқинлик билан деди Рудольф.

– Колин ҳам. Лекин сен Колин эмассан, сен ҳеч қачон ўзингни дарахтга бориб урмайсан.

– Унда ҳали ҳам тирик юрганим учун мени кечиринг. – Унинг овозидан хафа бўлганлиги сезилиб турарди.

– Илтимос, гапимни ногўғри тушунма. Оиламизда ҳеч қачон ўзини дарахтга олиб бориб урмайдиган одам борлигидан хурсандман. Бу одам Том эмас. Албатта, мен ҳам эмасман. Мен, эҳтимол, ҳаммадан ёмони бўлсам керак. Бугун оиламизнинг ҳаётини бир ўзим ҳал қилдим. Агар шанба куни Порт-Филип яқинидаги тош йўллардан бирида пайдо бўлиб қолмаганимда, барчамизнинг ҳаётимиз бутунлай бошқача бўлар эди. Сен буни билармидинг?

– Нимани назарда тутаёпсиз?

– Тедди Бойланни-да, – деди Гретхен гўё буни айтмаса ҳам ҳамма биладигандек. – У ўшанда мени илаштириб кетганди, мен ҳозирги менга айландим, асосан у туфайли. Мен бирга ётган эркакларнинг ҳаммаси у туфайли тўшагимга кириб келган. Нью-Йоркка мен у туфайли қочиб кетгандим. Тедди Бойлан туфайли мен Вилли Эбботни учратдим, у Тедди Бойланга ўхшаганлиги учун ҳам охири ёмон кўриб қолгандим. Мен Колинни севиб қолгандим, чунки у Тедди Бойланнинг бутунлай тескариси эди. Барча ақлли ёзилган деб ҳисоблайдиган газабнок мақолаларим Америкага қарши исён эди, чунки Тедди Бойланга ўхшаганларни дунёга келтирган ва уларга енгил ҳаёт ато этган шу Америка эди.

– Жуда шу миянғизга ўрнашиб қолибди-да... Оила ҳаёти! Балки лўлига бориб, ўзингизга бир ром очдирсангиз бўлармиди, куф-суф қилдириб, бўйнингизга тумор осиб олсангиз, тинчирмидингиз.

– Ҳеч қандай лўли-пўлига боришим шарт эмас. Агар мен Тедди Бойлан билан танишмаганимда ва у билан ётмаганимда, сенингча, Томас тепаликдаги хочни ёқмаган бўлармиди? Агар ёруғ оламда Тедди Бойлан бўлмаганда уни жиноятчига чиқариб, бадарға қилишмасмиди? Сенингча, агар у Порт-Филипда қолиб, уйда яшаганда, у ҳозиргидек бўлмаган бўлармиди?

– Балки бўлмас эдим, – иқрор бўлди Рудольф. – Аммо унда биронта бошқа воқеа рўй берармиди.

– Барибир бўладиган нарса бўлмай қолмади. Унинг опаси билан ётган Тедди Бойлан бўлган эди. Сенга келсак...

– Ўзим ҳақимда ҳаммасини билман, – унинг гагини бўлди Рудольф.

– Шунақами? Агар Тедди Бойлан пул қарз бериб турмаганида коллежни тугатардим деб ўйлайсанми? Агар у бўлмаганда ҳозиргидақа кийинармидинг? Муваффақиятларга эришган, энг қисқа йўл билан юксак чўққиларга чиқиш учун бош қотирган бўлармидинг?

Гретхен иккинчи картинини ичиб тугатди.

– Бўпти, – деди Рудольф. – Мен унинг шарафига ҳайкал қўяман.

– Ҳар қалай сен шундай қилсанг ҳам бўлади. Хотинининг пулларига бундай қилиш сен учун чўт эканми.

– Энди бу белдан куйига зарба бўлди, – жаҳли чиқиб деди Рудольф. – Ахир ўзингиз биласиз-ку, мен ҳеч нарсадан беҳабар бўлсам.

– Ана шу ҳақда гапирган эдим-да. Сенинг азалий омадинг сенинг жордахларча таъвиянгни бошқача нарсага айлангириб юборди.

– Сиз ўзингизнинг жордахларча таъвиянғиз-чи, у нима бўлди?

Гретхен бирдан ўзгарди: овози кескинлигини йўқотди, юзи ғамгин, юмшоқ ва маъсум тус олди.

– Колин билан бўлганида балои азим эмасдим, – деди у. – Энди мен иккинчи Колинимни ҳеч қачон тополмайман.

Рудольф меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлаб қўйди – унинг газабидан асар ҳам қолмади, опасини ич-ичидан ғам кемираётганини чуқур ҳис этди.

– Агар тонаман десам, гапимга ишонармидинг?

– Ишонмайман.

– Бундан кейин қандай яшамоқчисиз? Уйда ўтириб, бир умр мотам тугасизми?

– Йўқ.

– Бўлмаса нима қилмоқчисиз?

– Ўқишга кетаман.

– Ўқишга? – ҳайрон бўлиб қайта сўради Рудольф. – Шу ёшингизда-я?

– Калифорния институтининг кечки курсларига кираман, ўша ерда, Лос-Анжелесда, ўшанда уйда ўтириб, Биллига қарай оламан. Мен у ерга кирдим ҳам, гаплашдим ҳам. Мени қабул қилишади.

– Нимага ўқийсиз?

– Биллининг синфида бир бола бор. Унинг отаси психиатр. Бу фикрни ўша одам айтди. Ҳафтасига бир неча марта у номутахассис психоаналитиклари бўлган клиникада ўриндош бўлиб ишлайди. Унда врачлик дипломи йўқ, лекин улар психоаналитика бўйича курсни тинглашган, имтиҳон топширишган ва психиатриянинг унча чуқур бўлмаган олимларини талаб этувчи ҳоллар учун даволаш ҳуқуқига эгалар...

– Қисқача айтганда, – сабри чидамай уни бўлди укаси, – университетни битиргандан кейин сизга берадиган бир парча қоғоз билан қуролиниб, сиз ёлғиз ўзингиз олам-жаҳон муаммоларни ҳал қилмоқчисиз, шундайми?

– Мен ҳеч бўлмаганда битта ёки эҳтимол, иккита, балки юзта муаммони ҳал қиларман, – деди Гретхен. – Шунда ҳам фақат ўзимнинг муаммомни ҳал қиламан. Мен банд бўламан ва кимгадир фойдам тегиб туради.

“Алконгвин” меҳмонхонасига яқинлашганда соат кечки саккиз бўлиб қолганди. Гретхен ва Билли шу ерга қўнганди, чунки Рудольфни квартирасида Джин кутиб турар ва у ерда фақат биргина ётоқхона бор эди.

Томас Биллининг ортидан машинадан чиқди-да, болани елкасидан кучди.

– Менинг ҳам ўғлим бор, Билли, – деди у. – Сендан анча кичик. Агар у каттаргач, озгина бўлса ҳам сенга ўхшаса, бошим кўкка етарди.

Сўнги уч кун ичида бола биринчи бор жилмайди.

– Том, сен билан энди қачон кўришамиз? – сўради Гретхен.

– Кўришамиз, – жавоб берди у. – Сени топишни биламан. Ўзим қўнғироқ қиламан.

Гретхен ва Билли меҳмонхонага кирди, ҳаммол унинг икки чемоданини қўлга олди.

– Бу ёғига таксида кетаман, Руди, – деди Томас. – Сен уйга хотинингнинг олдига шошаётган бўлсанг керак.

– Бирон нарса ичсак бўлармиди, – деди Руди. – Юр, барга кирайлик...

– Раҳмат, вақтим йўқ, – рад этди Том. Акасининг елкаси оша у Олтинчи авенюни тўлдириб қатнаётган машиналарга кўз солди.

– Том, мен сен билан гаплашиб олишим керак, – оёғини тиради Руди.
– Менимча, ҳамма нарса тўғрисида гаплашиб олдик, шекилли. Тағин айтмаган ниманг қолди?

– Ие? Шундай деб ўйлайсанми? – ғазаб билан деди Руди. – Агар ҳозир бисотингда олтмиш минг доллар пулинг бор десам-чи? Балки, хўп дерсан?

– Аскиявозсан, Руди, – мийиғида кулди Томас.

– Аския қилаётганим йўқ. Барга кирайлик.

Томас унинг изидан кетди.

– Хўш, қулогим сенда, – деди Том, официант уларга виски олиб келиб бергач.

– Ўшанда сен менга берган бадбахт беш минг доллар эсингдами? – сўради Рудольф.

– Ҳалиги лаънати пулни айтаяпсанми? Албатта, эсимда.

– Ўшанда сен буни нимага ишлатсанг ишлатавер, дегандинг. Ҳатто айтган сўзларинг эсимда турибди: “Ҳожатхонага ташлайсанми, аёлларга сарфлайсанми, гарибларга худойи қиласанми...”

– Ҳа, бу гаплар мендан чиққанга ўхшаяпти, – Томас яна мийиғида кулди.

– Гап бундай, мен уларни компания акцияларига киритиб қўйган эдим. Сенинг номингта. Энди сенинг байинг тахминан олтмиш минг долларга яқин бўлиб қолган.

Томас бир кўтариб вискини ютди, қошларини чимирди ва кўзини артди. Рудольф сўзида давом этди:

– Кейинги икки йил ичида сени топишга тинмай уриндим, лекин телефон станциясидан менга телефонинг узиб қўйилганини айтишди, хатлар эса “адресат кетган” тамғаси билан қайтиб келаверди. Ҳали касалхонага тушмаган ойим эса сен билан хат олишиб турганини менга айтмаганди. Мен газеталарда спорт бўлимларини кузатардим, бироқ сен ҳақингда бир оғиз сўз бўлмасди – ерга кирдингми, кўкка чиқдингми, йўқсан.

– Мен гарбий шпталарнинг сайловчилари ҳузурида чиқар эдим, – деди Томас кўзларини очар экан. Ҳамма нарса тушида бўлаётгандек эди.

– Бир ҳисобдан сени тополмаганимдан хурсанд бўлдим, – давом этди Рудольф. – Акцияларимиз нархи кўтарилишини билардим, сен чидолмасдан уларни эрта сотиб юборишингни истамасдим. Сирасини айтганда эса ҳозир ҳам сен уларни сотмаслигинг керак деб ҳисоблайман.

– Яъни, агар эртага борсам ва менинг акцияларим бор, шуларни сотмоқчиман десам, улар учун қўлимга олтмиш минг долларни нақд беришади демоқчимсан?

– Ҳа, лекин бундай қилмаслигингни маслаҳат бераман.

– Руди, сен ажойиб йигитсан, гап йўқ, зўрсан, балки шунча йиллар ичида сен ҳақингда ёмон ўйлаб, нотўғри қилгандирман, аммо ҳозир ҳеч кимнинг маслаҳатига қулоқ солмоқчи эмасман. Сендан менга керак бўлган бор-йўқ нарса – бу ўша олтмиш минг долларни “ма” деб кафтимга қўйишга мунтазир турган одамнинг манзили.

Рудольф баҳслашиш бефойдалигини англади. У битта варақчага Жонни Хитнинг идораси манзилини ёзди-да, Томасга тутди.

– Эртага ўша ёққа бор, – деди Рудольф. – Мен Хитга қўнғироқ қиламан, у сени кутади. Фақат, илтимос, Том, ўзингни оқилона тут.

– Мендан ташвиш қилма, Руди. Бугундан мен шунақанги оқил бўламанки, мени танийёмай қоласан.

Томас Рудольфга ва ўзига виски буюрди. Официантни чақириб учун у қўлини кўтарган эди, пиджагининг олди очилиб кетди ва Рудининг кўзи камарга қистириғлиқ тўшончага тушди. Лекин у ҳеч нима демади. У укаси учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилди, қолганига унинг кучи етмасди.

– Мени шу ерда бирпас кута тур, хўпми? Мен қўнғироқ қилишим керак.

Томас холлга чиқди, автоматни қидириб топди, аэропорт маълумотхонасига қўнғироқ қилди ва Парижга эртанги рейсларни сўради.

Сўнг Ёшлар насронийлар уюшмаси ётоқхонасига қўнғироқ қилди ва Дуайерни чақириб беришларини сўради. У узоқ келмади ва Томас энди гўшакни илмоқчи бўлганида симнинг нариги учидан овоз келди:

– Алло, ким гапираяпти?

– Бу мен, Томман. Менга қара...

– Том! – хурсанд бўлиб деди Дуайер. – Қачондан бери қўнғироғингни кутаман. Эй худо! Энди юрагимга гулгула туша бошлаган эди. Ўлиб-нетиб қолмадингмикан деб ўйлаётувдим...

– Жаҳинг яқин-орада тинадими ўзи?! – Унинг гапини бўлди Томас. – Менга қара. Эртага кечки саккизда Айдуайд аэропортидан Парижга самолёт учади. Мени олдиндан чипта олиш кассаси олдида кечки олтида кут. Нарсаларинг билан.

– Яхши, Том, тушундим.

– Асосийси, кечикма.

– Вақтида етиб бораман, бунга шубҳа қилма.

Томас гўшакни илди.

Барга қайтгач, ичкилик учун пулни ўзим тўлайман деб туриб олди, улар кўчага чиқишганида эса келиб тўхтаган таксига чиқишларидан олдин у акасининг қўлини сиқди.

– Менга қара, Том, – деди Рудольф, – кел, шу ҳафтада бирга бир тушлик қилайлик. Сени хотиним билан таништирмакчиман.

– Аъло фикр. Мен сенга жумада қўнғироқ қиламан, – жавоб берди Томас. Таксига ўтириб, у ҳайдовчига деди: – Тўртинчи авеню ва ўн саккизинчининг муюлишига ҳайда.

У орқа ўриндикда чалқанча тушиб ўтирарди, тиззасида ул-бул егуликлар солинган қоғоз халтани ушлаб олганди. Киши олтмиш минг долларга эга бўлганда, ҳамма уни барга тушлик қилишга таклиф этади. Ҳатто ўз акаси ҳам.

(Давоми бор.)

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

Александр БЛОК

Жаранглайди менинг шеърларим

* * *

Кеч кузак ва лекин осмон беғубор,
Ўрмон туймоқдадир куз осойишин.
Ивиган қирғоққа тўпланиб қатор,
Сув парилар қўйди хастаҳол бошин.

Туманлар пасайиб келади секин,
Қамишлар соясин ютиб юборар.
Уларнинг бағрига оҳиста, сокин,
Шитирлаб баргларин тўкиб юборар.

Олида, ой кезар бағри доғланиб,
Недандир безовта, недандир безор.
У кўкнинг бағрида қолган боғланиб,
Шундайин ҳолатда, доимо бедор.

Жодуланган жонсиз осойишталик,
Гўё таърифи йўқ дард андозаси.
Оламнинг юзини қоплаб совуқлик,
Қўйилиб келмоқда кўк овозаси.

* * *

Ҳаёт ўтиб борар фолбиндек қари,
Унутилган сўзлар шивири сирли.
Недандир хўрсиниб, сарсон-сарсари,
Қай хаёл бағрида умидлар нурли.

Чорраҳа, кенг дала, ҳар бир қадамда
Ястанган ўрмоннинг руҳи сезилар.
Ҳаттоки, бунда ҳам, ўзга оламда,
Ҳорғин осмон ичра армон кезинар.

Ёдимда болалик. Ҳар шом-саҳарда —
Ўйлар асирида англайман сирин.
Олие уфқ узра тик қояларда,
Кун азоб-ла тутар қирмизи, заррин...

Эй, баҳор, ўзинг айт, мен нечун хаста –
Бағримда не армон қуяётибди?
Умр қай сўзларни шивирлаб аста
Сирли фолбин янглиғ ўтаётибди.

* * *

Оҳиста черковнинг дарбозасидан,
Кирдим паришонҳол, бир ҳайрат билан.
Бир ёнда жаранглар ишқий қўшиқлар,
Бир ёнда эл машғул ибодат билан.

Наҳот шу даҳрийлик лаҳзаси ичра,
Йўллади қалбимга ҳузур огоҳсиз.
Энди мен черковнинг остонасидан,
Қадам босмоқдаман, шубҳасиз, оҳсиз.

Тунда атиргуллар барги тўкилар,
Тўкилар оҳиста, тўкилар секин.
Мен эса йиғлайман, титранар бағрим,
Ибодатим каби иримли, сокин.

* * *

Азизим, мен сокин, тинч уйда мажруҳ,
Қийналдим изгироб исканжасида.
Осойиш топмайин талвасада руҳ,
Сукунат оловин тор панжасида!

Бўрондек изғирин садоси чорлар.
Шунчалар даҳшатли осудалик бу...
Ортингда, кимнингдир нигоҳи порлар,
Нигоҳида унинг лиммо-лим оғу!

Мунис ва беозор елкаларингда,
Қанотларнинг сирли сарин шарпаси.
Бўронлар ортида ўтли нигоҳ-ла,
Бонг уриб тургандек азроил саси!

ЙИЛЛАР ЎТДИ...

Йиллар ўтди, аммо сен – ўша-ўша,
Гўзалсан, чеҳраси тиниқ ойдаин.
Фақат бир оз силлиқ сочларинг аро,
Оқ толалар қўнмиш ялтираб, майин.

Мен эса, эгиб бош, кўксимда китоб,
Қадди дароз, лекин, бир мункайган чол.
Ўйимга етолмай, бир хаёл билан,
Сўник юзларингга боқаман беҳол.

Ҳа, бизни йиллар ҳам ўзгартирмабди.
Унута олмадик у дамларни биз.
Доимо ёд олиб, дилда сақладик,
Ўша афсонадек онларни ҳаргиз.

Ҳотиралар ранги мовий кенгликда,
 Ўшал кенгликларда руҳимиз қолди.
 Умр деб аталган йиллар қарвони,
 Қисмат сўқмоғининг йўлида толди.

ТУНГИ СУҲБАТ

Тун...
 Шаҳар сукутга чўмган.
 Анов катта дераза ортида худди
 Жуда сокин
 ва тантанавор
 Кимдир жон таслим қилаётгандек.

Аммо, уй-чи, хувиллаб, маъюс
 Гуё бахтсизликдан ҳаяжон ичра
 Очиқ қолган дарвозаси орқали боқиб,
 Юлдузлардан сўрайди ғамгин:

“Юлдузлар, юлдузлар,
 Айтгингиз менга,
 Бу қадар бахтсизлик сабаби недир?
 Қайлардан ёғилди бундайин ғамлар?”

Осмоннинг бағрида шивирлаб бир-бир
 Тунги сукунат ичра
 Сўзлар ҳаммасин,
 Бутунги сирдан ҳам воқиф юлдузлар.

* * *

... Яна деразага яқин бораман,
 Афсона шаънига айтаман алёр.
 Сукунат чўпчагин бир нафас тинглаб,
 Маъюс бир аҳволда қайтаман такрор.

Кундузнинг сершовқин кафтидан чиқиб,
 Жимликни чўзиш-чун уйқудан кечгум.
 Кундузги дамларга ачинмай кўйдим,
 Тун бўйи азобли дардларим ичгум.

Дардлар жимлик аро бедор, беором,
 Дилда тантанавор қайғу бор мискин.
 Сўнг эса, жудаям яқин меҳрли,
 Сирли бир нигоҳдан топарман таскин.

* * *

Унут қабрларда майсалар унди,
 Кечани унутдик... Унутдик сўзни...
 Сўнг атрофни қоплади сукут...

Шундай ёруғ ўлим билан ловиллаб, куйиб,
 Ёниқмасмисан Сен? Тирикмасмисан?
 Кўксинг узра баҳор эмасми?

Бунда фақат қабринг ёнида маъюс,
 Биз етмаган висол оҳангида зор,
 Менинг кўшиқларим турибди уйғоқ...

Менинг ул заъфарон хазонлар ичра,
Олислаб кетувчи умримда такрор,
Қабр майсаси-ла бирга келдингми?

* * *

Югурар ишончсиз кундуз соялар,
Қўнғироқ жаранги баланд ва тиниқ.
Ёруғдир черковда пиллапоялар
Қадамнинг кутмоқда тошлар ҳам интиқ.

Сен совуқ тошларга тегиб ўтасан,
Ўтмишинг муқаддас либосларида.
Эҳтимол баҳорий гуллар тутасан,
Шу лаҳза қатъийлик тимсолларида.

Пуштиранг соялар чўзилиб борар,
Қўнғироқ овози равшан жарангдор,
Чўкади қадимий зиналар узра...
Кутаман қадамнинг интиқ, умидвор.

ҚАНДАЙ ХАЙРЛАШДИК...

Қандай хайрлашдик, ҳаяжон ичра,
Севги, садоқатга ичиб қасамлар...
Бирга ажиб, сирли суҳбатлар қурдик,
Булбуллар куйлади, тинмади улар.

Хайрлашиш чоғи, қўлларимда тор,
Чертардим, бир наво кетди жаранглаб,
Севги иқроллари, аҳду-паймонлар,
Барчаси қалбимда турарди янграб.

Қайғу тўлиб кетди, торлар узилди,
Қалбим навосига дош бера олмай.
Чорламай турунгиз олис томонлар,
Ҳижрон дамларига бунча шоширмай.

Энди мени эсла, ёд этгил мени,
Жоним, худо ҳаққи, мени ёд этгил.
Оқарган тумандек жарлик юзида,
Ҳижронларинг ёқди, мени ёд этгил.

ҲАМ ДАРД ИЛА, ҲАМ ЙИҒЛАБ...

Ҳам дард ила, ҳам йиғлаб, кулиб,
Жаранглайди менинг шеърларим,
Сенинг пойинг узра
Ҳар бир сатрлар
Тўлқинланар елиб, югуриб,
Чегарасин билмай сирларин.

Аммо биллур торлар ичра сен,
Мендан жуда йироқлардасан,
Йиғлаб наво қилади торлар,
Қай йўлларнинг рангини чизсам,
Хузуримга кела олурсан.
Жодуланган олис жойлардан?

АЗИЗИМ, ДАДИЛ БЎЛ...

Азизим, дадил бўл, ишонгил,
Бир умр сен қалбимда менинг.
Ошпоқ олча гуллари янглиғ,
Чайқалайин бошингда сенинг.

Ёёдулар-ла ёрқин юлдуздек:
Шарқ томонда порлаб турарман.
Муздек, салқин тўлқинлар узра,
Ажиб сирли хаёл бўларман.

Жилваланган сув парисидек,
Мавжланувчи сувнинг бағрида,
Ҳам озорли, ҳамда ёқимли,
Бу лаҳзалар шириндир бирга.

Бирга бўлмоқ тунлар бағрида,
Ширин бирга чекилган оҳлар.
Ширин эрур бир-биримизга,
Тикилгувчи, интиқ нигоҳлар.

*Дилором АБДУРАҲМОН
таржималари.*

Ҳамза Муҳаммад БУҚРИЙ

Сафо айвони

Роман

1

Шу пайтгача бирор инсон ўлаётганини кўрган эмасдим. Отам вафот этганида мен ҳеч нарсанинг фарқига бормайдиган ёш бола эдим. Ўша куни кекса бувимнинг уйида эдим. Эртасига уйга қайтгач, бор-йўқ билган нарсам – отам вафот этгани бўлди. Шу сабабдан ўгай отамнинг ўлими мен учун янги бир нарса эди. Йўқ, бу ўша куни мен сиқилганим учун эмас. Чунки менинг ёшимдаги болалар уйларида тўй бўляптими ёки азами фарқламайдилар. Ҳар иккала ҳолатда ҳам уларни қизиқтирадиган нарса уйдаги турмуш тарзининг ўзгариши, тўсатдан юз берган воқеалар туфайли уларга бериладиган эркинлик, меҳмонларнинг кўплиги, ҳамма ёқда чироқларнинг ёқилганлиги, овқатларнинг хилма-хиллиги ва ниҳоят, уй атрофида то ярим тунга қадар ухламаслик.

Ўша кезларда мен хусусий мактабнинг оддий ўқувчиларидан бири эдим. Мактаб ва уйимизни бир тор кўча ажратиб турарди. Танаффус пайтларида у биз учун театр саҳнаси бўлса, дарслар тугагач, асрдан кейин ўйин майдони вазифасини ўтар эди.

Ўша пайтларда менга ўгай отам (табиийки, вафотидан олдин) доимо шундай дер эди: – “Мен-ку, ҳеч бир корга ярамайман. Бундан кейин ҳам ҳаётда ишим юришмайди ва кимгадир дардисар бўламан”. Сўнг оппоқ соқолини силар экан, сўзида давом этиб, – “Агар омадинг юришса, мана шу соқолимни олиб ташла!” – дер эди. Баъзан эса бу гапини бошқача қилиб, – “Ишларинг юришиб, омадинг чопган куниёқ менинг қабрим устига “чоптириб” юбор”, – дер эди. Айнан шу гапи мени қаттиқ ҳайратлантирар ва кўпинча ноқулай аҳволга солар эди. Қабр ҳақида ҳеч қандай аниқ тасаввурга эга бўлмасам-да, қандай қилиб бир инсон бошқа бир инсон қабри устида бундай иш қилиши мумкин деб бошим қотар эди. Баъзан ўзимга ўзим дер эдим: – “Қабр устида “чоптирадиган”лар кўпмикан? Бунақалар қасрда экан?” Шубҳасиз, у узоқда. Чунки мен масжидга кетиш йўлимда ҳам, бувимнинг уйига боришда ҳам қабристон ёнидан ўтмас эдим.

Менинг кўпинча ноқулай аҳволга тушишимга сабаб бўладиган ана шу соқолига бирор нарса бўлишини – олдириб юборишини ёки ўзи тўкилиб кетишини хоҳлар эдим. Шунда мен ҳам қутулардим. У соқолсиз қандай кўринар экан?.. Баъзан болалар хафа қилишса, унга айтиб берардим. Кўпинча, унинг ўлимини хоҳлаб, қабри устида у айтган васиятни бажаргим келарди. Болалик меҳрим жўшиб, ана шу фикрларнинг юз беришидан кўрқиб, кўпинча йиғлаганча унинг бўйнига осилиб, соқолидан силаб қўяр эдим.

*Араб тилидан
Муртазо
САЙДУМАРОВ
таржимаси.*

Ҳамза Муҳаммад Буқрий (1920-1983) Саудия Арабистонининг Тоиф шаҳрида туғилган, Маккадаги мактабларда дастлабки саводини чиқарган. Қоҳира университетининг адабиёт факультетида таҳсил олган. Саудия Арабистони Ахборот вазирлигида ишлаган.

Ўзбек тилига биринчи марта таржима қилиниб, ўқувчилар эътиборига ҳавола этилаётган “Сафо айвони” асари ўтган аср бошларида Маккадаги ижтимоий муҳит, у ердаги ҳаёт ва урф-одатлар ҳақида кенг маълумотлар беради.

“Сафо айвони” романи инглиз тилига ҳам таржима қилинган.

Уй ичидаги биз ухлайдиган каравотдан биров баландроқ бўлган ёғоч суцага ўгай отамнинг жасадини қўйдилар. Мурданинг қўллари кўксига қўйилган эди. Унинг қаршисига келиб турган бир кишини кўрганимда вужудим бир ғалати бўлиб кетди. У жуда узун бўйли бўлиб, белига ўнгиб кетган кўк белбоғ боғлаган, оёғига эса шу кунларда жуда кам учрайдиган панжали эски пойафзал кийиб олган эди. У қўлларида идишдан илиқ сув олиб жасад устига қуяр, нималарнидир ўқир, гудурлаган сўзларини мен тушунмас эдим. Эшик орқасида онам, ҳолаларим ва яна жуда кўп мен танимайдиган аёллар уввос солиб йиғлашар эди. Йиғи-сиғи шу қадар авжига чиқдики, ҳатто бир аёл кўп йиғлаганидан ҳушидан кетиб қолди. Ўртадаги киши уларга эътибор ҳам бермас, аҳён-аҳёнда ишини тўхташиб, енгини шимарар ва “Аллоҳга тасбиҳ айтинглар! Эй одамлар, Аллоҳга тасбиҳ айтинглар”, – дер эди. Йиғи-сиғи янада авжига чиқар, ҳатто оналарининг кўкракларига боғланган гўдаклар ҳам йиғлай бошлардилар. Ўша лаҳза кўзларим жиққа ёшга тўлди. Қўлимдан келса-ю, бир нарса қилиб юборсам, лекин нима қилиш кераклигини ўзим ҳам билмас эдим. Бир муддат ўзимни йиғидан тийиб турдим, сўнг ич-ичимдан ўзимни туғиб туролмайдиган даражада ўкирик келиб, баланд овозда йиғлаб юбордим ва маййит ювишган узун даҳлиздан ўтиб, кўча томон отилиб чиқдим. У ерда менга ўзимдан каттароқ ёшдаги бола ташланиб қолди. У билан илгари ҳам уришган эдим. Биз аввал роса мушглашдик. Кейин у бошимга ва кўксимга мушти, тиззаси ва ҳатто боши билан ура бошлади. Мен эса ҳеч нарса қила олмай йиғлайвердим. Шу аснода дафн маросимига йиғилганлар ташқарига чиқиб, узун бир саф бўлиб турдилар, сўнг маййит қўйилган тобутни ташқарига олиб чиқдилар. Уни тўрт киши кўтариб чиқиб, уй олдидаги ерга қўйди. Фотиҳа сураси ўқилди ва бир киши баланд овозда: “Иншооллоҳ, яхшилар қаторида бўлсин!” - дер экан, яна бир бор йиғи-сиғи кўтарилди. Онаминг ва қўшни аёлларнинг йиғиси... Жанозага йиғилганлар маййитни кўтариб юра бошладилар. Мен эса турган жойимда нима қилишим кераклигини билмай қотиб қолдим. Кишиларга эргашсаммикан ёки уйга қайтиб кирсаммикан? Сониялар ўтиб борар, одамлар эса борган сари узоқлашар эдилар. Йиғи овози ҳам пасайгандек бўлди. Бирдан мен тобут кетидан чопишга қарор қилдим.

Мен оёқланг ва бошланг эдим. Югурганча уларга етиб олдим. Одамлар борган сари қўпайиб борар эди. Улар орасида савдогарлар ҳам, бошқалар ҳам бор эди, улар аср намозига улгуриш учун масжидга шошилар эдилар. Кетаётганларнинг деярли ҳар бири маййитни кўтаришда иштирок этарди. Масжидга кирар эканмиз, бошқа эшикдан яна бир маййит кўтариб келаётган издиҳомга дуч келдик. Шундай қилиб, жаноза нафақат бир маййитга, балки олиб келинган бошқа маййитларга ҳам ўқилди.

Бу мен ҳаётимда биринчи бор иштирок этган жаноза намози эди, лекин охириги бўлмади. Эсимни таниган кезларимда масжидда жанозаси ўқиладиган ҳар бир маййитни, айниқса, уни дафн этишга йиғилган қариндош-уруғлари ва дўстлари кўп бўлмаганида охириги жойигача олиб боришга ният қилдим.

Маййитни тез суръатда масжиддан ташқарига қўлма-қўл қилиб олиб чиқишди, бунда масжид эшигиндан чиқаётган ҳар бир киши иштирок этди. Улар маййитни кўтариб қабристон томон юришар ва орқادا кўчада одамлар борар эди. Баъзи кишилар бошларига “жубба” кийиб олишган, бу эса уларнинг марҳум қариндошларидан эканлигини билдириб турар эди. Ваҳоланки, мен унинг энг яқин кишисиман, бироқ менга ҳеч ким парво ҳам қилмасди. Қариндошлар ичидан эса мен фақат бир кишини, ўгай отам “тоға” деб мурожаат қиладиган қарияни танир эдим.

Қабр атрофида маййитни ерга қўйишда иштирок этиш учун одамлар тўпландилар. Мен ҳам биров нарсани ўтказиб юбормаслик мақсадида атрофимдагиларни туртиб-суртиб, қабр четига ўтириб олдим ва ўша кундан буён қалбимда яшаб келаётган манзаранинг шоҳиди бўлдим. Қабр зулматида унинг юзи очилиб, қабр оғзига катта тошлар қўйилишидан олдин сўнгги бор кўрган нарсам унинг кўксига қадар ёйилган оппоқ соқоли эди. Йиғилганлар унинг қабрига тупроқ ташлай бошладилар.

Ўша кунни тунда мен одатим бўйича – ҳар доимгидек осонликча ухлай олмадим. Йўқ, асло ўгай отамга ачинганимдан эмас. Ростини айтсам, мен унга унчалик ачинмадим. Ўйлайманки, ўгай отам вафотига бирорта одам, ҳатто онам ҳам у даражада куёнмади.

Уч кунлик азадан кейин мактабга қайтдим ва мени ўраб турган муҳит ўзгарганини сездим. Ўқитувчи мени бир неча кунгача урмади, аксинча, унга тенгдошларимнинг бири устидан шикоят қилганимда, уни жазолаб, калтаклади. Ўртоқларим ҳам мени ҳар кунни эрталаб ўраб олишар, жаноза, маййит, ғассол ва қабрлар ҳақида сўраб-

суриштиришар эди. Мен эса уларга болаларча ҳаёлларим ёрдамида турли ҳикоялар ва шунингдек, бувимнинг ўғай отам ўлимидан уч кун олдин бир қора итнинг тинимсиз ҳуригани ҳақидаги гапларини сўзлаб берар эдим. Яна ҳар гал такрорлаганимда ўзимдан янгиликлар қўшиб гапириб берар эдим. Тенглошларим эса эшитишдан зерикашмас эди.

3

Ўша пайт ёшим аниқ нечада бўлганини билмайман. Ҳақиқий ёшимдан кичикроқ кўринишимни билсам-да, ҳозирги лаҳзагача ёшим нечадалигини билмайман, чунки, етти ойлик туғилган эканман. Яна шуни биламанки, мен арафа кунини туғилган эканман. Балки онам ҳажга кетаётганида миниб олган туя ҳаракати менинг дунёга келишимни тезлаштириб юборгандир. Яна шуни биламанки, мен бораётган мактаб ҳаётимдаги биринчи илм маскани эмас, ундан олдин икки мактабни кўрганман. Биринчиси “қизлар мактаби” бўлиб, мени у мактабга ҳарф ўрганишим учун беришган эди. Бироқ бир неча ойдан кейин ойимнинг: “Ҳозиргача нима ўргандинг?” – деган саволлари мени бошқа мактабга ўтишимга сабаб бўлди. Мен ойимнинг саволларига: “Ҳеч вақо сурасини ўргандим” – деганимда ҳайратланиб: “Наҳот, шу пайтгача “Алҳамду”ни ўрганмаган бўлсанг?” – деб кўкрагимга ургандилар. Кейин ўғил болалар ўқийдиган бошқа мактабга ўтганимда эса, мен “Алҳамду” ва бошқа сураларни ёдлашга ҳаракат қилдим. Лекин ўша “Ҳеч вақо” сураси ҳали ҳам ёдимдан чиқмаган. Олтмиш йилдан кўпроқ вақт ўтибдики, олдин қандай айтган бўлсам, ҳатто ҳозир ҳам шундай қайтариб бера оламан:

“Алиф устида ҳеч вақо
Бе остида бир нуқта
Те устида иккита...”

Фақат “Алҳамду” сурасидан кейингина, ундан олдин эмас, мен ҳарфларни таниб олдим, яъни, “б” ва “т” ҳарфларининг нуқталарини фарқлай олдим. Аммо, кийик сўзидаги биринчи ҳарфни эслаб қолиш узоқ вақт менда қийинчилик туғдирди. Мен бунинг сабабини бизнинг атрофдаги минтақада бирон кийикнинг йўқлигида ёки менга кийик нима эканлигини тасвирлаб бера оладиган бирор-бир инсоннинг ўзи йўқлигида деб билгандим. Шунинг учун ўша ҳарф йўлиққанда хато ўқиётганимни устоз пайқамайдиган усулни ўйлаб топдим. Ҳар сафар шу ҳарф бор сўз учраганда ўша ҳарфни чайнаиб ўтиб кетардим. Шуниси қизиқки, мен лозим бўлган талаффузни эмас, балки ўзим ўйлаб топган усулни эслайверар эдим.

Биз “абжад”, “ҳавваз” дан тортиб қўзичоқ шерга сувни лойқалатгани, шунингдек, қарғанинг бойўғлига тақлид қилгани ҳақидаги ҳикояларни, ўқитувчимиз танлаган ва ҳарф билишимизни исбот этадиган бешта ҳикояни ўқиб тугатмагунимизга қадар шу ёз мактаб ёпилмаслиги ва ҳарфларга яна қайтилмасликни қасам ичиб айтгандан сўнг, ана шу ҳикояларни ўқишда биридан иккинчисига осонликча ўтар эдик.

Ўша йил ниҳоясида, яъни хусусий тайёрлов мактабига ўтмасдан аввал биз тантанали равишда алифбе байрамини ўтказдик. Ҳаммага бир бўлақдан ширинлик тарқатилди. У шакар ва ундан тайёрланган бўлиб, қизил рангга бўялган эди. Уни “батаса” ҳолваси деб аташарди.

Бошланғич мактабдаги ўқув йили менинг кейинги мактаб билан боғлиқ бўлган ҳаётимда ҳал қилувчи асос эканлигини исботлади. Бу ерда “Тўғри ўқиш” китобини ўқий бошладим. Мен уни биринчи бор “Ёғоч ўқиш” китоби деб ўқиган эдим. Икки сўз орасида қанчалар катта фарқ бўлишига қарамай, нега бундай ўқиганимни ҳалигача билмайман.

Хусусий тайёрлов мактабига ўтганимда, ўша йил ниҳоясида ўғай отам вафот этган эди, мен бошланғич ва ўқиётган мактабим ўртасидаги катта фарқни сездим. Биринчисида фақат битта хона бўлса, кейингиси учта хона ва ҳовлидан иборат бўлиб, ўқитувчилар сони олдингисига нисбатан юз фоиз кўп – битта эмас, балки иккита эди. Бу мактабда фақат иккита муаллим бўлиб, дарсни алмашиб-алмашиб ўтишар, шунинг учун учта синфнинг биттаси синф сардори томонидан бошқарилар, бунда ўрнатилган низом қуйидагича эди: биринчи дарс соатида икки мударрис иккинчи ва учинчи синфга дарс ўтишар, биринчи синф эса бўш қолар ва уни синф сардори бошқариб турар эди. Иккинчи дарс соатида ўқитувчиларнинг бири биринчи синфга кирар, бўш қолган синф яна сардори томонидан идора қилинар эди. Кутилмаган

ҳолатларда баъзи бир бадавлат ҳожилар мактабга хайру эҳсон қилиш ниятида келиб қолишар эди.

Шайх Исҳоқ мактабимизнинг мудирини ва унинг эгасини, ҳамда икки ўқитувчининг бири эди. У учинчи синф ҳузуринда бўларди, чунки меҳмонлар ўша синфда кўпроқ туриб қолишар ва ўқувчиларга тажвиднинг баъзи қийин қойдаларидан саволлар беришар эди. Шайх Исҳоқ эса, таъриф муваффақиятсиз тугамаслиги учун бу саволларни ўзи яхши деб билган ўқувчиларга йўллашга интиларди.

4

Ўшанда бизнинг исмларимиз ичида гаройиби учрамас, кўпи “ҳамд”¹ маъносида ва бошида “Абду” билан бошланган, баъзилари эса пайгамбарлар, фаришталар, солиҳ бандаларнинг номлари эди. Лекин мактаб ичкарасида биз, аниқроғи, баъзиларимиз ўз исмларимиз билан қақирилмас эдик. Қодир эгамнинг қудрати билан отларимиз бошқа лақаблар – масалан: “найнов”, “нодон”, “кўккўз” қабиаларга айланиб кетарди. Қаттиқ жаҳл чиққанда бу лақаблар олдига бошқа сифатлар қўшилар, масалан, “кўккўз – мусулмонлар душмани” деб аталар эди. Бир неча ойдан сўнг юқоридаги лақабни олган ўқувчи орамизда фақат “мусулмонлар душмани” дея таниларди. “Нодон” лақабининг эгасига келадиган бўлсак, бошқа хусусий тайёрлов эмас, балки хусусий мактабга ўтуғимизга қадар шу исм билан юрди. Кейин унинг ўша ердаги исми “ад-Дуҳл”, яъни “Нодон” бўлиб қолди. Ўша пайтда Аҳмадни, яъни ўша “Нодон”ни бутун умр шу лақаб билан қақирилишини тасаввур қилмаган эдим. Яқинда вафоти пайтида Маккадаги кийим-кечак фабрикаси ишчилари рўйхати қаторида унинг исми қуйидагича ёзилганини топдим: “фаррош Аҳмад Нодон”. Қўйилган лақабларнинг кўпи – ҳаммаси ҳам деса бўлади – ўзимизнинг юриштиришимиз, феъл-атворимизга қараб қўйилар, маънолари ҳам аниқ ёки деярли тушунарли бўларди. Фақат тенгдошимиз Суфёнга қўйилган бир лақаб бундан мустасно эди. Шайх Исҳоқ уни “ҳаром томчи” деб атаган эди. Болаларнинг бирортаси ҳам ўша кезларда “томчи”нинг маъносини тушунмас эди. Унинг лақабини секин-аста бошқа сўзга алмаштиргандилар ва оқибатда унинг исми шаръий томондан ёмон сўз бўлиб қолди. Ўша Суфён машҳур лақабни бежиз олмаган эди. Бу лақаб унга дарс соатлари давомида, танаффус пайтларида, дардан кейин уйга қайтганга қадар бўлган вақтларда, балки уйининг ичида ва ҳаттоки тушида ҳам қилган қилмишлари эвазига берилган эди.

Суфён мактабга келар экан чўнтаги ўшанда “набақ” деб номланган ўсимликнинг кичик-кичик мевалари билан тўла бўларди. Биринчи дарс бошланди дегунча, мевасини еб, данагини пайт пойлаб бирин-кетин синфдагиларга, ҳатто ўқитувчимизга ҳам қарата отарди. Чақимчиликка эса ҳеч ким ботина олмасди. Баъзан уни деб синфнинг ҳамма ўқувчилари калтак ейишар, чунки ўқитувчи ҳақиқий безорини тополмас, унинг номини эса ҳеч ким сотмас эди. У яна дарс соатлари ўртасида биз ёзадиган тахтачаларнинг чидамчилигини синаш мақсадида бир-бирига урар ва ниҳоят, синдириб, синф ўртасига шундоғича ташлаб қўярди. Яна бошқалар билан жанжаллашишни кўмсаб қолса, бурчакка кўринмайдиган бўлиб туриб олар, олдида бирор ўқувчи шошиб ўтгудай бўлса, уни чалиб йиқитарди. Қарабсизки, уриш бошланар ва у хурсанд бўларди. Ҳар куни жанжаллашишда янгидан-янги санъатларини намойиш этарди.

Шайх Исҳоқ мактабга оқ қўйлак, оқ “сутра” ва уларнинг устидан кулранг “жубба” кийиб, бошида салла билан келар эди. Жуббасини тахлаб, кичик сандиққа солиб қўяр, у ерда яна бир неча рангли бўрлар ва бошқа ўқув ва кўргазмали қуроолар ва шунингдек, шайхнинг калтаги ҳам сақланарди. Ҳеч ким Суфён қандай қилиб шу сандиқни очганини билмайди. У жубба устига гугурт чўпини ёндириб ташлабди, натижада бир мажидий риёллик тангадек тешик ҳосил бўлибди. Бу ишни у қилаётганини ҳеч ким кўрмаганлигига қарамай, ҳамма бу фақат Суфённинг иши деб ўйлади. Ўша куни у мактабдан ҳайдалди, сўнг яна қайтиб келди. Бундай ҳолатлар кўп қайтарилар ва дадаси Шайх Исҳоқнинг олдига келиб, унинг ўртасига тушиши натижасида у яна мактабга қайтиб келарди.

Суфённинг ўша шайх орқасида туриб олиб, унинг ўзига ҳеч нарсани сездирмай, салласининг учини катта тугун қилиб тукканининг ва болалар ўртасида кулги қўтарилганининг бир неча бор гувоҳи бўлганмиз. Бир куни у узун арқон олиб келди ва бир учига тош, иккинчи учига илмоқ боғлаб, шайхимиз қўйлагига илди-да, ўзи

¹ Таркибида “ҳамд” бўлган Муҳаммад, Аҳмад, Маҳмуд каби исмлар. (Таржимон изоҳи.)

қочиб қолди. Шайх юрганда ҳалиги тош орқасидан судралиб ажиб бир товуш чиқарарди. Шу ва шунга ўхшаш воқеалар бўлишига қарамай, Суфён биз билан учинчи синфгача то қуйидаги “қатта воқеа” содир бўлгунга қадар бирга ўқиди.

Одамлар тарихий сана ёки воқеаларни номлашганидек, масалан “Фил йили” – ўша “машҳур шарафли фил йили” ёки “қатта сел” йили, яна “раҳмат йили” (оммавий ўлим) каби, менинг ҳам ихтиёримда шу иш бўлганда, бу йилни “хум йили” деб номлаб, тарихга ёзган бўлардим. Бу хум ҳозирги кундаги галлон¹ ларнинг йиғирматасини сиғдира оладиган каттақон сопол хум эди. Унга тун бўйи совиб туриши учун сув тўлдириш одатга айланган эди, сўнгра ундан болалар сув ичар эдилар.

Сувни хумнинг тутқичига ингичка занжир билан боғланган финжонда ичишар ва ҳар эҳтимолга қарши унга кичик қулфча солинган эди. Бир неча бор қулф синган, натижада идиш йўқолган эди, шунга қарамай, бу ҳақда ҳеч қандай гап-сўз бўлмаган эди. Аммо бу галгиси умуман бошқача бўлди.

Бу қисса, маҳалла аҳлининг ишончли одамларидан (шу кунгача ҳаёт бўлганларини назарда тутяпман) эшитишимча, қуйидагича содир бўлган эди. Мактаб мудир ва эгаси бўлмиш шайх Исҳоқ кунлардан бир кун эрталаб одат бўйича мактабга келади. Ҳовлига киргач, тўсатдан хумнинг жойида йўқлигини кўради. Бу шайх учун қутилмаган, ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган воқеа эди. Шайх Исҳоқ хум йўқолган ва нам бўлиб қолган жойга бориб бир неча дақиқа ҳайратланиб тикилиб туради, миясига ҳеч қандай фикр келмагач, воқеани очиб бера оладиган бирор илинж топиш истагида синфхоналарга бирин-кетин қиради. Бундан бир наф чиқмагач, янада безовталана бошлайди ва ҳеч қандай натижасиз у хонадан бу хонага кириб чиқишда давом этади. Бироздан сўнг кўчага чиқиб туради. Маҳалла аҳлидан биронтаси ўтиб қолса, қўлидан ушлаб ҳовлига олиб қирар, кейинроқ танилишни бошлаган жой, яъни хум турган ерни кўрсатарди. Уларнинг баъзилари бундан беҳабарлигини, ҳовли ва ундаги бор нарсаларни олдин кўрмаганлигини айтиб, нима бўлганини сўраб-суриштирардилар. Шайх жавоб берар экан, ҳатто кеча ҳам хум жойида турганлигини таъкидлаб, сўнгги бор кўрганда қандай бўлганлигини тушунтирарди. Ўқувчилар мактабга кела бошлагач, у мактабга кираверишда туриб олиб, ҳар бир ўқувчидан алоҳида-алоҳида “Хумни кўрдингми?” – деб сўради. Агар рад жавоб берса, (ҳамма бола кўрмадим деб айтди) қўлини очиб туришни буюриб, икки марта қаттиқ ҳам эмас, секин ҳам эмас, ўртача зарба билан хивичлаб ўтказди. Бу ишни ниҳоясига етказгач, ўқувчилар тўпланган ҳовлига яна бир бор кириб ҳаммага қарата: “Хумни кўрдиларингми?” – деб сўради. Ҳеч ким индамагач, саволини яна қайтарди. Болалар ҳеч нарса қилмаганликларини айтишди. Шайх болаларга уйларига жўнашларини буюрди. Ўзи ва бошқа ўқитувчи мактаб ичкарасида қолишди, кейин икковлари мактабнинг ташқи эшигини беркитиб, бироз муддат жим қолишди. Кейин шайх-мудир шеригига ўгирилиб: “Бу ўша, фақат Суфён бўлиши мумкин, бошқаси эмас”, – дер экан, болалардан эшитган Суфёнга нисбатан ишлатиладиган ҳақоратли сўзларни “ҳа... бола” деб айтди. Ўқитувчи хумнинг Суфёндан катталигига ва Суфён уни ўрнидан кўтаролмаслигига шайхнинг эътиборини қаратган эди. Шайх:

– Шайтоннинг киши хаёлига келмайдиган услублари бор, – деб айтди ва, – мен бунга ишонаман, – деб таъкидлади.

Мактаб икки кун мобайнида ёпиқ турди. Бу икки кун ичида бир неча йиғилишлар бўлиб ўтди. Охириги Суфённинг отасининг уйида бўлди. Бўлиб ўтган воқеада ўелининг жавобгар бўлиши мумкин эмаслигини айтиб, шу билан бирга йўқолган қадрли хумнинг ўрнига бошқасини сотиб олиш учун ҳамманинг имкониятига яраша пул беришнинг таклиф қилди ва ўзи биринчи бўлиб берди. Лекин шайх Исҳоқ ўйланиб туриб, бу таклифни фақат бир шарт – Суфённинг умуман мактабга қайтмаслиги шarti билан қабул қилишینی айтди. Суфённинг отаси қарорнинг адолатли эмаслиги ҳақида очиқ-ойдин эътироз билдириб, агар шайх ўз фикрида туриб олса, берган пулини қайтариб олишینی айтди. Ҳамма шайхни фикридан қайтаришга уринди, лекин у ўз гапида туриб олди. Йиғилганлар бирор қарорга келмагани ҳолда мажлис тарқади. Ўша кун маҳалла масжидида хуфтон намозидан кейин маҳалланинг обрўли одамлари йиғилдилар. Икки кундан буён болаларни кўчага ташлаб қўйиш оқибатида уларга етган зарарлар ва бўлиб ўтган иш юзасидан фикр алмашдилар ва Суфённи қурбон қилишга қарор қилдилар. Керакли маблағни тўплаб шайхга бердилар. Эртасига эрталаб шайх кулолчилик заводига йўл олди. Қайтиб келар экан, орқасида нубиялик ҳаммол олдингисидан кўра бироз каттароқ ва ошпоқроқ бўлган янги хумни кўтариб олган, шайх эса ўзида йўқ хурсанд эди.

¹ Бир галлон 4,5 литрга тенг. (Таржимон изоҳи.)

Масалани маҳалла ва унинг катталари ҳал қилишларига қарамай, баъзилар Суфённинг ёнига тушишда давом этишди. Уларнинг воситачиликлари доимо рад этиларди. Шунинг ўзигина эмас, балки шундай воситачиликларнинг бирида шайх, Суфённинг охир-оқибати Юсуф Сиддиқ пайғамбарнинг зиндондаги икки йўлдошдан бирининг хотимаси каби яқунланишини башорат қилди ва бошқа ҳеч нарса демади, бу эса унинг нима демоқчи эканлиги ҳақида турли гап-сўзларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Кейинчалик ҳақиқатнинг тагига етиш фикри мени тинч қўймади, бир неча йилдан сўнг ҳаёти фожиали тугаши ҳақида башорат қилинган ва айбдор деб топишган Суфён билан учрашганимда, бор ҳақиқатни билиш учун бўлиб ўтган ишда унинг қўли бор ёки йўқлигини сўрадим. У эса бу ишда қўли борлигини эътироф этиб, воқеани тушунтириб берди. Бир куни катта тошни мактабга олиб кириб, асргача ўша ерда қолдирибди. Кейин ўша тошни хумнинг ўртасига ташлабди. Хумда сув йўқ экан, у иккига бўлинибди, яна бир бор тошни ташлаган экан, тўрт бўлакка бўлинибди. Бўлакларни бирин-кетин девор устига қўйиб қуёш ботаётганда девор оша ташқарига чиқибди ва мактабга яқин ташландиқ жойга ўша бўлакларни олиб бориб ташлабди. Айтишича, ўша бўлақлар бир неча йил давомида ўша ерда ётибди. Кейин нима бўлганини у ҳам билмайди.

5

Суфён билан бўлиб ўтган ва келажакда бўладиган воқеаларга қарамай, унинг мактабдан ҳайдалаётганига бошқалар каби хурсанд бўлмадим ва уни ҳақорат қилганларга қўшилмадим. Чунки Суфён мени нимаси биландир ўзига тортарди. Ҳақиқатан ҳам мен уни ёқтирардим. Кўпчилик замонамиз ёшларининг ўртасидаги муносабатнинг яхши ёки ёмонлиги ҳақида айтиш мумкин бўлган ғаразлик фикрларга қарамай, ҳақиқат ҳақиқатлигига қолади. Суфён эса, жўшқинлик манбаи ва ўзи амалга оширган йирик кашфиётларнинг сабабчиси бўлиб қолади. Бугун одамлар португалиялик Магелланнинг денгиздаги саргузаштларини эслаган бўлсалар, маккалик Суфён қуруқликдаги саргузаштлар бўйича одамларнинг биринчиси бўлади. Ахир менга: “Бу дунё сен ўйлаганчалик, мана бу йўлка Абу Кубайс ва Етти қиз тоғлари оралиғида бўлиниб, янада торайиб, ҳар бири ё ўннга ё чапга – бора-бора у ёки бу тоққа тўғри келадиган торқўчадан иборат эмас”, – деб гапирган у эмасмиди?! Мени биринчи бор қоронғи “Сафо айвони” орқали “ўғрилар”, “Абу Лаҳаб” ва бошқа тепаликлар оша то “Жинлар ҳибсхонаси”гача бўлган бир неча соатлик йўллардан кенг дунёга олиб чиққан ўша эмасмиди?! Тўғри, мен жазирамада юравериб, охир-оқибат, оёқларимда жон қолмагани сабаб ўша кеча иситмалаб чиққан эдим. Бироқ кашфиётлар лаззати ва яна бир бор уйга қайтишдаги ёқимли ҳис чарчоқларни енгиб ўтар эди. Биринчи кашфиёт-саёҳатимизда, унга эътироз билдирган бўлсам ҳам бирга бордим. Макканинг юқори қисмидаги “Жинлар ҳибсхонаси”га етиб келган чоғимизда – қайси жинлар у ерда маҳбус эканликларини билмасдим – ўша ердаги кичик қаҳвахонада ўтиришни таклиф қилди. Лекин қаҳвахона эгаси ёшимиз кичиклиги учун бизни киритмади. Қаҳвахонани тарк этишдан бошқа чора қолмади ва мен унинг ортидан эргашдим. Бироздан сўнг қайтиб бориб, бу сафар қаҳвахона эгасининг ўғли билан учрашди ва унга онамиз қаҳвахона орқасидаги бир жойда ўтирганини, аёллиги туфайли бирга келолмаганлигини, унга бироз сув ёки чой кераклигини тушунтирди. Бола унинг айтганларига рози бўлгач, Суфён унга ҳақини бериб, чойни олди. Сўнг қаҳвахонадан узоқроқ жойда тақдирнинг менга ўхшаганларга берган имкониятидан мамнун бўлиб ўтирдик. Кетмоқчи бўлган эдик, у кичик идиш ва стаканларнинг барчасини чилпарчин қилиб синдириб ташлади-да, сўнг қўлимдан судраганча олиб кетди. Менинг назаримда бундай қилишга ҳеч қандай ҳожат йўқ эди. Лекин...

Орадан бир неча кунлар ўтди, бу орада уни кўрмадим. Балки, ҳар ҳолда, шуниси яхши бўлгандир. Сўнг яна янги саргузаштлар билан қайтди. Лекин улар унча аҳамиятли эмас, “Жинлар ҳибсхонаси”даги ўтказган ўша тунда ҳис қилган ҳайратчалик қалбимда из қолдирмаган эди. Жума куни эди, Суфённинг келгани ёдимдан чиқмайди. Эрталаб эшигимиз тақиллади. У менга ҳаётимда кўрмаган нарсамни кўрсатишини айтди. Рози бўлдим ва бир неча дақиқа бирга кетдик. Сўнг у чап томонга бурилиб, мени “Ҳамидия” номли катта бинонинг орқа эшигидан киритиб юборди. Ўша бинонинг олди ва орқа эшигида бошдан-оёқ қуролланган икки аскар турарди. Лекин ўшанда “қуролланган” сўзининг маъносини билмас эдим. Даҳлизда ойнали рамкаларда остига эгасининг исми ёзилиб осиб қўйилган суратларни

кўрсатди. Бу нарсалар мени қизиқтирмади. У ерда маккаликларга исёнлари билан танилган бир неча одамларнинг исмлари ва суратларига ишора қилди. Уларни “XIV аср исёнчилари” деб атаса ҳам бўларди. Ҳали ҳаётимда учратмаган бирор нарса топмагандим, лекин у мени шошмаслигимни айтди ва мен билан юра бошлади. Сўнг юқори қаватга олиб чиқадиган зиналарга ўтирдик. Бирдан шовқин эшитилган томон – масжидга қараган пешайвон томон отилдим. Бинонинг олд эшигида ҳақиқатан ҳам илгари кўрмаган нарсамни кўрдим. Бир инсоннинг бошини қилич билан кесилаётганини кўрдим. Кўз ўнгимда... Агар қум устида турган бўлганимда, ривоятда айтганларидек, оёқларим ботиб кетган бўларди. Қаттиқ жойда турганим учун тўхтовсиз қалтирашдан у ёғига ўтмадим, ҳатто кучсизланиб, ярим ҳушдан кетган ҳолда йиқилдим. Ўша куни Суфён ҳақида айtilган гаплар мен учун ўз тасдиғини топгандай бўлди.

Онам бўлиб ўтган воқеадан беҳабар эдилар. Қасдан ҳам билсинлар дейсиз. Уларга айтмаган эдим. Бошим айланаётганини ва кўнглим айниётганини айтиб қўя қолдим. Ҳақиқатан ҳам ўзи шундай бўлган эди. Секин-аста яхши бўлаётганимни ва хавотирга ўрин йўқлигини уқтирдим. Онам бошларини сарак-сарак қилиб қўйдилар. Ҳар доим бирор шароит ёки воқеа ҳақида нима дейишни билмаганларида шундай қиладилар. Агар муболаға билан гапирувчилар хилидан бўлганимда эди, ўша машҳур жума кунидан кейин кўраётган даҳшатли тушлар ҳақида гапириб берган бўлардим. Лекин булардан бирортаси содир бўлгани йўқ. Ўша туни фақат бир туш, у ҳам бўлса дўстим Суфённи кўрибман. Тушимда мен эмас, балки Суфён қайт қилаётган эди. Ўша туш мазкур жума кундан кейинги шанба куни руҳий ором олишимга сабаб бўлди. Орадан бир-икки кун ўтди, мен Суфёнга нисбатан бирор қарорга келмадим. Балки, кўпроқ ҳикматга эга бўлган бошқа қарорга келдим, у ҳам бўлса қаергалигини билмай туриб, сафарга чиқмаслик. Ҳозир унинг кашфиётлари-ю, таъсирли суҳбатларидан маҳрум бўлишимни сезсам-да, мени қайт қилишимга, балки кўнгли айнишдан ҳам баттар бўлишимга сабаб бўлиб, кўп ҳолатларга олиб келган “қаерга?” деган сўз албатта керак эди. Шунга қарамай, вақти-вақти билан уйимиз рўпарасидаги кенгликда учрашиб турардик. У бўш пайтида нималар қилаётгани ҳақида сўзлаб берарди. Мактабдан ҳайдалгандан сўнг ҳамма вақти бўш бўлиб қолганди. Бироқ, ўша пайтдаги фаолиятнинг бир қисмига ҳар куни ўзим гувоҳ бўлардим. Уни ҳақорат қилган синфдош болалардан қасдини олиш мақсадида, табиийки, бирма-бир, калтаклашга қарор қилди. Ҳақиқатан ҳам Суфён ваъдасини бажарди ва ҳаммасини менинг кўз олдимда урди. Кунда битта ёки иккитасини тутиб олиб, муштлар, тепар ва шунга ўхшаш усулда калтаклар эди. Ўша кунлар мобайнида “мен ҳам улар каби насибамни олармиканман?” – деб қаттиқ ҳаяжонда эдим. “Ёки Суфён унга бўлган яхши муносабатимни сақлаб қолганимни эътиборга олиб мени улар қаторига қўшмасмикан?” деб ўйлардим. Лекин иш мен кутмаган йўл билан ҳал бўлди. Мен билмаган сабабга қўра Суфён Умар амакининг ўғлини калтаклаш навбатини энг охирига қолдирди. Унинг бу қарорни пухта ўйланган тарзда ва узоқни кўра билган ҳолда қабул қилганлиги исботланди. Чунки у Умар амакининг ўғлини урган кечаси тунни Сафодаги полиция марказида ўтказди. У ерда масъул офицер Мурод афанди унга туфлаб, тепкилаб, сўнг қилган иши учун жазо сифатида уни зим-зиё хонага қамаб қўйибди. Дарҳақиқат, бу таъсирли манзара эди: Суфённинг қўллари арқон билан боғланган, орқасида бир тўп болалар ва маҳалланинг икки тентаги худди тўйда тургандек бақришарди. Иккинчи куни қоронғу Сафо айвони остидан қайтар экан, деразалар тагидан юриб борарди. Ўша куни уни кўрганингизда “Фалончининг шохини синдиришибди” деган иборанинг нимани англатишини билиб олардингиз. Шу пайтгача у даҳшатли нишга эга бўлган чаён эди. Кутилмаганда ниши синиб қолди. Фақат узоқ йиллардан сўнг ўз шавкатини қайтариб олди. У тош ортилган бир тўда жониворларни қўлидаги калтак билан ҳайдаб борар экан, гўё қурол-аслаҳа ва аскарлар билан тўлиб-тошган музаффар қўшин қўмондонига ўхшарди.

6

“Икки бор етим бўлдинг-а, болам”, – дерди Асмо хола қўлини кўксига ураб экан, яна – “ҳамма одамлар бир марта етим бўларди, фақат сен... қайси бахтсиз юлдуз остида туғилган экансан-а, болам?” – деб қўшиб қўйди.

Унинг овози укки овозидай ўткир эди. Лекин мен етимликни фақат ўша кундан, чамаси, йигирма йил ўтгандан кейингина, яъни онам билан сўнгги бор видолашганимда ҳис этганман. Онамнинг ҳаётдан кўз юмиши ўша куни дод-фарёд ичда айtilган менинг ҳақиқатан ҳам бахтсиз эканлигимни ҳис эттирди.

Бир неча бор онам билан Асмо холаникида бўлганман. У онамнинг эски дўсти, маҳалла табиби ҳам эди. Безгак, қорин оғриқ каби касалларни доимо журъат билан қўрқмай даволарди. Оёқларга куйдирги чиқса, оёқларни куйдирарди, баъзида бирортасининг биқинига куйдирги чиққанда ҳам шундай даволарди. Ҳеч ким унинг ботирлиги-ю инсонларга бўлган муҳаббатига ва қайғуларини бартараф этишдаги ёрдамига шак-шубҳа қилмас эди. Онам ҳам юқоридаги сабабларга кўра унга мурожаат этиб турардилар, шунингдек, у фол ҳам очар эди. Онамнинг икки бор фарқ бўлишларини, яъни икки марта турмушга чиқишлари, сўнг эрларини бирин-кетин йўқотишларини ҳам шу хотин башорат қилган эди. Бу онамнинг талоқ бўлганларидан кейин, яъни биринчи эрларидан ажрашганларидан кейин кўрилган фол бўлиб, сон жиҳатидан учинчи турмушни билдирарди. Ҳаётимизда, шахсан менинг ҳаётимда ҳам Асмо холанинг таъсири катта бўлди. Айниқса, ўғай отам вафотидан кейин биз учун расмий маслаҳатчи бўлиб қолган эди. Онам узлуксиз равишда унинг олдига борар эдилар. Ҳафтада энг камда бир маротаба бозиб, бўлган воқеаларни сўзлаб, баъзида кўрган тушларининг таъбирини сўрар эдилар. Шунингдек, менинг мактабдаги ва келажакдаги ишларим, қилишим керак бўлган юмушларимни муҳокама қилишар эди.

Асмо хола ўша куни мени такрор етим бўлганимни қанчалар куюниб гапирмасин, ҳақиқатда эса ўғай отам вафотидан кейин менинг аҳволим анча яхшиланди. Бу яхшиланишнинг энг биринчи хушxabари уйимизнинг бир четдаги кичик хонадан ўша ердаги икки асосий хонага кўчиб ўтишим ва ўғай отамнинг ўрнини эгаллаб, онамнинг ёнларида ётишим, доимо жин ва девлар, ботирларнинг орзу қилган қизларини кулқариб, от устида булутлар узра учишлари ҳақидаги ширин эртақларини эшитишим бўлди. Онамнинг эртақ айта туриб, майин қўллари билан қалин сочларимни мулойим силашлари, ва ниҳоят, ширин уйқуга кетишим, бугунги воқеалар кечки эртақлар билан мислсиз ажиб мослашган ҳолда аралашиб тушлар оғушида қолишим эди.

Бора-бора мен онамдан кўп нарсалар – ҳаёт ҳақида, шунингдек, ўзлари ҳақида ҳам билиб олдим. Биринчи эрлари Ирфонбек бўлиб, у от миниб юрар ва ўша пайтларда “даъватчи”, яъни маҳқамага олиб келувчи бўлиб ишлар экан. Онамнинг айтишларига қараганда у обрў-эътиборли киши бўлиб, онам унга ўрганиб қолганларига қарамай, охири талоқ қилибди, чунки у, онамнинг айтишларича, бепушт, яъни фарзанд кўришдан ожизлиги туфайли, айбни хотинига, яъни онамга ағдариш мақсадида шу ишни қилган экан. Нега сиз эмас, у сабабчилигини қандай билдингиз деганимда, маҳалладаги фолбин аёлларнинг иккитасидан маслаҳат сўраганларини таъкидлаб айтдилар, сўнг охири бахайр бўлсин деб тумор тақиб олибдилар. Бунинг ўзигина эмас, балки фолбин аёлларнинг бири онамни тушида кўриб, кўрган тушининг таъбири сифатида келажакда бир неча фарзандли бўлишларини айтибди. Кўринадики, онам ўша туш таъбири давомида менадан бошқа фарзандлари йўқлигини тушуниб етдилар.

Ўша оқиомлар мобайнида онамнинг иккинчи эрлари – отам илм аҳлидан эканлигини билиб олдим. Отам салла ва жубба кийиб юрар, онамнинг таъбирларича, уларни айблайдиган ҳеч нарса йўқ, фақат катта ёшли, оталари тенги ёки ундан ҳам каттароқ бўлган эканлар. Онам Ирфонбекдан сўнг отамга “аёл киши “эркак ҳиди” сиз яшай олмайди”, деган тушунчага асосан турмушга чиқишга мажбур бўлган эканлар. Лекин уларнинг турмушлари узоққа чўзилмабди. Тез орада отам вафот этиб, онамга мана шу ўтирган уйимиз ва ёлғиз ўғил – мени қолдириб кетган эканлар. Кўриниб турибдики, отам вафотидан кейин “эркак ҳиди” тушунчаси онамни ўғай отам билан турмуш қуришларига кўндирибди. Унинг ўша “ҳиди”дан бошқа бирор нарсаси борлиги кўринмасди. Шунингдек, отамнинг акси эди: жубба киймас, толиби илмлардан ҳам эмас, балки қассоб эди. Кўйлак кийиб олиб, илм аҳли қилмайдиган иш – белига белбоғ бойлаб оларди.

7

Шаръий идда тугар-тугамас онам бирор жойга чиқиш ёки сафар қилишни ман этадиган тўсиқларни ҳал этишга киришдилар, ва ниҳоят, мени Мадинага зиёрат учун олиб боришга азм қилдилар. Одатдагидай, Асмо холадан маслаҳат сўрадилар. У бизга мана шу зиёрат сафарига ҳамроҳ бўлишликка қарор қилди. Сафар қилишда қулай ва ягона йўл бу туялар эди. Маҳалладан зиёратга борадиган ва туямизни унинг карвонига қўшишимиз мумкин бўлган бирортасини қидириб топишни Асмо хола бўйнига олди. Дарҳақиқат, бешта туюдан иборат карвон билан сафарга отланган

катта оилани топди. Ўшанда менга маълум бўлмаган сабабга кўра Асмо холага карвоннинг жўнаш вақти ёқмади ва улар билан бошқа иши бўлмади. Яна бошқа карвон ахтарishiга тушди, ва ниҳоят, вақти тўғри келадиган сафарга отланаётган карвонни топди. Бу икки аёл ўша кунлардаги кўп урф-одатларга ишонадиган хилдан эдилар. Жўнайдиган кунимиз Асмо хола уйимизга бир кишини олиб келдилар. Нега келганини дастлаб тушунмаган эдим. Қизиғи, у нарироқдаги ичқари хонада ёлғиз қолди. У ерда жойлашиб олгандан сўнг одатдагидай чой олиб кирилди. Ашулага ўхшаш овозини кўтара бошлади. Асмо хола эса кўчага қараган дераза ва ўша киши ўтирган хонага туташ дахлиз ўртасида у ёқдан бу ёққа бориб келарди. Секин-секин унинг овозидан роҳатланиб тараннум этаётган сўзларини тушуна бошладим – барчаси зиёратга боғлиқ. “Вассалоту вассалому алайка...” Ва ниҳоят, бор журъатимни йиғиб, Асмо хола бораётган деразга, сўнг ўша киши ўтирган хонага қўлим билан ишора қилиб, биринчидан, иккаласи ўртасидаги алоқани, иккинчидан, ўша кишининг келиш сабабини билмоқчи бўлгандай сўрадим. Ўша кунларда яшаганлар ўша тонг уйимизга келган қўшиқчи “зоҳид” эканлигини билишди. Билмаганлар учун зоҳид – одамларни ёқимли овози билан дунёдан қайтариб, Мадина зиёратига ундовчи кишилардир. Асмо холанинг дераза ва йўлак ўртасидаги бориб-келишлари бидъатга қарши курашувчилардан бирортасининг зоҳиднинг овозини эшитиб қолмаганлигига ишонч ҳосил қилиш экан.

Ёшим улғайиб, эсимни таниганимда, онам ва Асмо хола қўл остиларида бажарган бидъатларнинг кўпидан тавба қилганман. Лекин худо кечирсин-у, ўша зоҳиднинг “Ас-салоту вас-салому” деб ҳайқаришидаги мулоим ва ёқимли овозини ҳали унутганим йўқ.

Ўша кунни аср пайтида сарбонимиз бизга атаган туясини етаклаб келди. Унинг устида “шақдаф” номи билан танилган тахтиравон бор эди. Икки аёлни икки томонга, мени эса уларнинг ўрталарига жойлаштирди. Туя устидаги биринчи лаҳзалар кўрқинчли бўлиб “ла ҳавла ва ла қуввата”ни тинмай ўқирдик. Кишининг туя устидаги бундай баландликда ўзини ҳис этиши ҳар қандай лаҳзада йиқилиб тушиши мумкинлигини ҳис қилиши демакдир. Лекин дақиқалар ўтиши билан ўзимизни хотиржам ҳис эта бошладик. Туямиз равон юриб борди ва ўзимизни ерга қулаб тушаётгандай ҳис қиладиган ҳеч нарса бўлмади. Айниқса, Макка ташқарисида карвоннинг қолган қисминини кўрганда кўнглимиз янада хотиржамлашди. Уйимиздаги ўша зоҳидни Макка ташқарисида яна кўраман деб ўйламагандим. У эса атрофдаги кўзларга парво қилмай кетаётганларнинг зиёратлари қабул бўлишини тилаб, хушмуомалалик билан хайрлашарди.

Келаси кунлардаги кўп сайру-саёҳатлар бу текислик ёки у тоғ ўртасидаги эрта кетиб, кеч келишлар давомида туя исидан бошқасини ҳис этмадим. Макка ва Мадина ўртасида ўтказган ўн икки кун мобайнида карвон орқасида болалар – яъни болалар деганда мен ва Сухайлни назарда тутяпман – ғира-шира пайтдан то тун кўрпасини ёйгунча яйраб ўйнар, тунда эса “тахтиравон”ларимизга қайтардик. Карвон ортидан эргашиб, қуриб қолган ўт-ўланлар ва ниначилар атрофида сакрашларимиз, янгиликлар, ёшлик саргузаштларидан ҳам мисли кўрилмаган лаззатли онларини бахш этарди. Туя устида уйқу пайтида у ёқ-бу ёқларимизнинг кўкариши кўзга кўринмас, ҳатто карвонсарой назоратчиларининг қилган дўқ-пўписаларидан ҳеч ким шикоят қилмасди. Қандай ҳам шикоят қилсинлар, ахир улар пайгамбаримиз равзаларини зиёрат қилгани кетишяпти-ку!

Ўша сафар мобайнида кашф қилганларимдан яна бири, Асмо холанинг билишича “тун ажинаси” эди. У кечки пайт карвон йўлига чиқиб, уни ўз йўлидан адаштиришга уринар экан. Карвон йўлини тўсиб сарбонлар юриши керак бўлган манзилга ўзини ишончли, насиҳатгүй қилиб кўрсатиб йўл кўрсатар, ҳақиқий мақсадга эса уларни ҳалокатга бошлаш экан. Ҳатто очиқ осмон остида хаёлий қаҳвахоналар барпо этар, узоқдаги карвон чироқлар шуъласини кўриб, адашган баъдавий саробни сув деб ўйлаганидек, ўша чироқлар томон йўл олар экан. Карвонлар қанчалик узоқ юрмасин, ўша қаҳвахоналар ғойиб бўлар ва туялар юклари билан йўлдан адашишар экан.

Малъун тун ажинасининг тузоғига тушиб, ҳалокатга учраганлар ҳақида Асмо хола айтиб берган воқеаларнинг сон-саногини йўқ эди. Шунинг учун у туя устида камдан-кам ҳолларда ухлар, балки сарбонларнинг адашиб қолишлари, натижада биз ва уларнинг ҳалокатга тушиб қолишимиздан хавфсираб уйғоқлигича кетар эди.

Ўша туяларнинг бирида “Сафро” ва “Нор” водийси ораллиғида – ўйлашимча, тун яқинлашиб бораётган бир пайтда Асмо холанинг:

– Тун ажинаси, тун ажинаси, унга ишонманглар, у фирт ёлғончи, – деган ўткир чўзиқ овози эшитилди. Унинг дахшатли қичқиригидан уйқудан уйғониб, ерга сакраб

юборишимга сал қолди. Онам ва сарбон Асмо холаи тинчлантиришга ҳаракат қилишар, лекин фойдасиз эди. У “Тун ажинасидан эҳтиёт бўлинг”, – дея бақирини давом этарди. Қандай даҳшат! Ва ниҳоят, сарбонлар қарвонни тўхташиб, туямизни чўқтирдилар ва қалтираётган холамини пастга туширдилар. Бир шиёла тўла сувни бошидан қуйиб юборишгандан кейингина ўзига келган холам уларнинг гапларига қулоқ тутди. Тун ажинаси деб ўйлаётгани ўтган кечада биз тунаб қолган қаҳвахонанинг соҳиби эканлиги, биз жўнаб кетганимиздан сўнг қаҳвахона ўриндиқларининг бирида биз ишлатган ёпинчиқлардан бирининг қолиб кетганини кўриб ҳамда йўқотганимизни билганимиз замон уни ўғрилиқда айбламаслигимиз учун орқамиздан туяда йўлга чиққани ва ўзининг айтишича, омонатни эгасига топшироқчи бўлганини айтишди.

Ўша тундан сўнг Асмо холам тун ажинаси ҳақида сўз очмай қўйди. Бироқ у кутилмаган воқеалар ва таъсирли маълумотларга бой ҳикоялар гапириб беришда давом этарди, бу ҳикоялари эса мен учун аввалгиларидан кўра қизиқроқ эди.

8

Саккизинчи кеча, саккизинчи қарвонсарой, қарвон Мадинага кетавериш йўлимиздаги “Бадр”га етиб келди. Ўша тунда ҳеч ким ғайриоддий воқеа бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қарвон шомдан бироз олдин етиб келди ва туяларимиз йўлдаги хароба кулбаларининг бири яқинига чўқтирилди. Одатгаидай ерга қойшаблар тўшалиб, егуликлар олиниб, овқат тайёрлашга ҳозирлик кўрила бошланди. Ўша кеча “сарид”нинг бир тури, яъни Маккадан ўзимиз билан олиб келган қуритилган нон ва бир оз қуритилган гўшт солиб тайёрланган шўрва тановул қилдик. Хуфтондан сўнг Асмо хола кийимлари солинган бир тугунни ечиб, баъзи нарсаларини олди-да, кулбанинг бир томонига ўтиб, ўзига зеб бера бошлади – сочларини тараб, хушбўй ўт-ўланлар қўшилган “наргил” ёғидан бироз сурди, кўриниши ўзига ёққач, икки тарафи ип билан тугайдиган ва бошининг орқа томонига ўралиб “шанбар” деб аталадиган учбурчак матони бошига қўйди. Кейин “махрама” деб аталадиган рўмол билан сочларини ўради. Сўнг чеккаларига кашга тикилган “мудаввара” деб аталадиган оқ рўмолни ўради. Буларнинг барчасидан кейин қошларига сурма тортиди – у гўё тўйга кетаётган аёл эди. Одамлар ётоқларига кирар-кирмаслари биланоқ қўлимдан тутиб, сахро томон бошлади. Ҳатто қишлоқдан узоқлашиб, кулба чироқлари биздан ортда қолиб кетди. Қум тепаликка етиб келганда ўзи ўтириб сўнг мени ёнига ўтқизар экан, атрофга қулоқ тутар эди. Тун кўрпасини ёнғач, қум тепалик устида оёқлари билан секин-аста ҳаракат қила бошлади. Бора-бора унинг ҳаракати аввало енгил рақсга айланди, кейин эса жазавага туша бошлади. Узоқдан келаётган ногора ёки дўмбира овозининг куйига рақс тушаётгандай туюлар эди менга. Холам айланишда давом этар, мен эса “Хола жинни-пинни бўлиб қолдимми ёки мен туш кўряпманми?” – дея ўз-ўзимга савол бериб, жойимда ҳадик ва қўрқувда ўтирдим. Тўхтовсиз айланишлар холамини ҳолдан тойдирганидан ёнимга ўтириб олдилар, сўнг қўлимдан ушлаганларича кулбамиз томон йўл олдик. Деярли тун ярмидан ўтган эди. Онам бизни бунчалар кеч қолганимиздан ҳам, холамининг авзойини – пешонасидан оқаётган терни кўриб ҳам ҳайратга тушмадилар. Бундан ортиқ сабр қила олмадим. Гап нимада эканлигини билиш мақсадида қўлим билан ишора қилиб сўрадим. Онам Асмо хола ўрнига ётгунга қадар менинг шонмаслигимни айтдилар. Сўнг хаёлга келмаган нарсаларни менга тушунтирар эканлар, аввало “Дўмбира овозини эшитдингми?” деб сўраб-суриштира бошладилар. Мен:

– Қандайдир шовқин эшитдим, лекин нималигини билмайман, – деб жавоб бердим.

Худо раҳмат қилсин, онам:

– Ўша сен эшитган нарса Бадр аҳлининг дўмбира овози, – деб айтдилар. – Бадр жангида ҳалок бўлган шахидларнинг дўмбира овози. Йилнинг муайян ойлари давомида ой тўлган пайтда доимо эшитишнинг мумкин бўлади. Бундай ой ва кунларни камчилик одамлар билишадди, холаңг ана ўшалардан бири. Биринчи қарвон билан йўлга чиқишни рад этганлигининг сабаби ўша қарвоннинг Бадрга етиб келиши холаңг билган кунларга тўғри келмаслигида бўлган. Гапининг охирида бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаслигим ва яширишимни уқтириб, “мудайинлар”, яъни бидъат ва хурофотга қарши қурашувчи дин пешволари дўмбира овозларига ишонмасликлари ва унинг куйига рақс тушишга руҳсат бермасликларини айтдилар.

Йиллар мобайнида онамининг айтганларини ўйлаб юришимга қарамай, ҳозир ўша пайтда ички ҳиссиётларим билан эшитганларимга ишонганманми ёки йўқми,

эслай олмайман. Ёшим улгайгач, “Зу-р-Румма”¹ қасидасини ўқиб қолдим. Унда жинларнинг саҳрода қуйлашлари ҳақида гап борарди:

“Саҳронинг четларида қуйлар жинлар тун бўйи ...”

Бечора Зу-р-Римма, бечора Асмо хола саҳродаги қумларнинг ҳаракати, бир-бирининг устига тушиши ва шамолнинг қум зарраларини бир жойдан иккинчи жойга олиб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган овоз ҳақида ҳеч нарса билишмас эди-да.

Ўша жазавали рақсдан сўнг холам енгил тортиб, асаблари юмшади, юзларидан мамнунликлари сезилиб турарди. Кейинчалик Маккадаги уйимизда “жинлар базми” да қатнашган аёлларнинг юзида ҳам худди ўша ризо ва мамнунлик аломати кўринган эди. Келажақда эса тақдир имкониятидан фойдаланиб Оврўпа ёш йигит-қизларининг ҳафта охиридаги таътилларда, янги йилнинг киришида, тўй маросимларида дўмбира овозию сурнай кўйига бошларини айлангириб рақсга тушишларининг шоҳиди бўлган ҳолда юқоридаги мамнуниятни юзларида туйган эдим. Булар ва уларнинг қалблари қабул қилмас ҳам уларга шундай дейман. Кўплаб сафарларим мобайнида кашф қилганим — Африка ўрмонларида ҳам, Бадр аҳли ва лотин маҳалласи аҳлининг дўмбира куйларидан кўпам фарқ қилмайдиган садолар тараладиган шовқинли тундан сўнг ҳам улар худди ўша туйғуни ҳис этардилар.

Инсон гапирувчи ва фикрловчи махлуқ бўлгани каби, эҳтимол дўмбира ва сурнай чалувчи жонивордир, яна билмадим.

Холамнинг хотиржамлиги унинг гапиришдан ёки таъсирли ҳикоя ва эртақларни айтишдан тўхтагани мен учун қутилмаган, ўзи учун эса пишиқ-пухта ўйланган қарорларни қабул қилиши эмас эди. У “Фурайш аҳли” ҳикоясини айтиб беришни эрдан чиқармади. “Фурайш” бир қишлоқ бўлиб, у “Мусайжид” ва “Абяр Али” ўртасида жойлашган эди. Нега Макка аҳли ҳали ҳам қимматфурушларни “бу фурайшлик” деб аташади? Булар — агар билмасангиз — Мадинага ҳожиларнинг етиб келишида охириг йўлтўсарлар эдилар. Муставра ва Сафродаги йўлнинг кесишган жойидан наҳот топсалар-да, улардан қутула олмас эдилар. Холам томонидан айтилганларни ёлғон деълмасам-да, лекин кўп йиллар олдин чодир устунларининг пастки қисми билан бир баъдавийнинг бошига урганлиги ҳақидаги ҳикоясига асло ишонмадим. Ҳалиги баъдавий бир куни кечқурун Фурайшда холаникига ўғриликка тушибди. Ўшанда холамнинг қўли етган яқиндаги нарса билан ўғрининг бошига уришдан бошқа чораси қолмаган экан. Ким билади, балки ўша пайт унинг қўллари бақувват, мускуллари кучли бўлгандир? Бироқ ҳозирги кўриниши буларнинг бирортасидан ҳам далолат бермас эди.

Полиция текширувидан олдин “Бабу-л-Анбария” да тафтиш ишлари бўлиб ўтгач, Асмо хола туямизни карвондан ажратиб, бошқа йўналишда юришни сарбонга буюрди. Мадинага кириб боришимиздан олдинги сўнгги қарори мана шу эди. То пайгамбаримиз масжидларининг жанубий томонига яқин бўлган ҳудудга етиб келмагунимизча қарорнинг ҳикматига тушуниб етмадик. У сарбонга тўхташни буюрди. Кейин бўҳчасидаги тугунни ечиб, бир неча марта букилганидан кичик бўлакка айланиб қолган хатни олди-да, тундан тушиб, ўша ердагилар билан бирга қасрнинг даҳлизига майда қаламлар ташлаб кириб кетди. Бироздан сўнг бизни ҳам ичкарига чақиргани қайтиб чиқди. Ўша қаср, тўғрироғи, унинг бир хонаси Мадинадалигимизда бизга қароргоҳ бўлди.

Тушунишга қийналган нарсаларимни одатдагидай қўлим билан ишора қилиб гап нимадалигини сўрадим. Шунин билдимки, холам олдиндан тузган режаларига кўра, маҳалламиздаги таниқли бой одамлардан бириникига Мадинадаги унга тегишли бўлган уйларнинг бирор хонасидан зиёратимиз давомида фойдаланиб туришимиз учун розилик сўрагани борган экан. Чунки бундай уйлар фақат ҳаж мавсумида ишлатилар экан, шу сабабдан йилнинг кўп ойларида бутунлай бўшаб қолар экан. Уй эгаси Асмо холанинг туришига розилик билдириб, қоровулга тошпириш учун унга ўша хатни ёзиб берибди. Хатда эса бизни юқори қаватдаги хурмо боғига қараган хонага жойлаштириш ёзилган экан. Юқорида айтиб ўтилган нарсалар — яъни чархпалак ва ҳовуз — мен учун янгилик эканлиги сир эмас. Шу кунгача бирор бир ҳовуз кўрмаганман. Чархпалак ҳақида фақат “Тўғри ўқиш” ва “Тарих” китобларидаги “Чархпалак олдида тўхтаган товус” қиссасида ўқиганман. Айнан ўша ерда туришимиз мени Мадина шаҳрига бўлган муҳаббатимга ва ишларимга мустақил ҳўжайин бўлиб,

¹ “Зу-р-Румма” — Файлан ибн Уқба (696-735 й.й.), ўрта аср машҳур араб бадавий шоирларидан, тақлидий шеърый анъаналар асосида қасидалар ёзган, “Зу-р-Румма” — “Ипги”, “Ипи бор” лақабини доимо бўйнида ипга боғланган тумор осиб юрганлиги сабабли олган. (Таржимон изоҳи.)

қаерга ва қачон боришни ўзим ҳал қила оладиган пайтимда йилда бир бор бўлса ҳам бориб туришимга бевосита сабаб бўлганди.

Мадинадаги охири кунимиз эди. Биз ва бошқа кўп зиёратчилар сўнгги видолашув амалини бажардик. Ўша жуманинг аср пайтида бошқалар қатори биз ҳам қайтишга қарор қилдик. Видолашув сўзларини қайтариб, барчамиз йиғи-сиғи қилиб турган бир пайтда холам ўзларидан кетиб – ўшанда менга шундай туюлган эди – бор бўй-бастлари билан ҳужраи муборак атрофини ўраб турган панжара олдида йиқилдилар. Натижада қабрни ҳимоя қилиб турган дераза ҳам зириллаб кетди. Қаттиқ шовқин кўтарилиш оқибатида одамлар тўпландилар. Масжид кўриқчилари ҳам етиб келдилар. Холам қўлларида панжарани маҳкам ушлаганча жойларида ётардилар. Одамлар эса атрофида уни кўтаришга уринардилар. Мен бўлса “ла ҳавла ва ла қуввата”ни ва “алҳамду”ни бир неча марта ичимда ўқиб, севимли холамни шу аҳволда уйдан ва тирик қолган қариндош-уруғларидан узоқ ҳолда қазо қилмасликларини Аллоҳдан сўрардим.

Ўрнидан туришга ҳаракат қилаётган холамни кўриб, Аллоҳга дуоларимни қабул қилгани ва бўлиши мумкин бўлган мусибатдан бизни сақлаганига шукрлар айтдим. Бўлиб ўтган воқеа холам томонидан кўрсатилган томошанинг ўзи бўлиб, муборак қабрни ўраб турган панжарага суйкалиш мақсадида қилинган эканлигини мен билмаган эдим. Буни мен бир неча кундан кейин Маккага етай-етай деганимиздагина англадим. Шунингдек, ойлар кетидан ойлар ўтиб, ўзи ҳақида сўзлаганида, у ердагилар холамни танишларини, ҳар сафар зиёрат қилганда шу ишни қайтаришини, ўша “яшил дераза”га қўлларини теккизмай, Маккага қайта олмаслиги ҳақида билиб олдим.

9

Онам қатъий қарор қилиб, Мусфирнинг хизматларидан воз кечдилар. У уйимизнинг сув ташувчиси бўлиб, бамбук ёғочини елкасига қўйиб икки тунука челақда сув ташиб келарди. Онам бева бўлиб қолганларидан сўнг: “Бу ёш йигитнинг бундан кейин эрқаги йўқ уйда ишлаши яхши эмас”, – деган баҳоналари билан унинг ўрнига нубиялик қария – Башир амаки уйимизда хизмат қила бошлади. Башир амаки тунука челақ эмас, меъда сув таширди. Шу қарорлари сабабли онам Мусфир бажарган сув ташишдан ташқари бошқа қўшимча ишлардан маҳрум бўлиб қолдилар. Мусфир эса, ойим нон ёпсалар, нон солинган саватни кўтарар, у ёки бу муносабат билан ойим биз учун ёғлироқ овқат пиширмоқчи бўлсалар, товукми ёки хўроз сўяр, яна рамазоннинг охириги ўн кунлигида гилам ва ёпинчиғларни ювиб тозалар, фитр рўзани ўзи ёки бошқа ҳақдорлар учун оларди. Шунингдек, дон-дунни туяр, уйимиздаги оғир бўлган нарсаларни у ердан бу ерга олиб берарди. Маҳалла баққолию қассобига ишимиз тушса, яна шу Мусфир югурарди.

Ойимнинг бу қарорлари менга қимматга тушди. Бошқа одам қилиши керак бўлган у ёки бу ишларни мен бажарадиган бўлдим. Башир амаки эса – кўзи хира, кекса чол. Бирор юкни кўтарай деса қўлида қуввати йўқ. Белбоғида товук тугул ҳатто чумолини сўйиш учун пичоқ ҳам йўқ. У маҳалламиздаги “қўллар супаси”га ҳар кун аср пайтида бориб ўтирадиган сув ташувчи – соқийлар тоифасидан эди. Одатда, қул бўлиб, сўнг озод қилинганлар, табиийки, ҳеч бир корга ярамай қолганларидан сўнг, ўша супага келиб ўтирардилар.

Башир амаки бизнинг уйимизда хизмат қила бошлагандан буён мен ҳам ўша супага ошифта бўлиб, у билан боғлиқ воқеалар мен учун қизиқarli бўлиб қолди. Супанинг ҳам соқийлар сулоласидан бўлган ўз шайхи бўлиб, кимки ўша ерга ўтирса, соқийликни ўзига касб қилади ва мен тушунмайдиган африкаликлар тилида гаплашади. Ҳозирга алоқаси бўлмаган мозийни эслаб, қора қитъанинг у ёки бу қишлоғидан тортиб, фалончи хожалар қўлида ишлагани, сўнг маълум сабаблар бўйича сотилгани ҳақида гапирар, баъзилари ўғли ёки қизи борлигини эслаб, улар ҳам бир кун ё бир кечада қул бўлиб сотилганлари, сўнг улардан хабар бўлмагани ҳақида эслар, шунингдек, баъзида хазин, баъзида қизиқarli ҳикоялар сўзлаб берарди.

Шунингдек, ўша супага хос қонун-қоидалар борлиги, кимда-ким уларни бузса, муайян жазоси борлиги ҳақида ҳам билиб олдим. Кўпинча шундай келишмовчиликлар сув ташиладиган қудуқ атрофида бўлиб, бирортаси шеригидан ноҳақ олдинга ўтиб олса ёки ҳақоратли сўзларни айтса юзага келарди. Муҳокама эса доимо пешин намозидан кейин мазкур супада ҳал бўларди. Супа шайхи ва бир неча мажлис аъзолари ўтиришиб безори ерга ётқизилар, айби айтилиб, гувоҳлар ҳозир бўлардилар. Кейин қилган айбини бўйича қўйишарди. Қонунбузар ҳар қандай ҳолатда ўзи қилган айбини

бўйнига олар ва у калтаклашга ҳукм қилинарди. Шайх кўкрагига бойлаб юрадиган чарм белбоғнинг бир бўлаги билан айбдорни савалаш учун ерга ётқизиларди. Кўпинча савалаш учта енгил зарбадан ошмасди. Ҳақдорнинг кечирishi ёки қутилмаган меҳмоннинг ўша майдонга яшил майса ёки бедадан бир боғ отиши оқибатида мажлис жазо ижросини тўхтатарди. Лекин, шайх бундан қаттиқ ғазабланар, бу ишни қилганлар эса кўпинча маҳалла безорилари бўлиб, биринчи қаторда Суфён, яъни “томчи” турарди.

Ўша яшил боғлам отилганда жазолар нима сабабдан амалга оширилмай қолганлиги ҳали ҳам менга қоронғу. Сўраганларимдан ҳеч ким бунинг ҳикматини билмади. Балки “Тўфон” қиссасидаги машҳур зайтун дарахти шохлари билан алоқадор жойи бордир.

Бўш вақт топдим дегунча ўша сушага югурардим. У ерда қулларга эгаллик қилиб сотиб юборган ёки озод қилган хожалар ҳақидаги ҳикоялар айтиларди. У ёки бу оиланинг обрўси ер билан яксон бўларди. Яна кўп хожаларнинг қўл остидаги жориялари ҳақидаги воқеалар айтиларди. Кўпчилик хожалар жория ҳомиладор бўлгач, уйдаги хизматкорларининг бирига никоҳлаб қўяр ва туғилажак бола хожанинг ўғли – “меросхўри” бўлиш ўрнига қўл бўлиб, унинг мулкига айланарди. Башир амакининг бу борада кўпгина саргузашт қиссалари бўлиб, уларни номма-ном бири Маҳсун, иккинчиси Саид, яна бири... деб эслар эди. Уларнинг бари қуллар эмас, балки маҳалладаги у ёки бу бойнинг ҳақиқий фарзандлари. Башир амакининг хўжайинлари уйларида бўлиб ўтган бошқа жинс ҳақидаги қиссалари ҳам бор эди. Ҳаммаси хурсанд қилмайдиган ҳикоялар. Қани энди Башир амаки буларнинг барчасини ўйлаб топаётган бўлса, акс ҳолда ўша замонларда ҳам ахлоқ-одоб ҳозиргидай бўлган экан деган фикрга бориб қоламан.

10

Асмо хола эгилганча суша ёнидаги узун бир ариқчага эккан райҳонларини қўлидаги гулчелак билан суғорар экан, “Ҳа-а, балога йўлиққурлар! Ҳа-а, балога йўлиққурлар,” – дея койир эди. Унинг уйи Абу Қубайс тоғи тепалигига туташ бўлиб, кечқурун ҳовлисидаги ўша супада ухлар эди. Шом вақтидан олдин ойимнинг юмушлари билан ўзлари сотиб олган айвон рангли матолар ўралган бўхча олиб борган эдим. Рамазондан олдин шаъбон ойи кириши муносабати билан Асмо холага ички кийим – лозимия тиктирмоқчи бўлган эканлар. Асмо хола “Ҳа-а, балога йўлиққурлар”, – дея яна қайтарган эди ҳамки, “Кимларни қарғаяпсиз”, – деб сўрашга мажбур бўлдим.

– Ит ўлдирадиганларни-да.

– Қайси итлар, улар билан сизнинг нима ишингиз бор?

– Кўча итларини ўлдирадилар қутурган деб... Бекорларни айтишибди, - дедилар ва яна – “Агар худо итларнинг ўлимини хоҳлаганида уларни яратмаган бўларди”, – деб қўшиб қўйдилар.

Бу гап менинг қалбимда ярим асрдан кўпроқ яшади. Сабаб бўлса-бўлмаса эслайверардим. Воқеа итлар билан боғлиқми-йўқми, барибир шу гапни ишлатар эдим. Одамлар бир-бирларидан ғазабланишганида, ғазаб ўтини ўчириш учун ва яна бундан бошқа вазиятларда: “Агар худо ҳалокатини хоҳлаганда яратмаган бўларди” деб огоҳлантирардим.

Ҳақиқатан холам узоқни кўра биладиган кўринади. Эллик йилдан кўпроқ вақт давомида қилинган ҳаракатларга қарамай, ҳозиргача итларни бирор кимса йўқ қилиб юбора олмаган. Бу эса холамнинг “Агар худо итларнинг ўлимини хоҳлаганда...” – деган даъволари ростлигини таъкидлайди. Бироқ ўтиришларда одамлар бир-бирларига айтишларига қараганда, Осиёдаги баъзи бир халқлар итларни истеъмол қилишар экан.

Арзимаган муаммо, итлар муаммосини назарда тутяпман, ўтган ва ҳозирги тарихда тутган ўрнини билганимдан сўнг албатта мени кўп йиллар мобайнида ўйлантириб келди. Мен ҳам Асмо холамининг фикрларини қўллаб-қувватлашга киришдим. Агар итлар қирилиб кетса, Аллоҳнинг каломи “итнинг устига юк ортсанг ҳам, ортмасанг ҳам барибир, тилини осилтириб ҳарсиллайверади”¹ деган оятини ҳозирги авлод қандай тушунсин. Шунингдек, ёшларимиз итнинг жамиятдаги ўрнини қандай идрок этсинлар, машҳур шоиримиз байтидаги, агар уларнинг олдидарида

¹ Ал-Аъроф сураси, 176-оят. (Таржимон изоҳи.)

байтнинг фақат “Така каби сузишган жангда, шижоатда”¹ деган мисраси қолган бўлса, қандай қилиб ундаги жонли ўхшатишни тушунсинлар. Агар байтнинг юқорида келтирилган мисраси ҳам, “така”ни назарда тутяпман, инкирозга учраса, узоқ вақт ўқувчининг ҳам, тингловчининг ҳам хаёлларини алангалатиб келаётган тўлиқ бир байт араб адабиётидан тушиб қолган бўлар эди.

Жамиятимизда итлар йўқолиб кетса, қандай қилиб маҳалладан ўтиб кетаётган шайтонни пайқай оламиз, агар итлар ҳуримаса, эшак ҳанграмаса?!

Агар итлар бўлмаса миллий ва миллий бўлмаган адабиётимиз ўзининг “Ит хурар, карвон ўтар” каби кўпгина қимматли ибораларини йўқотади. Одамларнинг ичида “Фалончи итнинг думидан ҳам ифлос” деган гап ёки “ит теккан идишни етти бор қумлаб ювиш” масаласи бўлмаган бўлар эди. Шу каби яна бир бани Исроилнинг кавушда сув тўлдириб, итга сув ичиргани учун жаннатга киргани ҳақидаги ҳикоялар ҳам керакли даражада тушунарли бўлмай қолар эди.

Қисқа қилиб айтганда, холам одатдагидай ҳақ эдилар. Яшасин итлар! Оқил одам жамиятимизни итларсиз тасаввур қила олмайди.

Холамнинг итларга бўлган эътибори менга шак-шубҳасиз инсоннинг ёки мавжудотнинг барча ҳайвонларга бўлган ғамхўрлигидан бошқа нарса эмасдай кўринади. Рухиunos олимларнинг холам эшитмаган фикрларига кўра холамда бир неча руҳий туйғулар мажмуаси бўлиши керак, масалан ўзини катта тугишлик ёки камтарлик туйғуси. Мана шулар, яъни ўзини катта тугишлик туйғусими ёки ўша машҳур “Эдил” туйғуси. Асмо холада ўзининг даражасидан пастроқ даражада деб фараз қилинувчи махлуқотларга нисбатан эътибор қилишга олиб келгандир. Менга холаминг бу билан қизиқаётганлари билинмас эди, бироқ у атрофидаги ҳайвонларга эътибор беришда давом этарди. Кунлардан бир кун кичик ҳовлида қўйиб юборилган ўн еттита мушук санадим. Ҳар бирининг ўзига яраша исми бор бўлиб, уларнинг бир-бирига қариндошлигини хола ёддан айтиб берарди: бу “Варда”, “Дудҳи”нинг қизи, униси “Ваҳба”, ялқов, кун бўйи ётгани-ётган, “Тамиса”нинг тўртинчи бобокалони, ёши ўн тўртларда, шу узун умри давомида набираларидан еттитасини еб қўйган. Шу каби гапларни холамни кўргани келган ҳар бир эрақаг аёл эшитмасдан кетмас, у эса айтишдан толмасди.

11

Ўқиётган мактабимизни тугатиб, “Фаҳрия” хусусий мактабига кенг маънода тантанали равишда ўтдик. Биринчи кун эди. Мен билан фақат уч синфдошим олдинги мактабдан бирга ўтган эдик. Бири Аҳмад “найнов”, у ўша кунни Аҳмад “нодон”га айланди, иккинчиси Ҳасан “эшакбоқар”, учинчисининг исми ҳозир эсимда йўқ. Қолганлари турли тайёрлов мактабларидан, кўплари хусусий мактаблардан келишган. “Фаҳрия” мактаби ўша пайтларда жомеъ-маъҳадга ўхшарди. Уқитиш уч босқичдан иборат бўлиб, биринчиси тайёрлов босқичи, бошқа мактабларга ўхшаб уч йил, тўлиқсиз ўрта таълим босқичи уч йил ва юқори синфлар – ўрта таълим босқичи ҳам уч йил эди. Охириги ўқув йили таълим чўққиси дейилар ва уни битирган талаба гўё ҳозирги даврдаги докторлик даражасини олгандай бўларди. Кўпчилик битирганлар мактабнинг ўзида ёки Масжид ул-ҳарамда мударрис бўлиб қолдилар, бошқалари эса ҳукумат муассасаларида котиб вазифасида ишладилар, масъул хизматчилар даражасигача кўтарилдилар.

Олдинги мактабимиз фақат тайёрлов мактаби бўлгани учун бу ерда тўлиқсиз ўрта таълим босқичининг I-синфига қабул қилиндик. Синфимизда йигирмага яқин ўқувчи бўлиб, уларнинг ярми шу мактабнинг ўзидан чиққанлар, қолганлари бошқа мактаблардан келганлар эди. Ўша пайтда, қайси мактабда бўлмасин, 4-синф боласининг ёши тўққиз-ўнларда бўлса, бизнинг синфдошларнинг ёши ўн бир ёшдан йигирма ёшгача эди. Шунингдек, уларнинг кўринишлари ҳам ёшларига мос эди. Масалан, Ибн ал-Ҳажжор биринчи кунёқ қўлида калтак билан келди ва эшик орқасига тираб қўйди. Яна бири Ибн ал-Афандий бўлиб, у мактабга туркларнинг тарбушига ўхшаш дўппи кийиб келди. Аҳмад нодон эса миллий либос – иқолга² ўхшашини бошига ташлаб олган, аслида эса у қора ишни айлантириб олган эди. Қолганлари деярли бир хил, баъзи бирлари бошланг, шунга қарамай, ўша кунларда бу ҳолат ҳеч кимнинг эътиборини тортмаган бўлса-да, мен либосдаги, ёшдаги,

¹ Машҳур араб шоири Али ибн ал-Жаҳм (188-249 ҳ.й.) Халифа Хорун ар-Рашидга бағишлаб ёзган мадҳия-қасидасида ушбу байтларни ёзган эди: “Сен ит кабисан дўстликка садоқатда, Сен такадексан жангда, шижоатда...” (Таржимон изоҳи.)

² Баъдавийлар бошидаги рўмоли устидан ташлаб оладиган чамбарак. (Таржимон изоҳи.)

хислатлардаги, оилавий ва ижтимоий даражасидаги сиғдириб бўлмас турли-туманликни ҳозиргача ҳайратланиб эслайман.

Ҳар биримиз ёши катталарни ҳурмат қилардик. Аммо, биринчи кунданок Ҳасан эшакбоқар билан Ибн Мутраф орасида жанжал чиқди. Ибн Мутраф Ҳасаннинг отасини камситибди, бундай бўлишини олдиндан билган кўринади, Ҳасан Ибн Мутрафга шундай жавоб берибди: “Инсон фақат айб иш қилсагина айбланади. Ҳазрат Али ҳаммол бўлганлар, фалончи туябоқар бўлган, яна фалончи...” дея рақибини уялтирибди. У жим бўлиб, кетиш вақтигача тишини-тишига қўйиб сабр қилибди. Бошқа куни йўлини пойлаб, ўша эргалабки бошланган жанжалда қай бири ютганини исботлаш учун муштлашишга чақирибди.

Ўша куни биринчи дарс она тили дарси эди. Ўқитувчи синфга кирди ва ўқувчиларни саф қилиб, катта ёшли ва бўйи узунларини орқага, бўйи пастларини олдинги қаторга ўтказди. Сўнгра барчадан тайёрлов босқичида грамматик қоидалардан нималар ўқитилганлиги ва ўтган йилги қоидаларнинг қайсилари эсда қолганини бирма-бир сўрай бошлади, бироқ жавоблар аксарият қониқарсиз бўлиб, яъни ҳеч ким ўзига берилган саволга жавоб қайтаролмади. Айниқса, ёзнинг узоқ таътилидан сўнг ўқувчиларнинг биринчи кунлардаги бундай ҳолатларидан тажриба орттирган ўқитувчи энди саволни умумий эмас, аниқ қилиб, сўзларнинг турлианиши, феъл ва унинг турлари ҳақида сўрай бошлади. Биринчи савол Аҳмадга қаратилди:

– Қани Аҳмад, “Кўпайиш билан овора бўлдиларинг” жумласини таҳлил қилиб берчи? Аҳмад баланд овозда қалиб:

– Бундан осони борми, “овора бўлдиларинг” – эга, “кўпайиш” – кесим, – дея жавоб берган эди. Ўқитувчи:

– Ҳе, овозинг ўчмагур, ўтир, нодон! – деди.

Ўша кундан буён Аҳмад “Аҳмад нодон”га айланди. Ваҳоланки, ўша ерда ўтирганларнинг бирортаси ҳам бу гапни таҳлил қила олмасди. Бироқ, Аҳмаддан бошқа ҳеч ким янги лақаб олмади. Ўқитувчи эса ўтган йилги ўтилган грамматика қоидаларидан бирортасини эслай олмаганлигимизга ишонч ҳосил қилиб, ракета тезлигида бошидан бошлаб сўз туркумларини тушунтира кетди. Араб тилида сўз туркумлари учта – биринчиси исм, иккинчиси феъл, учинчиси ҳарф. Феълнинг ўтган замони, ҳозирги-келаси замони, буйруқ майллари бор. Исм – иллатли, тўғри ўзакли, ҳарф эса фалон-фалон ва ҳ.к. Гапнинг қуйилиб келаётганидан ҳеч ким унга етолмасди, ҳатто биринчи соат тугаб, дарс охирида: “Демак, бугун ўтган йил ўтилган дарс режасини қайтардик. Келаси дарсимизда бу йилги режада белгиланган мавзудан бошлаймиз”, деди-да, синфдан чиқиб кетди. Синф сукунатда қолди. Катта ёшдаги ўқувчилардан бири, кейинчалик биз уларни “гигантлар” деб атайдиган бўлдик, – “Бирортангиз бир нима тушундингизми? Бунга нима бўлган? Роботга ўхшаб гапиради-я?” деган гаплари жимликни бузди.

Ҳозирги авлоднинг бахти бор деса ҳам бўлади, чунки бизнинг даврда янги фанлар ёки ҳаром, ёки бидъат ҳисобланарди, ёки мактаб шундай фанлар борлиги ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас эди. Шунинг учун мактаб дастурига ҳам киритилмасди, шу сабабли бизнинг билимимиз ота-боболаримиз қолдирган тўғри илмлардан бўлиб, ҳаром фанлар жумласига кирмаган. Ҳалол-ҳаром масалалари эса гоҳо ўқитилиб, баъзида турли воқеалар асосида дарслар мобайнида ўрганилиб бориларди. Бир куни кўлимизга турли мамлакатлар маълумотномаси тушиб қолди. Китоб муқовасида араб дунёсининг харитаси ҳам бор эди. Аҳмад нодон ажабланиб: “Устоз, бу нима? Ахир расм чизиш ҳаром эмасми,” – деб сўраганида, ўша фан ўқитувчиси шайх аш-Шанқатий – “Расм икки турга бўлинади: бири ҳаром, иккинчиси рухсат этилган. Хариталар чизиш иккинчи турга мансуб”, – дея жавоб қилди.

Ҳалол ва ҳаром ўртасидаги фарқни ажратиш мобайнида ёшларимизнинг балоғатга етган дастлабки йилларидаги баъзи хунук яширин одатларидан воқиф бўлдик.

12

Синф зўравонлари билан кичик ёшдагилар ўртасидаги алоқа тенг эмасди. Кичиклар калтакланар, уларнинг китоблари-ю қаламлари ўғирланар, ўзлари мазах қилинар, кўйлаклари эса тикишга ҳам, кийишга ҳам яроқсиз қилиб йиртиб ташланарди. Кичиклар тарафини олиб, кучлилар билан олишадиган Аҳмад нодондан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Унинг кўриниши паҳлавонлардек, билаклари кучга тўла йигит бўлиб, шу туфайли жазаваси тутса, кичик заифларга ёрдам бериб, зўравонларни уриб-тепиб ташларди.

Душманларнинг бурунларини ерга ишқашни ёқтирар, ўзи айтмоқчи “она сутларини оғзиларига келтириб” юборарди. Ҳатто нимжон мударрисларнинг ҳам ўша зўравонлардан қасдларини олиб берарди. Чунки, баъзи ўқитувчиларнинг ёшлари ўз талабаларининг ёшларига ҳам етиб бормасди. Хусусан, марҳум тарих ўқитувчимизга безори талабалардан бири дўқ қилиб, мактаб биқинидаги тор кўчага чиқишни буюрганида, у: “Агар сен кучли бўлсанг, сендан ҳам кучли Аллоҳ бор”, – дея жавоб беришдан у ёғига ўтмаган экан. Ўша барзанги ўқувчи айтган кўча Абу Риғол тор кўчаси бўлиб, одатда, ҳар куни мактабдан жўнаб кетишда ўша ерда уруш-жанжал бўларди. Ўқувчилар ўзаро бир-бирлари билан ана шу ерда “ҳисоб-китоб” қилардилар. Ҳеч ким ва ҳатто мен ҳам машҳур Абу Риғолнинг бу тор кўчага қандай алоқаси бор эканини билмас эдим. Маккадаги тор кўча-ю маҳаллалар унутилганидек, у ҳам таг-туғи билан йўқолиб кетди.

Мактаб ўқитувчиларимиз ҳам ўзларининг талабалари каби бир хил кийинмадилар, баъзиларининг кўриниши виқорли бўлиб, жубба кийиб, салла ўрашар, ёки худди шу нарсаларни кийиб салла устидан рўмолга ўхшаш нарса ташлаб олишарди. Бошқалари кўйлак устидан нимча, бошига эса ўралган салла кияр, яна учинчи турлари узунчоқ ва оҳорланган дўппи кийишни хуш кўрарди. Ёшлари ҳам ўзларининг ўқувчилари билан деярли тенг, айримлари эса 60-70 ёшлар атрофида бўларди. Ҳаммаларининг ўзига хос мавқеи ва обрўси бор бўлиб, бир-бирлариникидан ажралиб турарди. Лаҳжалари ҳам бир-бирларидан фарқли эди. Баъзилари шайх аш-Шанқатийга ўхшаб адабий тилда сўзлашарди. Масалан, ҳар бир айтган гапини оҳангга солиб, охириги ҳаракатларини қўйиб сўзлар эди. Араб тили грамматикаси бўйича унга тенг келадигани йўқ эди. Кўпинча дарснинг кўп қисми талабаларнинг гапларини ва ифода этиш йўллари тuzатиш билан ўтиб кетарди. Аҳмад нодон ва шайх ўргасида кескин мунозаралар бўлар, Аҳмад шайх хоҳлаган грамматик йўл билан эмас, ўзига ёқадиган йўл билан гапиришини сўраб сўзида туриб олар, кўпинча: “Ҳеч нарса тушунмаяпмиз, арабча гапиринг,” – дея бақриб қоларди. Арабча деганда “омма” тилини назарда тутарди. Ўша пайтдаги фанлар ва ўқитиш усули ҳақида нималар дейишмасин, ҳаммаси ҳам ўқувчи хотирасини яхшилаш учун қаратилганлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Чунки у даврда кўп фанларни шеърый тарзда ёдлашимиз керак бўлган. Ибн Моликнинг грамматикага оид “Алфия” шеъри ва Раҳбийнинг “Фарзлар” фани ва ҳатто жўғрофиянинг бир қисми ҳам назмий сатрларда бўлган. Масалан,

Билмоқ эрсанг сен “Тунис” маконин
Африка шимолига боқ, эй олим.

Дарҳақиқат, устозларимизнинг ўша кунларда дунёқарашни кенг эди (кулманглар). Бунинг биринчи далили шуки, фикҳ илмини бир неча мазҳабларга бўлиб ўқитиларди ва ҳар бир гуруҳ отасининг мазҳабига қараб бўлинарди. Масалан, “Ҳанафий фикҳи”, “Шофий фикҳи”, “Моликий фикҳи” ва ҳ.к. қилиб жадвалга ёзилар ва сен хоҳлаган мазҳаб бўйича дарса киришинг мумкин эди. Шунингдек, мазкур китоблар келажакда рўй бериши мумкин бўлган барча масалаларни ечишда қимматли фикрлар ҳазинаси эди. Ўша кунлари агар дарё Маккадан оқиб ўтса, дарёнинг балиғини ейиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги ҳақида мунозаралар борарди. Ҳар бир жамоа ўз фикрини тасдиқларди. Аксарият мударрислар балиқ ейиш ҳаром деб уқтирсалар, аксинча, талабаларнинг ҳаммаси Маккадан оқиб ўтган дарё балиғини ейиш ҳалол деб ҳисоблардилар. Бу фикрларининг исботи сифатида, “Макка аҳли ўз юртини икир-чикирларигача билгани каби балиқларини ҳам яхши билади”, дея асл маккалик бўлмаган, четдан келган ўқитувчиларга пичинг қилишарди.

Мавзу “Таҳоратнинг синиши” бобида эди. “Моликий фикҳи” бўйича мударрис-устозимизнинг кенг шарҳлари ўрин олган кунларнинг бирида бирортамизнинг хаёлимизга келмаган ва биз талабаларнинг фикр доирамиз торлигини кўрсатадиган бир саволни ўртага ташлади: “Икки йўл орқали чиқадиган нарсалар таҳоратни бузар экан, хўш, буларни кўтариб олган кишининг ҳукми қандай бўлади? Яъни бир идишда нажас, бир меш тўла ел кўтарган бўлса, унинг таҳорати кетадими?” Ўшанда Аҳмад: “Э, бўлди! Кўнгиллар айниб кетди-ю, устоз!” деганда, устозимиз “Шариатда шарм йўқ,” – деб жавоб берган эди.

Одатда, одамлар “Фалон воқеа ёки бирор шахс билан учрашув фалончининг ҳаётида инқилоб ясади” дейишади, бу билан ўша инсоннинг ҳаёти, балки дунёқараши ва фикрини бутунлай ўзгарганлигини назарда тутишади. Агар инқилобдан-да кучлироғи бўладиган бўлса, худди ана шундайи мазкур мактабдаги олти йиллик умрим давомида рўй берди. Ўқув даргоҳини битирар эканман, бир инсонга бутун мамлакат бўйича берилиши мумкин бўлган шаҳодатноманинг каттасига эга бўлдим. Ҳар қандай инқилоб секин-асталик билан бошланиб, бора-бора ривожланиш босқичига ўтиб, энг юқори чўққисига кўтарилгач, портлаш юз бергани ва секинлик билан сокинликка юз тутгани каби шундай сатрларни ёзган Муҳайсин ал-Биллийнинг ҳаётида ҳам худди шу ўзгаришлар рўй берди. Бир неча ҳафтадан сўнг янги мактаб ва янги шароитга мослашгач, одамлар ва нарсалар борасидаги у-бу ишлар бирмунча ойдинлаша бошлади. Фалончи бадфёъл, яна бошқаси очиқ кўнгил, соддалигини кўрсатадиган ўша очиқлиги баъзи ишларда бироз ошиб тушса ҳам бунинг зарари йўқ, яна бири (худо ундан рози бўлсин) ҳадис илмининг ровийси бўлса-да, унинг айтганларига ишонқирамай, эсарроқ эди, дейишарди. Ўқийдиган синфимизнинг мана бу ерида, тарих ўқитувчиси бўлса яхши бўларди, мана бунисида араб тили ўқитувчиси бўлса зўр бўларди. Мен эса биринчисини нима сабабандир ёмон кўрардим, иккинчисини эса яхши кўрардим, бунинг ҳам сабабини билмайман. Мактабдан сўнг уйга қайтишда Аҳмад нодон билан кетиш бошқаси билан ёки ёлғиз кетишдан яхшироқ эди. Келишда эса майсазор тор кўчалардан кўра “Ҳомидия” кўчаси яхшироқ эди, чунки ўша кўчада фалончини учратардим. Унинг чўнтаги доим “набақ” мевалари ва тариқ ундан тайёрланган қурутлар билан тўла бўлар ва одамгарчилик юзасидан бирга баҳам кўрарди. “Боб ул-Умра”да қилинадиган тушлик тўлиқ бир кунлик ҳаражатга кетадиган “қирш”¹нинг бир қисмини тежаб қолишга имкон берар эди. Шундай қилиб, бир куннинг ҳар бир вақтида, дарс соатларининг ҳар бирида қилишим керак бўлган ишлар миямда тўлиқ низомга тушиб қолди. Табиийки, буларнинг барчаси ҳафталар давомида биринчи ўқув йилининг дастлабки қисмида секин-аста амалга ошди.

Ўқишнинг иккинчи йилида ибн Моликнинг “Алфия” деб номланган китобини ўқий бошладик. Бирортангиз бу китобни биласизми? Шубҳам бор. Билмасангиз керак. Бу жуда қимматли китоб бўлиб (бундан ажабланманг), ундаги бор нарсаларнинг кўпини охиригача тушуниб ўқий олсангиз, билингки, тўғри ёзиш ва ҳеч қандай куйга солмай тўғри ўқишга қодир бўласиз. Демокчиманки, ўқитувчимиз шайх аш-Шанқатий (қабри нурга тўлсин) даражасига етиб қоласиз, лекин у каби айтганингизни куйга солишингизга ҳолат йўқ.

Биринчи кунданоқ шеърнинг биринчи мисрасини ўқиганимизда:

“Тур деган сўз гап эрур,
Гарчи бир сўз бўлса ҳам.”

Аён бўлдики, синфда ўтирганларнинг ҳар бирига “тур” деган сўз (бир сўздан иборат бўлган гап) тушунарли эмасди ва биз шайхимизнинг ҳар бир сатр ва ҳар бир сўзини бир неча бор тушунтириб беришини сўрардик. Токи худо баъзиларни ёрлақаб, ўқитувчи эллигинчи бор “тушундингларми?” деб сўраганида “ҳа” деб жавоб бермагунларигача тушунтираверар эди. Агар баъзиларимиз “ҳа” деб жавоб берсак, вазифамни бажардим, деб ҳисоблаб, “Алфия”нинг иккинчи байтига ўтарди. “Тушундиларингми” деган саволга “ҳа” жавобини бермаганларга қараб “Туя тушунмаса менга нима”², дер эди. Эҳтимол, ўшанда “туя” ўрнига “мол” сўзини ишлатгандир. “Туя”ларнинг кўпи, яъни синфдошларимни назарда тутишман, ўқув йили ниҳоясида нафақат имтиҳонлардан, балки мактабдан бутунлай ҳайдалдилар. Уларнинг бошида Ҳасан эшакбоқар бўлиб, қуруқ гапдан фойда йўқ дея тирикчилик учун ҳунарнинг бошидан тутди. Лекин мен у билмаган сабабни топдим. У ҳам бўлса Ибн Молик “Алфия”сининг тилсимини ечиш мендан қунт ва қатъиятликни талаб этгани бўлди ва бу секин-асталик билан ўқишнинг учинчи босқичида мевасини

¹ Қ и р ш – кичик пул бирлиги, бир риёл йигирма қиршдан иборат, бир қирш – беш ҳалала. (Таржимон изоҳи.)

² Ўрта аср араб шоири Фароздақ (641-732) ўз қасидаларидан бирида “Мол тушунмаса менга нима?” деган байтни ёзган эди. (Таржимон изоҳи.)

бера бошлади ҳамда айнан ўша йил мен учун “жанозалар йили” бўлиб қолди. Учинчи босқичда бир куни устоз Дуҳо кириб, қуйидаги байтни ўқий бошлади:

“Зу” ўша сўзлар туркумидан, бирикмада маъно билдирур,
“Оғиз”дан бир ҳарф тушса ҳам тушунарлидур...¹

ва одатдагидай “ким шарҳлаб бера олади”, деб сўради. Доимгидай ўзига-ўзи “албатта, ҳеч ким” дея шарҳламоқчи бўлиб турган эди ҳамки ўқувчиларнинг бири, яъни мен кутилмаганда қўлимни кўтариб, ўша байтни шарҳлаб беришимни айтсам, у фавқуллодда ҳолатдан анграйиб қолди. Айниқса, бир қарашда осон бўлмаган мисраларни шарҳлашга ўзидан бошқа қодир ўқувчи борлигига ишонқирамай, ҳайратланганча жим бўлиб қолди. Мен эса ҳаммани ҳайратта солган ҳолда байтни муваффақиятли шарҳладим. Мен бунга пухта ўйлаб, яхши тайёргарлик кўрган бўлсамда, жавоб бериб бўлганимда терга пишиб кетган эдим. Менинг бу муваффақиятим синф талабаларини жонлантириб юборди. Устоз Дуҳо ҳам “Аллоҳ сир у асрорлар соҳиб, ҳатто чумолини ҳам бежиз яратмаган,” дея мени олқишлаб қўйди. Бу гап ўшанда қандай маънода айтилгани менга қоронғу бўлиб, мақтов ўрнида қабул қилдим. Бир неча йилдан сўнг айтишганидек, камситиш маъносидаги мақтов эканлигини билдим. Айтилган гап мақтов ёки камситиш бўладими, барибир, одоб юзасидан кундалик қонда дарсларига киришда давом этдим. Кейинчалик ўқитувчи тушунтириб бермасдан олдин байтлар мазмунини шарҳлайдиган бўлдим. Бундан фойдаланиб, ўқитувчимиз шарҳнинг биринчи масалаларини тушунтираётганимда ёки дарсга кириш қисми ҳақида тапираётганимда синфнинг бир четиди дам олиб турар ёки бироз бўлса ҳам кўзи илинади. Шунингдек, ана шу кундалик фаолиятимга “ўқитувчи ёрдамчиси” деган ном қўйдим. Ҳаётда ҳар бир инсон бошқа нарсага ўрганганидек, “Алфия” байтларининг ҳам услуби ва йўналишига анчагина ўрганиб олдим. Ҳатто баъзи байтларини керагидан ортик маъноларини ўқиб тушунадиган бўлдим. Устозимдан байтни шарҳлаб беришини сўрардим. Табиийки, устоз икки шарҳдан бирини берар, мен эса устознинг айтмай кетган жойини кўрсатиб, бошқа жиҳатдан шарҳлашга шошилдим. Грамматикага бўлган шу қадар қизиқишимни кўрган устоз бироз иккиланиб тургач, Масжид ул-ҳарамдаги дарс пайтида “Умм Ҳоний” эшиги яқинидаги дарсларига қатнашимни зўр-базўр айтди. Мен ҳам у ердаги талабаларнинг ёши катталиги, шунингдек, Ибн Моликнинг “Алфия” асарига шарҳ ёзган Ибн Ақил ва унга ҳошия ёзган ал-Ашмунийнинг асари қийинчилик туғдиришидан кўрқиб иккиланганча рози бўлдим. Лекин қолиш туйғуси, дарсларда қатнашишни назарда тутяпман, менга янги куч-ғайрат бағишлади ва дарсларда қатнашимга сабаб бўлди. Бу эса ўзимни ҳам ҳайрон қолдирди.

14

Ўша йил, юқориди айтиб ўтганимдек, мен учун “Жанозалар йили” бўлди. Ўғай отам вафот этган кун масжидга келтирилган маййитларга жаноза ўқилгандан сўнг то Каъбадаги дарсларга келганимга қадар ўликлар билан алоқам қатъиян узилган эди. Байтуллоҳда эса бирор кун йўқ эдики, бир ёки бир неча маййитларга жаноза ўқилмаса. Маййитларнинг ҳаммаси келтирилди. Лекин бир марта ўзи йўқ маййитга жаноза ўқидик. Ҳалигача унинг кимлигини билмайман, нега энди ўша куни йўқ бўлган? Биринчи навбатда ҳар қандай киши тушуниб етадиган фарқни англадим, у ҳам бўлса эркак ва аёл ўртасидаги жанозани ўзаро фарқлаш учун аёлнинг кўкрак томонига қўйиладиган ўша қафас эди. Шунингдек, маййитларнинг устига ёпиладиган яшил чойшабидан ҳожалар ва бойлар тоифасига тегишли эканлигини ва баъзи жанозалар ортидан одамларнинг дарёдай оқимини, баъзилари ортидан бораётган одамлар сони эса бир қўлнинг бармоқларидан ҳам кам бўлган ҳолатларни кўрдим.

Жаноза намози ўқилгандан сўнг маййитни “Боб ус-Салом”дан чиқиб “Муддаий”гача, охири қабристонгача олиб бориларди. Ўликларга муносабатим шу даражага етдики, бирор мусулмоннинг бошқа мусулмон олдидаги “Агар бирортаси қазо этса, жанозасида қатнашинг” деган бурчини адо этган ҳолда ҳар бир маййитни

¹ Араб тилида “Зу” сўзи бошқа сўзлар билан бирикмада келган “эгаси”, “...ли” маъносини англатади. Масалан: “Зулқарнайн” – “икки шоҳли”, “икки шоҳ эгаси”, “Зулҳумор” – “ёпинчиғли”. Бу сўз махсус турланишга эга бўлган “бешта сўз” мажмуасига кириди. Арабча “оғиз” (“фам”) сўзидан “м” (“ميم”) тушиб қолса, у “фу”га айланади ва у ҳам “оғиз” маъносини англатади. (Таржумон изоҳи.)

охирги маконигача олиб борадиган бўлдим. Шунингдек, ўша кунларда итларнинг атрофи ўралмаган қабрларни пайҳон қилишларини, яна бадавлатлар учун хос “нурли жой” маконлари борлигини, омма учун алоҳида жойлар, ва учинчи хили – аниқ бир қабр ва жой сўрамайдиганларни – қабристоннинг кираверишида дафн этилишини билдим. Энг бефаҳм махлуқотларни ҳам такрор ва тажриба орқали ўргатилганидек, мен ҳам бир жанозани бошқасидан келганларнинг сони ва либосларига қараб ажрата бошладим. Жаноза соҳибининг аслзодалигини кўриб, олдиндан “нурли жой”га ва аксинча, фақат тўрт одам кўтариб келаётган маййитни кўрсам, “эшик олди қабрларига” дер эдим. Ажиб руҳий амалиёт давомида тирикларнинг юзидан ҳам секин-асталик билан охир-оқибатларини билишга интилиб ажрата бошладим. Яхши кийинганларнинг узоқ умр кўрганларидан сўнг ўзлари каби аслзодалардек, олдиндан тайёрланган жойларга дафн этилишларини билиб, “нурли жой соҳиблари” деб атардим.

Жанозалар жараёни мени бутунлай ўзига тортган эди. Қайси маййитга жаноза ўқилмасин, уни охирги манзилигача кузатиб кўярдим. Худо мени кечирсин-у, баъзи мурдалар яқинларингдек ёқимли, баъзилари ундай эмас. Қандай бўлмасин, бирор маййитни устига тупроқ торتماгунча ва қабр оғзига ўтириб охирги бор қабрига туширилишини кўрмагунча кетмас эдим. Табиийки, қабр атрофида кўп ўқилаверганидан “Ёсин” сураси ёд бўлиб кетган эди. “Барча нарсанинг эгаллиги Аллоҳнинг Ўз қўлидадир, ва ёлғиз Унгагина қайтарилурсиз!”

Тирикларда бўлгани каби, ўликларда ҳам турли воқеалар бўлиб турарди. Масалан, маййит қўйилиши керак бўлган жой у ёки бу сабабларга кўра дафн учун яроқсиз бўлиши ёки ундан олдинги кўмилган маййитнинг суяклари батамом чиримаган бўлиши каби. Бу эса гўрковнинг суякларни бир жойга йиғиб, қабрни ёпиб, бошқасини қовлашига сабаб бўларди. Маййитнинг бу жойда насибаси йўқ экан. “Ҳеч бир жон қаерда ўлишини билмайди”. Шу каби ҳаётдан узилган юзларни кўшлаб кўришим, ўша суяк, ўша ҳис ва қолдиқларга кўп бора дуч келишим ва деворлари чўкиб қолган баъзи қабрлардан чиқётган ҳид мени ҳаётдан жуда четлаштириб юборди. Мактаб ҳаётидаги учинчи йили ва ҳаёт билан бўлган ҳар қандай алоқамнинг узилиши бир неча ой ўликлар олдидаги вазифамни бажарганимдан сўнг кўпчилик тириклар билан ўзаро биргалашиб қилинадиган вазифани адо этишдаги амалиёт ҳисобланган тобутларни кўтаришдан ёки дафн маросими тугагач, баъзиларнинг кўнглини олишдан ҳам безидим. “Тўхтовсиз кўнгили айниш ҳолати” деб аташ мумкин бўлган умумий руҳий ҳолатга тушиб қолган эдим. Бу кўнгили айниш фақатгина мажозий маънода эмас, балки ҳақиқатда ҳам бўлиб ўтди. Бунинг сабабини билмадим-у, онам “Сенга азият етказиш мақсадида берилган бирон нарса еб-ичиб қўйибсан”, деб гумон қилдилар. Бошқача қилиб айтганда, тасаввур қилинг, мени кўролмайдиган “баъзи ҳасадгўйлар тарафидан сеҳрландинг” деб ўйладилар. Гумонларининг далили сифатида ҳаётимнинг ўша даврида ғалати тушларни кўрардим. Ҳаммасида у ёки бу ҳайвон менга ташланмоқчи бўларди. Тушимда бақирганча қалтираб, уйғониб кетардим, қуюқ тер босарди. Қизиғи шу эдики, бу ҳайвонлар шаклан гўнг кўнгилиларига ўхшар, лекин тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада баҳайбат эди.

Дардимдан фориг бўлишим учун бир неча солиҳ бандалар ҳузурига боришимга тўғри келди. Шу билан биргаликда соф сувнинг ўзини эмас, балки доимо “шин” сиеҳли “маҳв этувчи сув”дан¹ кўп миқдорда ичишга тўғри келди. Агарда руҳий касалликлар табиби бўлганимда ва мен каби бемор ҳузуримга шикоят қилиб келганда, унинг асли-насли, турмуш шароити билан танишиб чиққач, қуйдагича маслаҳат берган бўлардим: “Сенинг бу аҳволга тушишингга бир неча ҳолатлар сабаб бўлган: биринчиси бу йил балоғатга етиб катта йигит бўлибсан, авом халқ айтганидек, оёқларинг орасидан анча сувлар оқиб ўтиб, кўп жисмоний ва руҳий ўзгаришларга олиб келибди. Шу билан биргаликда бўйингнинг баландлиги, овқатланишининг ёмонлиги, ўликлар ва уларнинг қолдиқларини кўраверишинг, буларнинг барчаси сени шу аҳволга солибди. Тушингда кўрган гўнгкўнгили, чаёнлар қабрда кўрганларингдан бошқаси эмас. Буларнинг ҳаммаси миянгга сақланиб қолиб, тунда минг барабар катта бўлиб кўринган, холос.”

Ҳа, руҳий касалликлар табиби бўлганимда, менинг олдимга бирортаси келганида шундай деган бўлардим. Ҳамма гап шундаки, мен руҳий табиб эмас, балки Муҳайсин ал-Биллийман ва ҳеч ким менинг олдимга маслаҳат сўраб келмаган шу соатгача. Менга ўшанда нима бўлганини билмайман. Лекин шуниси аниқки, ўшанда мен

¹ Қоғозга ёзилган афеун, эзиб ички. (Таржимон изоҳи.)

“шол” дардига мубтало бўлган эдим. Бу касаллик оёқ ёки қўлнинг шоллиги эмас, мия шоллиги эди. Ҳаётда бир вақтнинг ўзида ҳам бор, ҳам йўқдек юрадиган бўлиб қолдим. Йўлимдаги қанчадан-қанча одамларга, шунингдек, Байтуллоҳ равоқларида юрганимда, унинг устунларига ўзимни кўрлардек уриб олардим.

Ҳаётдан четлашган бўлсам-да, миямнинг шол бўлмаган ярим қисмидаги ҳамма катаklarини мажбурлаб бўлса ҳам ал-Ашмунийнинг “Ҳошия”сини ўқиб-ўрганишга аввалгидан ҳам зўр бериб ҳаракат қилдим ва “Умм Ҳониъ”даги дарсларга қатнашдим. Бу китоб машҳур грамматикашунос олимларнинг у ёки бу фикрларини ўз ичига олган, кўп миқдордаги ажойиб ва гаройиб ҳамда қоидалардан истисно бўлган байтлардан ташкил топган эди. Уларни ёд олдим. Ўшанда куфаликларга қарши ўлароқ басраликларнинг фикри менга кўпроқ ёқарди ва шундан келиб чиқиб, инсонда ўзи кўрмаган жойга нисбатан ҳам муҳаббат ёки унинг акси бўлиши мумкинлигини билдим. Ҳозиргача, иккала шаҳарни кўрмаган бўлсам ҳам, Басрани Куфадан кўра кўпроқ яхши кўраман. Ҳозирги кунларда Куфа Басрадан кўра бир неча марта чиройли шаҳарга айланган бўлиши мумкин бўлса ҳам, Басра шаҳри менга ёқади.

Йил охирида бир томондан жанозалар билан алоқам узилган бўлса, бошқа томондан ҳарамдаги дарслар кўпайганидан кўпайди. Балки мен ўша машҳур воқеани кўрган санокли одамлардан бири бўлсам керак. Ўшанда уларнинг бири “Юлдузли йўлларга эга бўлган осмон билан қасам” оятини тафсир қилар экан, қуйидагича деди: “Осмон – бу ўша осмон” – дея қўлини ишора қилди, - “Юлдуз йўли – бу сиз ва биз билмайдиган нарса...” Бу воқеани бир-бирларига айтиб берардилар, узуқ-юлуқ қилиб айтардилар. Ўзини шу илмга бахш қилган ўша фақиҳ билимсиз бўлмаган, у шунга қўшимча қилиб, “Лекин уламолар юлдузли йўллар ҳақида бундай-бундай дейдилар,” деб кўшиб, ҳар томонлама шарҳлай кетди. Ўша кунни ўтирганларнинг барчаси “Юлдузли йўллар” дейиш билан нима назарда тутилганлигини тушуниб етдилар. Энг қизиқарлиси, ўша пайтларда араб тили грамматикаси турклар усули бўйича ўқитиларди.

Кўнгил айниш йилдан кейинги йилнинг бошларида бу муаммо ниҳоя топди. Бу руҳий ривожланишни “Баҳорнинг тенг кунлиги” деб атадим. Онам ният қилган назрларига вафо қилиб, бир қўй сотиб олдилар. Унинг гўштини пишириб бир неча бечораҳол одамларни чақириб, ўша пайтларда машҳур бўлган нўхат ва пиширилган гуручнинг ажойиб аралашмасидан тайёрланадиган таом билан меҳмон қилдилар.

15

“Ас-Саллулий” ва “Боб Ажёл” ўртасидаги тор кўчада Суфённи онда-сонда учратиб турардим. Кўчанинг торлигидан икки одам бир-бири билан учрашиб қолса, жилмайиб қўйишдан ёки бир-икки оғиз сўз айтишдан ёки ўзини кўрмаганга олиб кетишдан бошқа иложи йўқ эди. Шунинг учун қаршисидаги одамга очиқ чеҳра билан қарашга мажбур қиладиган, дунёда бор санокли тор кўчалардан бири, шу йўлак бўлса керак. Болаликдаги дўстим Суфённи эса у билан бўлган алоқаларимдаги аламли тажрибаларим бўлишига қарамай, кўрмасликка олиб ўтолмасдим. Учрашувимиз бир неча дақиқа давом этса-да, шу вақт ичида мен ундан қилган ёки қиладиган ишлари ҳақида сўрардим, у эса у ёки бу эски дўстлари ҳақида суриштирарди, сўнг ҳар биримиз ўз йўлимизда давом этардик.

Бир жума кунни эрталаб тўсатдан эшик тақиллаб қолди. Бир неча йил олдинги бир жума кунни содир бўлган воқеа ёдимга тушди. Аллоҳдан шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ сўрадим.

Кўп шеърӣ қасидаларда “Кишилар бўйинларин узиб” дея мадҳ этилса-да, “Думалаб тушаётган калаларни кўришга тоқатим йўқ”, – дея, у билан бормасликка қарор қилдим. Лекин у “Бу сафаргиси умуман бошқача”, – деб кўнглимга қизиқиш солиб қўйди. Аллоҳга таваккал қилиб, у билан бирга уйдан чиқдим.

Суфён олдинги сафар олиб борган жойига бошламади, балки, аксинча, уйимизга яқин бўлган “Жабрат” тор кўчаси томон йўл олдик. “Жабрат” деб аталишининг сабаби ўша кўчада шу ном билан аталадиган чорбоғ бор эди, у ҳақда “У такруний бир зинжи, онаси жабратия” деб бошланадиган машҳур қўшиқ ҳам тўқилган.

Ўша тор кўча бўйлаб бир оз юргач, қадимий Етти қиз тоғи томон одимладик, йўлнинг ярмига етганимизда, Маккадаги у ёки бу тоғли жойларнинг бағрига қурилган бинолар қаторидаги бир кичик уй олдида икки полициячи турганини кўрдим. Ўзимдан-ўзим жойимда тўхтаб қолибман ва оёқларим орқамга тисарила бошлади. Лекин Суфённинг (оёқлар тойиладиган кунда Аллоҳ унинг оёғини мустаҳкам қилсин)

бир ўтқир қараши билан менинг оёқларимга куч кирди. Орқага юришдан тўхтадим ва унинг изидан юра бошладим. У эса полициячиларнинг ўнг томонига йўл олди, сўнг букчайганича, энгашиб айланиб ўтди. Бир қарашда нега ундай қилаётганини тушунмадим. Яна бир бор, лекин уйнинг бошқа томонидан уларга яқин жойга келиб қолдик. Полициячилар жойларида туриб бизни сезмадилар. Бирор гап айтмай, ёки бирор нарса тушунтирмай, уй яқинидаги дарахт шохига чиқди. Сўнг дарахт орқали ҳалиги уйнинг юқори деразасидан ичкарига кирди. Бундай баландликдан йиқилиб тушишдан кўрқиб, оёқларим ўзимга бўйсунмаган ҳолда даг-даг титрашига қарамай, унинг қилганларини бажаришдан бошқа иложим йўқ эди. Хайриятки, йиқилиб тушмадим.

Кирган хонамизда эътиборни тортадиган деярли ҳеч нима йўқ эди. Оддий хоналардагидек: тўшалган шероз гиламлари, бир неча оромкурси, ерга тўшалган кўрпачалар ва зина. Суфён ўша зина орқали ўнг томондаги бошқа хонага кирди, мен эса, ҳойнаҳой, воқеа шу ерда содир бўлган бўлса керак, деб ўйлардим. Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлиб чиқди, хонада ҳамма ёқ ағдар-тўнгар, остин-устун бўлиб ётар, кўрпачалар, идишлар, стаканлар, ва тўшакни қоплаган катта доғнинг табиий омиллар асосида қотган қонлиги кўриниб турарди. Одатдагидай, ҳеч нима тушунмай, қўлим билан кўрсатиб, нима гаплигини сўрамоқчи эдим, Суфён, кўрсаткич бармоғини оғзига қўйиб, менга жим бўлгин дегандай ишора қилди. Сўнг аввалги хонага, кейин дераза ва дарахтга ўтиб, тоғ йўли орқали уйимизга яқин бўлган жойгача яна бирга олиб келди ва тилга кириб: “Сен кўрган қон қолдиқлари Бахтиёр амакиники”, – деди. “Боб Сафо” ёнида жойлашган дўконда шароб сотувчи Муҳаммад Али ал-Асхарютий уни ўтган тунда ўлдирибди. Чунки уни ал-Асхарютий ўз синглиси билан бирга “ушлаб” олган экан. Шундан сўнг Бахтиёр амакини ва ўша заҳоти синглисини ҳам ўлдириб, қўлида пичоқ билан полиция маҳкамасига бориб ўзини топширибди. Сен кўрган икки полициячи эса, бу иш бўйича тергов тугагунча ўша уйни кўриқлаб туришар экан. Бомлодан олдин икки жасад олиб кетилибди”. Сўнг, “Муҳаммад Али ал-Асхарютий келаси жума қасос олиниб ўлдирилар экан” – деб қўшиб қўйди. Бу башорат асрнинг тўртдан уч қисми ҳам ўтибдики, ҳалигача амалга ошгани йўқ.

Ўша кунни эргалаб руҳиятим тушгандан тушиб кетди. Нима учун? Балки бу кўнгил кўп нарсаларни хоҳлар, яъни мени кўнгил кўрганларимдан кўра кўпроқ нарсдан хабардор бўлмоқчидир, қайдам. Балки, фақат қон қолдиқларини кўришнинг ўзи шунча овора бўлиб боришга арзимасдир.

Шуниси аниқки, бўлиб ўтган ҳодиса менинг қалбимда эса қоларли из қолдирмади. Ҳозир эслаб туриб шу нарсалар хаёлимдан ўтади. Агар бирор из қолганида эди, балки мендан кейинги авлодда юз йил ўтиб намоён бўлган бўларди. Менга айтишларича, кўрган-кечирганларинг, эшитганларинг, сенинг фойданга бўладими ёки зиёнингтами, ихтиёрий ёки ғайриихтиёрий равишда онгингда сақланиб қолади, сўнг ўзингга ёки кейинги авлодга туш шаклида ёки мия катакчаларида ва ирсиятда таъсири кучли бўлган бўлса, уйғоқлик ҳолатида зоҳир бўлади. Шунинг учун эркакми, аёлми, балки минг йил ўтач, қотган қон қўлида сузишни, ёнида Суфёнга ўхшаш ёнбошидан шох ўсиб чиққан ва машҳур шайтондек қаҳ-қаҳ отиб қулаётган кимсани тушида кўриши бўлиши мумкин бўлган ҳодиса. Шундай бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас, туш кўрган қиз-ўғил набиралар руҳий табиб ҳузурига бориб уни ҳайрон қолдирадилар. Замонамиз руҳий табиблари, ҳозирги авлод болалари, яъни биз кўрган қон қолдиқлари юзасидан маъқул жавоб топа билмаганларидек, уларнинг дардларига ҳам даво тополмайдиқур.

Яқинда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро ташкилотининг қотиллик жиноятлари ва ўз жонига қасд қилиш ва шунга ўхшаш воқеалар ҳақида ҳисоботини ўқимаганимда, ал-Асхарютий ва бошқалар эсимга тушмаган бўларди. Бу ҳисобот беш юз саҳифадан ортиқ китоб бўлиб, дунёда мавжуд қишлоқ хўжалиги ёки саноатта ихтисослашган жамиятлар – қора кўзлар ёки кўк кўзлар, илиқ шароитда қиши ёмғирли ёки ёзи иссиқ-совуқ бўладиган жамиятларнинг ҳаёти акс эттирилган. Шунингдек, бу ҳисоботда турли хил жиноятлар ҳамда ўз жонига қасд қилишнинг янгича усуллари, осон ва самарали йўллари бепул маслаҳат берадиган жамиятлар мавжудлиги ҳақида маълумотлар бор. Юқоридаги воқеалар шимолий давлатларда ҳамда саноатлашган жамиятларда кўп учраётгани ҳақида маълумотлар келтирилган.

Менинг юқоридаги қимматли ҳисоботга заррача эътирозим йўқ, бироқ саноатлашган сўзидан сўнг фақат “саноатлашмаган” сўзини ҳам қўшилишини хоҳлардим. Шунда “саноатлашган ва саноатлашмаган жамиятлар” бўларди. Бунга сабаб, биринчиси ал-Асхарбутий ва ундан сўнг шу давргача мен билган қуйидаги

жиноятлар: ал-Малканийнинг қизи қора чироқнинг ёғини сочига қуйиб ўзига ўт ёқиб юборгани, энг камида икки кишининг “Хандама” тоғининг энг пастидаги ҳаммом қудугига ўзларини ташлагани, яна учинчи жасадни мен билмаган бошқа жарликлардан топилгани ва менга таниш бўлган бир кишининг заҳар ичиб ўлгани ва ҳ.к.

Шуниси маълумки, юқоридагилардан бирортасининг ҳам кўзи кўк эмас, шунингдек, ўша даврда биз шимолда яшаганимизни эслолмайман. Мен таклиф этган оддийгина бир қўшимча билан бу ҳисобот кенг қамровли аниқ ҳисоботга айланади.

16

Бир куни Масжид ул-ҳарамдаги дарслар тугагач, устозимиз (эсласам кўнглим ёришади) менга қутилмаган фикрни айтди. Хуфтон намозидан кейин уйда грамматикадан бошқа янги бир китобни талабаларнинг кичик бир гуруҳига хусусий дарс сифатида ўқитаётганини, илм олишга бўлган иштиёқимни кўриб, мени ҳам уларнинг сафига қўшилишимни айтиб хурсанд қилди. Мисфала маҳалласидаги уйини тушунтиргач, бирор нарсани ўтказиб юбормаслигим учун дарсга кеч қолмаслигимни қаттиқ уқирди.

Кўпчилик одамлар орасидан танланишинг ва қайсидир иш учун озчилик танлаб олинганлар ичидан бири бўлишинг шаксиз ҳаяжонга солиб, эътибор ва мамнулик ҳиссини беради. Лекин онам бу фикрни қатъиян ман этдилар. Чунки киришим мумкин бўлган жойлар ҳам ҳатто санокли бўлиб, улар Асмо холамнинг ва ён атрофдаги айрим қўшилларнинг уйлари эди. Хуфтондан кейинги вақт ҳам мен кабиларнинг ёшига, шунингдек, кундуз тирикчилик учун, кечаси ором учун яратилган деб одатланган авлодимиз учун ҳам тўғри келмасди. Ўша онам хоҳишимни рад этган тун уларга нисбатан “фуқаролик исёни” деб аталадиган ишни ўзим номламаган ҳолда амалга оширдим, кечки овқатни ейишдан бош тортдим, яна ўз вақтида ухламадим, ҳовлини ёритиб турган қорачироқ ўчганидан кейин ҳам қоронғуликка термулганча узоқ вақт уйгоқ ўтиравердим. Тун бўлгач, онам ўз фикрларига кўндириш учун келган эдилар ҳамки, мен ўгирилиб олдим. Боргим ҳам келмай қолди. Ахир қайсарлик қилишимга онам сабабчи эмасми? Тўғри, кишининг нима ўқитишини билмай туриб бунчалар бораман деб туриб олиши яхши эмас. Лекин, эртасига ўзим ва устозимиз олдидаги хижолатчилик, “онам уйингизга бориб талабалар сафига қўшилишимга рухсат бермадилар” деб айтдим. Мана шу икки сабаб туфайли ўша йиғилишда иштираётган керак деб туриб олдим. Онамнинг рад этишлари узоққа чўзилмади. Тун ярмига етмай туриб, ахири боришимга рози бўлдилар. Аллоҳга таваккал қилиб, балою офатлардан омонлик сўраб, йиғлаб-сиқтаганча, тор, қоронғу кўчалардан юрмасдан, катта кўчанинг четидан атрофида, ўртасидан юришимни, имкон борича кўзимни каттароқ очишимни бот-бот тайинладилар. Ҳамма айтганларини тафсилотлари билан эслаб қолиб, тўлалигича амалга оширдим.

Биринчи кечадаёқ ҳар биримизга – муаллифи номини осонлик билан эслаб қололмайдиган – “Миллатлар ва мазҳаблар” деб номланган китоб тарқатишди. Бу икки сўзнинг маъносини тушунмаганим учун, айниқса иккинчисини, фикримни бир жойга қўйиб китобни зўр бериб кўра бошладим. Шояд, саҳифалардан чигалликларни ечадиган бирор нима топилиб қолса, қани энди, ақлни қаттиқ ишга солиш натижасида олдимда турган нарсани тушунтиришда ёрдам берадиган бирор нима чиқса. Булар қийинчилик туғдиргач, у ёки бу чигалликни ечишда ожизлик қиладиган башар, яъни одамларга доимо ёрдамга келган энг катта фазилат бўлмиш жимликка юз тутдим.

Биз бир неча нафар, аниқроғи, етти нафар эдик. Ўша тунгача уларнинг бирортасини ҳам танимас эдим, кимлигини сўрамадим ҳам. Ўша пайт одамлари ҳозиргидек, танимаган одамга ўзимизни таништирганимиз каби иш туттишмас эди. Ҳозирги даврдигидек ҳеч кимнинг ташриф қоғози ҳам йўқ эди, устозимиз ҳам бизни бир биримизга таништиришга бефарқ қарадилар. Дарс учун тайёрланган жойга кичик доира шаклида ўтирдик. Доира – яъни ҳалқа ҳақидаги сир-асрорлар ҳалигача очилгани йўқ. Овқатланиш столи атрофида, масжиддаги дарсларда ҳам доира бўлиб ўтирардик, Байтуллоҳни ҳам доира бўлиб тавоф қилар эдик, савдо соҳасидагилар: олувчи ва сотувчилар ҳам доира бўлиб оладилар. Ҳозирги кунда шоирларимиз ҳам шеърят осмонида, бор куч-ғайратларини сарфлаб ёки аксинча, муҳими бу эмас, доира бўлиб парвоз қиладилар. Аёлларимизнинг ҳам ўзларига яраша доиралари бўлган.

Ҳеч қанча вақт ўтмай, устозимиз муаллиф, унинг туғилган жойи, ҳаёти ва ижоди, исмининг келиб чиқиши, ўзи туғилиб ўсган қишлоғи ва шу кабилар ҳақида шундай

сўзладик, унинг ҳаётига қизиқиб қолдик. Ўзимизни гўё ўша муаллиф билан олдиндан мустаҳкам алоқаси бор таниш одамлардек ҳис эта бошладик.

Биринчи дарс ниҳоясигача китобнинг номи – ҳар қандай китоб номидан бошлаб ўқилади – барчамизга тушунарли бўлди. Китоб сарлавҳасидаги “мазҳаблар” сўзининг маъносини ҳам тушуниб олдик. Барчанинг юзида ризолик аломати зоҳир бўлди. Китоблар йиғилди ва бир тўп қилиб хонанинг бир четига қўйилди.

Кичик ёшдаги, озғингина бола келгунча, ҳаммаси маромида кетаётган эди, балки у хизматкор бўлса керак, у бизга косаларда қизил рангли ичимлик олиб келди. Олдин бунақасини кўрмагандим. Онамнинг гаплари эсимга тушиб, кичик косадагилар нима экан дея кўзларимни катта-катта очиб қарадим. Лекин у биз одатланган чой эмасди. Унинг ранги чойникидан фарқ қиларди. Яна чой меҳмонга иссиғида тортилса, у бироз совуқ эди. Шунинг учун бошқаларнинг ичишини кутиб турдим, уларнинг юзларида таъми ёқмаслик аломати сезилмагач, мен ҳам ича бошладим. Бироқ ёқмади, иккиланганча, мезбон бўлмиш устозим билан кўзимиз кўзимизга тушмаслиги учун шифта тикилдим. Барибир буни сезган устозим: – Ич, Муҳайсин, бу “ирқсувс”, қон ва асаб учун фойдали, – деди-да, бошқа чурқ этмади. Ичимлик ва унинг номи менга бегона бўлиб, эшитилиши ҳам ёқимсиз эди. Ичимликдан завқланаётганимни кўрсатишга ҳаракат қилиб, ҳеч нима бўлмагандай яна бир-икки хўпладим, лекин фойдасиз. Фикру хаёлим хонада коса ичидагини тўкиб юбориш учун холи жой қидиришда бўлди, гўё тасодифан тўкилиб кетгандай кўрсатиб, бироқ шу билан бирга хонадаги ҳеч қайси жиҳозни ифлос қилмаслигим керак эди. Шундай қилмоқчи эдим ҳамки, кузатув остида эканман, шекилли, устозимиз мени бу ҳолатдан қутқариб қолишга ҳаракат қилди. Келиб, қўлимдаги косани олди. Хизматкорга тутар экан: – Муҳайсинга, ичимликнинг таъми ёқмади, – деди. Чуқур-чуқур нафас олдим. Чунки ўша пайт энгил нафас олиш менга одат бўлмаганди.

Менимча, гап ирқсувс деб аталмиш ичимликнинг таъмида эмас, балки ҳар қандай янги ва мен учун бегона бўлган нарсаларга нисбатан шак-шубҳа билан қарашимда бўлса керак. Балки бу онамнинг – эҳтиёт бўл, бегона қўлдан ҳеч нима ичма, одамларнинг уйларида овқатланма, кирма, чиқма ва мана шу каби кундалик ашулаларининг натижаси бўлса керак.

Менинг ўша аҳволим Мисрға борган журналистнинг ҳолатидан деярли фарқ қилмасди. Бу воқеа албатта, мендан кейин содир бўлган – келтирилган ичимликни “ароқ ичмайман” деб рад этади. Мисрлик мезбон бу ароқ эмас, шарқда кенг тарқалган тоза янги “кока-кола” ичимлиги деб изоҳ беради. Шунда меҳмон, номи ўзгаргани билан асли ўзгариб қолмайди, деб жавоб қайтариб, мезбонни ноқулай аҳволга солиб қўяди. Шунда мезбон саҳродан ташриф буюрган араб шайхининг кўнглини хотиржам қилиш учун бир пиёла қаҳва буюрган экан.

Дарслар ўз маромида, агар тўхтовсизлигини назарда тутилса, узлуксиз давом этарди. Ўтилган дарсни тушуниб ҳазм қилиш ва унга бўлган ишпиёқ борасида эса, менимча, маромида эмасди. Баъзилар учун бу жуда ҳам секинлик билан силжишни талаб қиларди. Китобнинг бир саҳифасидан бошқасига ўтиш ҳозирда Атлантика океанининг бир соҳилидан бошқа бир соҳилига ўтишдан ҳам қийин эди.

Бир неча дарслардан сўнг бундай турли аҳволни тузатиш керак дея қарор қилдим. Кетишга шонилмасдан, устоз холи қолгандан сўнг, тортинибгина “Миллатлар ва мазҳаблар” ни, яъни ўша китобни дарсга олдиндан тайёрланиб келиш учун ўзим билан олиб кетишим мумкинми, деб сўрадим. Шайхимиз китобни кир қилмаслик, муқовасини ёки бирорта ҳам саҳифасини йиртмаслик шарти билан олиб кетишимга рози бўлдилар. Шундай қилганим шароитни яхшиланишига яхши таъсир кўрсатди. Нафақат дарс жараёнига киришишимнинг осон бўлгани, балки баъзи саволларни ташлаб, у ёки бу жамоа айтган фикрлари устида мунозара қилишгача бордим. Шуларга қарамай, саёҳат охириги нуқтасигача бормади. Қайсидир сомон, яъни миллатни назарда тутяпман, отнинг белини, яъни менинг белимни синдирди. Билолмадим, балки у “Рофида” ёки “Жаҳмия” оқимларидир ёки иккаласи ҳам. Муҳими шуки, мен ҳам дарслардан ўзимни торта бошладим. Унда ишчилар заводларига хоҳлаб-хоҳламай жуда секин кириб борадилар. Бу секин ҳаракат қилиш кун бўйи давом этади, лойиҳа иқтисодиётига таъсир кўрсатадиган даражада ишлаб чиқариш пасаяди. Бу эса уларнинг талабларини кўриб чиқишга мажбур этади. Шундай бўлса-да, қонун тазйиқи остида қолганликлари сабаб, исён эълон қилмайдилар, уларга қилинган тақсимотдан рози бўлмайдилар. Натижада аҳволларини яхшилаш мумкин бўлган фурсат ўтиб кетади.

Бир кунги бир неча дақиқага кеч келдим, кутиб туришган экан. Иккинчи марта кеча қолдим, яна кутишди, лекин ташқи эшик ва хона эшиги ўртасидаги йўладан

келаётганимни эшитган устозимиз билан овоз билан йўталиб қўйди, гўёки у “сабрнинг ҳам чегараси бўлади-да,” деб огоҳлантираётгандай эди. Учинчи марта эса дарс тугаганда келибман. Уйга қайтар эканман, тор кўчалар оралаб мақсадсиз дайлидим.

Ўша куни биринчи маротаба гаройиб бир туйғуни ҳис этдим, гуё сен қандайдир бир жойда турибсан-у, бошқалар эса сени бошқа жойда деб ўйлашади ва сен замоннинг буюк сир-асрорларини яшираётгандек, ўзингча кулиб қўясан. Устозимга шахсий сабабларга кўра дарсларга қатнашолмаслигимни айтиб, китобини қайтариб бердим. У эса қандай сабаблигини суриштириб ҳам ўтирмади, сўраб қолганида нима дейишни ҳам аслида билмас эдим. Билганим шу бўлдики, китоб қамраб олган фикрий чалкашликлар тўфони менга ёқмади, яъни мени охиригача давом этишимга йўл қўймади. Бирор-бир мазҳаб ёки оқимни қўллаб-қувватлаш учун айтилган ҳар бир далил-ҳужжат менга мантқиқийдек кўринарди.

Шайх эса уларга эътироз билдириб, ҳар доимгидай “Агар сенга бундай дейилса, унинг жавоби қуйидагича” деб давом эттирганча сўнгги қарорни чиқарар, сўнгра яна бошқа далил-ҳужжатни шарҳлаб, шу йўсин танқид этишда давом этарди. Ахири, ҳар бир далил шундай танқид остига олинавερса, бунинг нима фойдаси бор деган фикрга келдим.

Ўша кезларда ўзим учун бирор фойдали нарса олдим дейдиган бўлсам, у ҳам бўлса мени қизиқтирган мавзу устида кескин тортишувлар олиб бориш ва шу билан бирга ўз фикримни ўзгаларга ўтказиш қудратини бир зарра бўлса ҳам ўргандим. Бу иқтидоримни сезган ҳолда, табиийки, бир неча йилдан сўнг, даввочи, яъни ҳозиргилар айтганидек, адвокат бўлишни ҳам ўйлаб кўрдим. Ҳар қалай, ҳар қандай муаммони ҳал қилиш ва уни ҳимоя қилиш қўлимдан келишини ҳис этардим. Лекин, бу соҳадаги одамларнинг бир-бири устидан тўхмат ва бўҳтон ёғдиришларини билгач, адвокатлар ва шуларга ўхшашлар қаторида бўлмаганимга шукрлар қилдим.

17

Мактабнинг юқори синфлар босқичига ўтганимизда ўқувчилар сони кескин қисқариб, бир неча нафаргина қолдик, уларнинг биттаси мен эдим. Кетганларнинг бирортасига ҳам кичик ва заифларни безорилардан ҳимоя қилишда соясининг ўзи кифоя қиладиган Аҳмадга ачинганчалик куюнмадим. Ўша пайт орамизда “Ҳисом аскар” дегани бўларди. Бошланоқ бир-биримизни ёқтирмасдик, ўзаро салом-алик қилмасак-да, ҳар ким ўз иши билан ўзи машғул бўлиб, ҳеч ҳам шу пайтгача санманга бормаган эдик. Балки у ажодларимдан бирининг душмани бўлган-у, унинг сурати менга кўчганидан ёмон кўргандирман. Ёки уни ёқтирмаган яқинларига ўхшашлигим сабабдир. Хуллас, ўзаро ёмонлигимиз бўлмаса-да, бир-биримизни кўргани кўзимиз йўқ эди. Муҳими, Ҳисом шароит туғилгач, менга ташлана бошлади. Талабалар ичида жисмонан кичик бўлганим учун яккама-якка жангга ким чақирғудай бўлса енгиллигим аниқ эди. Ҳақиқатан ҳам енгилдим, бу эса уни янада кеккайтириб юборди. “Аскарни бетарафлаш” стратегиясини қўллашни бошладим. Стратегиямнинг биринчи режаси – дарс тугаши биланоқ шишагимни қўлтигимга олиб, қоқилмаслик учун этагимни шимариб, имкони борича тез югуриб маҳалламиз ҳудудидаги савдогарлар жойлашган жойгача етиб бориб, уларнинг рўпарасида туриб олиш эди. Шу усул билан бир неча бор омон қолдим. Лекин “аскар” кўп ўтмай қиლაётган ишимни сезиб қолди. Мендан олдин кўчага чиқиб, жанжал, унинг кетидан олишув бошлар эди. Ҳатто бу ҳаётимдаги кундалик дастурнинг бир қисмига айланди. Ўзимни ҳимоя қилиш усулларини ривожлантирдим, яъни тишлаш ва баъзи нозик жойларини ушлашни қўллашга қарамай, ҳар гал енгилар эдим. Бу иккала усул ҳам ўша давр жанжалкашлари таъбирича – “ўгил бола”нинг иши эмасди. Бутун ҳаёлим унинг ёмонликларидан қутулиш бўлиб қолди, лекин бирор тўхтамга келмадим. Кеч тушди.

Хуфтон намозидан сўнг Масжид-ул-ҳарамдан уйга қайтаётганим, эшигимиз олдида келганимда, ўша ерда одамми ёки арвоҳми – билмадим, нимадир турганини сездим. У орқасида каттакон ё қоқ, ёки халта кўтариб олганга ўхшарди, қоқи ўзидан кўра каттароқ эди. Юк кўтариб пойлаб турган шарпаннинг менга гашириб қолишига фурсат қолдирмаслик учун эшикни тез очиб, ичкарига кирган эдим ҳамки, шунда эшик тақиллаб, у: – “Муҳайсин, Муҳайсин”, деб паст овозда чақира бошлади. Эшикни тақиллатаётган Суфён эди. Ушалигини билгач, бирор мурданими ёки жуссани орқалаб келганими, деб ўйлаб, кўрқувдан тепа сочим тик бўлиб кетди. Лекин у эшикни қоқишда давом этиб, “Муҳайсин” деб чақираверди. Эшикни қия очишдан бошқа чорам қолмади. У эса, “қошни бир неча кунга уйларингдаги даҳлизга қўйиб турай,” деб сўради.

Шу лаҳзада илҳомга ўхшаш бир нарса келганидан қопнинг ичидаги нарса ва уни уйимизда яшириш оқибатларини ҳам ўйламай, ҳеч иккиланмасдан, “фақат бир шарт – “Аскар” билан олишасан,” – деб юборибман. Фикру хаёлим фақат Аскарни мағлуб қилиш эди. Суфён ҳам дарҳол – “Розиман, лекин уришишим керак бўлган “Аскар” деганинг ким ўзи?” – деди.

– Ҳисом, – дедим.

– Ким у Ҳисом?

– Синфдошим.

– Гап йўқ...

Эшикни очдим. Суфён юки билан даҳлиз охиригача юриб бурилиши керак бўладиган жой “қўмирхона” – одатда, уйларимизда қўмир сақланадиган ергача борди, юкини қўйиб кейин судраганча жанубий бурчакка жойлаштирди. Бу билан юк кирган-чиққанларнинг кўзидан пана бўлди. Сўнг эшик томон йўл олди. Қўлим билан тўхтатиб, “Аскар нима бўлади”, – деб сўрасам, – “Эртага асрдан олдин мактабдан чиқишларингни кутиб тураман. Мени кўрганингда унга ишора қилсанг бас, мана кўрасан”, – деди. Ҳақиқатан ҳам уни кўриб, хурсанд бўлиб кетдим. Лекин унинг чехраси очилмади. Аксинча, кўкрагини кериб, важоҳатли тарзда турарди. Секингина “Аскар”га қўлим билан ишора қилишим билан Суфён унинг олдига бориб, э йўқ, бе йўқ бир шапалоқ қўйиб юборди. Зарба Ҳисомни шунақанги силкитдики, ҳаётида ҳали бунақасини кўрмаган бўлса керак. Мувозанатини бутунлай йўқотишидан олдин Суфён Ҳисомни боши устидан кўтариб ерга отиб юборди. Кейин кўкрагига тиззалаб туширди-да, мушт ва тепки мазасини тоттира бошлади. У ҳам камлик қилгандай, бошини ерга бураб, пешонасини тупроққа ишқалай бошлади. Сўнг икки қўли билан қўйлагининг ёқасидан ушлаб тагигача йиртиб ташлади, натижада унинг қўйлаги ўша замонда кийиладиган “жубба”га ўхшаб қолди. Менга қараб “Етадимми?” деди. Бошимни ликиллаб кетдим. Аскарни жойида қолдириб, қўлимдан торганча жўнаб кетди.

Ўша воқеадан сўнг Ҳисом бир неча кун мактабга келмади. Келган куни эса янги кийимда, сочи тоза олинган, унинг руҳида “таслим бўлдим” деган кайфият сезилиб турарди, бу кайфият ўқув йиллари тугагунга қадар давом этди. Биз иккаламиз бир-биримиздан узоқлашиб кетдик.

Ўшанда мен заифлар ўз фойдаси учун кучлиларни қандай жазолаш мумкинлигини, бунинг учун, қўлларидаги бор имкониятдан ёки қоронғу йўлақлардан ҳам фойдаланиш яхши эканлигини билиб олдим.

Ўша тун Суфён қўмирхонада қолдириб кетган қопда нима борлигини кўришим керак эди. Қўрқибгина оғзини очиб қарасам, эски кавуш ва оёқ кийимлардан бошқа ҳеч нарса йўқ экан, ҳайратим очиди. Бир неча кундан кейин бу ишнинг тагига етдим.

“Боб Ажяд”нинг таҳоратхонаси яқинида этикдўз-ямоқчи бор эди. Суфён ўша ерга ўғриликка тушибди. Уста ҳуфтон намозига кириб кетгач, тагига солиб ўтирадиган қопни олиб бир қулоч бўлиб ётган оёқ кийимлари билан тўлдирибди, орқасига ортиб жўнаб қолибди.

Ўша тун Суфён Шайх Исҳоқ башорат қилганидек, хочга қоқилиб, фожиали ниҳоя топиб, қушлар бошидан чўқиса керак деб ўйладим.

Қопдагиларни нима қилди, дерсиз. Кунда иккита ёки учтасини олиб, у ёки бу этикдўзга бир неча “ҳалала”га ёки иши юришганда бир неча “қирш”га сотиб келарди. Шу зайлда ҳаммасини сотиб тугатди. Айтишга қараганда, “Мудлай” деган жойнинг “Роқуба” торқўчасидаги этикдўз энг яхши мижозларидан экан.

Давоми бор.

Қадимий Хитой шеърияти

III-VI асрлар – “Олти сулола” даври

ЛЮ ЧЖЕНЬ

*“Амакиваччамга бағишлайман”
туркумидан*

* * *

Карағай¹ тебранар
Қояда ёлғиз.
Далада шамоллар
эсар шитоёб, тез.
Нақалар
Қаҳрли увуллар довул,
Синдирмоқчи бўлар
Қарағайни ул!
Қиш келар —
бешафқат қиров ҳам, муз ҳам,
Қарағай барига чидайди бардам.
У писанд қилмайди аёзни нечун?
Қарағай, сарв
кучли бўлгани учун!

*Рус тилидан
Турсун АЛИ
таржималари.*

Замонавий шеъриятда “пейзаж” – “табиат лирикаси” деб аталадиган тушунча Қадимги Хитойда, “Тоғлар ва сувлар шеърияти” ёхуд “Боғлар ва далалар шеърияти” сифатида машҳур бўлган. Хитойликлар учун шеърият ҳамisha юракнинг товуши бўлиб янграйди. Ранг-баранг гуллар очилади, шоир юрагида шеър туғилади, бироқ бу ходисаларнинг манбаи битта. Замон ва маконда ҳамма нарса Буюк Дао ритмига бўйсунган ҳолда уйғун ҳаракатланади.

Табиат гўзаллигига шайдолик хитойлик учун абадий илҳом манбаидир. Табиат билан мулоқот шоирнинг юрагидаги ҳисларни жўш урдиради.

Шоир тоққа чиққанида фоний дунё узра кўтариладиган, у ўзини ўткинчи дунёнинг хою ҳавасларидан устун эканини сезади. Ёлғиз дарахт билан яккама-якка қолиб, у ўзини дарахт билан қон-қардош, ҳамфикр ҳис этган.

Ушбу хусусиятлар қадимги Хитой шеъриятининг эстетик мезонларини белгилайди. Бу шеъриятга кўҳна Дао фалсафаси сингиб кетгандир.

Қуйидаги таржима шеърлар III-VI ва VII-X асрларда яшаган шоирлар қаламига мансуб.

Бироқ ушбу шеърлар бугунги кун ўқувчиси учун ҳам қадрли. Чунки, замонлар ўтади, туйғу ва руҳ ҳеч қачон қаримайди.

¹ Қ а р а ғ а й – Қарағай ва сарв образи қадимги Хитой шеъриятида кўп учрайди. Ирода, руҳий барқарорлик, узоқ яшаш ва умрзоқлик рамзи ҳисобланади.

СЕ АНЬ

НАСТАРИН ЧОРБОҒИ

* * *

Қадимги донолар
 давридагидек
 Бизлар ҳам
 навбаҳор сайрин истадик.
 Қирлар, адирларга
 талпинди юрак,
 Бойчечак қидирдик,
 лола изладик.

Дарахтлар осмонга
 бўй чўзди бирга,
 Яйловлар тўшалди
 яланғоч ерга.¹
 Булутлар ўрлади
 кўкка тутундек,
 Пилдираб музларни
 эритди жилға.

* * *

Фаровон кунларга
 айлаб шукрона,
 Ёнма-ён ўгирдик
 жам бўлиб яна.
 Осмонни тўлдириб
 булутлар кўчди,
 Шамол қанотлари
 қайиқни кучди.
 Чорбоғда биз
 шароб ичиб қувондик,
 Буюк Фу Си ҳамда
 муҳтарам Тан² дек.
 Дунёда ҳамманинг
 қисмати бирдир —
 Хоҳ гўдак боладир,
 хоҳ қари чолдир.

¹ Дарахтлар осмонга бўй чўзди... Яйловлар тўшалди яланғоч ерга — Ушбу тазодда камолотга интилган яхши одамлар ва тубанликка кетган, дунё ҳою-ҳавасларига берилган нафс ботқоқига ботган, кўнгли кир худбин кимсалар, қарама-қарши қўйилиб тасвирланган.

² Буюк Фу Си ҳамда муҳтарам Тан: Фу Си — афеонавий қаҳрамон. Хитойликларнинг ажлодларига овқат пиширишни, тўр билан балиқ овлашни ўргатган, никоҳ қондаларини, мусиқий уйғунлик қонунини кашф этган.

Чэн Тан — Шан Инь династияси (эрамыздан аввалги 1728-1698 йилларда ҳукмронлик қилган) асосчиси. Афеоналарга кўра, Тан даврида мис қазиб олинган ва қайта ишлов берилган. 7 йиллик қурғоқчиликда Тан ўзини қурбонликка келтирмоқчи бўлган.

ГУ КАЙЧЖИ
ЙИЛНИНГ ТҮРТ ФАСЛИ

Баҳор ёмғиридан
кўл тўлди лим-лим,
Ёзнинг тоғларида
ажиб сукунат.
Кузги тўлин ойдан
нур ёғди сим-сим,
Қишда қарағайлар
яшнагай фақат.

СЕ ЛИНЪЮНЬ
УМРНИНГ УФҚИ

Юрагимда қайғу
уйқум келмайди.
Уйқу ҳам қуволмас
ғамимни ҳаргиз!
Ойнинг ёғдусида
қор ялтирайди,
Совуқ шамол эсар
ёввойи, ёвуз.
Вақт жуда тез ўтар —
кутмайди, асло,
Умримнинг уфқига
ботаман аста...

БАО ЧЖАО
ҚАЛАНДАР СЮГА ЖАВОБИМ

Қишлоқда гуручдан
олишар шароб.
Хризантема гулларин
кўмди қалин ўт.
Ҳар ҳолда дилларда
эзгулик сероб!
Қани, ҳей, хўжайин,
бизларга май туг!
Нифрет қадаҳларга
май куйма ҳеч ҳам —
Куз кўёши ором
бахш этар жонга.
Олгиндан ясалган
қимматбаҳо жом
Меҳр бера олмас
бадбахт инсонга.

“Қадимга тақлид”
туркумидан

* * *

Кўлда сув ўтлари
сарғаймас ҳамон,
Фозлар учиб кетди
жанубга томон.
Кузги чирилдоқлар
музиқа чалар,
Тунда сочин ёяр
ёлғиз аёллар.
Уйларига қайтган
навкарлардан мен
Сўрадим, нечуксан
ёрижоним, сен.
Узоқ чегарада
жанг кетар ҳамон,
Оғир хўрсинаман
боқиб шарқ томон.
Белимнинг боғичи
кент бўлиб кетди,
Юзим сўлди,
ҳижрон жонимдан ўтди.
Шум толейим бунча
аччиқ ва тахир,
Тун чўзилган сайин
ўртанар бағир.
Сандиқчамда кўзгум
чанг босиб қолди,
Цинь¹ узра тортанак
ошиён солди.

* * *

Хон мулкида ажойиб
тоғлар тизмаси бордир.
Чўққиларнинг бошлари
кўкка етган сервиқор.
Кўёшга терс қоялар
саратонда ҳам қордир,
Гулшан водийлар ҳусни
кузда ҳам мисли баҳор.
Тонгда кўрдим булуғлар
чўққилар аро парку,
Тун-кечалар тинмайди
маймуллар қичқириғи.
Йўл азобин чекапман
ўртар мени ғам-қайғу,
Юрагимда жароҳат,
бедаво дард оғриғи.
Шийпончада май бериб,
меҳмон қилсинлар мани,
Висолингни соғинсам
май ичаман атайин.

¹ Цинь — қонунсимон қадимий музиқа асбоби. Одатда, беш ёки етти торли бўлиб, торларини тепага қаратиб, тиззага қўйиб чалинган. Қадимда ва ўрта асрларда ушбу чолғу Хитойда жуда оммавий бўлган. Бу чолғунини кўпинча аёллар чалган.

Иродамиз тош каби
қаттиқ бўлсайди қани,
Феълимиз ипак мисол
бўлсайди юмшоқ, майин.

ЛУ КАЙ

ФАНЬ Е ГА ТУҲФА ЭТИЛГАН ШЕЪР

Почтачига тутқазаман
гуллаган булоқ —
Олисадаги дўстимга бу
бўлсин хушхабар.
У Цзяннан¹ совуғига
кўниккан, бироқ
Гуллаган булоқ унга
келтиргай баҳор.

ҚЎШНИ ҚИЗНИ ЎЙЛАЙМАН, АММО У КЕЛМАЙДИ

Оқшом чўкди,
ой қалқиб кетди,
Пайҳон қилди
гулларни шамол.
Ҳажр азоби
жонимдан ўтди,
У қиз энди
келмас эҳтимол...
Келмаслигин биламан, аммо —
Кулгим келиб, йиғлайман, оббо.

ШЭНЬ ЮЭ

БАЛИҚ ОВИ

Гул ортилган қайиқда
гулдек жонон икковлон,
Олисага сузиб кетдик,
дарё тўлқини — илон...
Нилуфар илдизига
қармоқ илиниб қолди,
Ёввойи ўрдақларни
биз чўчитиб юбордик.
Оҳиста қош қорайди,
қучди мени жонона —
Икков муродга етдик
балиқ ови баҳона.

¹ Цзяннан — кенг маънода Янцзи дарёсидан бошлаб жанубга ястанган вилоят. Шеър матнидан келиб чиққан мазмунга қараганда, шоирнинг олисадаги дўсти Фан Е ўша пайтда қандайдир шимолий ўлкада бўлган. Она юртининг гуллаган булоғи унга баҳор элтади ва Ватанини эслатади.

ЧЖИГУЙ КУН

ҲАЁТ

Тик қоя юксалган
осмонга қадар,
Куёш нурын тўсар
қалин ўрмонзор.
Чўққилар бағрига
келмайди кўклам,
Тоғ бошидан
қорлар кетмас ёзда ҳам...

СЕ ТЯО

ШАҲЗОДА САЁҲАТИ

Яйловлар ям-яшил
ипак кийдилар,
Дарахтлар шоҳига
қизил гул тақди.
“Нега келмадинг?” — деб
ёримга айтманг,
У келгунча боғнинг
зийнати қолмас.

VII – X аср – “Тан” даври Хитой шеърлятидан

ВЭЙ ИНУ

* * *

Сомон йўли,
Сомон йўли
Ёришмасдан аввал ошпоқ тонг
Нур ёдириб турар
кузги шаҳарга.

Ёлғизоёқ йўлдан тоққа чиқаман
Ва кўкка боқаман
Сенинг висолингнинг орзуси билан.
Тақозоси ила икки тарафга
Ажратиб юборди
Бизларни тақдир.

Бизларни ажратди,
Бизни ажратди...
Сомон йўли порлаб
турар осмонда
Аммо икковимиз
учрашар йўл йўқ!

ХЭ СЮНЬ

БОҒДА

Дарвозалар кушдек
қанот қоқади,
Тинимсиз гийқиллаб
куйлар даричалар.
Тошйўлда тақиллар
нозик бошмоқлар,
Бамбуқзорда яшнар
ишак либослар.

БАҲОР ШАМОЛИНИ КУЙЛАЙМАН

Уни ҳамма эшитар,
аммо ҳеч ким кўрмайди,
Баъзида оч йиртқичдир,
баъзан ишакдек майин.
Баъзан ойнага боқиб,
упа пуркар юзига
Гунча лабидан ўшиб
тарқатар атир буйин...

* * *

Йўл олис,
Елиб бораётган автода
Ёнма-ён ўтирсак-да
Орамиз
Йўлдан-да олис.

Франсин ПРОУЗ

Илҳом умри

Асардан парчалар

1932 йилнинг баҳорида саксон яшар Алиса Плезенс Лидделл Харгривс Нью-Йоркда кемадан тушди. Колумбия университети томонидан унга илҳомлантирувчи ва Каромат Оламида Алисанинг тажассуми сифатида берилган фалсафа доктори фахрий даражасини олиш маросимида келган эди. Илҳомнинг илмий унвони фан тарихида илк ва сўнгги бор истарали, ёқимтой, бироз мағрур кекса аёлга Луис Кэрролл таваллудининг юз йиллиги муносабати билан тақдим этилмоқда эди. Луисни Чарлз Дожсон деб атайдиган бу аёл ўн бир ёшида қирқ ёшларни уриб қўйган бир математик билан муносабатини ота-онаси узиб ташлагандан сўнг, улар ҳар замонда учрашиб туриш бахтигагина мушарраф бўлганлар.

Ушбу маросимга бағишланиб Қуйи кутубхонанинг оқ гуллар билан безатилган долонида уюштирилган тантана бироз ноқулайликдан бошланади: университет ректори Никлас Марри Батлер Алисага мўлжалланган гулчамбарли тахта ўтириб олиб, унинг “докторлик хизматлар”и ҳақида ваъз ўқир, Алиса эса тик туриб дорилфунун етакчисини тинглади: “Сизнинг болаларга хос лол қолдирувчи хислатларингиз буюк риёзиётчимиз таҳайюлига қаноат бахш этди... Сиз ҳаракатлантирувчи манба, Арасту тили билан айтсак, инглиз адабиётига қўшилган улкан улушнинг “мақсадли сабабисиз”. Луис Кэрроллнинг илҳоми чиройли инжа рангга ўралган ҳамда марваридгул ва атиргул гунчаларидан тўпланган даста билан безалган эди. Мукофотни қабул қилиб, Алиса ярим аср муқаддам вафот этган дўсти тўғрисида худди тирик киши ҳақида сўзлагандек гапириб кетди. “Мистер Дожсон ҳамма нарсани мен кўраётганимдек кўриб турибди, сизларнинг уни шарафлашингиздан мен каби масрур бўляпти” деган гаплари ишончга тўла эди. Бу маъбуданинг Ерга инишини маросим қатнашчилари алқаб-олқишладилар: уларнинг кўз ўнгиде сой бўйида ёзнинг қоқ тушида адибдаги доҳийликни уйғотган қизалоқнинг шарпаси гавдаланган эди.

Илҳому ҳолнинг сирини изоҳлаш истаги, санъатнинг ҳаракатлантирувчи гавҳари ким ёки нима эканлигини билиш иштиёқи сеҳргарнинг сирларини очишга бўлган интилишга ўхшайди. Бу болаларча бир хоҳиш, зиддиятли бир истак: ҳақиқат ўзи билмай хурсандчиликни бузиб қўймаса эди! Балки ўша сирлиликнинг ўзи ҳайратимизни оширадиган бир манбадир? Нима бўлганда ҳам, инсон табиатида девор ортидаги нарсани айланиб ўтмай кўриш, кўзбойлоқчи ўз ёрдамчисини тўнкадай арралаб ташлаши сирини билиш ёхуд ўзининг ибтидо гўзаллигида яхлит намоён бўлган сонет ҳосил бўлиш ониде шоир кўнглини кузатишга интилиш бор.

Санъат сеҳрдан айричадир, жумладан, уни тушуниш, тушунтириш мумкин.

Агар ўзи истаса, Гудини мухлисларига сув остида кишанларини ва жиннилар кўйлагини қандай ечишини айтиб берарди. Аммо санъатчи анатомия билимининг ва фреск тасвирий санъати техникасининг Сикстин капелласига айланишидаги алкимё жараёни тафсилотларини англашиш имконидан маҳрум. Алланима яратиб, демак, ўз устингда кичрайтирилган ва ваҳимали бир тажрибани ўтказишдир. Бу эса руҳий ойдинлашни ёки жон филойилиги билан айнандир. Зотан, ижодкор ўз ижодининг манбаини билмайди. Бу худди кўзбойлоқчи унинг қалпоғига куён қаёқдан келиб қолганлигини билмаган бир ҳола ўхшайди.

Буни англаш қийин бўлгани учун ҳам, санъатнинг келиб чиқишини ўрганамиз, жиллақурмаса, уни аниқлашга имкон берадиган афсоналар излаймиз. Буни илоҳий деб қўя қолиш энг жўн ечим, бироқ замондан замонга, маданиятдан маданиятга илоҳийлик ҳақида тасаввурларимизнинг идрокни шошириб қўядиган тарзда шиддат билан ўзгариб туриши бунга йўл қўймайди. Қадимги юнонлар илоҳий мавқеини собит тушунганлар. Қизиги шундаки, худолар орасидан соғлом мушоҳадага таяниб, тўққиз нафарини сайлаб олиб, уларни самовий бирмунча мавҳум мавжудотга айлантирганлар. Улар махсус ва аниқ ифодалаб бўлмайдиган хусусиятлари билан ажралиб турган, қолганлари эса қилган хиёнатларининг қизиқарли тарихи, рашки ва ўладиган машуқалар орттиришлари билан ҳамда ҳайвонлару ўсимлик қиёфасига кира олишлари билан эътиборга молик. Балки, туйғу юнонларга илҳомнинг ҳатто зиғирдай, кўз илғамас амалини ҳам ривояту шарҳларга сиғдириб бўлмастикни ҳис этдирганмикан?

Илҳом парилари ўзлари ёки етакчилари билан беллашмоқчи бўлганларга зинҳор шафқат қилмаганлар. Ўзини Аполлондан кўра нафисроқ мусиқачи деб мақтанган найидан ажралмас Марсияни дарахтга боғлаб тириклай терисини шилган ҳам ўшалар бўлади. Илҳом париларидан ўзини катта тутган Пиэрнинг қизларини қарғага айлантирган ҳам ўшалар. Фамирида исмли фракиялик кўшиқчи қиз ўз санъатини уларникидан устун ҳисоблагани учун тўққиз маъбуда томонидан кўзи кўр қилинди, самандар дағалик қилгани учун дум-патларини юлиб олдилар. Қайгули бўлса ҳам таъкидламоқ керакки, санъатга илҳомнинг кўнглини юмшата олиши тақдир қилинмаган экан. Барибир, илҳом париларининг изни билангина шоир ва унинг мухлислари завқланади, руҳи кўтарилади. “Илҳом парилари суйган киши бахтиёрдир. Унинг лабларидан чиққан товуш лаззатлидир” – деб ёзган эди Гесиод.

Кўнглида дарди билан илҳом парисининг қулига айланган шоир куйлаш чоғида Мозийдаги қаҳрамонни мадҳ этар экан... маҳзунликни тезда унугади ва безовта қилувчи хотираларни қувиб юборади.

Гесиоднинг киши руҳиятини даволашдаги шеърийатнинг фойдаси борасида айтган мақтовига қўшиламмизми йўқми, “Теогония”даги мазкур сатрлар санъаткор ижодида илҳом париларининг бевосита таъсири бўлишига ишонч билан сугорилган. Ёхуд, қадимги юнонлар кўзига тасвирланувчи қандай кўринган бўлса, шундай тасвир этганлар, хусусан, маъбудлар (Олимпнинг илоҳлари ер неъматларидан бебаҳра эмасдилар), муқаддас нарсалар оҳисталик билан дунёвий нарсаларга сингиб кетишларига изн берган эдилар. Зеро, маъбудлар ерга тушиб, чўпонлар билан вужуд эҳтиёжлари ҳақида суҳбат қуришдан тийилганларидан бошлаб, маданиятга ҳаёт кучини акс эттиришнинг янги ифодаси даркор бўлиб қолди.

Эросни агапе¹дан айириш билан христианлик диний ва дунёвий санъат орасига ўтиб бўлмас жарлик қўйган бўлди. Жумладан, Хочлашни тасвир этаётган рассомни Исо Масихнинг хочдаги сиёғи завқлантириши мумкин, бироқ айни чоғда

¹ А г а п е (юнон – муҳаббат) – христианча муҳаббат тушунчаси бўлиб, Эрос (ҳирсли севги)га нисбатан, илоҳий ғайратли неъмат ҳисобланади.

бу эротик шоирни совутиши эҳтимоли ҳам бор. Энди лирика, севги қўшиқлари ва рақсларини бошқарадиган маъбудлар – санамлар йўқ эди. Санъаткор ихтиёридан ташқарида бўлган, унинг эркига бўйсунмайдиган барча ижодий ҳодисалар бошқача – янгича изоҳланмади ва асосланмай қолди. Маъжусийликка – орқага қайтиш тўғрисида эса, гап бўлиши мумкин эмас, демак бир йўл: илоҳийликдан ўткинчи-фонийликка томон тушиш йўли қолади. Кўпчилик учун муҳаббат мутлақ ҳақиқатга олиёй даражада яқинлашиш ёки ўзини палапартитиш, уйғунлашмаган қувватнинг йиғиндиси деб билиб, завқдан илҳомнинг асосини излай бошладилар. Нима сабабдан санъаткор шеър ёзади, сурат чизади? Ҳа, муҳаббатдан. Трубадур (дарвешона ҳаёт кечириб, яратганни мадҳ этувчи) дилидаги маъшуқа мажозий бўлиб, унга эргашиш мутлақо мумкин эмас, унинг муҳаббати йўналтирилган нимарса Биби Марям билан вужудли ва қонли аёл оралиғидаги бир ҳаёлий мавжудотдир. Самовийликдан вужудийлик томон силжиш бошланиши энди ҳеч ортга қайтмас кўринади. Хусусан, Ҳомер маъбудасидан унинг оғзи орқали куйлашга чорлаганда, Данте “Янги ҳаёт” да ҳар бир мисрадан мисрага Беатричега нисбатан ҳисси ўзгараётганини айтганида, ҳозирги ўқувчи ҳеч қийналмай гап илҳом ҳақида кетаётганини пайқаб олади.

Мильтон ва Спенсерлар чорлаган соф, кўтаринки ва эҳтиромли илоҳий илҳом тармоғига Сальвадорнинг маъшуқаси ва Гала Далиларнинг вужудий, шармсиз илҳоми ҳам киришини пайқаш қийин эмас. Агарда сюрреалистларнинг иши юришиб кетса, бу Галага бўлган муҳаббат, самараси деганлар. Худди шу сингари ривоятга кўра Каллиопа¹ афиналик сўзга чечан бахшини завқлантирган. Санъаткор нутқи ва мўйқалами воситасида Яратганнинг ўзи сўзланадими ёки муҳаббат маъбудими? Фарқи унчалик эмасдай кўринади. Лекин, бунинг мавжудлиги шубҳасиз. Аслида эса маъбудага нисбатан аёл ҳақида кўп нарсани била олиш имкони бор. Ҳомер илҳом парисининг бошланиши ва охири йўқ. Айни чоғда Данте айтадики, унинг Беатриче билан дастлабки учрашуви 1274 йилда Флоренцияда бўлган. Бу учрашув икки нафар тўққиз яшар болаларнинг учрашуви эди. Мазкур рақам шоирнинг бутун умри бўйлаб эшлик қилади: тўққиз илҳом, тўққиз тамуғ доираси. Беатричени қизил кийимда ўз кўзи билан кўриш эврилиш йўлидаги бир машқ бўлиб, янги бир диннинг муқаддимаси эди. *Inci pit vita nuova*.² Данте Беатричени кўргач, унинг янги умри бошланди.

Орадан рошпа-роса тўққиз йилу тўққиз соат ўтиб, Данте яна Беатричени учратади, бу сафар у оқ кийимга ўралган эди. У Дантега назар ташлади ва таъзим бажо келтирди. Данте бу ерга келмасдан, уйда унинг кўзига қизғиш ёпинчиқли бир нотаниш кимса қип-яланғоч Беатричени қўлига кўтариб, оловланиб турган гуваладай нарсани – бу Дантенинг юраги экан – оғзига тикаётгани кўринган эди. Ушбу даҳшатли “овқатланиш”дан сўнг нотаниш кимса хўнграб туриб қизни оғушига олган ва ҳар иккиси аршга кўтарилиб кетган эди. Ўзига келган Данте кўринган ҳолат ҳақида сонет битади, бироқ кўринган ҳолатни бироз юмшатиш билан оғир таҳайюлий ҳолатни санъатда ифода этиш йўли ҳақида бир сабоқ ҳам беради.

1292 ва 1300 йиллар орасида ёзилиб, қирқ икки бобдан ташкил топган аввалдан аён бўлган босқичларда муҳаббат тарихи доирасига киритилган “Янги умр” асари ана шундай бошланади. Беатриче рашк қилади (яна бир рўё – севги шеърини мисралар яратади, уни рашк ўчириб боради), Беатриче шоир устидан кулади: буларнинг барчаси туйғунинг жўшишига, ўз-ўзини диққат билан етилтиришга хизмат қилиб, янги сонет, баллада ва қўшиқлар туғдиради. Отаси вафотидан кейин Беатриче ҳам ўлатдан ўлади. Унинг ўлимидан икки йил ўтиб ёзилиши бошланган “Янги умр” муаллифнинг хотира қуввасини

¹ Юнон мифологиясига биноан эпик шеърят (достон) илҳомчиси.

² Латинча: янги умр бошланди.

яққол намоиш этади: Данте бундан тўққиз йил олдин тўққиз ёшида ўз-ўзи билан қилган латин тилидаги хаёлий суҳбатни тиклайди, бунда бу гоҳ ўз кўнглига, гоҳ ақлига, гоҳида эса ичқиссига таянади. “Янги умр”нинг сўнги боби – Беатриче хотирасини янгича ҳурматлаш боби анча тантанавор бўлиб, у ўз онтини “Жаннат”да бажо келтиради.

“Янги умр” ўша замон дунёвий шеърятининг ёрқин бир намунаси сифатида сийқа қолишлар, хира сукутлар, севги маъбудига кўр-кўрона саждаларни намоён қилиш билан бирга, айни чоғда, шоирнинг аниқ тарихий бир аёлга – банкчига турмуша чиққан, Фолко Портинарининг қизи – Бичега бўлган севгиси баёни ҳамдир. Ушбу баёнларга шунчаки маҳдиё бўлиб қолишимиз сабабларидан бири узоқдан ўз илҳомчисини кўриб, уни бир умр кўнглида сақлаб юрувчи бола ҳақидаги афсона бўлса, иккинчиси Данте болаларча киришиб кетишнинг тарихини эмас, балки қандайдир мураккаб ва теран нарсалар ҳақида фикр юритмоқда, деган бир ҳисдир. Нима бўлганда ҳам флоренциялик шоир ва унинг илҳом париси кейинги насларни шу даражада чулғаб олдики, асрлар ўтгандан кейин Данте Габриэл Россетти кабилар ўзини ва ўзининг илҳом париси Лиззи Сиддални Данте сиёқлари ва Беатриче билан бўйлаштириб кўрди. Бунда у ўз умри ва шахсиятини аллақачон бу сифатлардан маҳрум бўлган марҳум севишганлар билан қориштириб юборди ҳамда Данте замонидagi Флоренция билан ўта рафаэлчилар Лондони турмуш ҳақиқатлари орасидаги фарқлар қийматини қадрлай олмади. Ўтган асрлар илҳом парисини жонлантириш ҳақидаги уринишлар беҳуда эди. Зотан, илҳом умрининг қандайдир сифатлари мавжуд бўлар бўлса, бу ҳар бир тарихий босқич ўзига монанд, мос илҳом парилари яратиб, уларни ўша замон ва унинг санъаткорларига лойиқ сифатлар, фазилатлар, қусурлар билан тақдирлашида намоён бўлади.

XVIII аср Лондонда донғи кетган услубият устаси, мароқли суҳбатдош Сэмюэл Жонсон яшарди; тили аччиқ, серғайрат, бой ва хотамгой пивочининг хотини Эстер Трейл эри берган зиёфат пайтида доктор Жонсон билан мулоқот қилиб, адабиёт ва содагонларча суҳбатнинг – Викторин илҳом парилари Алиса Лидделл, Лиззи Сиддал каби, кўз ўнгимизда бокиралик, софлик, вазминлик ўрамида, болалик ва қизлик борасида мужмал викторианча хомхаёл ғалат нурлари шуъласида намоён бўлади. Ницше, Рильке ва Фрейдлар билан кетма-кет боғланган Лу Андреас-Саломе ҳамма нарсадан кўра ўн тўққизинчи асрни йигирманчи юз йиллик билан улайдиган илҳом париси десак, тўғрироқ бўлади. Суратчилар юлдузларидан бўлмиш Ли Миллер рассом мақомига етиш учун Ман Рейдан¹ илҳом олиш жараёнида орттирган кўникмаларидан фойдаланганига ҳам ҳали кўп вақт бўлгани йўқ.

XX аср илҳом парилари худди Гала Дали каби кўпроқ тижорий реклама агентлари вазифасини ўташди, аслида улар ижодий меҳнат оқимида кўйилаётган нарсасининг тижорий қийматини англай бошлаганларга далда бўлмоғи жамият учун муҳимроқ эди. Йокко Оно кўп жиҳатдан Галанинг маънавий давомчисидир. Бу ҳар икки илҳом париси ва уларнинг танлаганлари бир пайтнинг ўзида Нью-Йоркнинг “Сент-Режис” мусофирхонаси мижозлари бўлиб қолиши оддий бир тасодиф эди. Гала шунчалик журъатли бўлишига қарамай, Йоконинг уддабуронлиги миқёси ва имкониятларини тасаввур ҳам қила олмасди. Шунга қарамай, қўй-эчки қумалоқлари ва чигирткаларга эси оғган мўйловли ипирикчи сюрреалист илҳом парисига нисбатан худонинг Ўзи ато қилган илҳомнинг анча-мунча омади юришган эди. Бинобарин, Галдан фарқли ўлароқ, Йокко ўзини дадил тута олмади, чунки унинг руҳида, худди замондошлари қалбидаги каби асосли бир шубҳа бор эди: Яратувчи бўлмай, илҳом париси бўлиш анча мушкул иш эди. Дастлаб у эри билан ора-сира меҳнат тақсимооти

¹ Ман Рей (1890-1976) америкалик суратчи ва рассом.

қилиб туриш ҳақида келишиб олишга ҳаракат қилди — амалга ошириб бўлмасад, ажойиб бошлама эди — оқибатда, бу қилмишидан ўзи бош тортди. Кейин эса, улар ўртасида кураш кетди (ҳатто эри ўлгандан кейин ҳам); ким яратувчи, ким илҳом париси эканлиги аниқланиши керак эди.

Оно ёки Ленноннинг оғзидан “илҳом” сўзи чиқиши оғир эди, чунки бу тушунчанинг ўзи бизнинг ғайриромантик замонамизда тобора кулиги кўрина бормоқда. Сўзбошиларда турли кишиларга ташаккур билдирар эканлар, ҳозирги адиблар ўзининг завқланиш манбаини кўрсатишга ийманиб, унга хурмат билдиришлари боиси, ўз илҳом париларининг қарши даъволаридан хавотир олишларими ёки қалам ҳақи билан бўлишиш андишасига боришлариданми! Альберт Брукснинг “Илҳом” (1999) кинофильмининг бош қаҳрамони юқоридагига ўхшаш хавотирларни тасдиқлашга мойил кўринади: Шерон Стоун ижросида режиссерларнинг Голливуд маъбудаси, шавқини йўқотиб ултурган сценаристлар маъносиз, енгилтак, бетайин, хуллас, безлик билан гавадланадилар, оқибатда, Тиффанининг дабдабали қимматбаҳо қийматлари учун олижаноб кино ғоялари сотилади.

Ҳозирги кунимизда “илҳом” сўзи жарангининг ўзи зиддиятли, кўп маънолидир, шу кунларда Сюзен Фаррелл¹ ёлғиз ўзини илҳом сифатида тақдим этадилар, бунинг устига у ўзини ўзи ҳам шундай ҳисоблайди. Бу балет ҳозир ҳам эстетикада ва ўтмиш тилида мустаҳкам ўрин олганидан бўлса керак. Бу сўз вақти-вақти билан йўқ бўлиб кетади-да, кейин бирор мақола ёки эсседа кўришиб қолади. 2001-2003 йил қишда Нью-Йоркнинг Япон жамияти томонидан ўтказилган Йока Ононинг ўтмиш асарлари кўрғазмасига бағишланган “Нью Йорк таймс” тақризиди Йоко Оно илҳом париси сифатида тақдим этилади, ушбу унвон рассомни безовга қилганига шубҳам бор. Умуман ва тўлалигича олганда, “Нью-Йоркер”нинг 1996 йил сонларидан бирида эълон этилган Арлен Крокнинг “Илҳом париси ўлдими?” деган ғаламисли мақоласида ёзганидек илҳом тушунчаси “ҳозирги замон феминизми учун ҳалокатлидир” ҳамда Фрейд психологияси асосларидан қараганда ниҳоятда ёқимсиздир. Илҳом париси бироз ёввойироқ, ҳатто шубҳали тарзда тарихга хилоф бўлиб қолди: “Кечаётган юзийликда Америкада санъат билан шуғулланиш, санъат ҳақида мушоҳада қилиш тобора зерикарли бўлиб қолаётганга ўхшайди; бу юмшоқ айтилганида, яъни вақтни бекорга ўтказиш демаслик учун шундай деса бўлади. “Илҳом” деб оғиз очмоқчи бўлсангиз, сизга мийиғида кулиб қарашади. Унинг нима эканлиги ноаниқ бўлиб қолди, яна бир кун аниқ бўлиб қолармикан, айтиб бўлмайди.”

Шубҳа йўқки, феминизм илҳомнинг ҳаётий истейдод сифатида вазифасини қайта идрок қилишга мажбур этди. Илҳом ғояси ижодий, фаол ва сермахсул эркакликнинг, ожиз, суст аёлликнинг, айни чоғда эъзозланувчи ва ерга урилувчи, итоатли бир тарзда манекенчи сифатида баданини яланғоч намоийиш қилувчи ёхуд ўйнаш — завқлантирувчи аёлликнинг зарарли қолипларини маҳкамлаш учун хизмат қилмасмикан? Илҳом дам оладиган чоғ келмадимикан, бошқа эскирган, япалоқ, мита тушган жинсий афсоналар қатори уни ҳам улоқтириб ташлаш чоғи келмадимикан? Балки ҳамма нарсани алтернативликка боғлаш керакмасдир — эркак ва аёлларга тенг имконият бермоқ керакки, ижодкорлик ва илҳомлардан барини танлаб олсин ёки Жон ва Йоко мисоли (Френсис Скотт ва Зельда Фицджеральд сингари) яратувчанлик меҳнатини завқ меҳнатидан ажратиш қанчалик қийинлигини кўрсатгани каби, ижодкорлик ва илҳомни биргаликда танласин.

Тарихда кам учрайдиган Сюзен Фаррелл ва Жорж Баланчин илҳом ҳамкорлиги гувоҳлик берадики, завқ берувчи ва завқланувчи, санъаткор ва илҳом ролларини ажратиш, эркак ва аёллар — ижодий шериклар орасида

¹ Сюзен Фаррелл (1945й.) америкалик балерина.

бўлишиб олиш мумкин экан. Аммо уларнинг ҳар бирининг якка ҳолда бунга қурби етмайди. Бундай қўшилишни ҳамма ҳам тан олмаслигини айтиб ўтиш лозим. Жумладан, Фаррелл мунтазам равишда Баланчиннинг илҳом париси, деб келинади, менимча, ҳеч ким бунинг акси ҳам бўлиши ҳақида айтмаган.

Фаррелл ва Баланчин бир-бирига илҳом бўла олишини эътироф этиш бирмунча чигал ва қитмир сўроқлар ҳосил қилади: аёл ижодкорларда илҳом париси бўладими, эркак жинсидаги илҳом париси бўлиши мумкинми? Бу саволлар илҳом париси ҳақида гап кетганда кўндаланг келадиган илк сўроқлардир. Жавоб тайин: илҳом париси эркак санъаткорга хос, уларга касбдош аёлларга эса — масалан, Виржиния Вулфга Леонард Вулф каби музаққар жинсидаги касалхона энагаси етарлидир.

Эр киши табиатида омадли ёки омадсиз севги, қувват, эҳтирос, завқ кабилар манбаи бўлишига халақит берадиган қандайдир гавҳар борлигига шубҳам бор. Ҳақиқатда эса, илҳомнинг табиати қайта-қайта гувоҳлик берадики, жинс, физиология кабилар, яна табиий ва ахлоқли ҳисоблаш одат тусига кириб бораётган бир жинсларнинг жинсий алоқаси Эрос ва ижод иттифоқида ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Ғалати жуфтликлар эса келади: Чарльз Дожсон ва Алиса Лидделл ёки Гала ва Сальвадор Дали кабилар. Тарих ижодкор ва илҳом париси бир жинсли бўлишига мисоллар билан тўлиб-тошиб ётибди: Дягилев ва Нижинский, Уистен Хью Оден ва Честер Колмен. Ромэн Брукс¹ ва Натали Барнилар. Булар барчаси жамоа назоратининг қаттиқ тазйиқи, ўз алоқаларини сир сақлаш заруратига қарамай, завқ-шавқ манбаини бошқара олганлар. Гертруда Стайннинг барча асарлари орасида энг жозибалиси ва тушунарлиси унинг вафодор илҳом париси Алиса Б.Токлас² нинг сохта таржимаи ҳоли бўлиб чиққанига нима дейсиз!

Эркак илҳом париси ролига энг мос номзод эпчил учувчи, Карен Бликсеннинг севгилиси Денис Финч Хеттондир. “Алвидо Африка” романида (Исаак Динесен тахаллуси билан чоп этилган) унинг Кениядаги фермасига кўргани келган Денисда ўзининг туганмас ҳикояларининг тингловчисини тошганидан қувониб ёзади. Бу севгидан илҳом, миннатдорлик ва ёзувчилик истеъдоди биргаликда туғилишининг адабиётдаги энг ёрқин мисолидир: “Дениснинг феълида менга ёқиб тушадиган бир чизги бор эди — у тарихни тинглашни хушларди... Модалар ўзгариб туради, мана энди Европада ҳикояга эътибор санъати ҳам йўқолиб кетди. Саводсиз туб африкаликларда эса бу сақланиб қолди, сиз уларга “Бир киши айланиб юриб, иккинчи кишини кўриб қолди”... деб гап бошлаб кўринг, улар ўша заҳоти сизнинг ихтиёрингизда, хаёллари ўша икки киши учрашиб қолган сўқмоққа йўналтирилган бўлади. Бироқ оқ танлиларнинг ҳам бундай эҳтиёжи борлигига қарамай, оғзаки ҳикояни кузатиб охирига етказишга қобил эмаслар. Шошилишча ишлардан, икир-чикирдан сал чалғисалар бас, ухлаб қоладилар. Шунга қарамай, гоҳида китоб бериб туришни ҳам сўраб қўядилар. Уларда таассуротларни кўз билан тўшлаш каби йўқотиб бўлмайдиган кўникма пайдо бўлган.

Ҳаётни эшитиб қабул қиладиган Денис эса, ўқишни эмас, эшитишни мақбул кўради: фермага келиши билан “Янгисидан борми?” деб қизиқади. У йўғида кўп воқеалар бўлиб ўтарди. Кечқурунлари камин биқинидаги ёстиқни ёшбошига олиб, Шаҳризода каби чордона қуриб, ерга ўрнашиб ўтириб олар, мен сўзлаб бораётган воқеани бошидан-охиригача мириқиб эшитар эди. Ҳодисалар ривожини ва баёнига мендан ҳам кўпроқ диққат берар, энг қизиқарли ўринда — воқеа қаҳрамони пайдо бўлган чоғида у мени бўлиб: “Э бу киши бошланишида ўлган эди. Ҳа, майли, деб қўярди”.

¹ Ромэн Брукс (1874-1970) — америкалик рассом аёл.

² “Алиса Б.Токлас таржимаи ҳоли” — америкалик ёзувчи Гертруда Стайннинг (1874-1946) китоби ва турмуш йўлдоши Алиса Б.Токлас таржимаи ҳолига уйғунлаштирилган.

Бир қараганда, бу ўринда ҳамма нарса аниқ ва равшан: ҳикоя қилувчини ўта зийрак, жуда ҳам диққат билан эшитадиган тингловчи руҳлантиради, далда беради, бу парча Чарльз Дожсон ўз эртаклари билан Алисани маҳлиё қилган олтин чошгоҳ сиёғига ўхшашдир. Санъаткорга Фрейд томонидан “буюк фаҳмловчи” деб лақаб қўйилган Лу Андреас-Саломе каби машҳур илҳом париларининг асосий сифатларидан бири унга идеал аудитория жон-дили билан қулоқ тутишини ҳис қилиш малакаси борлигида эмасми? Бироқ сўз танлаш ва жумлани тузишнинг ўзида ҳам бир шама борлиги Карен Бликсеннинг Денис Финч Хеттонга муносабати эр санъаткорларнинг ўз илҳом париларига муносабатидан аслида муғлақо бошқача эканлигида кўринади.

Ўзини Шаҳризода билан таққослайдиган Бликсен ижодий омадсизлик учун ўзини энг олий жазога ҳукм қиладиган, Шаҳризоданинг қаттол “илҳом пари”си каби қонхўр султони борлигини ҳам назардан қочирмайди (завқни тубдан бўлмаса-да, ҳарҳолда чинакамига эъзозлаш). Истабми, истамайми Бликсен чегаралаб бўлмас эрк эгаси бўлмиш Финч Хеттонни арслон, бургут каби ўз фермасига тез-тез келиб-кетиб турадиган ёввойи ҳайвонларга менгзайди. Уни қақриб келгириш ёки кетказиш мумкин эмас, у фақат ўзи хоҳласа пайдо бўларди, шунинг учун ҳам ҳикоячи уни ўз ҳикоялари билан ушлаб туриш ташвишини тортиши лозим эди. Ана шунинг учун ҳам унинг сўзлаб бераётган воқеалари севгисининг айни пайтдаги кўриқчилари ва кафиллари ҳам эди, демак бу айни чоғда (Шаҳризода руҳидаги) биргаликдаги турмушига – унинг ташрифи давомийлиги билан белгиланадиган турмушига ҳам тегишли эди.

Санъаткор эркаклардан бундай хавотирда яшаганлари кам топилади, ўз илҳом парисини зериктириб қўйиш ёки унга ёқмай қолишдан кўрққанлар ҳам кўп бўлмаса керак. Бизга ёқиш-ёқмаслигидан қатъий назар, бу ўринда тенгсизлик яққол кўзга ташланади. Бу тенгсизлик заминидан санъаткор ва илҳом парисининг жинси ётади. Аёнки, илҳом парисининг завқни бериш ёки олиб қўйиш қобилияти ниҳоятда муҳим имкониятдир: ижодий тўсиқни енгиш учун сценариячилар Тиффанининг зангори барқут филофини “Шерон Стоун” илҳом париси оёғи остига улоқтиришга тайёр турадилар. Ҳатто илҳом тулқич бермас ва ёнига йўлатмас ҳолати билан ўз ҳукмронлиги ва таъсирини ўтказа олган онларда ҳам, эр ижодкор уни мафтун қилиш йўллари билан кўра ўз ҳислари ҳақида кўпроқ ўйлайди. Ижодкор илҳом учун, уни жиловлаб олиш ёки ҳайрон қолдириш, меҳрини қозониш учун камдан-кам ижод қиладилар, кўпроқ ўзи учун, жаҳон учун ҳамда кўп сонли санъатнинг талабчан ноаниқ мухлислари учун асарлар яратадилар. Илҳом бундайларга ҳаяжон ва ҳисларни чархлаш учун, муҳитни жонлаштириш, ижодий меҳнатни қулайлаштириш ва енгилаштириш учун ёрдам берадиган бир воситадир.

Жуда кўп ҳолларда илҳом парилари ижодкор ўзининг тарҳини акс эттирган рассомнинг тоза тахтаси вазифасини ўтайди. Эркак жинси орасида илҳом пари камлигининг боиси ҳам мана шундадир. Умумлаштириб хулоса чиқариш анча мушкул бўлса-да, шунини айтиш мумкинки, аёлларда эркакни идеаллаштиришга, уни мавҳум шахсизлик кўкига кўтаришга мойиллик кам кўринади.

Балки инсон зотининг биологик мавжудот сифатида яшаб қолиши мақсадида аёллар аниқ бир эҳтиёжга, алоҳида инсоннинг белгиловчи хусусиятларига эътибор қаратишга қўниккандирлар. Шу аснода эркаклар сурункали равишда таъкидлаб келадиларки, идеал аёлми ёки Чарльз Дожсон каби идеал дўст болами, барибир мушғарак аҳамият касб этувчи илҳом парисига итоат этилса, санъат бундан фақат ютади.

Емак ташвиши, парвариш, ёрдам, қўллаш каби аёллар зиммасидаги анъанавий вазифалар, айни чоғда илҳом парилари бурчлари ҳисобланиши ҳам бежиз бўлмаса керак. Бошқа кўтлаб “ҳақиқий” илҳом парилари каби Денис Финч Хеттонни хўжалик ишлари жонкуяри, Карен Бриксен дастурхон тўкислиги учун жон куйдирувчи сифатида тасаввур қилиш қийин...

Маданиятимиз шундай бир нуқтага етдики, жуғрофий ихлос, шуҳратпарастлик, тўкин-сочинликка мойиллик, таҳқирланган болалик, қашшоқлик – барчаси санъат билан шуғулланишга жиддий бир ваз бўлиб қолмоқда, ҳиснинг тугёни, севгининг саси эса тобора сузлашиб бормоқда. Кўплаб бошқа кимсалар каби Гоген шуҳрат ва муваффақиятга ташна эди, ундаги очлик – эшик ортида пойлаб турган қашқир – илҳом париси вазифасини аёло даражада ўтади. Саксонинчи йиллардаги омадди Галереячи аёллардан бири қўл остидагиларни катталар ресторанига, Гавана сигараларига, дабдабали машиналарга ўргатиб, улардан мунтазам фойда олиб туришга муваффақ бўлган. Тахминан ана шунга ўхшаш ниятда ҳамма нарсани сотиб олган Бальзак ўз-ўзини уйқусиз ва дам олишсиз ишлашга мажбур қилган. Бунинг устига, унинг қаҳва бангиси эканлиги ижодий жараёнини қамчилаб турган.

Умуман, кимдир кимнингдир илҳом париси ҳақида ийманмасдан жиддий бир тарзда гапиришини тасаввур қилиб бўлмайди. Саноатчиларнинг замонавий доираларида илҳом париларини истехзо билан эслашни яхши кўришлари шундан эмасмикан? Ҳозир гетеросексуал бўлмаган шоир ёки рассом маъшуқа ёки илҳом парисидан тарқаладиган ҳирсий учкунни тутишга интилмайди, балки дизайнер-гомосексуалист модачи аёлнинг қандай кийим танлаши-ю, жило беришига термулади, яъни, бошқача айтсак, маъбуда уларга аёллар гўзаллиги ва таровати сирларини очиб беради. Айтишларича, Лулу де ла Фалез Ива Сен-Лораннинг илҳом париси бўлган эмиш. “Нью-Йорк” журналининг 2001 йил январ сонида шундай бир хабар босилган: “11 декабр куни Луи Виттоннинг Бешинчи авенюда янги очилган дўконда дизайнерлар Марк Жекобе ва Стивен Спрауз анча-мунча миқдорда илҳом олганга ўхшайдилар. Илҳомлари жўш урди. Жекобе Зоя Кассаветес, Мишел Хикс ва Дебора Херрилар кузатувида келган эди”.

Илҳом парисининг қайтадан русум бўлиши Уйғониш руҳига қайтишни билдиради. Унда илҳом парисидан бирон нарса бажариш талаб этилмасди. Унинг гўзал бўлиши, умуман мавжуд бўлишининг ўзи кифоя эди. Беатриче Дантега қараб жилмайиши ёки жилмаймаслиги мумкин бўлганидай, Лаура (Уйғониш даврининг иккинчи машҳур илҳом париси) 1327 йилнинг 6 апрелида Авлиё Клара черковидан ҳамма қатори чиқиб келиши билан Петрарканинг малагига айланди. Унинг эри ва бир нечта болалари борлиги, Петрарканинг ҳисларига муносиб жавоб қайтармаганлиги, узоқ муддат дийдорлашиш имкони бўлмаганига қарамай, шундай бўлиб қолаверди. Петрарка Лаурани унинг вафотига қадар (1348й.) илоҳийлаштиришдан тинмади. Унинг севгиси “Кўшиқлар китоби”даги юзлаб сонетлар мавзусидир.

Тасодифанми ёки англамасданми, барибир, Данте ҳам, Петрарка ҳам ўрта асрлар ва Уйғониш даври шеъриятининг намояндалари сифатида илҳом парисининг мавжуд эмаслиги, унга етиб бўлмаслик ҳолларида фалақдан илҳом париси тушиб аёлга айланиб қолса, нима қилиш керак, деган савол қўйишдан йироқ эдилар. Агар санъаткор қўлида дафна гулчамбарини ёки лира ушлаб оёқ учида устахонага кириб келаётган юнон эрка қизига нисбатан юз карра беқарор, изнсиз, ўжар аёлга унчалик ачинмаса, ўз-ўзидан мураккабликлар келиб чиқаверади.

Илҳом париси ғоясининг ўзи айрим тоифа эркаларнинг ичида ётган аёлларни кўролмаслик туйғусини кўзгатиши мумкин. Илҳом парилари ҳолатини битган баъзи таржимаи ҳол ёзарларда бу шу даражада кўринадики, улар ўз қахрамонларидан жирканадилар. Жумладан, Рудольф Биноннинг “Фрау Лу: Ницшеннинг адашган шогирди – ўлимидан кейин ваҳиёна калтаклашни эслатади. Бундай ёндошиш асрлар бўйи ёритилиб келган, асли Гесиодга бориб тақаладиган анъаналар оқимида айнан мосдир. Гесиод ялқов ва паст “қасам урган аёллар қабилиси ва зотига” шак келтирган эди.”

Илҳом париси ҳақидаги мавжуд тушунчалар муаллифни нега аёлларда илҳом парисидан санъаткорга “айланиш” умиди йўқ, деган ноаниқ истакни аниқлашга йўналтиради.

“У ростдан ҳам илҳом париси, агар ундай бўлмаса, унда ҳеч нарса эмас” деб хулоса қилади Роберт Грейвс. — Гап аёллар шеър тўқишдан тўхташи устида эмас, балки таниқли эркакларга ўхшатмай, аёлларча ёзиши ҳақида кетяпти. Айнан эркаклар шеърятидан нухса кўчириш деярли барча шоирлар шеърятига сохталик сасини киритган. Шеърятга талпинган аёл, менимча ёки шоирни ўзининг аёллик назокати билан завқлантирувчи, унсиз бир илҳом париси бўлмоғи, ёки вафодор, самимий, доно, мутлақ маънодаги ғайратли бир илҳом бўлмоғи керак”.

Француз тарихчиси ва файласуфи Этен Жилсон “Илҳом хори” (1953) асарида нозик жинснинг ижодий имконияти борасида Грейвснинг тушкун баҳосини иккинчи бўлиб қайтаради: “Ижтимоий муҳит аёлнинг яратувчанлик қуввасига зиён етказган бўлиши мумкин... Кўпчилик шунақа дейди ва бу тўлиқ, ҳатто мутлақо асослидир... Шунча мусиқачи аёллар бўлатуриб, Бахни айтмай қўя қолай, ҳатто Шопен ва Моцартлар билан бирорга баҳслашадигани йўқ! Аёллар туйғусининг ўзи бастакор эркаклар воситасида тўкиб- солинади, шекилли...”

Шундай бўлса-да, Ли Миллер тақдири илҳом париси ҳам ўзини бошқа сифатлар билан ҳам юзга чиқара олишини, ўзи завқлантирган санъаткор билан ёрқинликда тенг ижодкор бўла олишини кўрсатди. Умумий саҳнда унинг ўтмиши ажралиб туради: бу танланган йўлида сезиларли натижаларга эришган илҳом париси тарихидир. Тўғри, кейинроқ Миллер оддий бир оилавий дўзахга ажратилган муҳитга ва ижодий қисирликка тушиб қолади.

Жилсон ва Грейвслар ўзларига бино қўйиб айтадиларки, хотин — илҳом париси бир пулга қиммат, чунки ниҳоятда кўп икир-чикирлар санъаткор умр йўлдошининг ўз жуфти ҳалолани завқлантиришига халал беради. Грейвс қайғули бир тарзда огоҳ этадики, илҳом парисининг “хонақилишиши” шоир истеъдодини ҳалок этиши мумкин. “Йигирма ёшдан ўтиб нашр эттиришда давом этаётган ёш шоирларнинг камайиб бориши сабаби мен аввал ўйлаганимдай, уларга кам ғамхўрлик қилинаётгани ёки бинойидек турмуш кечириш учун ишлаб топиш қийинлигида эмасга ўхшайди. Бунинг сабаби бошқа: шоирда нимадир ўлади. Балки... бу Баёз Маъбудага бўлган ҳиснинг йўқолишида: у илҳом париси деб билган ва уни ҳисобланган аёлнинг ўзи уй қурувчисига айланиб, уни эса ўзига ёқадиган роҳат-фароғатга уйғун ҳолга келтиришидир. Вафодорлик уни ажралишдан сақлаб туради, агар у фарзандларининг онаси бўлса ва намунали уй бекаси эканлигидан ғурурланса, бундай ҳолда вазият янада мураккаблашади: илҳомнинг сўниши, шоирнинг сўнишидир. Баёз Маъбуда хонадондан ташқарида бўлмоғи шартдир: у доим “бегона аёл” бўлиши зарур. Аёлнинг нозик табиати ушбу вазифани икки йилдан ортиқ удалай олиши оғир, зотан, оила ташвишларидан озод этадиган ўз-ўзини маҳв этиш туйғуси ҳар бир илҳом ва илҳом париси гавҳарида мавжуддир”.

Майли, дейлик ҳаммасига хос эмас. Оилавий бурчга қарамасдан ўз мавқе-мақсадини давом эттириш учун ҳамда аёлларнинг санъатдаги қисматидан фориғ бўлиш учун илҳом парилари тез-тез охириги чораларни кўришга мажбур бўлганлар. Турмушнинг эътибордан ташқаридаги мурватига айланиб қолмаслик учун илҳом парилари ишлатган анланган ва анланмаган усул ва услубларнинг доираси анча кенг. Миссис Трейл ўз юкини чўри қизларга юклаган; Лиззи Сиддал бангиворларни сунистеъмол қилиб, ўзини бир ожиза ҳолига солган; Лу Андреас-Саломе чекиниш усулини қўллаб кўрди; Ли Миллер ўз манфаатларини кўз-кўз қилиб, маслагини рўқач қилиб, тортигчоқ, эришилмас бўлиб қолди, сўнг эса ичкиликка ружу қўйди. Алиса Лидделлда ёшлик ва

қаттиққўл она бўлса, Галанинг совуқ табиати бор эди. Сюзен Фаррелл дохийнинг хотини қисматига дуч келишидан қочиб, мавқеи ҳирси (мартаба)дан ажраб қолишига сал қолди, Йoko Оно эса Леннонни ҳаёт эшининг ўрни уники эканлигига ишонтирмоқчи бўлди.

Бошқа мисоллар ҳам, жумладан, Черис Уэстон ва сураткаш Эдвард Уэстон¹-лар никоҳига унинг опа-сингиллари илҳом парилари қарши бўлганлигини кўрсатади. Уларнинг исёни – вазифалари ўзгартирилганда – кумпеллар орасида қип-яланғоч қоматини намойиш қилишдан негативларни саралаш ва парҳез крeкерларини сотиб олишга ўтганларида рўй беради. Ранжиш туйғуси ва ихтиёрдан ташқаридаги зиддият баъзан рутбасидан туширилган илҳом парисини санъаткор ишига қўшган ҳиссаси учун музд исташига мажбур қилади, аммо бу билан ҳақиқий илҳом париси ўнганмас хатога йўл қўяди, деб огоҳлантиради Жилсон. Тажовузкор сохта илҳом париси “ўз мавқеи доирасини кенгайтириш учун жон-жаҳди билан интилади, чунки унга ўз шунчаки мавжуд бўлиб, қолган барчасини санъаткорга ташлаб қўйиш камлик қилади. У ишга аралашаверади, ишга дохиллик даражасини ошириб кўрсатиш билан яратувчилик ҳаққига даъвогарлик қилади. Сизни омадли бир тасодиф даражасига тушириб қўйишса, алам қилмайдами? Бироқ илҳом ўзининг зарурлигини тан олинишини талаб қилган онда, санъаткор бошида булут тўпланади. Данте Бичени кўкларгача кўтарди, лекин бирон жойда “Илоҳий комедия”нинг муаллифи Биче демади. Санъаткор ишининг натижасига илҳом париси ўзи қўшган ҳисса меъеридан ортиғига кўз олайтирдими, бас, бир-бирини тушунишга чек қўйилади, айрилиқ они бошланади.”

Черис Уэстонга тенг бўлинган шухрат армони тасодифми? Алиса Лидделл саксон ёшида ҳам Кэрролл ижодининг “илк сабабчиси” мақомидан лаззат олиб юрди. Эстер Трейл ундан завқ олиб яратилган доктор Жонсоннинг асарлари билан ҳисоб-китобини тўғрилаб қўйди: уч сиёсий памфлет, “Луғат”нинг янги, таҳрир этилган нашри ҳамда “Шоирлар умри баёни” хотиралари ва ҳужжатли телефилмда “Медитация”ни Сюзен Фаррелл ўзи учун Баланчин томонидан қўйилган балетлар сирасининг дастлабкиси деб баҳолайди. Илҳом парилари ўзлари илҳом париси эканлигини англайдилар, бироқ бундай сифатда ўзларини эътироф этиш ёки этмаслик ихтиёрлари бор. Илҳом париси ўзига ато этилган ролни қабул қилишидан – маънавий, моддий ва касбий жиҳатдан – манфаатдорлик томонлари бор-йўқлиги Жилсон ва Грейвснинг илҳом парилари тақдирига бағишланган ишда тилга олинмайди.

Санъаткор мажозий илҳом парисини моддий аёллардан устун қўйиш билан улғу(идеал) воситасида ҳаракатга келибгина қолмасдан, шаҳватпарастлик, рашк, уй-оила биқиклигидан қутулиши мақсадини ҳам назарда тутаяди. Гап шундаки, санъаткор ҳам вақти соати келиб, барча бандалар каби истак қуввати эришиш-эгаллаш учун бир умр қийналиш эканлигини тушуниб етади. Санъаткорни романтик сафсаталар, ҳатто ҳиссий лаззатлардан ҳам ишончлироқ бўлган, болалик ва ўспиринлик чоғининг ҳаяжон ва таассуротлари ўзига ром этиши, ижодий руҳнинг сирли қаърида ётган жойларини очиб ташлашнинг завқли бир ишгиёқ ёниб туришида эмасмикан? Ана шу доимий оч ишгиёқнинг ўзи санъатнинг истиораси эмасми? Ахир асар охирига етказилганда олинадиган завқ, ишга киришиш учун ижодкорни қайта-қайта ундаган, зўрлаган, қийнаган дастлабки ният завқига қачон тенг бўлган!

Санъатчи ва илҳом париси яқдиллигини муглақлаштиришга мойиллик кўз олдимизда ёш, софдил, бегуноҳ, бироқ илҳом парисига муштоқ, кўмагига муҳтож санъаткорни гавдалантирса, керак. Лу Андреас Саломени йигитчани севгининг лаззату изтироблари билан ошно қилиб, санъат тажрибаларидан ундиришга ўргатиб ва тажриба ҳадея қилиб, ушбу эврилишга лойиқ

¹ Эдвард Уэстон (1886-1958) – америкалик фотограф.

Рилькенинг ижодий истеъдодига қанот бағишлаган бир ҳолатда кўрамиз. Бунда санъаткор ёшининг мутлақо аҳамияти йўқ: Эстер Трейл туфайли ўзини кўярга жой тополмаганида Самюэл Жонсон эллик етти яшар эди. Яна шунини айтиш керакки, санъаткор ва илҳом париси ўртасидаги муносабат вақт ўтиши билан ўзгариб туради. Бошланишида Салвадор Далининг ишларига хайрли таъсир этган Гала кейинроқ барбод қилувчи тусга киради: маъбуда очкўзлик билан бўш метрографик қоғозга кўл кўйиш, нусха кўчиришни эса бошқаларга қолдириш ақлини беради. Бу унинг санъати қийматини тушириб юборди, обрўсига пугур етказди. Ленноннинг Йокога бўлган севгиси маҳсуллари бўлмиш “The White Album”, “Plastic Ono Band” ва “Imagine” пластинкага ёзилган кўшиқлари унинг меросининг дурдоналаридир. Улар турмушининг бирмунча оғир кунларида – ўлимидан сал олдин – Леннон (Йоко кўмагида) ўзининг илк ижодини шафқатсиз такрорлаган анча-мунча саёз ва хира пластинкалар ҳам чиқарди.

Илҳом парилари тарихларидаги ноўхшаншликларни – ҳатто бир илҳом парисининг ҳаётидаги турли босқичлардаги фарқларни тилга олгач, бирор хулоса чиқариш ўринлимикан?

Барибир, бир неча нуқталарни қайд этамиз. Номини зикр этилган илҳом париларининг аксарияти ножўя ишлари билан замондошларида қатъий бир хусумат туғдирди. Галага нисбатан хусуматда бўлганларнинг саногига етиб бўлмайди. Йокони рад этган бошқа мухлисларнинг марҳаматсизлиги рашк, ирқий ва жинсий хурофот ва ниҳоят ғазаб қотишмасидан иборат эди.

Уилям Россетти акасининг илҳом париси – Лиззи Сиддални ақлли, мағрур, турмуш ўртоғи сифатида афюнга берилиб кетганлиги боис ҳам жини суймас эди.

Бунинг устига, илҳом париси умрида аллақандай такрорланиб турувчи важ ҳам бор: ижодий завқланиш ижтимоий эътибор нимарсасидир. “Илҳом париси ва санъатчи” жуфтлиги уларга яқин доираларда ҳам, улардан узоқ доираларда ҳам қизиқиш ва эътибор уйғотади. Кэрроллнинг жажжи Алиса ва унинг сингилчалари билан дўстлиги шу даражада овоза бўлдики, Кэрролл уларнинг мураббияси билан бўлган муносабати ҳақидаги миш-мишларга тўсиқ бўлмастикни мақбул деб билди. Жон ва Йоко учун бутун олам ўз уйларига айланган чоғда, улар устига репортерлар ҳамласи ва расмий мунозаралар бўрони ёғилди. У ёки бу илҳом парисининг шахсий ёки севги умри афсонавий шарҳлар, аҳмоқона фаразлар яралиши учун озуқа берди ва булар умри ўзларининг умридан узоқ бўлди.

Лизза Сиддалнинг биографлари унинг жинсий ҳаёти мавзусида “Ишончли” қилиб ёзадилар: Сюзен Фаррелл Баланчин романидан жанжалдан кейин ташлаб кетилган “Нью Йорк сити бэлей”га қайтгач, бутун гуруҳ уларнинг биргаликдаги биринчи машқини ўз кўзи билан кўриш учун ёпирилиб келди. Бундай ҳаддан ташқари қизиқиш илҳом париси ва санъаткор орасида “мўътадил бир муносабат ўрнатишга ёрдам бермайди. Агар юқорида зикр этилган севишганларнинг миждозларидан келиб чиқилса, бусиз ҳам улар орасида уйғунликка эришиш имкони унча кўп эмас. Шунча гаройиб ва ажабланишлик томонлари бўлишига қарамай, оддий севишганларга хос феъл-хуй, одат, ўзини тутиш мазкур санъаткор ва умрининг илҳом париларига ҳам бегона эмас экан. Гоҳида санъатчи ўз илҳом париси билан олиб борадиган тасаввуридаги суҳбат ҳар биримиз қалбимизга яқин кишилар билан қурган суҳбатимизга жуда ўхшайди. “Ғарбий Шетланд оролларида саёҳат” асари Самюэл Жонсоннинг миссис Трейлга ёзган мактубларидан туғилган, яъни у саёҳат давомида, ўзининг фикрига, хонимнинг кўнглини овлайдиган таассуротларини танлаб олган ва қайта ишлов берган.

Бошқа севишганлар қатори, санъаткор ҳам ўз ҳислари қаратилган нарсани бўртгириб, таъсирли қилиб баҳолашга мойил бўладилар. Ницше Лунинг “Ҳаёт

қўшиғи” ҳиссий шеърини шеърятнинг дурдоналаридан ҳисоблаган. Леннон эса, Йокони даҳоликка дохил деб билган. Ўз навбатида илҳом парисига ҳамдардларча англаниш хос бўлиб, санъатчи бундан ўзининг ҳеч ким етиб бора олмайдиган қалб қабригача англанган деб ҳис қилади.

Кечмишдан боқилса, илҳом парилар зиммасида ердаги ҳаёт жавобгарлиги бўлган, зотан, илоҳий яратикдан фоний дунёга, ерга хос қиёфага эврилар экан, бошқача бўлиши мумкин эмасди. Аксар аёллар сингари илҳом парилари ҳам ўз танлаганлари нима билан озукланиши ҳақида қайғулар эдилар. Рилкени Лу сули билан боқар ва ўрмонга ёнғоқ ҳамда майда мева териб келишга жўнатарди: Ли Миллер Ман Рэйдан қатъий парҳез талаб этарди; Йоко Жонни узоқ яшайдиганларнинг камчил таомига ошно қилди.

Энага ва парҳезга солувчи, сирдош ва қўзғу – ушбу барчамизга таниш роллар аёллардан кутилади, ҳатто талаб қилинади, аёл-эркак ўзаро муносабатининг шакллари ҳам ана шулардир. Барибир, илҳом парилари ичида бирорта ҳам “анъанавий” аёл йўқ (гўё ана шунақа мавжудот табиатда бордай). Уларнинг ҳар бири ғайриодатийдир: қанақа бўлганлиги нуқтаи назаридан қарасангиз ҳам, нима қилганлиги жиҳатидан ҳам ёхуд санъаткор унга қандай қаҳрамонона ҳамда такрорланмас хислатлар ато этганлиги нуқтаи назаридан ҳам. Ҳар бири замонаси фарзанди, ҳар бири ўз шахсий жасорати билан муаммоларини ҳал қилиши замонасидан бирмунча илгарилаб кетиши улардаги ўзига хосликлар, қатъият билан ёки ижодкорнинг тажрибасини юзага чиқаришда суфиёна роли билан белгиланади. Илҳом париси тарихи, айни пайтда, ҳам ойдинлаштиради, ҳам Эрос ва яралиш сирларини хиралаштиради, бинобарин, ҳар бир илҳом париси инсонийликни илоҳийликдан, фонийликни боқийликдан ўзига хос тарзда ажратиб туради.

*“Иностранная литература” журналининг
2004 йил 3-сонидан олинди.*

*Дилдора АЛИЕВА
таржимаси.*

Портретларда ёзувчи қиёфаси

XX асрнинг 60-йилларида бадий маҳорат масалалари, асарнинг шакли, тимсолларига эътибор ортиши танқид ва адабиётшуносликда секин-аста эстетик талқин томон юз бурилаётганлигидан далолат берарди. Ўша давр адабиётдаги ўзгаришни эса, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор 1965 йилги ўзбек насри муҳокамасига бағишланган йиғинда сўзлаган нутқида мана бундай изоҳлаган эди: “Кейинги йиллардаги адабиётимизнинг энг катта ютуғи бадий маҳорат масаласининг диққат марказида турганлиги дейиш мумкин.

Бадий маҳорат чиройли иборалар, чиройли ифодалар, антиқа воқеалар, кулгили ёки қайғули ҳолатлар топиш эмас, халққа айтадиган зарур сўзимизни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар яратиш демакдир. Ёзувчининг халққа айтадиган гапи нақадар зарур бўлса, буни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образ шу қадар кучли бўлиши керак”¹.

Эстетик талқин куртаклари Одил Ёқубов ижодини ўрганиш соҳасида 60-йилларнинг бошларида яратилган адабий портретлардаёқ кўзга ташланган. Энди Одил Ёқубов ижоди илгаригидан фарқли ҳолда алоҳида асарлар юзасидан фақат тақризлар яратиш йўли билан эмас, балки танқидчиликнинг мураккаброқ жанри ҳисобланувчи адабий портрет шаклида ҳам тадқиқ этила бошланди. 60-70-йиллар давомида О.Ёқубов ижоди юзасидан М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов ва А.Расулов сингари танқидчиларнинг бирин-кетин учга адабий портретлари эълон қилинади. Мазкур адабий портретлар О.Ёқубов асарлари юзасидан 50-йилларда эълон қилинган тақриزلардан ўзининг кўплаб жиҳатлари билан фарқланиб турар эди. Аввало, илгариги тақризлар ёзувчининг фақат битта асарига бағишланган бўлса, дастлабки пор-

третлар ёзувчи босиб ўтган йўлни, яъни мақола ёзилгунча яратилган деярли барча асарларини қамраб олар эди. Иккинчидан, дастлабки портретларда О.Ёқубов асарларини фақат мавзусига ёки гоёвий йўналишига кўра бирёқлама баҳолаб юборишдан бироз бўлса-да, узоқлашишга интилиш сезилар эди. Учинчидан, О.Ёқубов ижодига оид илк портретларда асарнинг мазмунини унинг бадийлиги, шакли билан боғлиқ ҳолда талқин этишга интилиш кучайган эди. Ниҳоят, дастлабки портретларда ёзувчи асарларининг бир-биридан фарқларини, яъни ижодий эволюциясини очиб беришга ҳаракат кўзга ташланган.

М.Қўшжоновнинг “Ҳаёт ва маҳорат” китобига кирган “Ижодий изланишлар” мақоласида ёш ёзувчининг 60-йилларгача бўлган ижод йўли қамраб олиниб, “Тенгдошлар” қиссаси, дастлабки ҳикоялари ва “Ота изидан”, “Муқаддас” повестлари маълум даражада таҳлил қилинган эди.

Адабий портретда ёш ёзувчининг илк ижодий изланишларидаги жиддий ютуқ сифатида “Муқаддас” қиссаси эсга олинади.

Моҳият эътибори билан ёзувчининг ижод йўлини яхлитликда қамраб олганлиги, муайян хулоса ва асосли умумлашмаларга бойлиги сабабли М.Қўшжоновнинг мазкур мақоласидан О.Ёқубов ижодини ўрганиш тарихида эстетик талқин томон бурилиш босқичи бошланади ҳамда 1980 йилгача давом этади. Бу босқич асосан унинг алоҳида асарларига оид тақризлар ва ёзувчининг илк адабий портретлари яратилиши билан характерланади.

Кейинчалик М.Қўшжонов ўз кузатишларини давом эттириб, Одил Ёқубов ижоди ҳақидаги “Қалб поклиги” мақоласини яратди ва уни “Қалб ва қиёфа” китобига киритди. Бу мақолада ҳам Одил

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик. Бешинчи жилд. Ҳақ сўзнинг кучи. Т., Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 232-бет.

Ёқубовнинг 70-йиллар ўрталаригача бўлган ижодига қисқача бир назар ташлашга ҳаракат қилинган.

Мақолада ёзувчининг 60-70-йиллардаги асарлари таҳлил қилинган бўлиб, танқидчилигимизда илк бор унинг ижодий йўлини даврлаштиришга оид қимматли фикрлар билдирилган эди. Танқидчи О.Ёқубовнинг чинакам ижод йўли “Муқаддас” қиссасидан бошланиши тўғрисидаги мулоҳазаларни намоён қилувчи асар сифатида “Улуғбек хазинаси” романини кўрсатади.

“Қалб ва қиёфа” китобидаги “Ҳаётнинг ички тўлқинлари” номли мақолада М.Қўшжонов “Диёнат” романининг ғоявий йўналиши, бадиий қиймати ва ўзига хос услубий хусусиятларини аниқлашга уринади.

М.Қўшжонов “Диёнат” романи таҳлилида бирмунча эскирган йўлдан борган, яъни асардаги образларга алоҳида-алоҳида тавсиф бериш усулидан фойдаланган. Бу ҳол танқидчилигимизда 70-йилларнинг охириларида ҳам социологик таҳлил билан эстетик талқин унсурлари ёнма-ён қўлланаверганлигидан, гоҳ бири, гоҳ иккинчиси устунлик қилганлигидан гувоҳлик беради.

Одил Ёқубовнинг дастлабки адабий портретини ташкил қилувчи туркум мақолаларини давом эттириб, М.Қўшжонов кейинроқ унинг “Кўҳна дунё” романи ҳақидаги мазмундор тақризини эълон қилади.

Танқидчи М.Қўшжонов ўзининг “Ижодий изланишлар”, “Қалб поклиги”, “Ҳаётнинг ички тўлқинлари”, “Кўҳна дунё фожиаси” сингари туркум мақолалари билан Одил Ёқубовнинг биринчи адабий портретини яратишга ва йиллар оша мукамаллаштириб боришга муваффақ бўлди. Бу портрет Одил Ёқубов ижодини ўрганиш соҳасида, балки бутун ўзбек танқидчилиги тарихида эстетик таҳлил томон бурилиш бошланганлигидан далолат берувчи тадқиқот ҳисобланади.

Танқидчи Озод Шарафиддинов узоқ йиллар мобайнида О.Ёқубов ижоди устидан кузатишлар олиб бориш, алоҳида асарлари юзасидан тақризлар эълон қилиш натижасида унинг янги портретини яратиш даражасига етиб келди. Хусусан, танқидчи “Ижод довлари оша” портретига қадар Одил Ёқубов асарлари юзасидан “Олма гуллаганда”, “Инсон севгига муҳтож”, “Қадр ҳақида қисса”, “Курашчан авлод” сингари тақризлар, кузатишу қарашлар, хулосалару умумлашмалар тақомиллашиб ва этилиб борган. Энг муҳими, уларда эстетик таҳ-

лил унсурлари мақоладан мақолага ортиб борган.

“Қадр ҳақида қисса” тақризи танқидчининг Одил Ёқубов портретини яратиш йўлидаги изланишларида эстетик таҳлил унсурлари кўпайиб, тақомиллашиб борганлигидан гувоҳлик бергани ҳолда ҳозирги кунларга қадар инсон ҳуқуқлари, қадр-қиймати учун курашга чорловчи бонгдек янграб турибди. Олимнинг “Курашчан авлод” номли тақризида ҳам социологик ва эстетик таҳлил аломатларининг ёнма-ён келганини кузатиш мумкин.

Худди шу тақриз бадиий асарлардан нафосат қидириш, танқидчи ижодининг етакчи тамойилларидан бирига айлана бошлаганлиги яна шундан ҳам пайқаш мумкинки, кейинчалик О.Шарафиддинов ўз китобларидан бирини “Гўзаллик излаб” деб атайдди.

Мунаққиднинг “Олма гуллаганда”, “Инсон севгига муҳтож”, “Қадр ҳақида қисса” ва “Курашчан авлод” номли тақризларида адабий портрет яратиш учун зарур бўлган катта тажриба тўпланди ҳамда эстетик талқин санъати шаклланиб, тақомиллашиб борди. Фақат эстетик талқин барча тақризларда социологик таҳлил билан ёнма-ён ёки қоришиқ ҳолда ривожланиб борди. Буларнинг ҳаммаси О.Шарафиддиновнинг “Ижод довлари оша” номли мақоласи О.Ёқубов босиб ўтган йўлни бошқа мунаққидлар асарларидагига қараганда ўзгача ёки янгича талқин ётувчи тадқиқот даражасига кўтарилиши учун йўл очди.

Танқидчи Абдуғафур Расуловнинг “Тиниқлик” номли портрети ҳам ёзувчи Одил Ёқубов ижоди устида узоқ йиллар кузатишлар олиб бориш ва алоҳида асарлари ҳақида тақризлар ёзиш натижасида майдонга келган. Бу мақоланинг Одил Ёқубов ижодига оид бошқа портретлардан асосий фарқи шундаки, унда эстетик талқин кўпроқ қиёсий таҳлил шаклида намоён бўлади. Мақолани деярли бутунича қиёсий таҳлил асосига қуриш дастлаб танқидчининг “Одам одамга дўст”, “Эр бошига иш тушса...” номли тақризида яққол кўзга ташланган эди.

Портретда танқид ва адабиётшунослиқда О.Ёқубов ижоди қандай ўрганилганлигини қисман бўлса-да, умумлаштиришга ҳамда бу соҳадаги муҳим бир янгиликни алоҳида ажратиб кўрсатишга интилиш сезилади. Портретнавис тўғри аниқлагандек, 50-60-йиллар мобайнида О.Ёқубов ижоди, асосан, ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги томонидан тадқиқ этилган бўлса, 70-йил-

ларга келиб, унинг асарлари ўша даврдаги иттифоқ миқёсида танилди ҳамда айрим рус, шунингдек, бошқа халқлар адабиётлари йирик намояндалари, олимларининг эътиборини жалб қилди. Чиндан ҳам 70-йилларда А.Расулов тўғри эътироф этганидек, Л.Якименко, Г.Ломидзе, З.Кедрина, Дм.Холендро, В.Турбина сингари танқидчилар ўз мақолаларида Одил Ёқубов асарларига ҳам бот-бот мурожаат қиладилар.

Шунингдек, 70-йилларда ўша давр қардош халқлар адабиётининг йирик вакилларида Чингиз Айтматов ва Мустай Каримлар ҳам Одил Ёқубовнинг баъзи асарлари юзасидан қимматли фикр-мулоҳазаларини билдирган эдилар. Собиқ шўро адабиётшунослиги миқёсида Одил Ёқубовнинг айрим асарлари юзасидан тақризлар, баъзи фикрлар ёки баҳолар эълон қилингани ҳолда, ўзбек адабиётшунослигида бўлганидек, кенг қўламли мақолалар ҳамда ёзувчи ижод йўлини қамраб олувчи портретлар яратилмаган эди. Портретнавис аниқлашча, Одил Ёқубов асарларининг Ўзбекистондан ташқарида ҳам эътибор қозона бошлаши уларнинг эстетик қиймати ортиб бораётганлиги билан белгиланади.

Одил Ёқубов ижоди Ўзбекистондан ташқарида ҳам шуҳрат қозонишининг сабабларини теранроқ очиш мақсадида танқидчи унинг ижод йўлига, қисса ва романларига хос бўлган асосий фазилатларни аниқлашга киришади. Хусусан, портретнавис О.Ёқубов ижодига хос асосий хусусиятни мана бундай шарҳлайди: “Одил Ёқубовнинг “Тенгдошлар” қиссасидан “Улғубек хазинаси”, “Диёнат” гача босиб ўтган йўли пиллапояларни эслатади. Ёзувчи фақат олға интилди: асарларининг кенг планли, чуқур гоёвий бўлишига, қаҳрамонларининг мураккаб бўлиб боришига ҳаракат қилди. Одил Ёқубов ҳар гал адабий қаҳрамон яратишга киришар экан, уни янги хусусиятлар билан бойитиб, кенгайти-

риб боришга ҳаракат қилади, қаҳрамон характерини чуқур очиш, ҳаётни иложи борича кенг қамраб олиш, мураккаб муаммоларни ҳал қилишга интилиш Одил Ёқубовнинг ижодий фаолиятидаги бош хусусиятдир”.

Портретнавис ёзувчининг илк қиссасидан бошлаб, кейинги кўплаб асарларини тилга олиш ва улар орасидаги фарқларни кўрсатиш йўли билан, яъни қиёсий таҳлил воситасида унинг бадий ижод соҳасидаги тадрижий ривожини аниқлашга ҳамда асосий босқичларини белгилашга ҳаракат қилади.

Портретда эстетик таҳлилни чуқурлаштирган омиллардан бири шунда-ки, Одил Ёқубов ижодини ўрганиш тарихида илк бор Абдуғафур Расулов ёзувчининг бадий асар устидаги меҳнатининг ўзига хос томонларини, ижодий лабораториясининг кўпчиликка номаълум қирраларини, муайян қисса ё романнинг дунёга келиш жараёнини тадқиқ этишга катта аҳамият берган эди.

Абдуғафур Расулов портретида қиёсий таҳлил О.Ёқубовнинг қисса ва романлари юзасидан билдирилган фикрларни ўзаро ёки асар матни билан солиштириш ҳамда шу орқали ҳақиқатнинг тагига етиш шаклида ҳам намоён бўлади.

А.Расулов деярли бутун портрет давомида кўзга ташланган қиёсий таҳлилдан О.Ёқубов ижодига доир асосли хулоса чиқаришга муваффақ бўлган. Қиёсий таҳлилдан аён бўлишича, Одил Ёқубов деярли бутун ижоди давомида ҳаётнинг тиниқ тасвири орқали мутлақо бўялмаган, ялтирилмаган, хаспўшланмаган, сохталаштирилмаган ҳақиқатни ифодалашга интилган.

“Тиниқлик” мақоласида адабиётшуносликдаги типологик ва қиёсий таҳлилнинг қуртаклари намоён бўлган. Шу фазилатлар Абдуғафур Расулов мақоласини Одил Ёқубов ижоди ҳақидаги бошқа портретлардан ажратиб туради.

Хулқар СОДИҚОВА

Хитой халқ мақоллари

От миниб Хитойни забт этмоқ мумкин, лекин от устида ўтириб, Хитойни бошқариб бўлмайди.

Сўзларни беҳуда сарфлама.

Оғзингдаги гапингни ўйлаб гапир, бўғзингдаги таомни чайнаб ют.

Ҳамжиҳат эл тоғни йиқар,
Ҳамжиҳат чумчуқлар кийикни...

Тиг яраси битади, тил яраси битмайди.

Одамни билмоқ истасанг, унинг гапига разм сол.

Қаерга борсанг, борган жойингнинг тилида гаплаш.

Калтак бошни яралар, ёмон гап дилни.

Отни мих билан, одамни сўз билан тақалайди.

Ёмон сўзни отда қувлаб етолмайсан.

Ширин сўзнинг тагида тахири бор.

Қуруқ ёғочда япроқ бўлмас, қуруқ сўздан наф бўлмас.

Айтилган сўз — отилган ўқ.

Шивирлаб айтилган сўзни ҳам минг чақирим наридан эшитмоқ мумкин.

Далада гапирганингда майсанинг ҳам қулоғи борлигини унутма.

Камроқ гашириб, кўпроқ ишла.

Танқиддан кўрқма, ортиқча мақтовдан кўрқ.

Бировни танқид қилганда шер бўлиб кетади, ўзини танқид қилганда, тухум босиб ўтирган қушга ўхшайди.

Нуқсонларингни айтадиган одам ҳамиша ҳам душманинг эмас, фазилатингни санайдиган одам ҳамиша ҳам дўстинг бўлмайди.

Хушомад сўзларида самимият бўлмайди, самимий сўзларда хушомад бўлмайди.

Хато қилмоқ — айб, хатони тан олмаслик жиноятдир.

Ўтин кўп бўлса алангаси баланд, одам кўп бўлса ақл кўп бўлади.

Бир бургутнинг қанотларидек бир-бирингизга ёрдам қилинг.

Аҳиллик — буюк куч, ундан тоғ ҳам, денгиз ҳам кўрқади.

Бирлашган тоғни тешар.

Кўшнингга ёрдам бермасанг, ўзинг ҳам ёрдам кўрмайсан.

Катта дарахт ҳам илдиздан ўсади.

Одам одам билан мулоқотда камол топади.

Якка отнинг чанги чиқмас.

Халқ учун яшаган одам мангу яшайди.

Қоплондан — тери, одамдан яхши ном қолади.

Кўзингга шикаст етказсанг, бурнингга ҳам шикаст етади, бошқаларга зарар келтирсанг, ўзинг ҳам зарар кўрасан.

Яхши одам ҳеч кимдан кўрқмайди, ёмон одам ҳаммадан ҳадиксирайди.

Битга чириган нок бир сават нокни нобуд қилади.

Ёмонликни бир киши қилади, касофати минг кишига тетади.

Минг кун соя бўлгандан кўра, бир кун инсон бўлган яхши.

Инсон ҳусни — қалбида.

Бургут — қанотидан, одам ишларидан билинади.

Отнинг қадри эгариди, инсон қадри кийимида эмас.

От оласи устида, одам оласи ичида.

Ҳалол одам ҳамиша олдинда юради.

Машғалани пастга туширганинг билан унинг ёлқини юқорига ўрлайди.

Қатъиятли одамдан ташвиш қочади.

Доно бўлмаган одам камтар бўлмоғи мумкин, аммо камтар бўлмаган одам доно бўлолмайди.

Бойлик кулбани, фазилат инсонни безайди.

Агар тўғри турсанг, соянг эгри бўлмайди.

Қизаришга қобил одамнинг юраги қора бўлмайди.

Жаҳддан қарийсан, кулгидан — яшарасан.

Доно одамнинг қулоғи катта, қўли қисқа бўлади.

Агар ҳақ бўлсанг, буни бақриб айтишинг шарт эмас.

Доно одам хатоларини тузатади, аҳмоқ одам қусурларини тан олишдан кўрқади.

Ақлли одам шароитга қараб, аҳмоқ одам соғлом ақлга хилоф ҳаракат қилади.

Хасис одам боймайди, яхши одам кам бўлмайди.

Ўрмон эгри дарахтсиз бўлмайди.

Аста юриб кетаётган тентак ёнбошлаб ётадиган ақлли одамдан яхшироқ.

Қўлдаги кирни ювиб ташласа бўлади, дилдаги губорни ювиб ташлаб бўлмайди.

Юз таноб ери бор минг танобни орзу қиларкан, император бўлган одам авлиё бўлсам дер экан.

Коинотда биринчи бўлмоққа интилма.

Ҳеч қачон қуёш фақат менга нур сочади деб ўйлама.

Кўрқоқ одамлар бирлашиб ҳам жасорат кўрсата олмайди.

Довюраклик даъво қилган кўрқоқ ўлган йўлбарсни катаклайди.

Қобилиятсиз одам кўзиқоринга ўхшайди – бўйи бор-у, илдизи бўш.

Ўжарни кўндиришдан кўра тўққизта эҳром қуриш осон.

Ғийбатчи бўлгандан кўра юввош ит бўлган яхши.

Хасис одам филни ютмоқчи бўлган илонга ўхшайди.

Тўққиз бошли аждардан кўрқма, икки тилли одамдан кўрқ.

Бойликни яхши кўрган одам номусини ўйламайди.

Бемаза одамни дори билан даволаб бўлмайди.

Юз йил яшамасдан минг йилча жонга тегди.

Ёмон гаплар эзма оғиздан чиқади.

Мақтанчоқ табибда яхши дори бўлмайди.

Бир қарасанг – одам, тузукроқ разм солсанг – шайтон.

Териси – қўйники, юраги – бўриники.

Юзида табассум, қўйнида – ханжар.

Тилида – бол, қўйнида – пичоқ.

Бировдан кулишдан олдин ўзинга боқ.

Ишғони йўқ тиззаси йиртиққа кулишти.

Фақат қоронғи тунни кўрган одамгина ёруғ куннинг қадрига етади.

Ҳаёт синовларини кўп кўрган одамгина ҳақиқий бахтнинг нималигини билади.

Баланд тоғлардан ошмаган одам кенг водийларга етолмайди.

Омад юз ўтирганда олтин ҳам хира тортади, омад кулиб боққанда темир ҳам ялтирайди.

Битта қувонч юз кулфатни қувади.

Виждоннинг тиши бўлмаса ҳам, у одамни ғажиб ташлай олади.

Уйқуси ёмон одам каравотдан ўпкалайди.

Хасис бўлма — бемалол ухлайсан.

Нафси тиймоқ оқар дарёни тўсмоқдай гап.

Ўзига кучи етган — кучли.

Бир марта ўхшамаган иккинчи марта ҳам ўхшамайди.

Жаҳл қилишдан олдин юзгача, бировга қўл кўтаришдан олдин минггача сана.

Яхши одамга само ҳам қўмаклашади.

Қўмир темирни эритади, яхши гап — ўжарни...

Яхшиликка ўрганишга юз кун керак, ёмонликка ўрганишга бир соат ҳам етади.

Узоқдагининг гамини емасанг, яқиндагидан азият чекасан.

Қайиққа тушган одам ҳўл бўлишни бўйнига олмоғи керак.

Илон чаққан одам арқондан кўрқади.

Чанқаб қолганда қудуқ қазиш беҳуда.

Куёни кўрмай туриб, лочинингни учирма.

Сувни кўрмай этик ечма.

Бахт келганда ҳушёр бўл, ғам келганда бардам бўл.

Бир қадам хато қўйилса, юз тўғри қадам билан тўғрилаб бўлмайди.

Шухратни унутиш қийин, лекин йўқотиш осон.

Товуққа жаҳл қилган итини ураркан.

Адрга чиқмоқдан адрдан тушмоқ осон.

Тоққа чиқишга отланган одам уч қадам юрмай шикоят қила бошласа, у пастак адрга ҳам чиқа олмайди.

Ёмғирда қолган шабнамдан кўрқмайди.

Илон, “мен эгри эмас, йўл эгри” дер экан.

Императорга яқин бўлмоқ йўлбарснинг ёнида ётишдек гап.

Тахти равонда ўтирган уни кўтариб кетаётганларнинг дардидан беҳабар бўлади.

Деҳқон ингичка тортса, амалдор — йўғон тортади.

Жилмайган амалдордан кўрқ.

Амалдорнинг онаси ўлса, бутун кўча мотам тутади, амалдорнинг ўзи ўлса тобуткаш топилмайди.

Юз ёшли деҳқонлар бор, юз ёшли амалдорлар йўқ.

Қозининг ҳалоллиги болаларига ўтмайди.

Чириган дарахт устунликка ярамайди, разил одам — бошлиқликка.

Амалдор ҳеч қачон совға келтирган одамни хафа қилмайди.

Дона-дона йиғилса, сават тўлар, томчи-томчи йиғилса, дарё бўлар.

Тўқлигингда очликни ўйла.

Ҳосилингни ўриб олиб, қора кунингни унутма.

Бойлик — тежамкорликдан бошланади.

Ҳатто ака-укалар ҳам ҳисобли бўлгани яхши.

Қиморга ўрганган — уйидан ажрайди.

Бадавлат одамлар камбағаллар ҳисобига, камбағаллар ўз меҳнати ҳисобига яшайди.

Кулги янграган чайла бадавлат одамнинг тунд қасридан яхшироқ.

Йиллар мобайнида бадавлат одамнинг бойлигига бойлик қўшилади, камбағалнинг йилларига йил қўшилади.

Камбағалнинг йўли — ҳамиша ўнқир-чўнқир.

Кичкина одамда ҳам катта орзулар бўлиши мумкин.

Қашшоқ одам товукни боқишга ҳам қийналади.

Пулнинг бўлмаса, ҳар қандай бозор узоқ кўринади.

Катта дарахт шамолни чақиради, катта бойлик кулфат келтиради.

Минг тиллоинг бўлса-да, у дунёга сариқ чақа ҳам олиб кетолмайсан.

Бадавлат одамнинг хотираси қисқа.

Пул — келишида игна билан териб олинган кум заррасига ўхшайди, кетишда эса сув оқизган қумдай...

Пул бўлса шайтонни ҳам тегирмон тошини айлантиришга мажбур қилиш мумкин.

Майда пулни харжлашни билмасанг, катта пул келмайди.

Ҳаром топилган пуллар қайноқ сувга тушган қордай эриб кетади.

Фирромлик билан топилган фойдадан, ҳалоллик билан кўрилган зарар яхши.

Бозорга кетаётганда пулни кўп деб мақтанма.

Уч йил чекма — пулига ҳўкиз оласан.

Ортиқча пулинг бўлса, кийим тиктир.

Иссиқнинг жабрини ҳамма баравар тортади, совуқнинг жабрини — уст-бошига қараб кўради.

Совуқ қотган иссиқ кийимни, оч қолган нонни ўйлайди.

Қорни тўқ қорни очнинг нечоғлик очлигидан беҳабар бўлади.

Сувини ичаётганингда қудуқ қазганларни ҳам унутма.

Усталар қанча бўлса, услублар ҳам шунча.

Мерганнинг маҳорати фақат камонга боғлиқ эмас.

Маҳорат меҳнат билан камол топади, бекорчиликдан йўқолади.

Гарчи ошпаз ўчоқ бошининг эгаси бўлмаса-да, уни роҳибга алмаштира олмайсан.

Ёшликда меҳнат қилишни ўрганиб олмаган бўлса, қариганда қуруқ қўл билан шўшпайиб қолаверади.

Ёшликда меҳнат қилмасанг, қариганда тақдирдан нолима.

Шаҳарларни одамлар эмас, деворлар барпо этади.

Олтин тоғлардан умидвор бўлгунча, ўз қўлларингга ишон.

Иш — ботирдан қўрқади.

Бир бўлак темирдан қайраб, игна ясаш мумкин.

Астойдил қасд қилсанг, тоғни далага айлантиришинг ҳам мумкин.

Кечиб ўтиб бўлмайдиган дарё йўқ.

АЗИЗХОН таржимаси.

Пьер БУЛЬ

Маймунлар сайёраси*Роман***ИККИНЧИ ФАСЛ***Бешинчи боб*

Зира ҳеч кимга билдирмай менга электр фонарча тутқазди ва аста-секин китоблар келтириб бера бошлади. Мен уларни похол тагида беркитиб сақлардим. Мен энди маймунлар тилида гапиришдан ташқари, ўқишни ҳам ўрганиб олгандим. Ҳар куни кечаси бир неча соат мобайнида Сорора маданиятини ўргана бошладим. Аввалига Нова қаршилик кўрсатди. Тишларини гижирлатар, бамисоли хавфли ҳайвондек китобни ҳидлаб кўрарди. Лекин электр фонарчани унга тўғирлашим биланоқ қалтираб ва увиллаб ўзини бурчакка урарди. Фонарчани қўлга киритганимдан кейин қафасда тўла хўжайинлик қила бошладим. Энди Новани тинчлантириш учун жисмоний чоралар кўришга ҳожат қолмаганди. Унинг кўзига кўрқинчли бўлиб кўринаётганимни ҳис этардим. Бошқа асирлар ҳам менга ғалатиноқ муносабатда бўлишаётганди. Менинг нуфузим жуда юқори турарди. Мен буни суиистеъмол қилардим. Баъзида эса жиннилик қилиб бекордан-бекорга фонарчанинг нурини Новага қаратиб чўчитардим. Кейин ўзини кечиришни итгижо қилаётгандай менга эркаланарди.

Маймунлар дунёси тўғрисида маълум тасаввурга эга бўлдим деб ўзимни ишонтира бошладим.

Маймунлар ўртасида миллатга бўлиниш йўқ. Бутун сайёрани вазирлар маҳкамаси бошқаради. Маҳкамага эса горилла, орангутанг ва шимпанзедан иборат учлик раҳбарлик қилади. Ҳукумат билан параллел равишда Парламент фаолият кўрсатади. Парламент ўз ичига гориллалар палатаси, орангутанглар палатаси ва шимпанзелар палатасини олади. Ҳар бири ўз ирқининг манфаатларини ҳимоя қилади.

Бундай ирқий бўлиниш Сорорадаги ягона бўлинишдир. Барча ирқларнинг вакиллари моҳият эътибори билан тенг ҳуқуққа эгадирлар ва исталган вазифани эгаллашлари мумкин. Лекин аслида чекланишлар бор ва ҳар бир ирқ маълум бир соҳага ихтисослашади.

Қадим даврларда гориллалар жисмоний жиҳатдан бақувват бўлганликлари тўғайли, етакчи мавқега эга бўлганлар. Уша замонлардан бери кўп ўзгаришлар рўй берган, лекин улар ҳозир ҳам энг кучли синф ҳисобланади. Уларни оломон ичида кўрмайсиз, айна гориллалар энг йирик муассасаларни бошқаришади. Асос эътибори билан улар жоҳилроқ, лекин қўл остидагиларнинг тажриба ва билимларидан фойдаланишга уста. Ҳаммадан ҳам кўрсатмалар беришни, истиқлол йўлларини белгилашни, бошқа маймунлар устидан ҳукмронлик қилишни ёқтиришади. Агар муайян мутахассис бирор кашфиёт қилса, масалан янги ампула яратса ёхуд янги ёқилги турини ихтиро этса, одатда буни гориллалар ишга тушириб юборишади, ундан максимал фойда олиш йўлини ахтаришади. Гориллалар унчалик ақлли бўлишмаса ҳам орангутангларга

Охири. Боши ўтган сонда.

қараганда айёрроқ ва идроклироқ. Шу туфайли гориллалар кўпинча ўзлари хоҳлаганча иш юритишади. Хусусан, бизнинг институтимизда илмий раҳбар лавозимини эгаллаб турган Зайус устидан горилла-директор туради, уни деярли ҳеч ким ҳеч қачон кўрмайди. Бизнинг бўлимга у бор-йўғи бир маротаба кирган. У менга генералларга хос нигоҳ билан шундай тикилдик, беихтиёр унинг олдида тик қотишимга сал қолди. Зайус унинг ҳузурда ўзини мутеларча тутди, директорнинг важохатли кўриниши ҳатто Зирага ҳам таъсир этди.

Масъулиятли вазифаларда ишламайдиган гориллалар, одатда, жисмоний куч талаб этадиган қора ишларда фаолият кўрсатишади. Масалан, Зорам ва Занамга, одатда, иккинчи даражали ишларни буюришади, уларнинг асосий вазифаси эса зарурат туғилган пайтда қўл остидагиларни тартибда сақлашдан иборат.

Ниҳоят, кўпгина гориллалар овчилик қилишади. Бу уларнинг имтиёзлари. Улар ёввойи ҳайвонлар, жумладан, одамларни овлашини мен юқорида эслатган эдим. Маймунлар олиб боришадиган тажрибалар одамлар заҳирасини мунтазам тўлдириб боришни талаб этишини эслатган эдим. Лекин нима сабабдан бу ерда шундай тажрибаларга кўп эътибор берилишини тушуниш қийин. Маймунларнинг деярли учдан бири биология ва физиология билан шуғулланганига ўхшайди. Бу чалкаш масалага мен кейинроқ яна қайтаман. Нима бўлганда ҳам тажриба учун одам етказиб бериш масаласи анча мураккаб. Овчилик фирмаларида кўп сонли овчилар, овланаётганларни ҳурқитиб берувчилар, транспорт ишчилари ва сотувчилар хизмат қилишади, буларнинг бошида ҳаминша гориллалар туришади. Мазкур фирмаларнинг ишлари гуллагандан гуллаяпти, чунки одамларнинг баҳоси тобора ошиб бораётган.

Гориллалар ёнида, улардан сал пастроқда — гарчи расман бундай бўлиниш бўлмаса-да, орангутанг ва шимпанзелар туришади. Орангутанглар анчагина кам, уларнинг ролини Зира аниқ ва лўнда қилиб ифодалаган: улар расмий фан билан шуғулланишади.

Бу маълум даражада адолатли ҳам, лекин баъзи орангутанглар сиёсат, санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланишади. Улар шуғулланган ҳар бир соҳаларига ўзларига хос хусусиятларни олиб киришади. Кеккайган, шуҳратпараст, ўтакетган расмийчи, ўзига ишонган, ҳар бир янгиликка ёмон кўз билан қаровчи, аммо исталган анъанавий нарсалар — эскириб кетган қолиплар, сийқаси чиққан ҳақиқатлар, тайёр таърифларни барча воситалар билан сақлаб қолишга интилувчи орангутанглар барча академияларнинг асосий хизматчилари саналади. Улар ўтқир хотирага эга бўлганликлари учун кўплаб китобларни ёд билишади. Кейин ўз китобларини ана шу ёдланган китоблар асосида яратишади-да, ҳамкасблари — орангутанглар орасида эътибор қозонишади. Эҳтимол, мен бу масалада Зира ва унинг қайлигининг кучли таъсиридадирман. Улар барча шимпанзелар сингари орангутангларни жинлари суймайди. Лекин гориллалар ҳам уларни кўргани кўзлари йўқ, хушомадўйликлари учун мазах қилишади ва бундан ўз манфаатлари йўлида усталик билан фойдаланишади. Қарийб ҳар бир орангутангнинг орқасида бирор горилла ёхуд бир неча горилла туради, булар уни қўллаб-қувватлашади, фахрли лавозимларга тавсия этишади, унвонлар, орангутанглар, айниқса, сажда қилгудай яхши кўрадиган орденлар олишларига ёрдамлашишади. Буларнинг барчаси васийликдаги орангутанг ҳомийларга маъқул келиб турган вақтда рўй беради. Акс ҳолда орангутанг дарҳол вазифасидан олиниб, истеъфoga чиқариб юборилади, ҳеч қандай раҳм-шафқат қилиб ўгирмасдан ўша тоифадаги бошқа маймун билан алмаштирилади.

Энди шимпанзе ҳақидаги гап қолди. Улар тушунишимча, сайёранинг зиёдиларини ташкил этишади. Зира барча улуғ кашфиётлар шимпанзелар томонидан қилинган деб бекордан-бекорга мағрурланмаган экан. Эҳтимол, у бу фикрни умумлаштириб айтгандир, бундан истиснолар ҳам бордир. Ҳарҳолда турли масалаларга доир қизиқарли китобларнинг аксарияти айни шимпанзелар томонидан ёзилган. Чамаси уларда излаш, тадқиқот руҳи фавқулодда кучли ривожланган.

Орангутанглар ўз асарларини қандай ёзиб ташлашларини аввалроқ айтган эдим. Зира шикоят қилганидай, энг ёмон жойи дареликларни ҳам шундай йўл билан юмалоқ-ёстиқ яратишади-да, маймун ёшларнинг миясини

чалғитишади. Унинг сўзларига қараганда, бундан бир неча йиллар илгари мактаб дарсликлари Сорора сайёраси — оламнинг маркази, деб тушунтирарди. Гарчи ўртача қобилиятли маймунлар ҳам бу сафсатага ишонмасаларда, бундан кўп минг йиллар аввал Сорорада Аритас номли гоаят обрў-эътиборли орангутанг яшаганлиги ва шундай назарияни илгари сурганлиги учун ҳам шу фикрга ёпишиб олишган эди. Мазкур беҳуда гапни бошқа орангутанглар ҳам узоқ вақтлардан бери абсолют ҳақиқат сифатида такрорлаб келишади. Худди ўша Аристаснинг фақат маймунларгина қалбга эга бўлишади деган фикрига қатъий ёпишиб олишганини билганимдан кейин Зайуснинг менга муносабатини яхшироқ англай бошладим. Шимпанзеларда танқидий фикрлаш кучлироқ эканлиги эътиборга сазовордир. Тушуншимча, улар бир неча йиллардан бери қадимги тентакнинг фикрини йўққа чиқариш учун зўр бериб уринмоқдалар.

Гориллар масаласига келсак, улар кам ёзишади. Лекин уларнинг асарлари мақтовга сазовор. Мазмуни зўр бўлмаган тақдирда ҳам, шакл-шамойили, кўриниши киши ҳавасини келтиради. Мен бундай китоблардан бир нечасига кўз югуртириб чиқдим, ҳамон уларнинг номлари ёдимда: “Илмий-тадқиқот иши — корхоналарни ташкил этишнинг асоси”, “Ижтимоий секторнинг афзаллиги” ёхуд “Яшил материкда одамларни овлашни ташкил этиш”. Бу китобларда, одатда, жуда кўп ҳужжатлар келтирилади, ҳар бир бобни шу соҳанинг мутахассиси ёзган. Шунингдек, уларда жуда кўп диаграммалар, жадваллар келтирилади, қизиқарли фотолар бериледи.

Бутун сайёранинг бирлиги, урушларнинг бўлмаслиги, демакки, ҳарбий харажатларнинг йўқлиги — Сорорада армия йўқ, фақат полиция бор — маймунларнинг беқўёс тараққиётга эришишларига олиб келиши даркор эди. Лекин бу рўй бермади. Гарчи Сороранинг ёши, чамаси, Ердан каттароқ бўлса-да, маймунлар жуда кўп соҳаларда одамлардан анча орқада қолиб кетганлар.

Уларнинг электростанциялари, саноатлари, автомобиллари, самолётлари бўлса-да, космосни ўзлаштириш соҳасида маймунлар ҳамон сунъий йўлдошлар учуриш босқичида депсиниб туришибди. Назарий фанлар, турли ҳодисалар сирини англаш соҳаларида ҳам узоққа кетиша олмади. Лекин бу орқада қолиш чамаси тасодифий. Улар қачонлардир бизга етиб олишларига шубҳа қилмайман. Шимпанзеларнинг фавқулудда меҳнатсеварлиги, тадқиқотчилик соҳасидаги ўткир ақли бу ишнинг амалга ошишига йўл очади. Менга маймунлар тарихида узоқ вақтгача турғунлик даври бўлгандай, бу давр ердаги турғунлик даврдан узоқроқ давом этгандай, улар улуг кашфиётлар даврига яқиндагина қадам қўйишгандай туюлади.

Шу нарсани яна бир бор таъкидлашим лозимки, илмий тадқиқот ишларининг асосий қисми биология ва физиология соҳаларида олиб борилади, кўпроқ маймунларни ўрганишга бағишланади. Бу тадқиқотлар учун одамлардан фойдаланилади. Шундай қилиб, одамлар маймунлар ҳаётида ҳавас қилиб бўлмайдиган, лекин биринчи даражали роль ўйнашади. Бунинг устига Сорорада етарли даражада одамларнинг борлиги маймунларнинг бахти! Бир олимнинг гувоҳлик беришича, бу ерда одамлар маймунларга қараганда кўпроқ. Лекин маймунлар тўхтовсиз кўпайиб бораётти, айни даврда эса одамлар сони тобора қисқармоқда. Шунинг учун ҳам эндиликда баъзи тадқиқотчилар ўз лабораториялари учун хизмат қиладиган одам заҳирасининг камаяётганидан ҳозирданоқ ташвишга тушмоқдалар.

Лекин буларнинг ҳеч бири маймунлар эволюциясининг сирларини тушунтириб бера олмайди. Эҳтимол, ҳеч қандай сирнинг ўзи йўқдир? Балки уларнинг тараққиёти ҳам биздаги тараққиётдай кечгандир? Йўқ, мен бунга ишонмайман! Бунинг устига эндиликда маймунлар ўзларини эволюциянинг юқори чўққисига чиқариб қўйишларига Сорорадаги кўпгина олимлар ҳам ишонмайдилар. Корнелий ҳам шундай олимлар тоифасига киради. Билишимча, унинг фикрини изланувчан, энг яхши олимлар қўллаб-қувватлашади.

Маймунлар қаердан келиб чиққанликларини, аслида ким эканликларини ва қасққа кетаётганликларини билишмайди ва чамаси бундай мавҳумликдан ўзлари изгируб чекишади. Айни мана шу туйғу уларни шошилишч равишда биологик изланишлар олиб боришларига мажбур этади, илмий фаолиятларининг ўзига хос йўналишини белгилайди.

Ўша кечаси бундан ортиқ фикрдан нари ўтолмай, энг асосий масалани ҳал қилолмай ухлаб қолдим.

Олтинчи боб

Зира мени боғни айлантиргани тез-тез олиб чиқиб турарди. Баъзида у ерда Корнелий билан учрашардик, у билан биргаликда конгресс мажлисида мен ўқишим керак бўлган маърузани тайёрлардик. Конгресснинг очилиш куни яқинлашаётганди. Шунинг учун ҳаяжонланишим, асабийланишим тобора ортиб борарди. Зира ҳаммаси кўнгилдагидай бўлади, деб мени ишонтиришга уринарди. Корнелий бемалолроқ шуғулланиш учун мени тезроқ озод қилишга уринарди.

Ўша куни Корнелий келолмади. Зира биз сайр этаётган боғнинг ёнгинасидаги ҳайвонот боғига киришни таклиф этди. Мен, албатта, бундан кўра театр ёки музейга киришни афзал кўрардим. Лекин бу томошаларга мен ҳозирча туша олмасдим. Маймунлар санъатига оид китоблар асосида баъзи тасаввурга эга эдим, албатта. Мен классик рассомчилик асарларининг репродукциялари — машур маймунларнинг портретлари, қишлоқ манзаралари, шаҳватпараст маймун аёлларнинг яланғоч баданлари, ялтироқ ҳарбий кийимлар кийиб олган уруш кўринишлари лол қолдирди. Маймунларнинг ҳам ўз импрессионистлари бор экан, баъзи замонавий рассомлар ҳатто абстракт рассомчилик даражасига ҳам кўтарилишган. Буларнинг барчаси билан мен ўз қафасимда электр фонарча нурида танишган эдим.

Мен яланғоч ҳолда театрга туша олмасдим, шунинг учун ҳам Зира очиқ жойларда ўтказиладиган спорт томошаларига олиб борарди. Шундай қилиб, бизнинг футболмизни эслатадиган ўйинни, горилларга ўртасида ўтказиладиган даҳшатли боксни томоша қилдим, энгил атлетика мусобақасини кўриб мароқландим. Бундай мусобақалар вақтида гимнастикачи шимпанзелар узун таёқ билан баландликка сакрашда ғоят катта зафарларга эриша олишларини кўриб ҳайратландим.

Нима ҳам қилардим, бутун ҳайвонот боғига киришга рози бўлдим.

Аввалига мен бу ерда эътиборга сазовор бирор нарсани кўрмадим. Ҳайвонлар бизнинг ердаги ҳайвонларни эслатарди. Бу ерда ҳам йиртқич, хартумли, кавш қайтарувчи, судралувчи ҳайвонлар ва қушлар бор эди. Сорорада кўрган нарсалардан кейин мабодо уч ўрқачли туяни кўрсам ҳам, эчки шохли тўнғизни кўрсам ҳам ҳайрон қолмасдим.

Одамлар бўлимига келганимиздан кейингина ҳайратлана бошладим. Зира бу сайрни уюштирганига афсусланди, шекилли, мени бу жойдан тезроқ нарига олиб кетишга уринарди. Лекин менинг қизиқишим шу қадар кучли эдики, у истагимга ён босмагунча занжирни торга бердим.

Биз тўхтаган биринчи катта қафасда элликка яқин хотин, эркак ва болалар ўтиришарди. Боқибегам маймунлар буларни ҳузурланиб томоша қилишаётганди. Одамлар беҳаловат уймаланишар, сакрашар, тиқилишар, ўмбалоқ ошишар, турли найранглар кўрсатиб эътиборни ўзларига тортишга уринишарди. Ҳақиқатан ҳам мисли кўрилмаган томоша эди бу!

Тутқунликдаги ҳар бир одам кичкина маймунларнинг кўнглини олишга уринар, маймунлар эса аҳён-аҳёнда уларга боғ дарвозаси олдида кекса шимпанзе аёлдан сотиб олган мева ва ширин қулчалардан ташлашарди. Одамлардан бирортаси, хоҳ бола ёки хоҳ катта бўлсин, эътиборлироқ хунар кўрсатса, сим тўрдан юқорига чиқса, тепадан сакраса ёхуд кўлларига юрса, йиғилганлардан инъом оларди. Лекин инъом этилган егулик қафас ичига тушиши биланоқ тўс-тўполон бошланар, одамлар бир-бирлари билан ёқалашишар, тимдалашар, сочларидан тортишарди. Бу ҳаракатларнинг барчаси газабкор қичқириш, увиллаш, ҳайвонларча ириллаш остида содир бўларди.

Баъзи кексароқ одамлар уруш-тўполонда иштирок этишмасди. Улар чеккароқда, сим тўрлар ёнида ўтиришарди. Улар бирор маймун боласи тўр тирқишидан егулик узатмоқчи бўлса, унга ялингансимон қўл чўзишарди. Маймунлар боласи, одатда, бундай пайтда чўчиб, ўзини орқага ташларди.

Лекин ота-оналари ёхуд дўстлари кўрқоқлиги учун уни мазах қилишгач, бироз дадиллашар ва қўлидаги егуликни кўрқа-писа одамнинг қўлига тутқазарди.

Ҳайвонот боғида занжирланган одамнинг пайдо бўлиши қафасдаги одамлар орасида ҳам, томошабин маймунлар орасида ҳам катта шов-шувга сабабчи бўлди. Қафасдаги одамлар у ёқдан-бу ёққа чопишларини тўхтатиб, менга тикилиб қолишди. Менинг қимирламай туришим, маймун болалари кўрқа-писа узатишган егуликларидан воз кечаётганимни кўриб банди одамлар ҳам, томошабинлар ҳам эътибор бермай қўйишди. Мен эса уларни ҳам, буларни ҳам бемалол кузата бошладим. Одамлар ўзларини ҳайвонларча тутишларидан уялиб кетдим. Улар кўринишларидан менга ниҳоятда ўхшаб кетишларига янада ишонч ҳосил қилганимдан кейин бу, айниқса, оғир ботди.

Бошқа қафасларда ҳам худди шундай одамни таҳқирловчи томошаларни кўрдим. Юрагим ўйнаб кетди. Мен энди занжирни ҳар замонда тортиб турган Зиранинг орқасидан эргашиб, бу жаҳаннамдан чиқиб кетмоқчи бўлиб турганимда кўзимга тўсатдан шундай нарса ташландики, қичқириб юборишдан аранг ўзимни сақлаб қолдим. Қафасларнинг бирида одамлар галаси орасида космик саёҳатдаги ҳамроҳим, экспедициямизнинг раҳбари ва юраги, машҳур профессор Антель ўтирарди. У ҳам мен сингари қопқонга тушиб қолган шекилли. Чамаси омади юришмай ҳайвонот боғига сотиб юборишган.

Мен уни тирик ва соғлом кўрганимдан бахтиёр эдим, кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Лекин шу ондаёқ унинг қандай даҳшатли шароитда яшаётганини кўриб титраб кетдим. Бугун вужудимни қамраб олган ёқимли туйғулар улғу олим ўзини қафасдаги бошқа бандилар сингари тутаетганини кўриб аламли ҳайратланишга айланди. Бу ақлга сиғмас иш бўлса-да, ўз кўзларимга ишонмасликнинг ҳам иложи йўқ эди. Профессор Антель жанжал-тўполонда қатнашмаётган эркалар орасида, чеккароқда ўтирар, нарса узатаётган маймунчаларга илтижо билан қўлини чўзарди. Мен унинг ҳаракатларини кузатиб, Сорора одамларидан ҳеч фарқ қилмаслигини кўрдим. Кичкина маймунча унга банан берди. Профессор бананни олиб чордона қуриб ўтирди, мевани берган маймунчага умидвор боқиб, апил-тапил ғажий бошлади. Бу манзарани кўриб, яна йиғлаб юбордим. Аламимнинг сабабини Зирага шивирлаб тушунтиришга тўғри келди. Мен профессорга яқинроқ келиб гаплашмоқчи бўлдим, лекин Зира бунга қатъий қаршилиқ кўрсатди. Мен унга ҳеч қандай ёрдам бера олмаётгандим, у билан қизгин сўрашиш, дийдорлашув эса иккаламизга ҳам салбий таъсир кўрсатиши, менинг режаларимга ҳалақит бериши мумкин эди.

– Биз у билан конгрессдан кейин, сен эътироф этилганинг ва ақлли мавжудот сифатида жамиятимизга қабул қилинганингдан кейин шуғулланамиз, – деди менга Зира.

У ҳақ эди ва мен алам билан ўзимни ҳайвонот боғидан олиб чиқиб кетишига изн бердим.

Машина томон кетаётганимизда мен Зирага Антелнинг кимлигини, Ердаги олимлар орасида қандай обрў-эътиборга сазоворлигини тушунтирдим. У анча вақтгача ўйлаб қолди ва охир-пировардида ҳайвонот боғидан чиқариб олиш учун барча чораларни кўришга ваъда берди. Институтга етиб келгунимизгача бироз ўзимни босиб олдим, лекин гориллалар кечки овқатни олиб келишганда томоғим фишпа бўғилиб, овқатланишдан бош тортдим.

Еттинчи боб

Конгресс бошланишига бир ҳафтала қолганда Зайус менинг олдимга тез-тез келиб, бўлар-бўлмас тажрибалар ўтказаверди. Унинг котибаси менга оид турли қайдлар ва кузатишларини ёзиб улгурмасди. Мен эса кутишаётганидек ўзимни ақлшироқ қилиб кўрсатишга интилмадим.

Ниҳоят, конгресс бошланди. Лекин унинг дастлабки икки куни назарий баҳсларга бағишланди, фақат учинчи кунигина мени олиб кетишгани келишди. Лекин Зира туфайли конгресс ишидан хабардор бўлиб турдим. Зайус конгрессда катта маъруза билан чиқиб, мени инстинкти фавқулодда

ривожланган, лекин бутунлай ақлсиз одам сифатида таърифлабди. Корнелий унга бир неча илмоқли саволлар берибди, менинг муайян ҳаракатларимни тушунтириб беришни сўрабди. Бу ҳол эски келишмовчиликни яна янгидан қўзғатибди, охириги йиғилиш ғоятда қизгин ўтибди. Олимлар икки гуруҳга бўлинишибди. Уларнинг баъзилари ҳайвонларда умуман қалбнинг бўлиши мумкин эмас дейишса, бошқалари маймунлар ва ҳайвонлар психикаси ўртасидаги фарқ фақат сон жиҳатидангина бўлиши мумкин, сифат жиҳатдан эмас, деган фикрни илгари суришибди. Табиийки, бу баҳсининг тагидаги асл сабабни Корнелий ва Зирадан бошқа ҳеч ким билмас экан. Шунга қарамай, Зайус маърузасида шундай ҳайратомуз фактлар айтибдики, бунинг оқибатини тентак маърузачи ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмабди. Жуда кўп холис кузатувчилар ва ҳатто баъзи хизмат кўрсатган олимлар хижолатда қолишди, шаҳарда эса тамомила фавқулодда одам тўғрисидаги шов-шувлар тарқалди.

Зира мени қафасдан чиқараркан, қулоғимга секингина пичирлади:

– Бамисоли премьерера вақтидагидек халқ жуда кўп йиғилади, журналистларни гапирмаса ҳам бўлади. Ҳамма ҳаяжонланган ва қандайдир шов-шувни кутишяпти. Бу сен учун фойдали. Бардам бўл!

Унинг маънавий қўлаб-қувватлаши мен учун зарур эди. Асабларим дош бера олмаётганини ҳис этиб турардим. Нутқимни тун бўйи такрорлаб чиқдим. Мен уни ёдлаб олдим. Нутқим энг қайсар пандавақиларни ҳам ишонтириши аниқ эди, лекин ҳаёлимни менга сўз беришмайди деган даҳшатли фикр чулғаб оланди.

Гориллалар мени юк машинасига ўрнатилган қафасга тиқишди. Қафасда тажрибалар олиб борилаётган бир неча одам бор эди. Улар ҳам олимлар йиғилишига тавсия этилгандилар, шекилли. Биз тез орада гумбазли улкан бинога яқинлашдик. Соқчилар бизни мажлислар залига тугаш даҳлизнинг девор томонига мустаҳкамланган қафасга киритиб қўйишди. Бу қафасларда олим маймунлар бизни намойиш этгунларигача кутишга тўғри келди. Ахён-ахёнда қора мундирли кеккайган эркак горилла залнинг эшигини очиб, бирор рақамни қичқириб айтарди. Соқчилар навбатдаги одамни занжиридан ушлаганча кириб кетишарди. Қора камзулли маймунни ҳар сафар кўрганимда юрагим бир орзиқиб тушар, гўё у кўкрагимдан чиқиб кетгудай бўларди. Мажлислар залининг ярим очиқ эшигидан англаш қийин бўлган шовқин, хитоблар, баъзан қарсақлар қулоққа чалинарди.

Тажриба ўтказилаётган барча одамлар намойиш қилиб бўлиниши биланоқ олиб чиқиб кетиларди. Ўз нутқимнинг асосий ўринларини ичимда қайтариб турган вақтимда даҳлизда мен ва соқчи гориллалардан бошқа ҳеч ким қолмади. Энг яхши артист сингари менинг чиқишимни ҳам томошанинг охирига олиб қўйишгандек эди. Қора мундирли сўнгги маротаба эшикда пайдо бўлиб, менинг рақамимни айтиб чинқирди. Мен сапчиб ўрнимдан турдим-да, анграйиб қолган соқчи қўлидан тизгинни юлқиб олиб, бўйинбоғимга қистириб қўйдим. Кейин икки горилла кузатувида шахдам қадамлар билан мажлислар залига кириб бордим. Лекин остонадан тушишим биланоқ кўзларим қамашиб ва довдираб тик туриб қолдим.

Сорора сайёрасига келган кунимдан бошлаб, мен жуда кўп галати ва ёввойи манзараларни кўрдим. Назаримда маймунларга, уларнинг ўзларини тутишларига кўникиб кетдим, энди мени ҳеч нарса ҳайрон қолдирмайди, деб ўйлагандим. Лекин кўз ўнгимда пайдо бўлган манзаранинг ҳаддан ташқари бемаънилиги ва дабдабаворлигидан бошим айланди ва ичимда билмадим, нечаччи бор ўзимга бу кўраётганларимнинг барчасини тушимда кўрмаяпманми деб савол берардим.

Мен гигант амфитеатрнинг пастиди турардим. Назаримда, у Дантенинг ҳандақсимон дўзахига ўхшаб кетди. Атрофимдаги ва тепамдаги барча ўриндиқлар мингларча маймунлар билан тирбанд эди. Ун мингларча маймунлар билан! Уримда ҳеч қачон бунчалик кўп маймунни бирварақайига кўрмаганман. Ер одамнинг фавқулодда тафаккури ҳам бундай йиғинни тасаввур этишга қодир эмас. Шу туфайли ҳам уларнинг ҳаддан ташқари кўплиги мени эзиб қўйганди.

Бошим айланишидан тезроқ қутулишга, маймунлар жаҳаннамида ўзимни

тутиб қўлга олишга интилардим. Лекин гориллалар мени дарҳол думалоқ майдончанинг ўртасига чиқариб қўйишди. Мен турган жой маърузачи учун минбар қўйилган цирк майдонига ўхшарди. Аста-секин айланиб чор атрофга разм солдим. Маймунлар ўтирган қаторлар гумбазнинг шундоққина тагигача — ақл бовар қилмас баландликкача давом этарди.

Пастки қаторларда конгресс аъзолари бўлган машҳур олимлар йўл-йўл шим ва қора камзул кийиб ўтиришарди. Қайтарма ёқаларида орденлар йилтираб турган бу маймунларнинг барчаси катта ёшда бўлиб, уларнинг деярли барчаси орангутанглар эди. Уларнинг орасида жуда кам горилла ва шимпанзета кўзим тушди. Корнелийни умид билан ахтардим, аммо топа олмадим.

Конгресс аъзолари орқасидаги тўсиқнинг нариги томонида уларнинг ёрдамчилари ва ходимлари учун жой ажратилганди. Журналистлар ва суратчилар билан тўла матбуот ложаси ҳам ёрдамчилар ва ходимлар билан баробар тепаликка жойлашган эди. Буларнинг орқаларидаги иккинчи тўсиқнинг юқорисида эса сон-саноксиз томошабинлар жой олишган эди. Маймунлар оломони менинг пайдо бўлишимни шовқин-сурон билан кутиб олишига қараганда бу ердаги муҳит анчагина жиддий эди.

Мен Зирани топишга уриниб кўрдим — у ассистентлар қаторида ўтирмоғи лозим эди. Унинг мен томонга бир мартагина қараб қўйиши менга мадад берган, дадиллаштирган бўларди. Лекин бу ерда ҳам умидсизлик мени ўз домига олди. Кўпмигкишилик йиғиндаги маймунлар орасида бирорта таниш маймун кўринмасди.

Шунда мен фан фидойилари ўтириши мумкин бўлган жойни қидиришга тушдим. Стул ва курсиларда ўтирганлардан фарқли ўлароқ, академиклар қизил бахмал қопланган юмшоқ креслоларда ўтиришарди. Уларнинг барчаси ҳам Зайусга жуда ўхшаб кетишарди. Уларнинг барчалари этилиб олганларича олимона кўринишда нималарнидир ёзишар, эҳтимол қоғозга шунчаки нималарнидир чизиб ўтиришандир. Назаримда менинг бу ерда пайдо бўлишим ҳақида радио орқали хабар қилингани уларнинг диққатларини бир ерга йиғишга сабабчи бўлди. Учга орангутанг кўзларини катта-катта очганча ўрнидан сакраб туриб кетди.

Нима бўлганда ҳам энди ҳеч ким мудрамасди. Чамаси мен дастурнинг олий нуқтаси эдим: ҳаяжон ичидаги ёки шунчаки қизиқиш юзасидан минглаб маймунлар ҳар томондан менга қараб туришарди.

Соқчиларим мени майдон ўртасидаги тепароқ жойга чиқишга мажбур этишди. Зира конгрессга авваллари бўлганидек академик эмас, балки раҳбар гориллалардан бири раислик қилишини тушунтирган эди. Бунинг сабаби олдинги йиғинларда олим маймунлар бир-бирлари билан тўхтовсиз баҳслашавериб, бирор қарорга келиша олмагити. Маҳобатли раиснинг чап томонида унинг котиби бўлган шимпанзе ўтирибди, у мажлис қарорини ёзиб бораётти. Раиснинг ўнг томонида кресло бўлиб, маърузачилар унга галмагал келишаркан. Ҳозир бу креслога маймунларнинг узук-юлуқ қарсақлари остида Зайус келиб ўтирди. Микрофонлар тизими ва кучли прожекторлар ёрдамида энг охирги қатордаги томошабинлар ҳам марказий эстрадада бўлаётган ҳодисаларнинг барчасини жуда яхши кўриб ва эшитиб ўтиришарди.

Раислик қилувчи горилла кўнғироқчани чалди, ҳаммаёқ тинчигач, ҳурматли академик Зайусга сўз берилишини, у аввалроқ мўътабар йиғинга хабар қилган одамни намоён этишини хабар берди. Олим орангутанг ўрнидан туриб, таъзим бажо келтирди-да, ўз нутқини бошлади. У гашираётган вақтда мен ўзимни иложи борича ақллироқ тутишга ҳаракат қилдим. Масалан, биринчи маротаба мен тўғримида сўз очганда қўлимни кўксимга қўйиб, мулойимгина таъзим бажо келтирдим. Бу ишим аудиториядагиларнинг кулгисига сабабчи бўлди. Раиснинг кўнғироқчаси шу ондаёқ бу шодонликка барҳам берди. Мен шу ондаёқ бу йўл билан ҳеч нарсага эриша олмастимки тушундим: менинг энг оқилона ҳаракатларим ҳам яхшилаб ўргатишнинг, машқнинг натижаси деб қаралиши мумкин. Шунинг учун маъруза тутагунгача кимирламай турдим.

Зайус ўз хулосаларини эслатди ва энди менинг қобилиятимни намоён этишини эълон қилди. Саҳнага унинг лаънати тажрибаларини ўтказиш учун

зарур турли мосламалар аллақачон келтириб қўйилган эди. Зайус маърузасининг сўнггида мен бундан ташқари баъзи қушлар сингари айрим сўзларни қайтара олишимни эълон қилди ва мўътабар йигин қатнашчилари олдида мени баъзи ҳаракатларни бажаришга мажбур этишга умид боғлашини билдирди. Кейин у кўп қулфли қутичани менга узатди. Лекин мен бу қутичани тезликда очиш ўрнига ўз билганимча иш тутдим.

Узоқ вақтдан бери қутилган соат келганди! Ва мен микрофон олдига яқинлашиб, конгресс раисига мурожаат қилдим:

– Муҳтарам раис жаноблари! – деб бошладим иложи борича соф маймун тилида гапиришга ҳаракат қилиб. – Мен катта мамнуният билан қутичани очган ва дастурдаги бошқа номерларни ҳам ҳафсала билан бажарган бўлар эдим. Лекин мен учун қийин бўлмаган тажрибаларга киришишдан олдин баёнот беришга рухсат этишингизни илтимос қиламан. Бу баёнот олимлар йигинини ҳайрон қолдиришига ишонаман.

Раис ҳеч нарсани англолмай менга анграйиб қараб қолди. Лекин Зайус ўзини туголмади.

– Раис жаноблари! – фарёд кўтарди у. – Мен норозиман!

Лекин у шу ондаёқ одам зоти билан баҳса киришаётгани ёдига тушиб, маънос тортди. Мен бундан фойдаланиб яна гапиришга тушдим.

– Раис жаноблари, сизга ҳурматим чексизлигини билдирган ҳолда фикримни тушунтириш учун имконият беришингизни талаб этаман. Ўз нутқимни тугатганимдан кейин эса муҳтарам Зайус нимани талаб этса, ҳаммасини бажараман, бунга қасам ичишим мумкин. Лекин фақат нутқимни тугатганимдан кейин.

Бир сония ўртага қабристон суқунати чўкди, сўнг бўрон тургандек қарсақлар янгради. Йиғилганлар ўзини йўқотиб қўйиш даражасига келди. Маймунларнинг жазаваси тутиб “ура” деб қичқиришар, баъзилар кулар, бошқалари нола қиларди. Ҳар томондан фотоаппаратларнинг кўзни қамаштирувчи нурлари ёниб ўчарди – фоторепортёрлар ўзларига келишганди. Лекин бошқалар ҳамон қичқиришар, яна беш дақиқагача тўс-тўполон кўтаришди. Бугун шу вақт мобайнида горилла – раис мендан кўзини узмади. Ниҳоят у бир қарорга келди шекилли, кўнғироқчани чалди.

– К-к-кечиринг, – деди у дудуқланиб, – с-с-сизга нима деб мурожаат этишни ҳам билмайман!

– Шунчаки “месье” деяверинг, – деб жавоб бердим.

– Шундай қилиб, м-м-м, мен ўйлайманки, бу воқеа шунчалик фавқулоддаки, мени раис қилиб сайлаган илмий конгресс сизнинг баёнотингизни эшитмоғи лозим.

Бу оқилона қарор янги гулдурос қарсақлар билан кутиб олинди. Бундан бошқаси ҳозир менга керак эмасди. Мен эстраданинг ўртасига чиқиб, микрофонни бўйимга мослаштириб ўрнатиб олдим-да, нутқимни бошладим.

Саккизинчи боб

– Жаноб раис! Олийҳиммат гориллалар!

Донишманд орангутанглар!

Олижаноб шимпанзелар!

Мурувватли маймунлар!

Одам зотининг сизга мурожаат қилишига ижозат этинг.

Кўринишим кулгили, баданим келишмаган, теримнинг ранги жиркантирадиган, мендан таралаётган ҳид кўнгилини оздирадиган даражада эканлигини биламан. Менинг ҳайвонона кўринишим сизларнинг кўзларингиз кўришига арзимаслигини, энг машҳур ва энг доно маймунларга мурожаат этиб турганимни, аммо бундай доно маймунлар менинг шундай кўринишимда ҳам тафаккур қилувчи мавжудот эканлигимни ажрата олишларини ҳам билиб турибман. Нутқимнинг бундай баландпарвоз ва ўзимни тамомила ерга урувчи тарзда бошлашга мени Зира ва Корнелий мажбур этишганди. Уларнинг уқтиришича, бу орангутангларни ийдириб юбориши лозим эди. Шундай қилиб, мен чуқур суқунат ичида қолган нутқимни давом эттирдим:

– Эй, маймунлар, гапларимга қулоқ солинг. Мен автомат ёки тўтиқуш бўлиб эмас, онгли равишда гапираётганимга қулоқ солинг. Мен фикр қиламан ва гапираман, сизлар мени тушуниб турганингиздек, мен ҳам сизларни яхши тушунаман. Нутқимни тугатганимдан кейин агар сизларнинг муҳтарам олимларингиз мени шундай шарафга лойиқ топишса, уларни қизиқтирган барча саволларига жавоб қайтараман.

Лекин, аввало сизларга ҳаммангизни ҳайрон қолдирадиган ҳақиқатни айтиб қўймоғим керак. Мен шунчаки ақлли мавжудотгина бўлиб қолмасдан узоқ Ер сайёрасидан келганман. Ерда табиатнинг англаб бўлмас фантазияси туфайли одамлар сайёранинг эгасидирлар. Зеро, бу одамлар ақлли ва қалбли мавжудотлардир. Она сайёрамнинг ҳолатини тушунтириб беришга ижозат этсангиз. Бу атрофимни ўраб турган машҳур олимлар учун эмас, балки турли юлдуз системаларидан унчалик хабардор бўлмаган томошабинлар учунгинадир.

Мен қора тахта олдига келиб бир неча чизмалар ёрдамида бизнинг қуёш системамиз ва унинг Галактикадаги ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилдим. Менинг изоҳларим зўр эътибор билан тинланди. Чизмалар тўғрисидаги гапимни тугатганимдан сўнг кўлимдаги бўр куқунларини қоқиб ташлаш учун кафтимни кафтимга урдим. Бу оддий ҳаракатим юқори қатордаги томошабинларни ҳайрон қолдирди-да, улар ўз ҳайратларини шовқин-сурон билан ифодаладилар. Мен аудиторияга ўтирилиб гапимда давом этдим:

– Шундай қилиб, бизнинг Еримизда одамлар ақлли мавжудот ҳисобланадилар. Бу ҳақиқатда шундай ва уни ўзгартириб бўлмайди. Бизда одамлар эволюцияси рўй берган, маймунлар эса – мен бундан жуда ҳайронман – яратилганида қандай бўлса, шундайлигича ёввойи ҳолатида қолиб кетган. Афсуслар бўлсинки, фақат одам миясигина ривожланиб борган. Шунинг учун ҳам айни одамлар тил-нутқни кашф этишди, олов олишни, қуроллардан фойдаланишни ўрганишди. Одамлар сайёранинг хўжайинларига айланишди ва унинг қиёфасини ўзгартиришди. Ниҳоят, одамлар юқори маданиятга эришишди. Уларнинг маданиятлари кўп хусусиятлари билан сизнинг маданиятингизни эсга туширади, доно маймунлар!

Мен бу ерда бизнинг сўнги йиллардаги ютуқларимиз тўғрисида кўпроқ мисоллар келтиришга ҳаракат қилдим, шаҳарларимиз, заводларимиз, алоқа воситаларимиз, ҳукуматларимиз, қонуниятларимиз ва кўнгилоҷар ишларимиз хусусида сўзлашга уриндим. Сўнгра кўпроқ олим орангутангларга мурожаат қилиб, фан ва санъатдек олижаноб соҳалардаги ютуқларимиз ҳақида тасаввур беришга интилдим. Гапирганим сари овозим очилиб борарди. Ўз бойликлари тўғрисида мақтанаётган миллионер сингари сармаст эдим.

Кейин ўз бошимдан кечирган саргузаштларни ҳикоя қилишга ўтдим. Бетельгейзе юлдузлар системасига қандай етиб келганимиз ва Сорорага қандай қўнганимиз, одамлар овига дуч келиб, қафасга тушиб қолганим, хурматли Зайус билан муносабат ўрнатишга уринганим, лекин бунга ўз айбим, етарли даражада уддабурон бўла олмаганим туфайли муяссар бўлолмаганимни тушунтирдим. Ниҳоят, фавқулодда ақл эгаси, зийрак Зира, унинг доктор Корнелий билан биргаликда менга кўрсатган беҳад ёрдамлари тўғрисида ҳикоя қилиб бердим. Ўз сўзимни шундай тугатдим:

– Эй маймунлар, мен сизларга мана шуларни гапириб бермоқчи эдим! Шунча ғаройиб саргузаштларни бошимдан кечирганимдан сўнг мени ақлсиз мавжудот сифатида умримнинг охиригача яна қафасга тиқиш адолатли бўлиш-бўлмаслигини ўзингиз ҳал этингизлар. Мен яна шу нарсани қўшиб қўяйки, бизлар бу ерга ҳеч қандай ёмон мақсадларни кўзда тутмаган ҳолда фақат билиш мақсадида келганмиз. Сизларни тушуна бошлаганимдан эътиборан менга тобора ёқиб бораяпсизлар, мен сизларга юракдан қойил қоляпман. Ва менда режа пайдо бўлдики, буни ҳозир сайёранинг улуғ олимларига сўзлаб беришни истайман. Мен ерда олган билимларим билан сизларга жуда катта ёрдам кўрсатишим мумкин. Бошқа томондан эса Сорорада, қафасда ётган бир неча ой мобайнида бутун ҳаётим мобайнида билган нарсаларимдан кўпроқ нарсаларни билиб олдим. Кучларимизни бирлаштирайлик! Ер билан алоқа ўрнатайлик! Агар маймунлар ва одамлар кўлни қўла бериб олга интилсалар, дунёдаги ҳеч қандай куч, коинотдаги ҳеч қандай сир-синаот йўлимизни тўса олмайди!

Нафасим бўғилиб, нутқимни тугатганимда бутун залда пашша учса эшитиларди. Мен раислик қилувчининг столи томон ўгирилиб беихтиёр сувли стаканни олиб, бир зарб билан ичиб юбордим. Худди нутқимни бошлаётган вақтда қўлимдаги бўр кукунини қоқмоқчи бўлиб қўлларимни бир-бирига урганимда бўлганидек, ҳозир ҳам оддий бу ҳаракатим маймунларда кучли таассурот қолдирди ва гулдурос қарсақларнинг бошланишига сабабчи бўлди. Зал портлағудай жунбушга келди, бу ҳолатни тасвирлашга ҳар қандай қалам ожизлик қилади. Мен голиб чиқишимни билардим, лекин маймунлар аудиторияси ўз туйғуларини бу қадар шовқин-сурон билан ифодаларининг тасаввур ҳам қила олмагандим. Кулоқларим битиб, кўзларим тиниб кетганига қарамай, эс-ҳушим жойида эди, шу туфайли ҳаддан ташқари тўс-тўполоннинг сабабини билиб турардим. Табиатан таъсирчан бўлган маймунлар томоша маъқул келиб қолса, тўртгала қўллари билан қарсақ чалардилар! Ҳозир мени ҳар тарафдан қуршаб олган мингларча шайтон махлуқлари тўртгала қўллари билан қарсақ чалишга уринишарди. Уларнинг бу ҳаракатлари чийиллаш, чинқириш, оҳ-фигон билан кўйиш олиб борилар, буларнинг орасида гориллаларнинг дўридоқ овозлари ажралиб турарди. Хотирадан ўчмайдиган ўша мажлиснинг эсимда сақланган таассуроти шу бўлди. Ўзимни ташлаб юборай деб турганимни ҳис этардим, ташвишланиб орқага ўгирилганимда газабдан ўзини кўйгани жой тополмаётган Зайўс ўрнидан туриб, худди менинг қафасим олдида юрган вақтидагидек асабий ҳолатда қўлларини орқага қилиб, энгашганча у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Бамисоли туш кўраётган одамдек унинг бўш қолган креслосига кўзим тушди ва унга шалоп этиб йиқилдим. Бу ҳолат ҳам янги гулдурос қарсақларга сабабчи бўлди, кўз олдим қоронғилашиб, эсимни йўқотдим.

Тўққизинчи боб

Бошимдан ўтказган руҳий изтироблар туфайли бўлса керак, дарҳол ўзимга келолмасдим. Кўзимни очганимда нотаниш хонада ётгандим. Нутқимни тугатиб, йиқилиб тушганимда ёнимга бостириб келаётган журналистларни гориллалар аранг ушлаб туришганда Зира ва Корнелий менга ғамхўрлик кўрсатишибди.

— Бу иш ажойиб бўлди! — деб шивирлади Зира кулоғимга. — Сен голиб чиқдинг.

— Улисс, — деди Корнелий менга, — сиз билан бизни улуғ ишлар кутаётир!

У менга ҳозиргина Сорора Катта кенгашининг фавқулодда мажлиси тутаганлигини, унда мени дарҳол озод этишга қарор қилинганини билдирди.

— Кимлардир бунга қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилиб кўрди, — қўшимча қилди у, — лекин жамоатчилик сизнинг тарафингизда бўлганлиги туфайли бошқача қарор бўлиши мумкин эмасди.

У билан ҳамкорликда ишлашга розилигимни сўради. Розилигимни олгач, изланишларида кўрсатишим мумкин бўлган ёрдамни эслаб, мамнунлик билан қўлларини бир-бирига ишқаб қўйди.

— Сиз шу ерда яшайсиз, — давом этди Корнелий. ” Умид қиламанки, уй сизга маъқул келади. Уйингиз менинг уйимга жудаям яқин, институтнинг ўша қанотида жойлашган. Бу ерда фақат катта илмий ходимлар истиқомат қилишади.

Мен эсанкираб ҳар томонга аланглайман, буларнинг ҳаммаси худди тушимда бўлаётгандай туюлади.

Хонам фавқулодда қулай эди. Мен учун янги давр бошланганди. Бу дақиқаларни қанчалик узоқ ва интизорлик билан кутгандим, лекин энди бунга эришганимда негадир жуда маъносиз торгандим. Кўзларим Зиранинг кўзлари билан тўқнашди, сезгир қиз хаёлимдаги фикрларни уқиб турганини тушундим.

— Ҳа, — деди у менга маънодор кулиб, — бу уйингда, албатта, Нова бўлмайди.

Мен қизариб елкамни қисдим, ўрнимдан туриб яна ўтирдим.

— Хўш, ўзингни қандай ҳис қилаяпсан? — сўради Зира. — Кичкинагина ўтириш сени чарчатмайдими? Бу улуғ кунни нишонлаш учун баъзи дўстларимизни, шимпанзеларни таклиф этгандик.

Мен бу лаззат бағишлашини, лекин фақат яланғоч юравериш жонимга текканини айтдим. Ва шу ондаёқ менга пижама кийдириб қўйишганини сезиб қолдим. Корнелий ўзининг пижамаларидан бирини бериб турибди. Унинг костюмини ҳам кийиб олсам жуда кулгили кўринсам керак деган фикр хаёлимга келди.

– Эртагача анчагина кийим-бошинг бўлади, – мени тинчлантирди Зира. – Бугунги оқшомгача ўзингга ярашадиган костюм тикиб беришади. Мана, тикувчи ҳам келиб қолди.

Хонага ғоят назокатли, жуссаси кичкинагина шимпанзе кириб келди-да, менга таъзим қилди. Кейинчалик билишимча, мен ўзимдан кетиб ётганимда энг машҳур тикувчилар мени кийинтириш ҳуқуқини олиш учун ўзаро беллашибди. Хонамдаги мана шу машҳур тикувчи голиб чиқибди. Чунки у пойтахтдаги энг йирик гориллаларга кийим тикиб юрар экан.

Тикувчининг усталиги ва чаққонлиги мени ҳайрон қолдирди. Икки соатта етар-етмас вақт ичида у менга дурустгина оқшом костюмини тикиб беришга муваффақ бўлди. Лекин уни кийиб олганимдан кейин ўзимни ноқулай сездим, Зира эса кўзлари чиқиб кетгудай бўлиб менга тикиларди. Тикувчи костюмнинг баъзи қусурларини тузатаётган вақтда Корнелий хонамни анчадан бери қуршаб олишган журналистларни киритиб юборди ва мен яна бир соат мобайнида диққат марказида бўлдим. Турли саволларни ёғдириб ташлашди, чироқли фотоаппаратларда обдон суратимни олишди, Ер тўғрисида янги-янги, ҳаммани ҳайрон қолдирадиган тафсилотларни, одамлар қандай яшашларини айтишимни талаб этишди. Мен итоаткорона интервью беравердим. Ўзим журналист бўлганлигим учун ҳам маймун ҳамкасбларимга мен ҳозир шов-шувли мақолалар учун манба эканлигимни тушунардим, бундан ташқари матбуот мени қўллаб-қувватлашини, катта ёрдам беришини ҳам кўзда тутардим.

Ниҳоят, журналистлар чиқиб кетишганда анча кеч бўлиб қолган эди. Биз Корнелийникига, унинг дўстлари бизни кутиб туришган жойга шошилдик. Лекин хонадан чиқишимиз биланоқ бизни Занам тўхтатди. Чамаси у сўнги воқеалардан хабардор эди шекилли, менга боши ерга теккудай таъзим қилди. У бўлимда иш чатоқлигини билдиргани Зирани қидириб келибди. Менинг узоқ вақт йўқ бўлиб кетганимдан ғазабга келган Нова тўполон кўтаришти. Тез орада унинг жазаваси бошқа бандиларга ҳам ўтишти. Ҳеч қандай укол уларни тинчлантира олмаётган экан.

– Ҳозир келаман, – жавоб берди унга Зира. – Сизлар мени шу ерда кутинглар.

Мен ялинганнамо унга қараб қўйдим. У аввалига иккиланиб турди, сўнг елкасини қисиб қўйди.

– Агар истасанг, мен билан юрақол, – деди у. – Ахир сен энди озодсан. Бунинг устига сен Новани мендан кўра яхшироқ тинчланишнинг мумкин.

Қафаслар ўрнатилган залга Зирадан кейин кириб бордим. Менга бандиларнинг кўзлари тушар-тушмас дарҳол тинчланишди. Тўс-тўполон ўрнини сукунат эгаллади. Кийим кийиб олганимга қарамай мени дарҳол танишди, қандайдир ўзгариш рўй берганини пайқашди.

Баданимда пайдо бўлган титроқни аранг босиб, Нованинг қафаси олдига яқинлашдим. Мен унинг рўбарўсига келиб табассум қилдим ва гапирдим. Назаримда у мени тушунаётгандай, жавоб қайтараётгандай туюлди. Лекин бу табиийки, мумкин эмасди. Менинг шу ердалигим уни, шунингдек бошқаларни тинчлантирганди. У мен берган қанд бўлагини олди, оғир туйғулар билан залнинг эшиги томон кетаётганимда ҳам Нова қандни кургиллатиб чайнади.

Шинам ва салқин ресторанларнинг бирида ўтказилган зиёфат воситасида Корнелий мени маймунлар муҳитига дарҳол қўшмоқчи бўлди, зеро бундан буён шу доирада айланишим лозим эди. Бу зиёфат менда анча мавҳум ва ғалати таассурот қолдирди. Мавҳум таассурот ўтириш бошида мен ичган ичимлик туфайли бўлса, ғалатилиги эса вужудимни қамраб олган туйғу боис рўй берди. Мен буни онгимдан маймунларга оид таассуротнинг аста-секин сўниб бориши сифатида тасвирлашим мумкин. Мен кўпроқ маймунларни касби ва жамиятдаги ўрнига қараб баҳо берганман, уларнинг горилла, орангутанг ёки шимпанзелиги қизиқтирмаган. Масалан, бизни илтифот ила

кутиб олиб ўтирадиган жойимизгача кузатиб қўйган бош официант мен учун аввало бош официант, ундан кейингина эркак горилла. Кекса, ҳаддан ташқари ўзига бино қўйган эркак орангутангни эски саганг сифатида қабул қилдим, Зира билан рақс тушаётганимда эса унинг шимпанзелигини тамомила унутардим.

Менинг бу ерда ҳозир бўлишим маймунларда қандай таассурот қолдирганини батафсил гапириб ўтирмайман. Фақат ҳамманинг диққат марказида бўлганимни айтишнинг ўзи кифоя қиларди. Сон-саноқсиз дастхат ёзишга тўғри келди. Корнелий ҳар эҳтимолга қарши ўзи билан олиб келган икки соққи билан мен билан бирга ичишмоқчи ёки рақсга тушишмоқчи бўлган турли ёш ва тоифадаги маймунларнинг босқинидан аранг муҳофаза қилиб туришарди.

Биз ярим тунгача ўтириб қолдик. Профессор Антель бирданга эсимга тушганда кайфим дурустгина ошган эди. Бундай фикр ҳаёлимга келгандан кейин виждоним роса қийналди. Уятдан чинқириб юборай дедим. Мен бу ерда озодликда кўнгилхушлик қилиб маймунлар билан ичишиб ўтирсам, бахтсиз ўртоғим эса ҳайвонот боғидаги қафасда қалтираб ўтирса.

Зира нимадан хафалигимни сўради. Мен унга тушунтирдим. Шунда Корнелий профессорнинг ҳолидан хабар олгани ва у ўзини яхши ҳис этаётганини, энди ҳеч нарса унинг озод этилишига тўсқинлик қила олмаслигини айтди. Бунга жавобан мен бундан кейин бир дақиқа ҳам кутиб туролмаслигимни, бу янгиликни дарҳол унга етказиш лозимлигини айтдим.

– Нега мумкин эмас экан? – бироз ўйлаб рози бўлди Корнелий. – Бундай кунда хоҳлаган истагингни бажармоқ керак. Кетдик! Мен ҳайвонот боғининг директори билан танишман.

Биз учовлон кичик ресторандан чиқиб, тез орада ҳайвонот боғига етиб келдик. Ҳаяжонланган боғ директори истиқболимизга шошилди. У менинг тарихимни билар экан. Корнелий қафасда ётган одамлардан бирининг келиб чиқиши ҳақидаги ҳақиқатни очди. Директор ўз қулоқларига ишонмасди, лекин менинг илтимосимни рад этишга ботина олмаётганди. Табиийки, озод этиш учун зарур бўлган баъзи расмийчиликларни амалга оширгунгача бир неча кун кутишга тўғри келади. Лекин у билан ҳозироқ гаплашишга ҳеч нарса монелик қилмайди. Директор унинг ёнига бошлади.

Эллика яқин эркак ва аёллар орасида ҳайвондек кун кечириётган шўрпешона профессор яшаётган қафас олдида тўхтаганимизда тонг ёришаётганди. Бандилар жуфт-жуфт ёхуд тўрт-беш кишилик гуруҳларга бўлинганча ҳали ухлашарди. Лекин директор қафас ичидаги чироқни ёққанда ҳаммалари кўзларини очтиди.

Мен ўртоғимни дарҳол топдим. Бошқа барча бандилар қатори у ҳам букчайганча похол устида ухларди. Унинг ёнида аёл бор эди, назаримда аёл жудаям ёш кўринди. Бу манзарадан юракларим эзилиб, тиграб келдим, тўрт ой мобайнида дўстим ва ўзим қандай таҳқирлашларга учраганимизни эслаб, йиғлаб юборай дедим.

Мен шу қадар ҳаяжонланган эдимки, тилимга бирор сўз келмасди. Аммо қафасдаги одамларда ҳеч қандай ўзгариш-у ҳайрат сезилмасди. Улар ўз ишларига яхши ўрганишган, шу туфайли ҳам ўзларининг одатдаги найранларини бажаришар, шу орқали мазапирок бирор егулик олишга ҳаракат қилишарди. Директор уларга бир сиқим печенье ташлади. Шу ондаёқ тўс-тўполон ва ур-йиқит бошланди. Анави куни келганимизда кундузи рўй берганидек, ёши катталар сим тўр яқинига ўтириб олишганча кўзларини илтижо билан биз томон чўзишди.

Профессор Антель тиланчиларга қўшилди. У иложи борича директор турган жойга суқилиб келиб, ундан совға сўрай бошлади. Олимнинг бунақа ўзини таҳқирловчи тутиши аввалига мени газаблантирди, лекин газаб ўрнини тез орада ташвиш эгаллади. Мен профессордан уч қадамча нарида турардим, у тўғри менга қараб турар, аммо танимасди. Бунинг устига яқиндагина зийрак ва ўткир кўзлари худди бошқа бандиларники сингари сўйиқ ва маънисиз эди: мен унинг кўзларида бирор маъно ифодасини кўрмадим! Мен унда ҳеч қандай туйғу уйғота олмаганимга, бошқа бандилар сингари кийим кийган одам фақат ажабланиш ҳиссини уйғотаётганига кўпроқ амин бўлаётгандим.

Мен зўрға ўзимни қўлга олиб бу даҳшатли ҳолга барҳам беришга уриндим. — Профессор, жаноб, — дедим унга, — бу мен, Улисс Меру. Биз озод бўлдик. Мен бунни сизга айтиш учун келдим...

Шу ондаёқ мен азбаройи ҳайратланганимдан жим бўлиб қолдим. Профессор Антель бошини ўтириб худди Сорора одамлари сингари сим тўр олдидан нарироққа кетди.

— Профессор, профессор Антель! — ялинардим мен йиғлагудек бўлиб. — Бу мен Улисс Меру, сизнинг сафардош ҳамроҳингизман. Мен озод бўлдим, бир неча соатдан кейин сизни ҳам озод этишади. Сиз кўриб турган бу маймунлар бизнинг дўстларимиз. Улар бизнинг кимлигимизни билишади ва бизни ўз биродарларидек қабул қилишга тайёр.

У менга жавобан бир сўз айтмади. Чамаси у ҳеч нарсани тушунмасди. У чўчиб кетган ҳайвондек ўзини сим тўрнинг ичкарироғига олди.

Менинг руҳим тушиб кетди, маймунлар рўй бераётган ҳодисани кузатиб туришарди. Корнелий вужудга келган қутилмаган муаммони ҳал этишни ечмоқчидай қовоғини уйди. Миямга профессор Антель маймунлардан кўрқиб ўзини ҳеч нарса тушунмайдиганга солмаяптимикан деган гумон келди. Шу туфайли маймунлардан нарироққа бориб туришларини, бизни ҳоли қолдиришларини илтимос қилдим. Улар бу илтимосимга заррача эътироз билдирмай айтганларимни адо этишди. Маймунларнинг қораси кўринмай кетгач, мен сим тўрни айланиб ўтиб, профессор биқиниб олган бурчакка яқин бордим-да, яна мулоқотга киришмоқчи бўлдим.

— Устоз, — ялинишга тушдим, — сизнинг эҳтиёткорлигингизни тушунаман. Бу сайёрада Ер одамларини қандай хавф-хатарлар қутиши мумкинлигини биламан. Лекин ҳозир биз ёлғизмиз. Қасамёд қилиб айтаманки, сизнинг барча кўргуликларингиз ортда қолди. Бунни сизга ҳамсафарингиз, шогирдингиз, дўстингиз Улисс Меру гапиряпти!

У яна чўчиб ўзини орқага ташлади, кўрқа-писа менга қаради. Қандай сўзлар билан уни ишонтиришга ақлим етмай титраб-қақшаб тўр ёнида турардим. Тўсатдан профессорнинг оғзи очилди.

Наҳотки уни гапимга кўндирдим? Мен нафасимни ичимга ютиб, пойлаб турардим. Лекин унинг туйғуларини қандай ифодалагани мени титратиб юборди. Профессорнинг оғзи очилганини кўрдим, лекин бу гапирмоқчи бўлган онгли одамнинг ҳаракатига ўхшамасди. Унинг томоғидан бу сайёранинг ёввойи одамлари бирор нарсадан мамнун бўлганлари ёхуд кўрққанларида чиқадиган товушга ўхшаш овоз чиқди. Даҳшатдан тошдай қотдим. Қаршимдаги тўрнинг нарёғида эса профессор Антель ғазабдан увиллар, лаблари эса қимирламасди.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Биринчи боб

Тунни ниҳоятда беҳаловат ўтказдим, жуда эрта уйғониб кетдим, лекин то ўзимга келгунимча ўринда тўлғаниб ётдим. Мана бир ойдирки, маданий ҳаёт кечирардим, лекин унга ҳеч кўника олмаётгандим, ҳар куни эрталаб қандайдир ташвиш ичида уйғонардим. Бунинг сабаби похолнинг шигирлашини эшитмаганим ва ёнимда Нованинг иссиққина баданини ҳис этмаганлигим туфайли эди.

Мана, ниҳоят уйқум бутунлай ўчди. Институтдаги энг яхши хоналардан бири менга берилган — маймунлар ўз саховатпешалиklarини намоён этишди. Уйимда алоҳида ҳаммом, кийим-кечаклар, китоблар, телевизор бор эди. Мен барча газеталарни ўқишим мумкин эди. Тўла эркин эдим, истаган жойимга бора олардим, кўчаларда сайр этардим, истаган томошани кўра олардим. Жамоат жойларида пайдо бўлишим жамоатнинг қизиқишини уйғотарди. Лекин биринчи кунларидаги ҳайрат аста-секин камайиб борарди. Энди институтга Корнелий илмий раҳбарлик қиларди. Зайўсни ишдан бўшатишди, лекин унга бошқа муҳим лавозимни лозим кўришди, таскин бериш маъносиди бўлса керак, яна бир орден билан мукофотлашди. Унинг ўрнига эса Зиранинг

қайлигини тайинлашди. Натижада илмий кадрларнинг аксарияти ёшлар билан алмаштирилди, олим-шимпанзеларнинг сони кўпайди. Бу чоралар барча бўлимлардаги фаолликни дарҳол оширди. Зира янги раҳбарнинг илмий котиби бўлди.

Мен энди Корнелийнинг тадқиқотларида қуёнлар сингари тажриба ўтказиладиган объект сифатида эмас, тенгхуқуқли ходим сифатида қатнашаётгандим. Шунинг ҳам айтиш керакки, Корнелий бунга Катта Кенгашнинг қаршилигини енгиб, анча қийинчилик билан мушарраф бўлди. Чамаси ҳокимиятдагилар ҳалигача менинг ҳақиқий моҳиятим ва келиб чиқишимни эътироф этгилари келмасди.

Мен тезгина кийиниб хонамдан чиқдим-да, ўзим яқиндагина банди бўлиб ётган институт биноси, Зиранинг бўлими томон кетдим. У янги лавозимга тайинланган бўлишига қарамай, бўлимга раҳбарлик қилишда давом этарди. Мен Корнелийнинг розилиги билан у ерда сурункали равишда одамларни кузатардим.

Мана мен қатор-қатор қафаслар қўйилган залнинг йўлкасидан бу сайёранинг хўжайинларидан бири сифатида бамайлихотир юриб бормоқдаман. Бу бинога тез-тез, илмий тадқиқотларимга керак бўлганидан ҳам кўра кўпроқ кириб туришимни айтмасам ҳам бўлар? Баъзида маймунлар жамоаси билан мулоқотда бўлаверишдан чарчаб, одамлар орасидан паноҳ топишга интиламан.

Барча бандилар мени яхши билишди ва айтганларимга сўзсиз қулоқ солишди. Улар мен, Зира ва ўзларига овқат келтиришадиган соқчи гориллалар ўртасидаги фарқни сезишармикин. Бунга шубҳа қиламан-у, аммо ишонгим келади. Мана, бир ойдирки, мен улар билан иш олиб бораяпман, лекин ҳанузгача яхши ўргатилган ҳайвонлар уддалайдиган турли ҳаракатлардан мураккаброқ нарсани ўргатишнинг уддасидан чиқа олмаяпман. Шунга қарамай, улар ҳозир бажараётган ишларидан кўра кўпроқ нарсаларга лаёқатли эканликларини ҳис этиб турибман.

Мен уларни гапиришга ўргатишга ҳаракат қиляпман. Бу мен учун шон-шараф иши. Табиийки, ҳозирча бундан ҳеч қандай натижа чиққани йўқ, тўғрироғи, қарийб ҳеч нарса чиққани йўқ. Айрим бандилар эса менинг орқамдан бир бўгинли уч-тўрт товушни қайтарадиган бўлиб қолишди, лекин бизнинг шимпанзеларимиз ҳам бу ишнинг уддасидан чиқишди! Шубҳасиз, бу жудаям арзимас муваффақият, лекин мен орқага чекинишни истамайман. Бандиларнинг нигоҳимни учратишга ҳаракат қилишлари менга куч-қувват ва қатъият бахш этади, сўнги вақтларда уларнинг кўз қарашлари ҳам ўзгариб қолди. Уларда ҳайвонларнинг ҳеч қандай маъно англамайдиган кўзларидан фарқли ўлароқ, қандайдир маъно учкунларини пайқай бошладим. Мен зални бамайлихотир айланиб юраман, ҳар бир қафас олдида тўхтапман, бандилар билан гаплашаман, гаплашганда ҳам эринмай, самимий гаплашаман. Энди улар одамларнинг лафзидан чиқаётган ғалати товушларга, нутққа ўрганиб қолишганди. Улар мени тинглаётганди. Мен бир неча дақиқа мобайнида гапираман, кейин жумла-жумла билан гапиришни тўхтатаман-да, қисқа сўзларни бир неча мартаба такрорлайман, улардан жавоб эшителишга умид қиламан. Мана, банди бир бўгинни аранг айтди, лекин бундан ортигини ундан кутишнинг фойдаси йўқ. У тез чарчайди, ҳалдан ташқари оғир вазифани бажаришдан бош товлайди ва бамисоли кун бўйи меҳнат қилиб обдон ҳолдан тойгандай ўзини похол устига ташлайди. Мен хўрсиниб кейинги қафасга яқинлашаман. Ниҳоят ёлғизлик ва ғам-алам билан ҳаёт кечириётган Нованинг қафаси олдига келаман. Ҳарҳолда Ер одами бўлган менга шундай туюлади, унинг гўзал, аммо маъносииз юзларидан шу ҳиссиётни топишга интиламан.

Мен кўпинча Нова ҳақида ўйлайман. У билан ўтказилган кунларни унутишим амримаҳол. Лекин унинг қафасига бирор марта бўлсин кирмадим, инсоний гурурим бунга йўл қўймади. Ахир у оддийгина ҳайвондан афзал эмас! Эндиликда мен олий илмий доиралар ичида эдим, бундай бетакаллуфлик эса шунчаки гумроҳлик бўларди. Бундан сал олдинроқ у билан яқин муносабатда бўлганлигим эсимга тушса, қизариб кетардим. Бошқа томонга ўтишим биланоқ Нова билан унинг наслдошларига қандай муносабатда бўлсам дўстлик туйғуларимни заррача билдирмасликка ҳаракат қилдим.

Лекин шу нарсани эътироф этишни истайманки, у тажриба ўтказиш учун ниҳоятда мос жонивор, бундан ичимда хурсанд бўламан. Нова катта ютуқларга эришяпти, бошқа бандилардан ўтиб кетаяпти. Мен қафасга яқинлашганимда унинг юз ифодаси сал ўзгаради, буни шартли равишда табассум деса ҳам бўлаверади. Мен гап бошламасимдан олдиноқ унинг ўзи ўрганган тўртга-бешта бўғинни такрорлашга тушади, иложи борича яхшироқ айтишга ҳаракат қилади. Шунинг ўзи у табиатан бошқаларга қараганда қобилиятлироқ эканлигини кўрсатмайдами? Ёхуд мен билан узоқ вақт алоқада бўлганлиги унинг қобилиятларини ўстириб, машғулотларимга эътиборлироқ қилдимикин? Кейинги тахмин менга кўпроқ ёқди ва ғуруримни оширади.

Мен унинг исмини, сўнг ўз исминини айтиб, бармоғим билан аввал уни, кейин ўзимни кўрсатаман. У менинг ҳаракатимни қайтаради. Лекин тўсатдан унинг юзи ғазабдан ўзгариб кетади, увиллайди. Шу вақтда орқа томонимда секингина кулгу овозини эшитаман.

Бу Зиранинг зўр бериб қилаётган уринишларим устидан беғуборгина кулгуси эди. Зиранинг бу ерда пайдо бўлиши доимо Нованинг ғазабини кўзгатарди. Бу сафар Корнелий Зира билан бирга келганди. Менинг тажрибаларим уни ғоят қизиқтираётганлиги туфайли натижалардан хабардор бўлиб туриш учун тез-тез бу ерга келиб турарди. Лекин бугун у бошқа мақсадда келибди. У ғоят ҳаяжонланган бир ҳолатда эди.

– Улисс, мен билан озроқ сафар қилишни хоҳлайсизми?

– Сафар дейсизми?

– Бу анчагина олисда, қарийб сайёранинг нариги томонида. Археологлар ўша жойдан харобалар топшибди. Уларнинг ҳисоботларига ишонилгудай бўлса, фавқулудда қизиқ топилмалар эмиш. Лекин қидирув ишларига орангутанг раҳбарлик қилади, шу туфайли уларнинг тўғри хулосалар чиқара олишига умид қилиш қийин. Улар ҳайрон қоларли даражадаги жумбоққа дуч келишипти. Агар ўша жумбоқ ҳал этилса менинг тадқиқотларимда ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин. Академия мени сафарга жўнатапти, сизнинг бу ишда қатнашишингиз жуда фойдали бўлур эди.

Мен ҳозирча қандай ёрдамим тегиши мумкинлигини тушуна олмаётгандим, лекин хурсандчилик билан бу таклифга рози бўлдим. Анчадан бери Сороранинг бошқа жойларини ҳам кўришни хоҳлаб юргандим. Корнелий батафсил гаплашиб олиш учун мени ўз кабинетига таклиф этди.

Ишнинг бундай ўзгариб кетиши мени ғоят ҳаяжонлантириб юборди, ҳарҳолда бугун қафасларни яна айланиб чиқишдан қутулгандим. Яна бир банди – профессор Антелни кўришим лозим эди. Олимнинг ҳолати аввалгидай бўлгани боис, уни озод қилиш ҳақида ҳозирча гап бўлиши мумкин эмасди.

Шунга қарамай, менинг илтимосимни эътиборга олиб, профессор Антелни алоҳида, жуда қулай хонага жойлаштиришди. Унинг олдида бориш мен учун оғир бурч эди. У ҳеч қандай ялиниш-у, илтимосларга қулоқ солмасди, ўзини чинакам ҳайвонлардек тутарди.

Иккинчи боб

Биз бир ҳафтадан кейин жўнаб кетдик. Зира ҳам биз билан учди, лекин у бир неча кундан кейин Корнелий сафарда вақтида институт ишларини назорат қилиб туриш учун қайтиши лозим эди. Корнелийнинг ўзи эса топилмалар ҳақиқатда ҳам қизиқиш уйғотса, қидирув ишлари олиб борилаётган жойда узокроқ туришни мўлжаллаётган эди.

Бизга махсус самолёт ажратилди. У бизнинг биринчи реактив самолётларимизга жуда ўхшаб кетаркан, лекин уларга қараганда қулайроқ, алоҳида салонлари ҳам бор. Салонга ташқаридан ҳеч қандай товуш кирмаганлиги учун ўзаро бемалол гаплашиш мумкин эди. Зира билан шу ерда гаплашдим.

Мен бу сафарга жўнаётганимдан жуда бахтиёр эдим. Маймунлар муҳитига кўникиб кетганлигим боис, самолёт штурвалини шимпанзе ҳайдовчи бошқараётганини кўрганимда ҳам ҳайрон бўлмадим. Мени ҳаммадан кўра

самолёт тагида ястаниб ётган табиат манзаралари-ю, Бетельгейзе чиқиб келишининг ажойиб кўриниши ўзига ром этди. Биз тахминан ўн минг метрлар баландликда учиб борардик. Ҳаво фавкулудда тоза эди, маҳобатли юлдуз эса худди бизнинг Қуёшимиз сингари уфқ устида осилиб турарди. Зира унга тикилганча ўз ҳайратини яшира олмасди.

– Менга айтинг-чи, сизларнинг ерингизда ҳам шундай манзарани кузата оласизларми? – сўрарди у. – Сенинг Қуёшинг гўзалликда бизники билан баҳслаша оладими?

Мен унга бизнинг Қуёшимиз Бетельгейзечалик қизғиш ва катта эмаслигини, лекин биз ундан жуда мамнунлигимизни айтдим. Биздаги ой эса Сорорани ёритадиган тунги чироқдан анчагина катта ва ёруғроқ эканлигини билдирдим.

Биз таътилга чиққан мактаб ўқувчиларидек шўх-шодон эдик, Зира билан эски қадрдонимдай хангомалашардим. Бир неча дақиқадан кейин олдимизга Корнелий келганда бизнинг ширин суҳбатимизга халақит берганлиги туфайли ундан сал хафа бўлдим. Корнелий ташвишлуроқ кўринарди. Аслида у сўнгги пайтларда салгина тажангроқ бўлиб қолганлигини сезиш қийин эмасди. Олиб бораётган тадқиқотларини охиригача етказиш учун ҳаддан ташқари кўп ишлашига тўғри келади, аксарият ҳолларда ўз лабораториясида кун бўйи қолиб кетарди. Ўз ишлари тўғрисида ҳеч кимга гапирмас, ҳатто Зира ҳам мен билган маълумотдан кўп нарса билмасди. Менга эса у фақат маймунларнинг келиб чиқиши муаммоларига қизиқиши, олим-шимпанзенинг бу масалага қарашлари ҳамма томонидан эътироф этилган назариялардан тобора узоқлашиб бораётгани маълум эди. Корнелий ўша тонгда мени илк маротаба ўзининг баъзи мулоҳазалари билан таништирди. Шундан кейин ақлли инсон бўлган менинг камгарона шахсим унинг учун гоят катта аҳамият касб этишини англадим. У гапни биз минг марта суҳбатлашган ва баҳслашган мавзудан бошлади.

– Улисс, менга сизларнинг Ерингиздаги маймунлар ҳақиқатан ҳам ҳайвонлар дегандингиз-а, шундайми ахир? Аксинча, одамлар эса маданий жиҳатдан бизнинг даражамизда, ҳатто кўп жиҳатдан бизлардан ўзиб кетишган-а? Мени таҳқирлаб қўяман деб қўрқманг: ҳақиқат олим учун гурурдан қимматлироқ.

– Ҳа, кўпгина соҳаларда биз сизлардан ўтиб кетганмиз, бу шубҳасиз. Бунинг энг яхши исботи менинг Сорорада юришим. Сизлар эса менинг назаримда бу жиҳатдан ҳали...

– Биладан, биладан, – ҳорғин гапимни бўлди Корнелий. – Биз бу тўғрисида аввал ҳам гаплашганмиз. Сизларга бундан бир неча аср муқаддам сир бўлмай қолган нарсаларни биз энди-энди кашф этаяпмиз... Мени ташвишга солаётган нарса бунга оид сизнинг ҳикояларингизгина эмас, – деди у асабийроқ ҳолатда кичкина салоннинг у ёғидан-бу ёғига юраркан. – Анча вақтдан бери бир даҳшатли фикр, тўғрироғи, фикр ҳам эмас, баъзи конкрет фактлар билан тасдиқланаётган тахмин безовта қилаяпти. Менинг назаримда оламнинг келиб чиқиши тўғрисида биз эндигина очаётган сир-синаотлар ақлли мавжудотлар томонидан аллақачон ҳал этилгандай туюлаяпти.

Мен унга бундай таассурот, яъни қачонлардир кимлардир томонидан оширилган ишни сен қайта қилаётгандай туюлиши Ердаги кўпгина олимларга ҳам хос хусусиятдир деб жавоб беришим мумкин эди. Эҳтимол, бу туйғу гоят кенг тарқалгандир, балки айни ана шу туйғуда худонинг борлиги тўғрисидаги тасаввур ётгандир. Лекин унинг гапини бўлишга журъат етмадим. У буткул ўзининг ҳали тўла шаклланмаган, мавҳумроқ фикрлари оғушида эди ва шу туфайли уларни жуда эҳтиёткорлик билан ифодалаётганди.

– ... Бошқа ақлли мавжудотлар, – хаёлпарастлик билан қайтарди Корнелий. – Эҳтимол, булар биз ўйлаган...

Кутилмаганда у жим бўлиб қолди. Унинг кўриниши, онги бугунлай қабул қила олмайдиган номақбул ҳақиқатга яқинлашиб келаётган одамнинг ҳолатига ўхшаш изгиробли эди.

– Сиз менга маймунларда инстинктив тақлид гоят ривожланганлигини ҳам гапириб бергандингиз, тўғрими?

– Улар қарийб ҳамма нарсада, онгли ҳаракат зарур бўлмаган барча

нарсаларда бизга тақлид қилмоқчи бўлишади. Бу маймунларда шу даражада ривожланганки, бизда “тақлид қилмоқ” феъли “маймунлик қилма” феълининг синонимига айланиб кетган.

– Зира, – деди Корнелий маъюс оҳангда, – бизга ҳам “маймунлик қилмоқ” руҳи хосдай туюлмаётганими сенга?

Корнелий Зиранинг ўз наслдошлари ҳимояси учун бирор сўз айтишига изн бермай ҳаяжон билан давом этди.

– Бу жуда ёшликдан бошланади. Биздаги таълим тақлидчиликка асосланган.

– Лекин сен биласанки, орангутанлар бу билан...

– Ҳа, ҳамма гап шунда-да, зеро улар ёшларни ўз китоблари билан тарбиялашади. Улар маймун болаларини аждоларимизнинг барча хатоларини қайтаришга мажбур этишади. Тараққиётимиз суст кетаётганлигининг сабаби шу. Мана ўн минг йиллардан бери худди аввалгидай қолаёلمиз, бир жойда депсинаямиз!

Маймунлар тарихини ўрганган вақтимда уларда эволюция ғоят секинлик билан рўй берганлиги мени лол қолдирган эди. Одамлар билан маймунлар ўртасидаги асосий фарқни мен шу нарсада кўрдим. Тўғри, бизда ҳам тараққиётдан тўхтаб қолingan тунғунлик даврлари бўлган. Бизда ҳам ёшларимизнинг онгини ўтмаслаштирадиган аҳмоқона режалар тузган ўз орангутанларимиз бўлишган. Бу эса анчагина узоқ давом этган.

Лекин бундай даврлар маймунлар оламидагидек жуда узоқ давом этмаган, энг муҳими, тараққиётнинг бошқа даврларида рўй берган.

Олим шимпанзе шикоят қилаётган турғунликнинг жаҳолат даври ўн минг йилларча давом этган. Шу вақт мобайнида охириги ўн йилликни соқит қилганда бирор соҳада ҳам олға силжиш бўлмаган. Лекин буларнинг барчасидаги энг қизиқарли нарса шундаки, уларнинг дастлабки афсоналари, солномалари, эсдаликларида асос эътибори билан ҳозирги тараққиётдан кам фарқ қиладиган юксак даражада ривожланган маданий юксалиш тўғрисида ҳикоя қилинганидир. Бундан ўн минг йиллар аввал яратилган қадимги ҳужжатлар, ўша даврларнинг билимлари ва ютуқлари ҳозирги билимлар ва ютуқлардан қолишмаслигидан далолат беради. Лекин ундан аввалроқ нималар бўлганлиги тўғрисида на бирорта ёзув, на оғзаки ривоят, на бирор ёдгорлик сақланган – тўла қоронғилик ва мавҳумлик! Қисқача айтганда, маймунлар бундан ўн минг йиллар аввал маълум тараққиётга бирданига эришган-у, қарийб шу бўйича қолиб кетгандай таассурот қолдиради. Ўрта тоифадаги маймун бу ҳолни табиий бир нарса сифатида қабул этади ва ҳеч нарсани мулоҳаза қилиб ўтирмайди. Лекин Корнелий сингари ақлли маймунлар бундай сир-синоат билан чиқиша олишмайди ва зўр бериб бунинг моҳиятини англашга ҳаракат қилишади.

– Лекин яратувчилик қобилиятига эга бўлган маймунлар ҳам бор-ку, – эътироз билдирди Зира.

– Ҳа, бор, – унинг фикрига қўшилди Корнелий. – Айниқса, кейинги йилларда бундай маймунлар анчагина пайдо бўлди. Вақт ўтиши билан фикр ҳаракатга айланиши мумкин. Шундай бўлиши табиий, зеро тараққиётнинг табиий йўли шунга олиб келади... Лекин, Зира, мен билишни жуда ҳам истаган нарса шундан иборатки, буларнинг ҳаммаси қандай бошланган ўзи!.. Бугун эса маданий тараққиётимизнинг асосида оддийгина тақлид ётипти деган фикр мен учун ажабланарли бўлмай қолди.

– Нимага тақлид? Кимга тақлид?

Лекин шу онда у жим бўлиб қолди-да, кўзларини ерга қаратди, бу ҳаракати билан меъеридан кўпроқ нарсани валдираб қўйганидан пушаймон қилгандай бўлди.

– Мен ҳам узил-кесил бир тўхтама келганимча йўқ, – деди ниҳоят у. – Менга қўшимча асослар керак. Эҳтимол, биз бундай асосларни энди маълум бўлган шаҳар харобаларидан топармиз. Ҳисоботларга қараганда, мазкур шаҳар бундан ўн минг йиллар илгари эмас, балки биз ҳеч нарса билмайдиган даврларда пайдо бўлган экан.

Учинчи боб

Корнелий жим бўлиб қолди. Чамаси бу мавзуда гаплашиш унга оғир эди. Лекин унинг мулоҳазаларидан англаган нарсаларимнинг ўзиёқ мени ҳайратга солди, фавқулудда тўлқинлангирди. Археологлар саҳрода қалин қум қатламлари остида қолиб кетган қурилишлар, бутун бир шаҳарни топишипти. Бахтга қарши шаҳардан фақат харобалар сақланиб қолипти. Мен бу харобалар остида гаройиб сирлар яшириниб ётганини ҳис этдим ва у сирларнинг тагига етишга қасамёд қилдим. Кузатиш ва таққослаш қобилияти борларга бунинг қийинчилиги йўқ, лекин қазिश ишларига раҳбарлик қилаётган орангутан бундай фазилатга эга эмасди. У Корнелийни эгаллаган лавозимига яраша зарур иззат-икром билан кутиб олди. Лекин ёш бўлгани ва баъзан эҳтиётсизлик қилиб айтиб юбораётган фавқулудда ғояларига ичдан беписандлик билан муносабатда бўлаётганди.

Салпина бежо ҳаракат билан тўкилиб кетадиган асрлар мобайнида қум ва тошлар остида ётавериб ҳилвираб қолган нарсаларни қазиб олиш учун нақадар катта сабр-бардош керак. Лекин биз бу иш билан мана бир ойга яқин вақтдан бери шуғулланаяпмиз. Зира аллақачон учиб кетган, лекин Корнелий ҳамон қатъият билан ишни давом эттирмоқда. У ҳам худди мен сингари эҳтирос билан ишга киришиб кетган. Корнелий ўзини қийнаётган тарихнинг улуғ жумбоғи қадимий харобалар тагидан топиладиган нарсаларга боғлиқлигига ишонади.

Унинг кенг қамровли билими мени ҳайратга солади. У аввало шаҳарнинг ёшини аниқламоқчи бўлди. Бундай ҳолатларда маймунлар бизнинг методларимизга яқин бўлган геологик маълумотларни кимёвий таҳлил натижаларини таққослаш орқали олиб боришаркан. Бу ишларни шахсан ўзи текшириб кўрган Корнелий расмий олимларнинг мазкур шаҳар ҳақиқатан жуда қадимийлиги ҳақидаги фикрларига қўшилди. Бу шаҳар бундан ўн минг йилдан аввалроқ ҳам мавжуд бўлганлиги туфайли ноёб ёдгорлик ҳисобланади ва маймунларнинг ҳозирги маданий даражаси ўзидан ўзи, бўшлиқ жойда, гайритабиий равишда пайдо бўлмаганлигини исботлайди.

Демак, ҳозирги тарихий давргача ҳам Сорорада нимадир бўлган. Лекин нималар содир бўлган ўзи ўша даврларда?

Тинимсиз излаш-қидириш ва таҳлил этиш билан ўтган бир ой ҳам ортада қолди. Лекин бу бизга алам ва афсуслан бошқа ҳеч нарса бермади. Мазкур тарихий шаҳар ҳозирги шаҳарлардан унчалик кўп фарқ қилмаганга ўхшарди. Биз уйларнинг харобаларини, саноат қурилишлари қолдиқларини топдик. Булар мазкур шаҳар аҳли ҳозирги маймунлар сингари машина ва самолётларга эга бўлишганидан далолат берарди. Бундан чиқдики, ақлли ҳаёт тарзи анчагина олдин бошланган. Лекин булар Корнелий қидирган, мен излаётган нарсалар эмасди.

Ўша кун эрталаб Корнелий қидирув ишларига мenden олдинроқ жўнаб кетган эди. Ишчилар жуда қалин темирбетон деворли бинони очишяётган эди. Кўринишидан бу бино бошқаларига қараганда яхшироқ сақланганга ўхшарди. Тўғри, у турли чиқинди ва қум билан тўлиб ётарди. Археологлар бинони булардан тозалаш учун кўп уринишди. Бироқ қизиқиш уйғотадиган бирор нарса топиша олишмади. Худди бошқа уйлардан чиққанидек аёён-аёёнда труба парчалари, уй-рўзғор асбоблари, идиш-товоқларнинг синиқлари чиқиб қоларди.

Корнелий иккаламиз жойлашган палатка олдида турган ҳурматли орангутан гуруҳ раҳбари, кўзлари кулгили кўринадиган ёш шимпанзета қандайдир кўрсатмалар берарди. Корнелий эса кўринмасди. Ҳозиргина у ер қазийётган ишчилар олдида эди. Кўпинча у ишчилар билан бирга ўзи ишга киришиб кетарди. Бунинг сабаби ишчилар билмасдан бирор қимматли топилгани назардан қочиришларидан хавфсирарди.

Мана у чуқурдан чаққонлик билан тепага кўтарилди ва мен ҳайрон қоладиган бирор кашфиёт қилганлигини дарҳол англадим. Корнелий олисдан унчалик илаб бўлмаётган қандайдир бир нарсани икки қўлаб кўтариб турарди. Қўлидаги нарсани олишга уринган кекса орангутангни бетакаллуфлик билан

итариб юборди-да, гоят эҳтиёткорлик билан уни қум устига қўйди. У мен томонга қараб қўлини силкитди. Бу ерга етиб келганимда тасвирлаб бўлмас даражада ҳаяжонланаётгани мени дол қолдирди.

– Улисс! О, Улисс! – у бундан бошқа сўзни билмайдигандай такрорларди.

Мен уни бундай ҳолатда ҳеч қачон кўрмагандим. Унинг овози бўлиниб-бўлиниб чиқарди, Корнелийнинг кетидан тепага чиққан ишчилар топилмани ўраб олишгани учун мен уни кўра олмаётгандим. Улар бармоқлари билан топилмани кўрсатишар, кўринишидан бу нарса завқ бағишлаётган эди. Баъзилар очикдан-очик хахолаб кулишарди. Ишчиларнинг деярли барчаси бакувват гориллалар эди. Корнелий уларни нарироқ кетишга мажбур этди.

– Нима бўлди?

Қум устида ётган нарсага кўзим тушиши биланоқ Корнелийнинг бўғиқ овозини эшитдим:

– Кўғирчоқ, Улисс, кўғирчоқ!

Ҳа, бу кўғирчоқ, оддийгина чинни кўғирчоқ эди. Қандайдир мўъжиза туфайли у деярли яхши сақланганди. Ҳатто бир тутам сочи, рангли кўзларининг тангачалари ҳам сақланганди. Мен учун бу шунчалик одмигина нарса эдики, аввалига шимпанзенинг ҳаддан ташқари ҳаяжонланаётганлигига тушунмадим. Бир неча сония бош қотирганимдан кейингина... Мен тушундим! Шу ондаёқ содир бўлган ҳодисанинг ақл бовар қилмайдиган даражада фавқулоддалиги мени ларзага келтирди. Зеро, бу Ер одами, Ер қизчасининг кўғирчоғи эди! Лекин мен кўриб турган нарсамга ишонишга журъат эта олмаётгандим – бу ҳаддан ташқари фангастика эди. Мўъжизани ҳаммага ошкор қилишдан илгари барча вариантларни текшириб чиқмоқ керак. Эҳтимол, буларнинг барчасига оддий изоҳ бордир. Лекин Корнелий сингари олим ҳаммасини ҳисоб-китоб қилгандир.

Ҳақиқатан маймун болалари турли ўйинчоқлар ўйнашади, бу ўйинчоқларнинг ичида турли ҳайвонлар, ҳатто одам шаклидаги кўғирчоқлар ҳам учрайди. Демак, қизча кўғирчоқ ўзидан-ўзи доно шимпанзени бунчалик ҳаяжонга солмаган. Биринчидан, маймунлар бундай кўғирчоқларни чиннидан ясашмайди, иккинчидан, камдан-кам ҳолатлардагина кўғирчоқларга кийим кийдирилган бўлади, ниҳоят улар ҳеч қачон ақлли мавжудотлардек бежирим кийиниша олмайди. Бу кўғирчоқ эса қасамёд қилиб айтаманки, Ердаги бизнинг кўғирчоқларимизга жудаям ўхшаб кетади! Қўйлаги, пастки юбкаси, ишгончаси бор. Кўғирчоқ ҳафсала ва дид билан кийинтирилганди. Ердаги одамларнинг қизчалари ёхуд маймунларнинг қизчаларигина ўзларининг севимли кўғирчоқларини шундай безатишлари мумкин эди. Эҳтимол, улар ҳам ўз кўғирчоқларини шахсий кийимларининг жажжи нусхалари билан безатишмасмиди? Мен зийрак дўстим шимпанзе ҳаяжонининг моҳиятига тобора етаётгандим.

Лекин булар ҳаммаси эмас. Маълум бўлишича, топиб олинган кўғирчоқнинг яна бир галати хусусияти бор эканки, бу барча ишчи гориллалар, ҳатто уларнинг такаббур бошлиғи орангутангни ҳам кулдириб юборди. Кўғирчоқ гапирарди. У биздаги гапирадиган кўғирчоқдай гапирарди. Корнелий тасодифан кўғирчоқдаги тугмачани босиб юборганда гапира кетди. Табиийки, у жуда кам гапирарди. Бор-йўғи икки бир хил бўгундан иборат сўзни айтди: “Да-да!”, “Да-да!” Корнелий кўғирчоқни кўтариб, чаққон бармоқлари билан ҳамма томонларини айлантлар, унга тикиларкан, кўғирчоқ ҳалиги сўзларни такрорларди. Бу сўз французча айтилганидек сирли коинотнинг турли жойларида ҳам бир-бирига яқин талаффуз этилади ва бир хил маънони англатади, шекилли. “Да-да”, – деб яна такрорлайди кўғирчоқ. Олим дўстимнинг тумшуги қизариб кетади. Чамаси бу ҳолат кучли таъсир этган бўлса керак, мен кўзёшларимни аранг тийиб турибман. Корнелий қимнатбаҳо топилмани кўтариб олганча мени четга тортади.

– Фирт аҳмоқ! – деди анча сукутдан кейин.

Мен Корнелийнинг газаби кимга қаратилганини тушунаман ва унинг фикрига қўшиламан. Кекса орангутанг бу кўғирчоқни маймунларнинг оддийгина кўғирчоғи, уни узоқ ўтмишдаги ёввойисимон уста шунчаки эрмак учун ясаган деб ҳисоблаётганди. Унга бирор нарсани уқғиришнинг фойдаси

йўқ. Корнелий бу нарсага уринмайди ҳам. Унинг хаёлига келган ягона мантиқий изоҳ шу қадар кутилмаган хулосаки, буни тушунтириб ўтирмай сукут сақлашни афзал билди. Ҳатто менга ҳам бирор сўз айтмади, лекин шундоқ ҳам ҳаммасига тушунганимни билади.

Корнелий иш кунининг охиригача ўй сурганча сукут сақлади. Назаримда бу тадқиқотларни давом эттиришга қўрқатгандай, менга айтишга улгурган баъзи гаплари учун пушаймондай туюляпти. Унинг ҳаяжони босилди, эндиликда эса эҳтимол кашфиётига мен гувоҳ бўлиб қолганимдан жуда афсусланади, шекилли.

Эртасига менинг тахминларим тасдиқланди. Менинг бу ерда иштирак эгаётганим Корнелийни қўрқитаётганди. Тун бўйи ўйлаб чиқибди. Эртасига эрталаб кўзларимга қарамасликка ҳаракат қилиб, бундан буён менинг бу харобазорлар орасида юришим мақсадга мувофиқ эмас, деди, муҳим ишлар кураётган институтга қайтишни таклиф этди. Учишим учун самолётдаги жойга буюртма берилипти. Йигирма тўрт соатдан кейин учиб кетаман.

Тўртинчи боб

Фараз қилайлик, одамлар қачонлардир бу сайёранинг ҳақиқий хўжайинлари бўлишган. Яна шуни фараз қилиш мумкинки, ўн минг йилдан кўпроқ вақт муқаддам Сорорада бизнинг маданиятимизга ўхшаш маданий тараққиёт рўй берган ...

Лекин энди бу тахмин асоссиз эмаслиги, аксинча, маълум заминга эгаллиги маълум бўлди. Ўз фикримни бир шаклга келтирганимдан кейин турли сўқмоқ йўллардан ягона тўғри йўлга тушиб олган разведканининг ҳиссиётини бошимдан кечирдим. Фақат шу йўлгина маймунлар эволюцияси сирларини очишга олиб келишига ишонардим. Ўзим тўла англамаган ҳолда бекорга доимо жавобни тахминан шу йўлдан изламаган эканман.

Мен самолётда Корнелийнинг индамас котиби қузатувида қайтиб келаятман. У билан гаплашишни ҳам истамайман.

Самолётда бир нарсанинг хаёли билан ўй суриб кетиш яхши-да! Ўз туйғуларим ва хаёлларимга берилиш учун бундан кейин бунақа имконият бўлиши амримаҳол.

... Шундай қилиб, қадим даврларда Сорорада бизникига ўхшаш маданий юксалиш бўлган, дея ўзимча тасаввур қилиб қўрайлик. Ақли бўлмаган мавжудотлар фақат тақлид қилиш инстинкти асосида бу маданий тараққиётни давом эттириши мумкинми? Бунга ижобий жавоб бериш қийин. Лекин мен қанчалик кўп ўйласам, масалани бу тарзда кўйиш унчалик ҳам ножоиз эмаслигини англайвердим. Агар хотирам адасирмасам, Ерда қачонлардир ақлли роботлар яратилади деган фикр кенг тарқалган эди. Бу фикрга фақат фантастлар-у, шоирларгина эмас, балки жамият барча табақаларининг вакиллари ҳам ишонишарди. Эҳтимол, айни мана шунинг учун бўлса керак, бу гоё халқ оммаси ўртасида тез тарқалди, лекин интеллектуал хос кишиларнинг ғашига тегарди. Бунинг тагида маълум даражада аччиқ ҳақиқатнинг улуши ҳам ётарди. Улушлиги шундаки, машина барибир машиналигича, энг ақлли робот ҳам роботлигича қолади. Лекин маймун сингари ақл куртаклари бўлган тақлид инстинкти ниҳоятда ривожланган мавжудотлар тўғрисида нима дейиш мумкин? У ҳолда...

Мен кўзимни юмаман. Моторнинг гувилаши мени аллалайди. Ўз йўлимни аниқлаб олиш учун ўйлашим, ҳаммасини ҳисоб-китоб қилишим лозим.

Маданий тараққиётнинг энг муҳим белгиси нимадан иборат? Қандайдир фавқулодда руҳ ёхуд даҳоликми? Бундай бўлмаса керак, бу аввало кундалик ҳаёт. Хўп, майли, руҳий маданиятнинг зарурийлигини эътироф этамиз. Фараз қилайлик, у санъатда, асосан адабиётда ифодаланади. Ҳақиқатан бу бизнинг йирик одамсимон маймунларга, агар улар сўзларини бир-бирига улашни ўрганишган бўлса, хосми? Бизнинг адабиётимиз моҳият эътибори билан нимадан иборат? Дурдона асарларданми? Мутлақо йўқ. Агар бир ёки икки аср мобайнида муайян ноёб асар яратилса, бошқа ёзувчилар унга тақлидан

асарлар ёзишади, ундан кўчиришади, юз минглаб турли номдаги янги-янги китоблар пайдо бўлади. Уларда ҳам тақлид қилинаётган асарлар сўз юритилган нарсалар тўғрисида бошқачароқ тарзда фикр юритилади. Чамаси ўз табиатига кўра ажойиб тақлидчи бўлган маймунларгина бундай адабиётни ярата олишлари мумкин. Фақат шартли — улар гапиришни ўрганган бўлишлари керак. Бошқача айтганда ягона жиддий эътироз тил билан боғлиқ бўлиб қоляпти. Лекин эҳтиёткорроқ бўлмоғимиз лозим. Маймунлар учун нимани қайта ёзаётганликлари, битта — ягона китоб асосида минглаб янги китоблар юзага келаётганлигини тушунишларига ҳеч қандай зарурат йўқ. Бу нарса улар учун бизлардагига қараганда муҳимроқ эмас. Аввал ишлатилган ибораларни шунчаки қайтариш ҳам улар учун кифоя. Қолган адабий жараён эса оддий техникага боғлиқ. Баъзи физиологларнинг фикри катта аҳамиятга эга. Улар маймунларнинг гапиришларига ҳеч нарса монелик қилмайди деб эътироф этишади. Бунинг учун фақат маймунларда истак бўлмоғи шарт. Лекин фараз қилиш мумкинки, қандайдир қутилмаган таъсир натижасида уларда шундай истак пайдо бўлиб қолиши мумкин.

Шундай қилиб, адабиётимизни давом эттиришда гапирувчи маймунларнинг қатнашуви номақбул. Эҳтимол, келажакда адабиётнинг моҳиятини англайдиган баъзи маймун-ёзувчилар етишиб чиқар. Олим дўстим Корнелий айтганидек, фикр ҳаракатга айланади. Шундай қилиб маймунлар дунёсида ҳам худди бизнинг еримизда бўлганидек юз йилда лоақал битта оригинал гоё пайдо бўлиши мумкин.

Мен бу тахминни ривожлантирган ҳолда тез орада яхши ўргатилган ҳайвон пойтахт музейларида биз мириқиб томоша қиладиган расм ва ҳайкаллар сингари асарлар ярата олиши, умуман олганда эса инсонларга хос театр ва кино соҳаларига ҳам ихтисослаштириш мумкин экан деган фикрга келдим.

Аввалига ақлий фаолиятнинг олий шакллари таҳлил қилдим, сўнгра эса ўз назариямни бошқа соҳаларга ҳам қўллаб кўрдим. Саноатимиз менинг таҳлилларимга дош бериши узоққа бормади. Менга аён бўлдики, унинг ривожини қўллаб-қувватлаб туриш учун ҳеч қандай шахсий ташаббуснинг кераги йўқ экан. Бунинг асосида бир ҳаракатни малакалроқ бажарадиган, бир хил шароитда бир хил сўзларни талаффуз этадиган ишчиларнинг меҳнати ётар экан. Бундай ишчиларни муайян шартли рефлексларга ўргатилган маймунлар бемалол алмаштира олишлари мумкин экан. Олий бошқарув органлари ва маъмурий ишларга келинадиган бўлса, бу ишларда маймунлик қилиш ҳатто ўринлидир. Бизнинг тизимга раҳбарлик қилиш учун гориллалар маълум ҳаракатлар ва нутқларни ўрганиб олишса кифоя.

Шундай қилиб мен одамлар ўрнида маймунларни тасаввур этган ҳолда инсон фаолиятининг турфа хил кўринишларига янгича кўз билан қарай бошладим. Мен ҳаёлот ўйинларига мамнуният билан берилиб кетдим. Журналист сифатида ўзим қатнашган барча кўздан-кўп сиёсий йиғинларни шундай тасаввур этдим. Сийқаси чиққан, бир қолипдаги нутқларни, интервью олган одамларимнинг бир хил жавоблари ёдимга тушди. Айниқса, бу томонларга учиб келмасимдан бир неча йил олдин мен матбуотда ёритган катта шов-шувларга сабабчи бўлган суд жараёни хотирамда муҳрланиб қолган.

Оқловчи ҳуқуқшунослик соҳасида эътироф этилган одамлардан бири эди. Лекин нима сабабдандир ҳозир мағрур эркак горилла қиёфасида гавдаланиб кетди? Нега унинг ҳаракатлари ва нутқи узоқ вақт мобайнида ўргатилган шартли рефлексга ўхшади? Нима сабабдан суд раиси менинг онгимда ёдлаб олган ибораларини механик равишда қайтараётган, гувоҳлар ва йиғиланларнинг муайян сўзлари ва ҳаракатларини гайриихтиёрий қайтараётган калондимоғ орангутанга ўхшаб кўриняпти? Нега?

Парвозимизнинг охиригача ҳам мен бундай солиштиришлардан қутула олмадим. Лекин бизнинг молиявий ва фаолият бўйича катталаримиз тўғрисида ўйлаганимда Сорорада мени ҳайрон қолдирадиган нарсалардан бири маймунлар томошаси кўз олдимда намоён бўлаверди. Гап Корнелийнинг дўстларидан бири

мени олиб борган ва пойтахтнинг диққатга сазовор жойларидан ҳисобланган биржа ҳақида кетаётир. Самолёт манзилимизга яқинлашунгача ҳам ўша манзара кўз ўнгимда гавдаланаверди.

Биржа маҳобатли бино экан. Бинога яқин келишимиз билан ичкаридан қандайдир шовқин овозлари қулоққа чалинди. Биз бино эшиги олдига келганимизда эса бу овоз қулоқни қоматга келтирадиган шовқин-суронга айланди. Бинога кириб борганимизда ур-йиқит устидан чиқдик. Мен ўзимни устун орқасига олдим. Алоҳида маймунларга ўрганган эдим-у, аммо уларнинг тўдасига дуч келганимда ўзимни йўқотиб қўярдим. Бу ерда эса маймунларнинг катта бир тўдаси тўпланганди, яна қандай тўда денг? Бу тўдага солиштирганда мен сизларга ҳикоя қилиб берганим – маймунлар конгресси мажлисига тўпланган маймунлар ҳеч гап эмасди.

Чинқираётган, турли қилиқлар қилаётган, сакраётган, фақат ерда эмас, бинонинг тўрттала томонидаги деворларнинг тагидан шифтигача югургилаётган, жазавога тушган маймунлар билан лиммо-лим улкан зални тасаввур этиб кўринг. Барча деворларга нарвонлар ўрнатилган, тўрлар қоқилган, арқонлар ташлаб қўйилган. Шундай қилиб, бу маймунлар тўдаси жуда катта қафасни эслатувчи улкан зални тўлдирганди. Зал эса тўртқўлликлар кўрсатишга мўлжалланган ҳайвонот боғига ўхшаб кетарди.

Маймунлар бу ёпиқ бўшлиқда учиб юришар, йиқилиб тушишлари муқаррардай туюлган ҳолатларда ҳам доимо бирор нарсага осилиб қолишарди. Буларнинг барчаси дўзах шовқини, қичқириқ ва нолалар остида бажарилар, онгли нутққа алоқаси йўқ чинқариқлар остида амалга ошириларди. Булар орасида вовуллаётган маймунлар ҳам бор эди. Ҳа, булар бирор сабабсиз вовуллашар, арқоннинг учини ушлаб олганча залнинг бир бурчагидан иккинчи бурчагига учушарди.

– Сиз шунга ўхшаш манзарани ҳеч кўрганмисиз? – деб сўради Корнелийнинг ошнаса ифтихор билан.

Мен бунақа томошани кўрмаганимни самимий тан олдим. Лекин бундан кейин ҳам маймунларни ақлли мавжудот сифатида тан олишда давом этишим учун уларнинг барча яхши томонларини эслаб туришга тўғри келди. Зеро, фикрловчи ҳар қандай мавжудот бу манзарани кўргач, ақлдан озганлар ёхуд кутурган ҳайвонларнинг маконига келиб қолдимми, деб ўйлаши табиий эди. Буларнинг бирини олиб бирига урса бўларди, фикрлашнинг аломати заррача сезилмасди. Ҳаммалари бир хил кийинишган, барчалари телбаликнинг ниқобини кийиб олгандай туюларди.

Шуларни ўйлар эканман Ердаги ҳодисалар ёдимга тушиб кетди, бу залга тўпланган маймунлар кўзимга одамлар қиёфасида кўринди. Бу одамлар чинқаришар, вовуллашар, залнинг бир томонидан иккинчи томонига тезроқ учиб бориш учун арқонларга ёпишишарди. Кўз ўнгимда янги-янги манзаралар пайдо бўларди. Уларни диққат билан узоқ кузатиб турганимдан кейин маймунларнинг ҳаракатларида онгли фаолиятнинг айрим учқунларини сеза бошладим. Ҳайвонларга хос қичқириқ ва ириллашлар орасида аҳён-аҳёнда баъзи сўзлар қулоққа чалиниб қоларди. Эркак горилла баланд шох супага чиқиб олганча жазавали ҳаракатларини давом эттирса-да, аҳён-аҳёнда кучли оёғи билан бўр бўлагини олиб, чамаси, қандайдир маъно англадиган янги рақамни тахтага ёзиб қўярди. Лекин у ҳам менга одам қиёфасида кўринаётганди.

Бу ҳолатдан маймунлар жамиятининг пайдо бўлиши тўғрисидаги назариямга аранг қайтганимдан кейингина кутула олдим: Ердаги ва Сорорадаги молия ва ишбилармон доираларнинг бир-бирларига ўхшаб кетиши менинг ҳақ эканимни кўрсатиб турарди.

Самолёт қўниш учун пастлади. Мен яна пойтахтда эдим. Зира мени кутиб олиш учун аэропортга чиқди. Анча наридан талабаларнинг қалпоқчасини қулогига тортиб олган Зирани кўрганимда жуда қувониб кетдим. У менинг олдимда пайдо бўлганида кучоқлаб олишимга сал қолди.

Бешинчи боб

Пойтахтга қайтиб келганимдан кейин қарийб бир ой мобайнида ётиб қолдим. Чамаси қидирув ишлари олиб борилаётган жойда бирор касални юқирганим. Ҳароратим кутилмаганда гоҳ кўтарилар, гоҳ тушарди. Афғидан, безгак билан оғриганга ўшардим. Бирор жойим оғримасди, лекин ақлим ва зехнимга бир нарса бўлгандай. Даҳшатли сир пардаси очилишининг барча тафсилотлари тўхтовсиз равишда кўз ўнгимда намоён бўлаверди. Сорорада маймунлар давридан анча замонлар муқаддам одамлар тамаддуни ҳукм сурганлигига ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди. Бу фикр мени ҳам масрур этар, ҳам даҳшатга соларди.

Мен қанчалик хаёл суриб муҳокама қилмай, бу фактга ўзимнинг алоқадорлигимни аниқлай олмадим. Бир вақтнинг ўзида мени ҳам ифтихор, ҳам чуқур таҳқирланиш туйғулари қоплади. Ифтихор туйғуси маймунлар барибир ҳеч нарсани кашф эта олмаганликлари, пировард-натижада фақат оддий тақлидчилар бўлиб қолганликларидан эзлиш, таҳқирланиш эса маймунларнинг инсоний маданиятни бунчалик осонлик билан эгаллаб оланликларидан келиб чиқарди.

Бу қандай рўй бериши мумкин? Кўпинча шу масалани ўйлаб, алаҳсираб чиқардим. Табиийки, барча маданиятлар, шу жумладан, бизнинг маданиятимиз ҳам абадий эмас. Буни анчадан бери биламиз. Лекин шундай бўлса ҳам Сорорада инсоний маданиятнинг бутунлай изсиз йўқолиб кетиши одамни эзади. Қандай сабаб бўлдикин бунга? Тўсатдан ҳамма нарсанинг барбод бўлиши қандай рўй берди? Бирор фалокат рўй бердимми ёки? Ё бўлмаса одамлар жамияти аста-секин емирилиб, маймунларнинг ривожидан содир бўлдими? Мен кўпроқ охириги таҳмин тарафдориман. Зеро, ҳозирги ҳаётда ва маймунларнинг машгулотларида бундай эволюциянинг характерли белгиларини кўрайман.

Мисол учун уларнинг биологик ва физиологик тадқиқотларга жуда катта аҳамият бераётганликларини олиб кўрайлик. Мен буни энди-энди тушунаётман! Қадим замонларда жуда кўп маймунлар турли лабораторияларда тажриба ўтказиш учун объект сифатида одамларга хизмат қилишган. Айни мана шу маймунлар эстафетани ўз қўлларига олишлари, тараққиётнинг ташаббускорлари сифатида майдонга чиқишлари лозим эди. Улар, табиийки, ўз хўжайинларининг қилик ва ҳаракатларини тақлид қилиш йўлига тушишди. Ахир уларнинг хўжайинлари биолог ва физиолог олимлар, тиббиётчилар, санитар ва соқчилар эди-да! Ҳозиргача сақланиб келаётган маълум соҳалардаги тадқиқотларга фавқулудда қизиқишнинг сабаби шунда.

Лекин одамларнинг тақдири қандай бўлади?

Маймунлар ҳақида ўйлаганимиз этар! Мана икки ойдирки, тутқунликдаги собиқ ўртоқларим, одам биродарларимни кўра олганим йўқ. Бугун ўзимни анча яхши сезаятман, энди безгак ҳам тутмаяпти. Кеча мен Зирага – у касал ётган вақтда худди туғишган синглимдек мени боқиб ўтирди – унинг бўлимидаги ишларимни давом эттириш истагини билдирдим. Кўринишидан бу таклиф уни унчалик хурсанд қилгани йўқ, аммо эътироз ҳам билдирмади. Тажриба ўтказаятган қўл остимдаги одамлардан хабар олсам бўлади.

Мен яна қафаслар ўрнатилган залдаман. Остонага қадам қўйганимдаёқ вужудимни ғалати ҳаяжон қоплаб олди. Энди мен бу ёввойиларга бутунлай бошқача кўз билан қараётганим. Уларнинг ёнларига кирмасимдан олдин икки ойдан бери кўришмаганимиз учун наҳотки мени унуттишган бўлса, деб ўйлагандим. Лекин улар танишди. Аввалгидай бутун нигоҳларини мен томон қаратишди, ҳатто илгарига қараганда кўпроқ эҳтиром кўрсатиб муносабатда бўлишди. Фаҳмимча, улар менга аввалгига қараганда ўзгача, ўзларининг соқчилари гориллаларга қараганда бутунлай бошқача муносабатда бўлишаётганди. Йўқ, балки менга шундай туюлаётгандир. Нима бўлганда ҳам мен уларнинг кўзларидан қизиқувчанликнинг билинар-билинемас ифодаларини, одатдагидан бошқачароқ ҳаяжонни, аввалги эсдаликларнинг соясини, ҳатто умид учкунларини уққандай бўлдим.

Назаримда ўзим ҳам кейинги вақтларда беихтиёр равишда уларда умид

уйғотяпман, шекилли. Шу фикрнинг ўзиёқ мени ғоят тўлқинлантириб юборди. Наҳотки, менга, қисмат номаълум сайёрага итқитиб ташланган Улисс Меруга инсон зотининг бу ерда қайтадан ривожига сабабчи бўлиш насиб этса?

Мана, ниҳоят сўнгги ойда мени қийнаган фикрни тушуниб етдим. Коинотда ҳеч нарса тасодифан рўй бермайди. Менинг Бетельгейзега саёҳатим олий руҳлар томонидан белгиланган шекилли. Энди менга кўрсатилган ишонччи оқлашим ва тубанликка юз тутган инсониятнинг халоскори сифатида майдонга чиқмоғим шарт.

Худди аввалгидек бутун зални айланиб чиқаман. Нованинг қафаси ёнига чошиб боришдан аранг ўзимни тияман. Қисмат элчиси одамларга бир хилда муносабатда бўлмоғи керак. Қарамоғимдаги ҳар бир одамга мурожаат этиб чиқаман... Улар гапиришади, бутун гапиришмаса, эртага гапиришади, деб ўзимга таскин бераман. Бу улуғ вазифани адо этишга бутун ҳаётимни бағишлайман.

Сохта хотиржамлик билан аста-секин авваллари ўзим ётган қафасга яқинлашаман, унга кўз қирини ташлайман. Лекин симлар орасидан қўлларини чиқариб, мени қаршилайдиган Нова кўринмас, мен яқинлашганда кейинги вақтларда ўрганиб қолгани — қувончли қийқириғи ҳам эшитилмасди. Юрагим орқага тортиб, кўнглим ғаш бўлди. Мен энди ўзимни босиб туrolмадим. Қафас олдига шошилдим, у бўм-бўш эди... Соқчилардан бирортаси яқинроқ келишини кескин ва баланд овозда айтганимда барча бандилар чўчиб тушишди. Ёнимга Занам келди. Менга қарам бўлиш унга ҳеч ёқмайди, лекин Зира менинг барча буйруқларимни сўзсиз бажариши лозимлигини қатъий тайинлаган.

— Нова қани? — сўрайман ундан кескин овозда.

У қовоғини уйиб, бундан беҳабар эканлигини айтади. Бир куни уни ҳеч нарса демасдан олиб чиқиб кетишибди. Мен ижиклаб сўрайман, лекин бундан фойда чиқмайди. Бахтимга шу вақтда бандиларни навбатдаги назоратдан ўтказиш учун Зира кириб қолади. У менинг бўш қафас олдида турганимни кўрди ва ҳолатимни фаҳмлади. У негадир саросимага тушди, аввалига гапни бошқа томонга бурди:

— Корнелий ҳозиргина қайтиб келди. У сени кўрмоқчи эди.

Лекин шу дақиқада Корнелийни кўришга кўзим йўқ эди. Еру кўкни эгаллаган барча шимпанзе, горилла ва орангутангларга, бу газандаларга тушурдим. Мен бармоғим билан қафасга ишора қилиб сўрайман:

— Нова қани?

— У касал, — жавоб беради шимпанзе. — Уни махсус бўлимга ўтказишди.

Зира менга имо қилиб, соқчидан нарироққа бошлади.

— Бу сирни ошкор қилмасликка дирекцияга ваъда берган эдим. Лекин сен буни билишинг керак деб ўйламайман.

— У касалми?

— Оғир эмас. Лекин бу шунақа муҳим воқеаки, бошлиқларимиз безовта бўлишига арзийди. Нова иккиқат бўлиб қолди.

— Новага нима бўлди?

— Айтмоқчи эдимки, у ҳомиладор бўлиб қолган, — деди Зира мени синчиклаб ва қизиқиб кузатаркан.

Олтинчи боб

Мен ҳайратдан тош қотганча бу ҳодисанинг бутун оқибатларини тўла англолмайдиган аҳволда турардим. Аввалига мени нима учун ҳозиргача бу воқеадан хабардор қилишмади деган савол безовта қилди. Зира газабимни ифодалашга имкон бермади.

— Мен ўзим бу ҳодисани икки ой олдин, сафардан қайтиб келганимдан сўнг билдим. Гориллалар ҳеч нарса тушунишмади. Мен Корнелийга телефон қилиб воқеадан хабардор қилдим. У эса ўз навбатида бу тўғрисида директор-администратор билан узоқ суҳбатлашди. Улар бу воқеа сирлигича қолгани маъқул деган қарорга келишди. Ёлғиз мен ва уларнинг иккаласи бу воқеадан хабардоримиз. Новани алоҳида қафасга жойлаштиришди, ўзим унга қараб турибман.

Корнелийнинг бу воқеани мендан сир тутишини у томонидан қилинган хиёнат деб билдим, Зира ҳам бундан ўзини ноқулай сезаётганини фаҳмладим. Назаримда менинг орқамда қандайдир нохуш ишларнинг режаси тузилаётгандай.

– Ҳаяжонланма, – мени тинчлантиришга уринди Зира, – унга яхши муносабатда бўлишяпти, ўзим парвариш қиляпман, ҳамма нарса етарли, буни кузатиб турибман. Ҳеч ким ҳеч қачон ҳомиладор одам боласига бунчалик меҳрибонлик кўрсатмаган.

Унинг мийиғида кулиб турган нигоҳига дош бера олмай гуноҳ иш қилган ўқувчидек ерга қарадим. Зира кинояомуз ҳолатини сақлашга уринарди, аммо мен унинг ҳаяжонланаётганини сездим. Нова билан яқин муносабатим Зира мени ақлли мавжудот сифатида таниганидан бери унга ёқмаслигини билардим. Лекин ҳозир унинг нигоҳида жирканишдан кўра бошқачароқ маънони уқдим. Зира қандайдир ташвиш чекаётгани билиниб турарди. Чамаси Новани ўраб олган сирлилиқ яхшилиқдан далолат бермасди. Зира ҳамма гапни менга айтмаганини фаҳмладим: афтидан, Катта Кенгаш ҳам бу воқеадан хабардор эди ва эҳтимолки, бу масалани олий даражадаги йиғинда кўриб чиққандир.

– Нованинг кўзи қачон ёриши керак? – сўрадим мен.

– Яна уч-тўрт ойдан кейин.

Шу онда вазиятнинг ўта антиқа экани тўсатдан кўз олдимда гавдаланди. Мен Бетельгейзе тузумида ота бўламан. Сорорада фарзанд кўраман. Бу фарзанд мен интиладиган, баъзан раҳмим келадиган, лекин онгсиз аёлдан туғилади. Эҳтимол, бугун коинолда бирорта ақлли мавжудот бундай аҳволга тушмаган бўлса керак! Мен бир вақтнинг ўзида ҳам йиғлагим, ҳам кулгим келарди.

– Зира, мен уни кўришим керак!

У менга маъносиз боқиб жавоб берди.

– Мен шунга истагингни билардим. Корнелий билан бу тўғрисида гаплашганман, у эътироз билдирмас керак. Ҳозир у сени ўз хонасида кутмоқда.

– Корнелий менга хиёнат қилди, аллади!

– Сенинг бундай дейишга ҳақинг йўқ. Корнелий икки ўт орасида ёнмоқда, фанга муҳаббат-у, маймунлар насли олдидаги бурч ўртасида нима қилишини билмай овораи сарсон. Сен тушунмоғинг керакки, Нованинг ҳомиладорлиги унинг олдида жуда катта хавф-хатарни кўндаланг қилиб қўймоқда.

Мен Зиранинг орқасидан институт йўлагига кетиб борарканман, ҳаяжоним тобора кучайиб борарди. Сорора олимлари нималар тўғрисида бош қотиришганини фаҳмладим: уларни янги ирқ пайдо бўлиш эҳтимоли кўрқитаётганди... Худо урсин! Тўсатдан илоҳий тақдир менга юклаган вазифани қандай бажаришим лозимлигини тушундим!

Корнелий мени илтифот билан қарши олди, шунга қарамай ўртамизда асабий таранглик борлигини сездириб қўйди. Ахён-ахёнда менга зимдан кўркув аралаш тикилиб қўярди. Аввало мени тўлқинлантираётган мавзуга иложи борича дарҳол киришмасликка интиларди. Аввалига мен ундан қандай учиб келгани ва саҳродаги шаҳарни қазир ишлари қандай тутаганлигини сўрадим.

– Натижалар ажабланарли даражада! – жонланди у. – Энди менинг қўлимда инкор қилиб бўлмайдиган далиллар бор!

Унинг кичкина тийрак кўзлари жонланиб ва йилтираб кетди. У ўз муваффақиятлари билан мақтанмаслиги мумкин эмасди. Зира ҳақ гапни айтганди: Корнелий ҳақиқатан ҳам фанга муҳаббати ва маймунлар олдидаги бурчи ўртасида иккиланарди. Лекин ҳозирги паллада рўпарамда бугун вужуди билан тадқиқот ишларига берилган, фаразлари, ҳақиқатнинг тантанасини ҳамма нарсдан устун қўядиган олим турарди.

– Биз скелетлар топдик, – давом этди у. – Битта эмас, жуда кўп скелетлар топдик. Бу скелетлар шунчалик кўп эдики, бундай ҳодиса фақат қабристонлардагина бўлиши мумкин. Бундай топилма энг калтафаҳмларни ҳам ишонтира олади. Лекин бизнинг орангутанлар, табиийки, бунда қандайдир тасодифий ҳолатдан бошқа нарсани кўрмаптилар.

– Улар қандай скелетлар экан ўзи?

– Маймунларнинг скелетлари эмас.

– Тушунарли.

Биз бир-биримизга тикилиб қолдик. Корнелийдаги завқ-шавқ бирданига сўниб қолди, у энди ҳар бир сўзини тортиб кўраётгандай оҳиста гапиришга тушди:

– Яшириб ўтирмайман, сиз топдингиз. Ўша скелетлар одамларники эди.

Зира буларнинг барчасидан хабардор экан, чунки бу янгиликларни эшитиб ўгирса-да, заррача ажабланмади. Корнелий иккаламиз яна бир-биримизга қараб кўйдик. Мен кутиб турардим. Ниҳоят у гапиришга журъат этди.

– Энди мен ишонаманки, – маъюс эътироф этди Корнелий, – қачонлардир бизнинг сайёрамизда тафаккур қобилиятига эга бўлган одамлар яшашган. Улар сизга ва Ердаги бошқа одамларга ўхшаган бўлишган, кейинчалик улар таназзулга юз тутишган ва бизнинг одамларимиз ҳайвонларга айланишган... Бунинг устига сафардан қайтиб келганимдан кейин бу ерда тахминининг тўғрилигини исботлайдиган янги далилларни топдим.

– Янги далиллар?

– Ҳа. Уларни энцефалик бўлимнинг бошлиғи, келажаги порлоқ ёш шимпанзе очди. У эришган нарса қарийб доҳиёна... Аммо маймунлар ҳаммавақт ҳам фақат тақлидчи бўлишган деб ўйлаш тўғри эмас, – гапида давом этди Корнелий истехзо билан. – Биз барча соҳаларда ажойиб янгиликларни қўлга киритдик ва айниқса мия фаолиятини ўрганишда катта ютуқларга эришдик. Агар иложи бўлса мен қачондир бу ишларнинг натижалари билан таништираман. Ишонаманки, сиз бундан лол қоласиз.

Менда шундай таассурот уйғондики, маймунларнинг гениаллигига ўзини ишонтироқчи бўлгандай ғоят қизғин гапирарди. Зеро, мен ҳеч қачон бу тўғрисида унинг иззат-нафсига тегадиган бирор гап айтмагандим. Бундан икки ойча олдин Корнелийнинг ўзи маймунларда ярагувчанлик қобилияти йўқлигидан шикоят қилганди. Ҳозир эса у култили даражадаги ифтихор билан тантанавор гапирарди:

– Гапимга ишонаверинг, ҳали шундай кунлар келадикки, биз барча соҳаларда одамлардан ўзиб кетамиз. Биз бекорга инсоний маданиятнинг меросхўрлари бўлмаганмиз. Бу ерда тасодифият йўқ, балки ривожланиш натижасида қонуний равишда рўй берган. Фикрловчи ақлли одамлар даври ўтди, буларнинг ўрнига улардан кўра мукамалроқ мавжудотлар вужудга келади. Улар одамзод эришган ютуқларни сақлаб қолишади, узоқ замонлар ичида қўлга киритган маданиятини ўзлаштиради ва буларни янги ривожланиш босқичига кўтаради.

Масаланинг бу тарзда кўйилиши мен учун янгилик эди. Мен Корнелийга Ердаги жуда кўп донишмандлар қачонлардир олий мавжудотлар пайдо бўлишини сезишган ва башорат қилишган, улар одамзоднинг меросхўрлари бўлишини таъкидлашган, лекин бирорта олим, файласуф ёхуд шоир бундай фавқулодда одамни маймун қиёфасида тасаввур этишмаган. Лекин мен бундай арзимайдиган нарсалар тўғрисида олим билан баҳсга киришмоқчи эмасдим. Энг муҳими, тафаккур қиладиган мавжудот борлигидир. Унинг қандай қиёфада бўлиши унчалик аҳамиятли эмас. Менинг хаёлимни эса ҳозир бошқа нарса эгаллаб турипти, шу боисдан гапни Нова ва унинг аҳволига бурдим. Корнелий менга бирор янги гап айта олмади, лекин тинчлантиришга уринди:

– Бунчалик ҳаяжонланманг. Умид қиламанки, ҳаммаси яхши бўлади. Чамамда бу одатдаги чақалоқлардан бўлади. Худди Сорорадаги одам болаларидек.

– Мен эса умид қиламанки, бундай бўлмайди. Боланинг гапиришига ишонаман.

Ўз газабимни жиловлаб туришнинг уддасидан чиқа олмадим. Зира менинг жим бўлишимга ишора сифатида қовоғини уйди.

– Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда бундай бўлишини истамасдим, – қизариб кетиб сўз қотди Корнелий. – Бу сизга ҳам, ўзига ҳам яхши фойда келтирмайди.

Кейин дўстона оҳангда кўшиб кўйди.

– Агар у гапирадиган бўлса, ҳозиргидай сизни ҳимоя қила олмайман. Катта

Кенгаш тапвишга тушиб қолгани сизни унчалик қизиқтирмайди, шекилли. Мен бу туғилишни бутунлай сир тутиш тўғрисида қатъий буйруқ олганман. Агар сизнинг бу сирдан воқифлигингизни ҳокимиятдагилар билиб қолишгудай бўлса, мени ва Зирани ишдан ҳайдашади.

– Душманлар биланми?

Корнелий кўзини яширди. Демак, мени маймунлар ирқига хавф-хатар солиши мумкин бўлган мавжудот сифатида қабул қилишга тганини тўғри пайқаган эканман-да. Лекин Корнелий сиймосида ҳарҳолда қалин дўст бўлмаса-да, ишончли иттифоқдош борлигидан қувондим. Зира эса мени ўйлаганимдан ҳам қаттикроқ ҳимоя қилади, шекилли. Корнелий ҳеч қачон унга қарши чиқмайди. Ҳозир ҳам у Новани бориб кўришга руҳсат этди. Табиийки, ҳеч кимга сездирмасдан бориб кўришни тайинлади.

Зира мени жажжигина, ҳаммаёқдан ихота қилинган уйга бошлади. Уйнинг калити фақат Зирада тураркан. Биз кичкинагина уйга кирдик. Хонада учта қафас бўлиб, иккитаси бўш эди. Учинчи қафасни Нова эгаллаганди. У бизнинг хонага кириб бораётганимизни эшитди, қандайдир ботиний туйғуси билан менинг шу ердалигимни сезди. Чунки у ҳали бизни кўрмасиданоқ дик этиб ўрнидан турди ва сим тўр орасидан қўлини менга чўзди. Мен ҳам қўлимни чўздим, юзимни юзига босдим. Зира нафратлангандай елкасини қисди, шунга қарамай қафаснинг калитини менга берди-да, ўзи пойлоқчилик қилиш учун йўлакка чиқиб кетди. Нақадар сезгир ва зукко-я бу аёл. У бир-биримизга кўп нарсаларни айтишимиз лозимлигини фаҳмлаб бизни ёлғиз қолдирди.

Кўп нарсаларни бир-биримизга айтишимиз лозим дедимми? Афсуслар бўлсинки, мен Нованинг аҳволи қай даражада эканлигини яна унутиб қўйибман. Мен қафасга отилиб кириб уни кучоқладим. У мени худди тушунаётгандай, бамисоли Зира билан гаплашаётгандай юрагимни тўкиб солдим.

Наҳотки у ҳеч нарса тушунмаётган бўлса? Наҳотки, у билан менинг зиммамга улғу вазифа юкланганини, ҳар иккаламиз бунга жавобгар эканлигимизни сезмаган бўлса?

Мен унинг ёнига, похолга чўзилдим. Бизнинг ғалати, фавқулодда севгимиз нишонаси бўлган, аста-секин улғайиб бораётган наслини пайпаслаб кўрмоқчи эдим. Назаримда, ҳомиладорлик Новода илгари бўлмаган ўз қадрини билиш туйғусини уйғотишти. Қўлим билан унинг қорнини ушлаганимда сесканиб тушди. Нигоҳи ҳам анча маъно касб этди. Мен янглишмаган эдим. У кутилимаганда тугилиб-тугилиб бўлса-да, менинг исмиمنى айтди. Демак, Нова менинг сабоқларимни унутмаган экан! Бундан ўзимда йўқ қувониб кетдим. Лекин шу ондаёқ Нованинг кўзлари нурсизланди, тескари ўтирилиб ётиб олганча, мен келтирган меваларни ейишга тушди.

Тез орада Зира қайтиб келди: энди видолашмоғимиз лозим эди. Зира билан чиқиб кетдим. Чамаси хафа бўлганимни сезган Зира мени уйимгача кузатиб қўймоқчи бўлди. Уйимга келганимдан кейин ўзимни тута олмай ҳўнграб йиғлаб юбордим.

– Эй, Зира, Зира! – ҳиқиллардим мен.

У ўз боласини тинчлантираётган онадай мени тинчлантиришга ва таскин беришга интиларди. Мен эса Нова тушуна олмаган, қадрига ета олмаган фикр ва туйғуларимни яшириб ўтирмасдан Зирага тўкиб солардим.

Еттинчи боб

Қандай мафтункор шимпанзе! Зира туфайли кейинги пайтларда институт маъмуриятидан яширин ҳолда тез-тез Новадан хабар олиб турардим. Унинг ёнида соатлаб ўтирардим, нигоҳидан маъно учқунларини қидирардим. Бола туғилишини кутиб, ҳафталар кетидан ҳафталар ўтиб борарди.

Бир куни Корнелий менга ажойиб гапларни айтиб берган энцефалик бўлимни кўрсатишга қарор қилди. Зарур ишлари бўлганлиги туфайли ўзи ҳамроҳ бўлолмаслигига олдиндан узор сўраб, мени бўлим бошлиғи гениал ёш шимпанзе билан таништириб қўйди. Уни Гелий деб аташарди.

— Мен бир соатдан кейин қайтиб келаман, — деди Корнелий, — тажрибаларимизнинг энг салмоқчисини, биз янги далилларни қўлга киритишга олиб келган тажрибамизни кўрсатаман. Эсингизда бўлса, булар тўғрисида сизга сўзлаб берган эдим. Ҳозирча бу бўлимда олиб борилган ажойиб тажрибалар билан танишиб туринг. Ўйлайманки, улар сизда қизиқиш уйғотади.

Корнелий шу гапларни айтиб чиқиб кетди, Гелий мени орқасидан эрашгирди. Биз институтнинг бошқа барча хоналарига ўхшаб кетадиган, икки тарафига қатор қафаслар ўрнатилган катта залига кириб бордик. Хонага киришим биланоқ, хлороформ ҳидини эслатадиган ўткир дориларнинг ҳиди мени ҳайрон қолдирди. Маълум бўлишча, бу ҳақиқатан ҳам беҳуш қиладиган модда экан. Мени бошлаб юрган олимнинг айтишича, эндиликда барча жарроҳлик ишлари наркоз ёрдамида амалга оширилар экан. У бу гапни маймунларнинг юқори маданияти белгиси сифатида, тажриба олиб борилаётган барча ҳайвонлар, ҳатто одамлар устида беозор жарроҳлик амалларни ўтказишга ёрдам берадиган усул сифатида бир неча бор такрорлади. Бундан хотиржам бўлишим мумкин экан!

Лекин мен ўзимни у қадар хотиржам сезмаётгандим. Гелий сўзининг охирида бу олижаноб қоидада баъзан истиснолар бўлиб туради, бу оғриқ механизмини ўрганиш ва мия оғриқ марказларини тўхтатиш мақсадида қилинади, дея эътироф этганида хавотирим янада ортди. Лекин бундай тажрибаларни ўша куни менга кўрсатишмоқчи эмасди.

Бундай гаплар менга таъсир этмаслиги мумкин эмасди, албатта, нима қилганда ҳам мен одамман ахир! Зира менинг бу бўлимга кирмаслигимга зўр бериб урингани ёдимга тушди. Унинг ўзи ҳам бу жойга жуда зарур пайтлардагина кирарди. Бирорта баҳона топиб бу жойдан жуфтакни уриб қолишни ўйлаб турганимда Гелий йўлимни тўсди.

— Агар истасангиз, жарроҳлик амаллари бажарилаётган вақтда қатнашишингиз мумкин, — таклиф қилди у. — Ўшанда сиз тажриба ўтказилаётган ҳайвон оғриқни сезмаслигини кўрасиз. Истамайсизми? У ҳолда сизга тажрибаларнинг натижаларини кўрсатаман.

Дори ҳиди анқиб турган, эшиги берк хонанинг ёнидан ўтиб, Гелий мени қафаслар олдига олиб борди. Биринчи қафасда келишгангина, аммо ниҳоятда озгин йигитчага кўзим тушди. У похол устида ёнбошлаб ётарди. Унинг шундоққина олдида Сорора одамлари ёқтирадиган суyoқ овқат солинган товоқча турарди. Йигитча овқатга маъносиз тикиларди. Унда ҳеч қандай ҳаракат аломати сезилмасди.

— Кўраяпсизми, — деди бўлим бошлиғи, — бу одам оч: у йигирма тўрт соатдан бери ҳеч нарса емаган. Лекин шунга қарамай у ўзининг яхши кўрадиган овқатини сезаётгани йўқ. Бу мия манглай қисми олиб ташланганлигининг натижаси. Жарроҳлик бундан бир неча ой олдин амалга оширилган, ўшандан бери унинг аҳволи шунақа. Уни сунъий равишда овқатлантиришга тўғри келяпти. Кўраяпсизми, у нақадар ориқлаб кетган.

Гелий хизматкор гориллага имо қилган эди, у ичкарига кириб йигитчанинг бурнини овқат идишга тикди. У шундан кейингина овқатни чапиллатиб ича бошлади.

— Бу кўп учрайдиган одатий ҳол, — давом этди Гелий. — Мана буниси қизиқроқ. Тажриба ўтказилаётганларнинг ҳар биридан мия қобигининг бирор қисми олиб ташланган.

Турли ёшдаги эркак ва аёллар ўтиришган қафаслар ёнидан ўтиб бораяпмиз. Ҳар бир қафас эшигининг тепасидаги лавҳада бу одам устида қандай тажриба ўтказилаётгани батафсил ёзилган эди.

— Миянинг баъзи қисмлари шартли рефлексларни, бошқалари шартсиз рефлексларни бошқаради. Мана, масалан бу ҳодиса...

Бу “ҳодиса”да эса лавҳа гувоҳлик беришича, орқа миянинг каттагина қисми олиб ташланган экан. Энди у предметларнинг шаклини ҳам, уларгача бўлган масофани ҳам ҳис эта олмасди. Бу унинг хизматчи яқинлашиб келаётган вақтдаги тартибсиз ҳаракатларидан сезилиб турарди. Унга узатилган мева хавф-хатардай туюлиб, қочишга тушади. У ҳатто тўрни ушлаб олишнинг ҳам уддасидан чиқа олмасди, бармоқлари билан бўшлиқни ушлашга интиларди.

– Мана, яна биттаси, – давом этди шимпанзе, кўз қисиб қўйиб, – илгари бу ажойиб ҳайвон эди. Уни ғаройиб ҳаракатлар бажара оладиган даражага етказдик. У ўз исмини билади ва энг оддий топшириқларни қайсидир даражада бажара олади. Тажрибалар вақтида у анчагина мураккаб вазифаларни бажаришни, ҳатто баъзи оддийроқ асбоблардан фойдаланишни ўрганиб олган эди. Ҳозир эса у ҳаммасини мутлақо эсидан чиқарган. Ҳатто ўз исмини ҳам билмайди, бирор нарсани бажара олмайди. У тажриба ўтказилаётган ҳайвонларимизнинг энг тентагига айланиб қолди. Нега рўй берди бу ҳодиса? Унинг устида жуда нозик жарроҳлик иши ўтказилган, миясининг чакка қисми олиб ташланган.

Бу даҳшатларни эшитавериб, қулоғим том битди, мен ғайритабиий ҳаракатлар билан ўз фикрини уқтираётган шимпанзенинг гапларини деярли эшитмасдим. Қафасларда қисман ёхуд бутунлай фалаж қилинган, сунъий равишда кўриш ва эшитиш қобилиятидан маҳрум этилган одамлар ётишар ёки ўтиришарди. Қафасларнинг бирида Гелийнинг сўзларига қараганда оналик инстинкти жуда ривожланган ёш аёлни кўрдим. Энди бу инстинкт мия яримшарининг марказий қисмидаги жарроҳлик амали туфайли тамомила йўқотилган эди. Ёш боласи унга яқинлашмоқчи бўлганида ҳар сафар ғазаб билан кўпол равишда силтаб ташларди. Бу ҳолат мен учун ҳалдан ташқари даҳшат туюлди! Мен Нова ҳақида, яқинда у она бўлиши тўғрисида ўйладим, ғазабимдан муштум тугилди. Бахтимга Гелий бошқа залга бошлади, йўлда ўзимни анча қўлга олдим.

– Бу ерда, – деди олим шимпанзе сирли қиёфада, – биз мураккаброқ тажрибалар билан шуғулланамиз. Бу ерда жарроҳ пичоғи ўз ўрнини нозикроқ асбобларга бўшатиб беради. Гап бош мия қисмларини электр токи орқали кўзгатиш устида кетаётган эди. Биз ҳайрон қоладиган даражадаги ютуқларга эришдик. Айтинг-чи, сизларнинг Ерингизда бундай тажрибалар ўтказиладими?

– Ҳа, маймунлар устида ўтказилади! – қичқириб юбордим жазава аралаш.

Шимпанзе гапимдан заррача хафа бўлмади.

– Ҳа, албатта, албатта, – деди у кулиб. – Лекин барибир шунга қарамай сизлар бунчалик муваффақиятга эриша олмаган бўлсаларингиз керак. – Мен доктор Корнелийнинг ўзлари сизга шахсан кўрсатмоқчи бўлган тажрибани кўзда тутаяпман. Ҳозирча эса оддий тажрибалар билан танишишда давом этамиз.

У мени врач-маймунлар одамлар устида жарроҳлик амалини бажараётган қафаслар ёнидан нарига сургаб кетди. Бу ерда тажриба ўтказилаётган одамлар ўзига хос столларда ётишарди. Очиб қўйилган бош суяги ичидан мияларнинг айрим қисмлари кўриниб турарди. Бир маймун-анестезиолог наркоз берилишининг миқдорини кузатиб турганида бошқаси мияга электрга уланган симни теккизди. – Кўрдингизми, биз шу жойда ҳам оғритмайдиган чораларни кўрамыз, – деди Гелий. – Тўғри, чуқур наркоз берилмайди, бу натижага салбий таъсир этиши мумкин. Лекин тажриба ўтказилаётган манба ҳеч қандай оғриқни сезмайди.

Миянинг қайси қисмига ток юборилаётганига қараб тажриба ўтказилаётганлар турлича ҳаракатлар қилишади. Лекин бунда тананинг маълум қисмигина таъсирланаётган эди. Биринчи эркакка ҳар сафар электр токи теккизилганда чап оёғини букар, токни қўйиб юборишлари биланоқ оёғи асл ҳолатига қайтарди. Иккинчи эркак эса худди шундай қўлини букар ва ёзарди. Учинчиси ток таъсирида қўлини елка аралаш айлантирарди. Маймунлар жағ мускулларини ҳам бошқарадиган марказий асаб тизимини яхши ўрганишган экан. Ёш йигитчалардан бири эса ток уланганда ғазаб билан, тишларини ғижирлатиб, нималарнидир тўхтамай чайнамоқчи бўлаверарди. Шу билан бирга бутун танаси мутлақо қимирламасди.

– Токни узокроқ ушлаб туришганда нималар содир бўлишини кузатиб туринг, – таклиф қилди Гелий. – Ҳозир сиз худди шундай тажрибани кўрасиз.

Бу сафар тажриба манбаи сифатида кўринишидан Новага ўхшаб кетадиган чиройликкина қиз хизмат қилаётганди. Яланғоч бу қиз атрофида оқ халат кийган бир неча эркак ва аёл маймун врачлар уймаланишарди. Ўйчан тумшукли

эркак шимпанзе қўлидаги симни токка улади. Шу ондаёқ қизчанинг чап қўл бармоқлари ҳаракатга келди. Лекин шимпанзе одатдаги тажрибалардагидек токни ўчирмади, тажриба давом этаётган эди. Мана, бармоқларнинг ҳаракати тезлашди, талвасаса тушди. Кейин унинг бутун панжаси титраб ҳаракатга келди. Бир сониядан кейин эса ҳаракат тирсакка, ундан елкагача кўтарилди ва тобора юқорилай бошлади, юз мускуллари ҳам четда қолмади, сўнгра у тана бўйлаб пастга, белга, оёқларга, тўпикларга, пировардида, оёқнинг бармоқларига ўтди. Ўн дақиқадан кейин эса бутун чап томони силкинарди. Унинг ҳаракатлари тобора тезлашиб борарди. Бунга қараб туриш даҳшат эди!

– Буни биз занжир реакциясининг самараси деб атаймиз, – бамайлихотир тушунгирди Гелий. – Бу бизда жуда яхши ўрганилган ва бу, одатда, тутқаноқ касалларида бўладиган жазави билан тугайди. Лекин ғалати бу тажриба тананинг бир томонига таъсир кўрсатаётганиди.

– Бас қилинг! – қичқириб юбордим бу ҳолатга чидай олмай.

Маймунлар қутилмаган бу овоздан сакраб тушишди ва менга ўқрайиб қарашди. Бахтимга шу дақиқадан хонага Корнелий кириб келди.

– Тушунаман, тушунаман, – деди у дўстона равишда елкамга қоқиб. – Бу тажрибалар кўникмаган одамга жуда кучли таъсир этади. Лекин айни шу тажрибалар туфайли бизнинг тиббиётимиз, айниқса, жарроҳлик бор-йўғи йигирма беш йиллар ичида беқиёс равишда олдинга кетди.

Лекин бу далил мени унчалик ишонтирмади. Корнелий елкасини қисди ва мени нариги кичикроқ залга олиб чиқадиган тор йўлакчага бошлади. Остонада тўхтаб, менга қарата тантанали равишда деди:

– Бу ерда сиз жуда ғалати ва тамомила янги нарсани кўрасиз. Бу бинога фақат уч кишигина кира олади: бевосита тажрибалар ўтказётган ва ҳозирнинг ўзидаёқ бу соҳадан катта ютуқларни қўлга киритган Гелий, мен ва биз томонимиздан гоят эҳтиёткорлик билан танланган хизматчи горилла бу хонага киришга ҳақли. Горилла соқов. У менга жудаям содиқ, бунинг устига, қип-қизил аҳмоқ. Умид қиламанки, сиз бизнинг бу ишларимизни ҳеч ким билмаслигини қандай аҳамияти борлигини тушунарсиз. Лекин сизни бу иш билан таништираман. Ишонаманки, сиз буни ҳеч кимга айтмайсиз. Зеро, бу нарса сизнинг манфаатингизга хизмат қилади.

Саккизинчи боб

Корнелийга эргашиб кичкина залга кирдим. Аввалига бу ерда бунчалик сирлиликка сабабчи бўладиган бирор арзирли нарса сезмадим. Асбоб-ангорлар ҳам бошқа ерда кўрган асбоб-ангорларга ўхшарди. Ўша генератор, трансформатор ва электродлардан иборат эди. Залда синов ўтказиладиган бор-йўғи икки одам, бир эркак билан бир аёл бор эди, холос. Улар бир-бирига қайиш орқали бирлаштирилиб, параллел қўйилган икки курсичада ётишарди. Биз хонага кирганимизда гоят синчковлик билан кузатиб туришлари мени ҳайрон қолдирди.

Хизматкор горилла бизни ноаниқ минғирлаш билан кутиб олди. Гелий у билан кар-соқовларнинг тилида бир-икки оғиз нималарнидир гаплашган бўлди. Бу ноёб учрайдиган ҳодиса эди: горилла ва шимпанзе бармоқлари билан нималарнидир тушунтиришарди. Негалигини билмадим-у, лекин менга бу манзара телбанамо ва ёввойи туюлиб, хахолаб юборишимга сал қолди.

– Ҳаммаси жойида, – деди Гелий. – Улар хотиржам ётишипти. Дарҳол тажрибага киришаверсак бўлади.

– Эй худойим, гап нимада ўзи? – ялиниб сўрай бошладим.

– Мен бу нарса сиз учун тамомила янгилик бўлишини хоҳлайман, – деди кулимсираб Корнелий.

Хизматкор горилла иккаласига наркоз ҳидлатди. Улар ухлаб бўлишгач, турли асбобларни ишга туширди. Гелий эркакнинг ёнига келиб, бошидаги боғични эҳтиёткорлик билан ечди-да, миясининг маълум нуқтасига электродни олиб келди. Эркак тамомила хотиржам ётарди. Мен савол аломати билан Корнелийга қараб қўйдим, шу сония мўъжиза рўй берди.

Эркак гапиришга тушди. Унинг овози кичкинагина жарроҳлик залида шунчалик кутилмаганда янградики, мен сапчиб тушдим. Йўқ, бу хаёл эмасди: у генератор товушини босиб кетадиган даражадаги овозда гапирарди. У худди Ер одамидек ёхуд Сорорадаги маймунлардек маймунлар тилида гапирарди.

Иккала олимнинг нигоҳида тантана ифодаси зуҳур этди. Улар лол қолганимдан ҳузурланиб менга тикилиб туришарди, кўзларида ифтихор ва ўзларидан мамнулик учқунлари порлар эди. Мен кутилмаган бу ҳолатдан қичқириб юборай дедим, лекин улар аввалдан жим туриб эшитишни огоҳлантириб қўйишганди. Эркак айтаётган сўзлар пойинтар-сойинтар ва ҳар қандай маънодан ҳоли эди. Афтидан, у анча вақтдан бери институтда бўлса керакки, унинг оғзидан чиқаётган иборалар, одатда, хизматчилар ёхуд олимлар кўпроқ ишлатадиган сўзлардан иборат эди. Корнелий тез орада тажрибани тўхтатишни буюрди.

– Биз бу одамдан бундан ортиғига эриша олмаймиз, – деди у. – Лекин сиз кўрдингиз, аниқроғи, эшитдингиз, энг муҳими, у гапиряпти!

– Қойил! – минғирладим мен.

– Сиз ҳали ҳеч нарса кўрганингиз йўқ, – деди Гелий. – У автоматга ёхуд тўтиқушга ўхшаб гапирарди. Лекин мана бу аёлга эса биз жуда кўп нарса ўргата олдик.

У қўли билан тинчгина ухлаётган аёлга ишора қилди.

– Кўп нарса дейсизми?

– Ҳа, унга қараганда минг маротаба кўпроқ нарсани олишга муяссар бўлдик, – тасдиқлади Корнелий худди ҳамкасби каби тўлқинланиб. – Мени эътибор билан эшитинг. Бу аёл ҳам гапирарди, буни сиз эшитасиз. Лекин у бандиликда ўрганган ибораларини қайтармайди. Унинг сўзлари фавқулодда маъно касб этади. Электркимё таъсирининг ҳақиқатан ҳам доҳиёна комбинациялари ёрдамида аёл миясига таъсир этиб, Гелий ундаги вақтинчалик хотирани ҳам тиклади. Электр токи таъсирида унинг оғзидан энг қадимги ажодларнинг одам қонига минглаб йиллар илгари жойланган хотираларини эшитиш мумкин. Тушунаясизми, Улисс?

Корнелийнинг сўзларига қулоқ соларканман, улут олим ақлдан озиб қолмадимикан деган хаёлга бордим. Унинг сўзлари менга шу қадар ҳақиқатдан узоқ бўлиб туюларди. Сирасини айтганда, ақлдан озиш маймунлар ўртасида, айниқса, зиёлилар орасида анчагина кенг тарқалган ҳодиса. Лекин мен шу нарсалар тўғрисида ўйлаб турганимда бошқа шимпанзе, Гелий электродни аёлни миясига теккизиб улгурганди. Аёл ҳам худди эркак сингари бир неча дақиқа худди ўлган одамлардай миқ этмай ётди, кейин чуқур нафас олиб гапиришга тушди. Аёл ҳам маймунлар тилида бўғиқроқ товушда гапирарди, унинг овози худди турли кишилар овозидек ўзгариб турарди. Унинг ҳар бир сўзи хотирамда муҳрланиб қолди.

– Маймунлар, яна ўша маймунлар, – безовталаниб гапирди аёл. – Сўнги вақтларда улар жуда тез кўпайишяпти. Яқин-яқинларгача уларнинг насли бугунлай қуриб кетадигандай туюлаётганди. Агар аҳвол шундай давом этаверса, улар бизга қараганда кўпайиб кетишади... Лекин гап фақат шундагина эмас. Улар тобора сурбеглашиб бормоқда, ҳозирнинг ўзидаёқ одамларнинг кўзларига бемалол қарайдиган бўлиб қолишди. Биз уларни аслида бекордан-бекорга ўзимизга ўргатдик, хизматкорлар ёхуд оддий уй ҳайвонлари сингари озодликка чиқардик, оилаларда эркалатиб юбордик. Яқинда кўчада кетаётганимда юк ташувчи шимпанзе мени туртиб юборди. Унинг адабини бериб қўйиш учун қўлимни кўтарганимда у менга шу қадар ғазаб ва таҳдидли тикилдики, уришга журъат эта олмадим. Лабораторияда ишлайдиган Аннанинг менга айтиб беришига қараганда, уларда ҳам кўп нарса ўзгариб кетишти. У эндиликда маймунларнинг қафасига бемалол кира олмаётган эмиш. Унинг ишонтириб айтиши бўйича, кечкурунлари қафасдаги маймунларнинг шивир-шивирлари, ҳатто масхараомуз кулгилари эшитилаётган эмиш. Гориллалардан бири докторнинг юришини қилиб, унинг устидан кулишти.

Аёл жим бўлиб қолди, бир неча бор оғир хўрсинди-да, сўнг давом этди:

– Мана, шу кунга ҳам етиб келдик. Маймунлардан бири гапиришни

ўрганиб олишги. Бу шунчаки сафсата эмас: ўзим “Аёллар газетаси”да ўқидим, фотосуратини ҳам беришшги. Бу ёш шимпанзе экан.

– Шимпанзе! Биринчи бўлиб гапиришни ўрганишги. Мен бунга ишонардим, – хитоб қилди Корнелий.

– Энди бошқалари пайдо бўлди, – давом этди аёл. – Газеталар ҳар куни гапиришни ўрганган янги-янги маймунлар тўғрисида ахборот бермоқда. Баъзи олимлар буни катта илмий муваффақият деб ҳисобламоқдалар. Наҳотки, улар бу нарсаларнинг ҳаммаси нималарга олиб келишини тушунишмаса? Билишимга қараганда, гапирадиган шимпанзелардан бири болохонадор сўкишни ҳам биларкан. Улар сўзлаш қобилиятларидан аввало ўз хўжайинларини ҳақоратлаш учун фойдаланишаркан. Хўжайинларига бўйсунушдан бош тортишаётган эмиш...

Аёл бироз жим турди, кейин яна гапира бошлади. Лекин бу гал пастгина эркак овозда ва насихатомуз оҳангда гапирди:

– Биз билан рўй берган ҳодисани тасаввур этиш қийин эмасди. Биз фикрлашда ялқовлик касаллигига мубтало бўлдик. Ҳеч ким ҳеч нарса ўқмай қўйди, ҳатто саргузашт романлар ҳам ўқиш ҳаддан ташқари сермеҳнат нарсадай туюла бошлади. Ҳеч ким ўйламай қўйди. Ҳатто болалар фильмлари ҳам чарчатадиган томоша бўлиб қолди. Бу вақтда эса маймунлар бир нарсанинг хаёлида бўлади. Якка ўзлари ўй сурган тақдирда ҳам уларнинг мияси ривожланаяпти... Улар энди нутқ қобилиятига эга бўлишди. Тўғри, улар ҳозирча биз билан деярли гаплашмаяпти. Фақат баъзиларигина уларга ҳамон буйруқ беришда давом этаётган одамларга нафратомуз қараб қўйишади. Лекин кечалари, ҳаммамиз ухлаб ётган пайтларимизда улар ўз таассуротлари, кун бўйи йиққан маълумотлари билан ўзаро ўртоқлашишади.

Овоз яна тўхтаб қолди, кейин у майин аёллар товушида яна сўз бошлади:

– Мен ҳаддан зиёд кўрқиб кетаётган эдим. Бундай яшашим қийин бўлиб қолди. Ўрнимни хизматқорим бўлган гориллага бўшатиб беришни маъқул кўрдим. Ўз уйимдан қочиб кетақолдим. Горилла меникида бир неча йиллардан бери хизмат қиларди, менга содиқ эди. Лекин у аста-секин ўзгарди, кечкурунлари кетиб қоладиган, маймунлар йигинига борадиган одат чиқарди. У гапиришни ўрганиб олди, кейин эса ҳар қандай ишни бажаришдан бош торғиди. Бундан бир ой олдин овқат пиширишни, идиш-товоқларни ювишни буюрди. У менинг тақсимчамда овқатланадиган, санчқи ва пичоқларимдан фойдаланадиган бўлди. Ўтган ҳафтада мени ўз хонамдан ҳайдади. Тунни меҳмонхонада, креслода ўтказишга тўғри келди. Мен энди уни уришишга ҳам, жазолашга ҳам журъат эта олмадим. Аксинча, унинг меҳрини қозонишга уриниб кўрдим. Лекин у фақат менинг устимдан куладиган бўлиб қолди, эътирозлари ҳам борган сари ортаверди. Мен ўзимни тамомил бахтсиз, ожиз-у нотавон сеза бошладим. Пировардида таслим бўлдим.

Худди ўзим сингари аёллар жойлашган қароргоҳдан паноҳ топдим. Бу ерда эркаклар ҳам бор. Илгаригидай яшашга энди уларда журъат етишмайди. Биз шаҳар ташқарисиди жойлашгандик ва жуда ночор турмуш кечирардик. Лекин шунга ҳам шукур қилардик ва бир-биримиз билан деярли гаплашмасдик. Дастлабки пайтларда қартада фол очиб юрдим, энди эса буни ҳам истамай қўйдим, ҳатто шу иш билан шуғулланмоқ учун ҳам қувватим етмасди.

Аёл жим бўлиб қолди, сўнгра эркаклар овозида давом этди:

– Назаримда мен ракка қарши курашнинг воситасини топган эдим. Уни олдинги ҳар бир кашфиётим сингари синаб кўрмоғим керак эди. Лекин аввалги эҳтиёткорлигимни йўқотиб қўйгандим. Кейинги вақтларда барча маймунларим тажрибаларимни истамайгина бажарадиган одат чиқаришди. Шу туфайли эркак Жоржнинг қафасига кирмасимдан олдин икки ассистентимдан уни яхшилаб боғлашларини илтимос қилдим. Кейин унинг олдига яқинландим. Унга ракни уйғотадиган доридан укол қилмоқчи эдим. Уни қайтадан тузатиш учун бу ишни амалга оширишим керак эди! Жорж худди тақдирга тан бергандай қиёфада эди. У қаршилик кўрсатмаётганди, лекин айёр кўзлари орқамда бўлаётган қандайдир ишларни зийраклик билан кузатарди. Мен жуда кеч билиб қолдим. Тажрибалар ўтказиш учун заҳирамда бўлган олги горилла қандайдир йўл билан ташқарига чиқиб олишганди. Бу фитна эди. Улар бизни ўраб олишди. Жорж бизнинг тилимизда буйруқлар бера бошлади. У менинг

барча ҳаракатларимни айнан қайтарди. Гориллаларга бизни жарроҳлик столига боғлашни буюрди, улар бу ишни кўз очиб-юмгунча бажаришди. Жорж шприцга ажал уруғи бўлган суюқликни солиб, уччаламизга укол қилди. Шундай қилиб мен рақ бўлдим-қўйдим. Бу ҳақиқатта мос келади. Зеро раққа қарши дори ҳали охиригача текшириб улгирилмаган бўлса-да, рақни кўзгатувчи дори тўла текширувдан ўтган, самараси аниқланган эди.

Шприцдаги суюқликни охиригача қонимга қўшиб юборгач, Жорж дўстона равишда юзимга шапатилаб қўйди. Маймунлар устида тажриба ўтказётганимда мен, одатда, шундай қилардим... Ахир ҳаммавақт уларга яхши муносабатда бўлганмиз. Мен уларни доимо дўқ-пўписа билан эмас, яхши муомала билан бошқарардим.

Орадан бир неча кун ўтгач, мени кулфлаб қўйишган қафасда касалликнинг дастлабки аломатларини ҳис этдим. Жорж ҳам мендаги рақ белгиларини сезди. Унинг бошқа маймунларга бизни даволашга киришиш лозимлигини айтганини эшитиб қолдим. Бу мени ҳайрон қолдирди. Раққа чалинганимни билардим. Энди раққа қарши янги дорига унчалик ишонмаётгандим. Бу доридан эртарақ ўлиб кетсам-чи? Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди! Кечаси панжарани бузиб, лабораториядан қочишга муваффақ бўлдим. Мен шаҳар ташқарисидаги қароргоҳга яшириндим. Икки ойлик умрим қолганди. Қартада фол очардим, тез-тез мудроқ босарди.

Яна орага сукунат чўкди, кейин аёл овози эшитилди:

– Мен ҳайвонларни ўргатувчи эдим. Ўн икки ўргатилган орангутанг – ажойиб ҳайвонлар ишгирок этадиган томондам бор эди. Ҳозир эса циркнинг бошқа артистлари билан биргаликда қафасда ўтиришман.

Лекин адолатини айтиш керак. Маймунлар бизга яхши муомала қилишяпти ва бурнимиздан чиққундай овқатлантиришяпти. Тагимиздаги пичан жудаям ифлос бўлиб кетганида уни алмаштиришяпти. Маймунларни шафқатсиз деб бўлмайди: улар қайсарлик қиладиган, ҳар қандай йўл билан бўлса-да, бизга ўргатмоқчи бўладиган ҳаракатларини бажармайдиган қайсарларнигина жазолашади. Эҳ, бу ҳаракатларнинг нақадар фаройиблигини айтинг. Масалан, мен улар истагани ҳамма ишни бажаришга интиланман. Эмаклайман, умбалоқ ошаман, қўлларимда юраман. Улар ҳам менга яхши муносабатда бўлишади. Ўзимни бахтсиз деб ҳис қилмаяпман. Эндиликда бирор нарсанинг ташвишини қилмайман, бирор нарсага жавобгарлик ҳам, гам-ташвиш ҳам йўқ. Кўпчилигимиз янги ҳаётга жуда тез кўникиб кетдик.

Аёл яна жим бўлиб қолди. Бу сафар жимлик анчагача давом этди. Бу вақт ичида Корнелий менинг кўзларимга диққат билан қараб турди. Бу нигоҳи билан у нима демоқчи бўлаётганини яхши тушунардим. Агар одам ирқи ўз даврини ўтаб бўлиб, сайёрадаги ҳукмронлигини осонгина бўшатиб берган бўлса, унинг ўрнига яшовчан ва олижаноброқ ирқнинг келиши адолатли эмасми? Мен қизариб кетдим ва ундан кўзимни олдим. Худди шу дақиқада аёл гамгин овозда давом этди:

– Эндиликда улар бутун шаҳарни эгаллаб олишди. Биз кун кечираётган бошпанада бор-йўғи бир неча юз одам қолдик, аҳволимиз эса ҳавас қиладиган эмас. Бу шаҳар атрофидаги одамлар яшайдиган ягона маскан. Лекин маймунлар ўзларидан унчалик узоқ бўлмаган манзилда ҳам эркин яшашга йўл қўйишмайди.

Бошқа қароргоҳлардан одамлар узоқроқларга, чангалзорларга қочиб кетишган, бошқалар эса маймунларга таслим бўлишди, хоҳлаганча овқатланиб, ҳеч нарсанинг ташвишини чекмай яшашни афзал билишди. Биз эса азбаройи танбаллигимиздан қароргоҳда қолавердик. Мудраймиз, ухлаймиз, қаршилиқ кўрсатиш хаёлимизга ҳам келмайди...

Мен мана шу нарсдан қўрқардим. Ваҳшиёна ёқимсиз товушлар кулоқни қоматта келтирарди. Худди ҳарбий машқ қилаётгандай... Эй, худойим, ўзинг сақла! Булар маймунлар! Улар ҳамма томондан бизни ўраб олишяпти. Улар бизнинг карнайларимиз, дўмбираларимиз, кийимларимиз ва албатта қуролларимизни эгаллаб олишган... Лекин уларнинг қўлларида қуроллар кўринмаяпти... О, нақадар уят, қанчалик таҳқирланиш! Мана, бизнинг устимизга маймунлар армияси бостириб келмоқда, улар фақат қамчинлар билан қуролланишган.

Тўққизинчи боб

Гелийнинг баъзи тажрибалари тўғрисида маълумотлар барибир тарқалиб кетипти. Эҳтимол, бунга эришган муваффақиятлари тўғрисида мақтанишдан тилини тия олмаган олим шимпанзенинг ўзи сабабчи бўлгандир. Шаҳарда тарқалган гапларга қараганда, тадқиқотчилардан бири одамни гапиртиришга муяссар бўлипти. Бундан ташқари саҳро ўртасидан топилган ер ости шаҳарининг харобалари тўғрисидаги маълумотлар матбуотда турли-туман фикрлар билдирилганига қарамай, маймунлар орасида ғулғула уйғотмоқда. Баъзи журналистлар мангикей тафаккур асосида ҳақиқатни топишга интилишади. Буларнинг барчаси маймунларни ташвишга солмоқда, уларда ишончсизлик кайфиятини кучайтирмоқда. Бу аввало менга муносабатда ўз аксини топмоқда. Маъмурлар менга тобора ишончсизлик билан қарамоқдалар. Менинг аҳоли билан муносабатларим эса тобора таранглашаётганди.

Корнелийнинг душманлари кўп. Шунинг учун ҳам ўз кашфиётини тўғридан-тўғри эълон қилишга журъат эта олмаяпти. Ҳокимиятдагилар бунга қарши чиқишини аввалдан билгач, балки буни ўзи хоҳламаётгандир. Зайус бошчилигидаги орангутанлар жамоаси бу ишга тўғаноқ бўлиши тайин. Ҳозирдаёқ маймунлар ирқига қарши тайёрланаётган фитнесга ҳақида турли гап-сўзлар кўпайиб кетди. Мени баъзан очиқ шаклда, баъзан яширин равишда ана шу фитнеснинг асосий ташкилотчиларидан бири сифатида эълон қилишмоқда. Гориллалар ҳозирча бирор расмий қарорга келишганича йўқ. Лекин улар мавжуд тузумнинг барқарорлигига раҳна соладиган ҳар қандай нарсага, шубҳасиз, қарши чиқишади.

Бугун мен қаттиқ ҳаяжонландим. Биз тоқатсизлик билан кутаётган воқеа рўй берди. Аввалига бутун вужудимни қувонч туйғуси эгаллади, лекин кейинроқ мулоҳаза юритиб кўргач, бостириб келаётган хавф-хатарни ҳис этиб сесканиб кетдим. Нова ўғил кўрганди. Шундай қилиб мен фарзандли бўлдим, Сорора сайёрасида ўғил кўргандим. Фарзанд кўришга ҳам улғурдим-а! Буни амалга ошириш осон бўлмади. Институт маъмурияти бу воқеани сирлигича сақлаб қолиш учун Новани ҳар томондан ўраб ташлашди. Туғмасидан олдинги ҳафта мобайнида уни бирор маротаба кўра олмадим. Зира ҳаммаси кўнглидагидай бўлганлиги тўғрисидаги хабарни етказди. Унга ишонса бўлади, у содиқ дўстлигича қолмоқда. Менинг ниҳоятда ҳаяжонланаётганимни кўрган Зира кичик оиламизнинг янги аъзоси билан учрашув ташкил этишни ўз бўйнига олди. Лекин буни орадан бир неча кун ўтгач, ярим кечаси ташкил этишга муяссар бўлди. Чунки кундузлари чақалоқни бирор дақиқа бўлсин назардан қочиришмасди.

Ниҳоят, мен уни кўрдим!.. Қандай ажойиб чақалоқ! У Исо Масихнинг янги туғилган чақалоқлигидай онасининг ёнида пичан устида ётипти. Болакай менга ўхшаб кетарди, лекин шу билан бирга Нованинг гўзаллигини ҳам мерос қилиб олганди. Айтгандай, мен эшикни очипим билан Нова таҳдидли ириллаб кутиб олганди. У ҳам хавф-хатарни сезиб безовта ириллаб кутиб олди. Қўлларини олдинга чўзиб, дик этиб оёққа қалқди. Йўлида учраган душманни еб ташлагудай ҳолатда эди, лекин мени таниб, аста-секин тинчланди. Ишонаманки, Нова она бўлиб тараққиётда бирданига бир неча поғона илгарилаб кетди. Унинг кўзларида милтираб турган ақл учқунлари ўрнини сўнмас ёлқин эгаллади. Ўғлимни бениҳоя ҳайрат ва меҳр билан ўпдим. Шу сонияларда устимизга бостириб келаётган булутлар тўғрисида ўйлашни истамасдим.

У ҳақиқий инсон бўлиб вояга етади – бунга шубҳа қилмасдим. Унинг ҳар бир ҳужайрасидан, ҳар бир қарашидан ақл нури йилтиллаб турарди. Мен тафаккурнинг муқаддас машъалини ёқишга муяссар бўлгандим. Мен туфайли бу сайёрадаги инсон ирқи қайта тирилади ва яна тараққиётга эришади. Ўғлим балоғатга етганда бугун бошли уруғнинг асосчиси бўлади..

Ўғлим қачон вояга етади! Ҳозир унинг қафасда, пичан устида ётиши юрагимни эзди... Ҳали унинг ҳаёт йўлида қанчадан-қанча тўсиқлар бор! Лекин биз енгамиз, учқовлашиб барча ювларни енгиб ўтаемиз, мен бунга ишонаман.

Ҳа, айнаи уч кишилашиб. Мен янглишаётганим йўқ. Чунки Нова энди биз томонга ўтди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ўз боласини эркалатаётганда унга бир қараб қўйишнинг ўзи кифоя қилади. Тўғри, ҳозирча у Сорорадаги барча оналар сингари боласини эркалатаётганда фақат ялайди. Лекин ҳозир чақалоққа боқаетган кўзларида маъно бор.

Мен гўдакни пичан устига қўйдим. Энди мен ундан ташвишланмасам ҳам бўлади – у ҳақиқий инсон. Тўғри, ҳали у гапирмайди, ахир туғилганига уч кун бўлди-ку! Лекин у, албатта, гапиради. У ҳозирнинг ўзидаёқ секингина йиғлашни билади, худди ердаги болалардек йиғлаётгани, ҳайвон болаларидек увилламаётгани. Нова буни жуда яхши тушунади ва шу туфайли бўлса керак, кўзларини чақалоқдан узмайди.

Зира ҳам фавқулодда бу ҳолатни сезаетганди. У бизнинг олдимизга яқинлашди, чақалоққа узоқ вақтгача диққат билан тикилиб турди. Кейин у бу ердан тезроқ чиқиб кетишим лозимлигига ишора қилди. Менинг бу ердалигимни бегоналардан бирортаси кўргудай бўлса, ҳаммамизнинг ҳолимиз вой бўлиши мумкин эди. Зира ўғлимга ғамхўрлик кўрсатишга ваъда берган эди, у ўз ваъдасининг устидан чиқади. Шу билан бирга уни мен билан ҳамкорликда гумон қилишаётгани қулоғимга чалинганди. Уни истаган пайтда ишдан ҳайдаб юборишлари ёхуд бундан ҳам даҳшатлироқ ҳодиса рўй бериши мумкинлиги ҳақидаги фикрдан даҳшатга тушардим. Йўқ, мен уни бундай хавф-хатарга дучор қилишга ҳаққим йўқ эди!

Онаси ва болакай билан қизгин хайрлашиб чиқиб кета бошладим. Эшик олдида бориб, орқамга ўтирилиб қараганимда, шимпанзе ҳам инсоннинг жажжи боласи, менинг ўғлимга яқинлашиб пешоначасидан ўпиб, шундан кейингина қафасдан чиққанига кўзим тушди. Нова ҳам бунга қаршилиқ кўрсатмади! У чақалоққа қилинаётган бундай меҳрибонона муомалани тамомила табиий ҳол сифатида қабул қилди. У Зилага илгарилари қандай қаҳр-газаб билан муносабатда бўлганлигини билганим туфайли, ҳозирги ўзини тутишини мўъжиза сифатида қабул қилдим.

Биз хонадан чиқдик. Оёқ-кўлларим титрарди. Зира ҳам мендан кўпроқ ҳаяжонланаётганини кўриб турардим.

– Улисс! – хитоб қилиб юборди у кўз ёшларини артиб. – Баъзида бу менинг ҳам боламдай туюлади.

Ўнинчи боб

Ахён-ахёнда профессор Антелдан хабар олишга ўзимни мажбур этаман. Лекин бундай ташриф борган сари мен учун азобга айланиб бораётганди. Профессор ҳамон институтда сақланаётганди, аммо менинг илтимосим билан жойлаштирилган ҳар жиҳатдан қулай хонадан кўчиришга тўғри келганди. Антель бу хонада тез фурсатда жуда ориқлаб кетди, газабдан қутуриб кетадиган одат чиқарди. Бундай пайтларда у жуда хатарли бўларди. У санитарларни тишлагашга ҳаракат қиларди. Шунда Корнелий унга нисбатан бошқачароқ тартиб жорий этишга қарор қилди. Уни пичан тўшалган одатдаги қафасга жойлаштиришни, профессор ҳайвонот боғида бирга ётиб юрган аёлни шу ерга олиб келишни буюрди. Антель эски танишини бахтли ҳайвоннинг қувончини эслатадиган шодон қийқириқ билан кутиб олди. Шу ондаёқ унинг ўзини тутиши ўзгарди. У яна ҳаётсеварлик руҳида яшай бошлади.

Ҳар сафар профессорни кўргани борганимда шундай аҳвол устидан чиқаман. Чамаси у бахтли эди. Ҳарҳолда, профессор тўлишибди, ҳатто ёшарибди. Мен у билан гаплашиб, муносабат ўрнатиш учун ўзимни ўтга ҳам, чўққа ҳам уриб кўраман – барибир фойдасиз. Мана бугун ҳам бунга яна бир маротаба муваффақиятсиз уриниб кўрдим. Профессорни фақат мен олиб борадиган пирожкаларгина қизиқтирарди, холос. Пакетни бўшатгач, мендан тескари ўтирилиб олади, шеригининг ёнига мамнун чўзилади, аёл эса Антелнинг юзини ялашга тушади.

– Мана, кўрдингизми, ақлга эга бўлиш ҳам, уни йўқотиш ҳам мумкин экан, – деди кимдир ним овоз билан орқамда туриб.

Ўгирилиб қарасам Корнелий экан. Маълум бўлишича, у мени қидирипти. Лекин бу профессор Антель тўғрисида суҳбатлашиш учун эмас, албатта. Менда фавкуллда жиддий гапи бор экан. Мен унга эргашиб кабинетига кирдим. Бу ерда бизни Зира кутиб турган экан. Узоқ йиғлаганга ўхшаб, унинг кўзлари қизариб, пишиб кетипти. Чамаси Корнелий ва Зира мен учун муҳим бўлган қандайдир янгиликни билишади-ю, аммо буни менга билдиришга журъат этиша олмаётганди.

– Ўғлим билан бирор ҳодиса рўй бердимми? – чидаб туролмадим.

– У ўзини яхши ҳис қилаяпти, – шошилиб жавоб берди Зира.

– Ҳатто, ҳаддан ташқари яхши ҳис қилаяпти, – қўшимча қилди тўнғиллаб Корнелий.

Ўзим ҳам ўғлимнинг фаройиблигини биламан, лекин мана бир ойдирки, уни кўра олмаётман. Чақалоқни кўриш янада мушкулланди. Зира шубҳа остига олинди. Энди институт раҳбарияти унинг ҳар бир қадамини кузатадиган бўлиб қолди. – У кулаяпти. У маймунлар боласига ўхшаб йиғлаяпти... У гапира бошлаяпти.

– Уч ойлигида-я?! Бу болаларча бижир-бижир холос, лекин бола гапира олишини исботлаяпти. Умуман олганда, у жудаям тез ўсаяпти.

Ифтихор туйғусидан ўзимни кўярга жой топа олмаётман. Лекин бахтиёр отанинг мамнун кайфияти олимни ғазабга келтиради.

– Наҳотки, сен бу ҳалокатга олиб келишини тушунмасанг, – тутоқиб кетади у. – Энди уни ҳеч қачон озодликка чиқаришмайди!

– Ишончли манбалардан менга маълум бўлдики, – оҳиста гап бошлади Корнелий, – ўн беш кундан кейин Катта Кенгашнинг махсус мажлиси бўлади. Унда ўғлингизга алоқадор муҳим қарор қабул қилинади.

– Муҳим қарор дейсизми?

– Фавкуллда муҳим. Ҳозирча уни йўқотиб юбориш тўғрисида гап кетаётгани йўқ. Қайтариб айтаманки, ҳозирча бундай гап бўлаётгани йўқ. Лекин уни онасидан тортиб олишади.

– Мен уни кўра оламанми?

– Кўришингиз бутунлай мумкин эмас, биринчи навбатда бу гап сизга алоқадор! – деди шимпанзе сўзларни чертиб-чертиб. – Лекин гапимни давом эттиришга ижозат беринг. Биз бу ерга арзиҳол айтиб ўтиришга эмас, ҳаракат қилиш учун йиғилганмиз. Шундай қилиб, мен аниқ маълумотларни қўлга киритдим. Ўғлингизни ўзига хос қалъага жойлаштиришади, орангутанлар назоратида бўлади. Ҳа, Зайус анчадан бери шунга эришишга ҳаракат қилаяпти, энди, эҳтимол, ўз ниятига эришар.

Корнелий ғазаб билан муштани тугди, яхшилаб сўқинди. Кейин давом этди:

– Айтиш керакки, Катта Кенгаш бу эси паст олим сифатида нимага арзишини яхши билади. Лекин шундай бўлса-да, кенгаш аъзоларининг ҳаммаси Зайус бу ноёб ҳодисани мендан кўра яхшироқ текшириши мумкин деган хулосага келади. Чунки бу нарса бутун ирқимизга катта хавф-хатар келтиради деб баҳолашади. Кенгаш ишбошилари Зайус хавф-хатарлардан қатъий ҳаракатлар билан бизни халос этади деб ҳисоблашади.

Мен адоий тамом бўлган эдим. Наҳотки, менинг ўғлим ёвуз, шафқатсиз телбанинг қўлига тушса? Лекин Корнелий ҳали гапини тутатмаган эди:

– Энг даҳшатлиси, хавф-хатар фақат сизнинг ўғлингизга таҳдид солаётгани йўқ.

Бирор сўз айтишга мажолим қолмай Зирага қараб қўйдим, лекин у бошини эгиб, ерга тикилди.

– Орангутанлар сизни кўргани кўзлари йўқ. Чунки сиз улар илмий назариялари асосизлигининг тирик гувоҳисиз. Гориллалар эса сизни ҳаддан ташқари хавфли мавжудот деб билишади, шу туфайли сизни озодликда қолдиришни исташмайди. Улар сиз бизнинг сайёрамизда одамлар ирқининг асосчиси бўлиб қолишингиздан кўрқишади. Шундай бўлмаган тақдирда ҳам сизнинг Сорорада мавжудлигингиз бизнинг одамларимизни ғалабига келтиришидан хавфсирашади. Қатор кузатувчилар сиз тажриба ўтказган одамларда фавкуллда уйғониш пайдо бўлганлигини таъкидламоқдалар.

Ҳа, бу ҳақиқат эди. Охирги маротаба қафаслар ичидаги одамлар олдига бурганимда бандиларнинг ўзларини тутишлари анча ўзгарганини сезган эдим. Чамаси қандайдир сирли инстинкт уларни менинг ўғлим туғилганидан огоҳлантиргандай эди. Улар мени қувончли қийқириқлар билан тантанавор кутиб олишганди.

– Қисқасини айтганда, – қатъий давом этди гапида Корнелий, – ўн беш кундан кейин Катта Кенгаш сизни йўқотиб юбориш... ёхуд ҳеч бўлмаганда илмий тажриба баҳонасида миянғизнинг бир қисмини олиб ташлаш тўғрисида қарор чиқарадиларми деб хавфсираяшман. Новага келадиган бўлсак, сиз билан узоқ вақт бирга бўлганлиги туфайли уни ҳам зарарсизлантиришга ҳаракат қилишади деб ўйлайман.

Йўқ, бу ақл бовар қилмайдиган ҳол эди! Ахир мен ўз вазифамнинг қарийб илоҳийлигига ишонган эдим, тўсатдан эса... Мен бир сониянинг ўзида осмондан ерга туширилиб, энг бахтсиз мавжудотга айланиб қолгандим. Қалбимни умидсизлик туйғулари эгаллаб олди.

– Корнелий сендан ҳеч нарсани яширмасдан жуда тўғри қилди, – деди Зира елкамга қўлини қўйиб. – Аҳвол ниҳоятда мушкул. Лекин у биз сени ташлаб қўймоқчи эмаслигимизни айтмади. Биз уччаланғизни ҳам қутқаришга қарор қилдик. Бу ишда бизга бир қанча дўстларимиз, мардонавор шимпанзелар ёрдам беришади.

– Лекин мен, сизнинг сайёрангизда ўз ирқимнинг ягона вакили нима ҳам қила олардим?

– Қочиб керак. Бу сайёрани тарк этмоқ даркор. Бу жойга учиб келишнинг ҳожати йўқ эди. Ўз Еринга қайт. Бу ўзингни ва ўғлингни сақлаб қолишнинг ягона йўли.

Ҳозир йиғлаб юборадигандай Зиранинг овози қалтираб чиқди. У менга ўйлаганимдан ҳам кўра яхшироқ муносабатда эди. Мен ҳам унинг бундай ғамгузор кўринишидан тўлқинланиб кетдим. Сорорани тарк этгудай бўлсам, Зирани ҳеч қачон кўрмаслигим ҳақидаги фикрдан юрагим эзилди.

– Лекин сайёрангиздан қандай қилиб қочиб кетиш мумкин? – деб сўрадим.

Менга Корнелий жавоб берди:

– Зира ҳақ; мен сизнинг қочилишингизни уюштиришга ваъда бердим. Мансабимдан айриладиган бўлсам ҳам бу аҳдима тураман. Бунинг устига сизга ёрдам берад эканман, ўзимнинг маймунилик бурчимни ҳам адо этган бўламан. Агар сиз биз учун хавфли бўлгудай бўлсангиз, Ерга қайтиб кетсангиз бу хавф бартараф бўлади... Сиз менга фазовий кемангиз унчалик зарар кўрмаганлигини, ўша кемада орқага қайтиб кетишингиз мумкинлигини айтгандингиз. Шу гап тўғрими ахир?

– Жудаям тўғри, – жавоб бердим мен. – Кемада ёнилғи, кислород, озик-овқат етарди. Галактиканинг исталган сайёрасига бемалол етиб олиш мумкин. Лекин юлдузларо кемага қандай етиб олса бўлади?

– У ҳамон Сорора атрофида учиб юришти. Астроном дўстларимдан бири юлдузларо кемани топиб, орбитасининг барча ўлчамларини ҳисоблаб чиқди. Унга етиб олиш масаласи эса... Гапимга диққат билан қулоқ солинг! Роса ўн кундан кейин биз ичида жонли мавжудотлар, табиийки одамлар бўлган сунъий йўлдошни учирмоқчимиз. Биз уларда нурланиш баъзи кўринишларининг таъсирини синаб кўрмоқчимиз... Гапимни бўлманг. Учиш режасига кўра кемада уч одам: эркак, аёл ва бола бўлмоғи керак.

Корнелийнинг режаси дарҳол менга аён бўлди: унинг режасига қойил қолдим. Лекин йўлимизда қанчадан-қанча тўсиқлар пайдо бўлади ҳали!

– Учишга масъул бўлган баъзи олимлар менинг яқин оғайниларим, – давом этди Корнелий, – уларни биз томонимизга оғдиришга муваффақ бўлдим. Йўлдош сизнинг фазовий кемангиз орбитасига учирилади. Бундан ташқари у маълум даражада бошқарилади.

Синовга жалб этилган ёши катталар махсус тайёртарликдан ўтишган ва улар содда ҳаракатларни билишади – шартли рефлекс ҳосил қилинган. Лекин умид қиламанки, сиз уларга қараганда анча моҳирроқсиз... Бизнинг режамизга кўра, сизлар тажрибадан ўтказилаётган бошқа уч кишини алмаштирасиз. Бу ерда алоҳида қийинчиликлар кўринмаяпти. Сизга айтганимдай, бизнинг

ишончли иттифоқчиларимиз бўлади. Чунки ўлдириш ҳақидаги фикрнинг ўзи шимпанзелар учун гоят жирканчдир. Бу ишдан бехабарлар эса йўловчилар нима сабабдан алманштирилганини сезмай қолишади.

Ҳақиқатан, бу ишонса бўладиган гап эди. Кўпчилик маймунлар учун одам, шунчаки одам, бундан ортиқ нарса эмас. Улар ҳатто баъзи одамларни бир-бирларидан фарқлай олишмайди.

– Қолган ўн кун мобайнида зўр бериб машқ қилишингизга тўғри келади. Шундан кейин ўз кемангизга етиб олармикансиз?

Бу ҳам мумкин бўлган иш. Лекин ўша дақиқаларда мен бизни кутаётган хавф-хатар ва қийинчиликлар ҳақида ўйлардим. Сорорани, Зирани, биродарларимиз, ҳа-ҳа, бу сайёрадаги одам биродарларимизни бутунлай тарк этишни ўйлаганда қалбимни чексиз алам ва ташвиш қоплаб оларди. Уларга нисбатан мен ўзимни қочоқ ҳисоблаётгандим. Лекин бошқа илож йўқ эди: мен аввало ўғлим ва Новани қутқармоғим керак эди. Лекин мен қайтиб келаман. Ҳа, мен бу жойларга қайтиб келаман деб ўз-ўзимга сўз бердим қафаслардаги бандиларни эслаб. Мен кейинроқ бу жойларга яна қайтиб келаман!

Азбаройи ҳаяжонланиб кетганимдан кейинги сўзларни бор овозим билан айтиб юборибман.

Корнелий кулиб юборди.

– Сизларнинг вақтингиз бўйича беш-олти йилдан кейин, жасур космонавт, – деди у, – бизнинг маҳаллий вақтимиз билан эса минг йилдан ортиқроқ фурсатдан кейин. Ёддан чиқармангизки, биз ҳам нисбийлик назариясини ишлаб чиққанмиз. Шу муносабат билан... қисқаси, биз бу масалани дўстларим бўлган шимпанзелар билан маслаҳатлашиб кўрдик ва таваккал иш тутишга қарор қилдик.

Шундан кейин эртага учрашишга келишиб олиб хайрлашдик. Зира хонадан биринчи бўлиб чиқиб кетди. Корнелийга қизгин миннатдорчилик билдириш учун фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлдим. Лекин ўзимга: нега у бу ишларни мен учун қиляпти, деган саволни бердим. Худди кўнглимдаги гапни сезгандай Корнелий жавоб берди.

– Миннатдорчиликни менга эмас, Зирага билдиринг. Омон қолган бутун ҳаётингиз учун Зирадан қарздорсиз. Агар у бўлмаганда бунчалик оғир ишга таваккал қилган бўлармидим, йўқми – билмадим. Беихтиёр қотилликнинг ишпирокчиси бўлиб қолсам Зира мени ҳеч қачон кечирмаган бўларди... Бундан ташқари...

Корнелий чайналди. Зира ўзини йўлакда кутиб турганини ва бу ердаги сўзлар унга эшитилмаслигига ишонч ҳосил қилгач, у менга таъзим қилди-да, секин, аммо тез-тез гапирди:

– Бундан ташқари сизларнинг бизнинг сайёрамиздан тезроқ жўнаб кетишингиз унга ҳам, менга ҳам яхши бўлади.

– Корнелий орқамдан эшикни ёпти, биз Зира билан ҳоли қолдик. У билан бир неча қадам ёнма-ён юриб бориб, секингина шивирладим:

– Зира!

Мен тўхтадим ва унинг эътиборини ўзимга қаратдим. У мендан ҳам кўра кўпроқ ҳаяжонланаётган эди, бутун аъзойи бадани титрарди. Кўз ёшлари унинг тумшугидан оқиб тушарди. Биз бир-биримизни кучоқлаганча турардик. Эй, худойим-эй, шундай баданни кучоқлаб турибман-а! Шу сонияларда менинг юрагим унинг юраги билан бирлашиб кетгандай туюларди. Ҳаяжонланаётганда янада хунуклашиб кетган юзига қарамаслик учун кўзларимни юмдим. Титраётган нозик бадани менга ёпишиб турганини ҳис этардим. Юзимни беихтиёр унинг юзига яқинлаштирдим. Биз гўё севишганлардек бир-биримиз билан ўпишмоқчи бўлиб турган сонияда Зира бирдан сергак тортди ва мени бутун кучи билан итариб юборди.

Ҳайронликдан нима қилишимни билмай турганимда бу бадбашара шимпанзе тумшугини узун жундор қўллари билан беркитди, энтикиб сўз қотди:

– Азизим, биродарим, бу мумкин эмас! Мени кечир, бундай қила олмайман. Сен ҳаддан ташқари бадбашарасан!

Ўн биринчи боб

Шундай қилиб, мақсад амалга ошди! Мен яна космосда, юлдузлараро кемамиз бортидаман. Кема бамисоли кометадек қуёш системаси томон учиб бормоқда. У борган сари тезлашмоқда. Кема ичида ёлғиз эмасман. Нова, юлдузлараро севгимиз меваси Сириус ҳам мен билан бирга. У “дада”, “ойи” ва бошқа қатор сўзларни айтишни ўрганиб олган. Бундан ташқари, кемамизда бир жуфт товук, бир жуфт қуён ва Сорора олимлари турли хил организм ва ўсимликларга космик нурларнинг таъсирини ўрганиш учун йўлдош ичига солиб қўйишган егулик донлар бор. Буларнинг барчаси ҳали бизга керак бўлади.

Корнелийнинг режаси унча қийинчиликсиз амалга ошди. Биз тажриба ўтказилаётган уч кишини шундай алмаштирдикки, ҳеч ким сезмай қолди. Аёл институтда Нованинг ўрнини эгаллади, бола Зайўсга бериладиган бўлди. Олим орангутанг гапириш қобилиятига эга эмаслигини, демакки, одатда ҳайвонлигини тезгина исботлаб беради. Эҳтимол, мени шундан кейин хатарли эмас деб ҳисоблашар ва мен алмаштирган ва бирор сўзни ҳам билмайдиган одамни омон қўйишар. Балки ҳеч ким бизнинг алмашиб қолганимизни сезмас. Орангутанглар юқорида айтганимдан бир одамни иккинчисидан ажрата олишмайди. Зайўс тантана қилади. Корнелий қандайдир кўнгилсизликларга дучор бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин буларнинг ҳаммаси тез орада унутилиб кетади... Ҳа, мен тез орада деб гапиряпман! Ҳаммаси аллақачон унутилиб кетган. Зеро биз космосда учиб юрган бир неча ойлик вақт мобайнида у ерда, Сорорада бир неча аср ўтиб кетди! Ҳатто менинг эсдаликларим ҳам ўртамиздаги бўшлиқ – вақт ортган сари тобора хиралашиб бормоқда. Ҳаддан ташқари маҳобатли Бетельгейзе қуёши ҳам борган сари биздан узоқлашмоқда. Сеҳрли юлдуз олдиниға коптоқдай, кейин апельсиндай, кейин осмондаги йилгиллаб турган нуқтадай бўлиб қолди. Менинг Сорора тўғрисидаги эсдаликларим ҳам худди шу тарзда тобора сўниб бораверади.

Фақат телба одамларгина менинг ўрнимда бўлганда виждон азобига учраган бўлармиди. Ахир мен ўзим учун энг азиз ва энг яқин одамларни қутқарган эдим-да. Нега афсус қиларканман? У жойда менинг нима қолди? Зирами, ҳа, Зира. Лекин ўртамизда пайдо бўлган туйғунинг номи на Сорорада, на Ерда ва на коинотда бор – ҳеч қаерда йўқ. Айрилиш муқаррар эди. Зира Корнелийга турмушга чиқиб, таскин топгандир, болалари шимпанзеларни тарбиялаётгандир. Профессор Антел-чи? Профессорни жин урсин! Унинг учун мен ҳеч нарса қила олмасдим. У эса ўзига хос бахт йўлини топиб олди. Лекин ўзим ҳам Зира бўлмаганда ўша шароитда ҳайвонлар қаторига қўшилиб кетардим деган фикрдан сесканаман.

Йўлдош билан юлдузлараро кемани туташтириш яхши ўтди. Қўшимча ракеталар билан маневр қилганча аста-секин кемамизга яқинлаштиришга ва космик кема қайтиб келиши учун очиқ қолдирилган бинога киришга муваффақ бўлдим. Шундан кейин автоматик қурилмалар бинони ёпиб, бизни космосдан беркиртди. Биз энди юлдузлараро кемада эдик. Кема асбоблари аъло даражада ҳаракат қилиб турарди, электрон ҳисоблагич учининг барча операцияларини ҳисоблаб чиқди.

Сорорадаги дўстларимиз эса йўлдош белгиланган орбитага кирмаганлиги туфайли портлатиб юборилганлигини хабар қилишди.

Биз маҳаллий вақтимиз билан бир йилдан кўпроқ даврдан бери учиб келаётгандик. Юлдузлараро кемамиз ёруғлик тезлигига етди – бир неча соатлик фурсат мобайнида улкан масофани босиб ўтди, энди секинлаштириш даври бошланган эди. Бу ҳам бир йилга яқин вақтга чўзилади. Биз ташқи дунёдан ажратилган алоҳида дунёчада яшаямиз. Мен ўзимнинг ажойиб оиламдан ҳайратланишдан толмайман.

Нова учини яхши ўтказяпти. У тобора ақллироқ бўлиб бормоқда. Оналик уни ажойиб тарзда ўзгартириб юборди. Ҳузурланиб кулган ҳолда ўғлини соатлаб эркалатиб ўтирарди. Уғлим менга қараганда ҳам яхшироқ педагог сифатида онасига таъсир ўтказмоқда. У талаффуз қилаётган сўзларни Нова дярли хатосиз қайтаради. Мен билан гаплашишни эса у ҳозирча билмайди, лекин бир-

биримизни тушуниш учун имо-ишоралар тизимини ишлаб чиқдик. Назаримда Нова билан бутун умрим бўйи бирга яшаётгандек туюлади. Сириусга келгудай бўлсак, уни коинотнинг дурдонаси деса бўлади. У бир ярим ёшга кирди. Учишнинг ўта оғирлигига қарамай у кема ичида у ёқдан-бу ёққа бориб келаверади, тўхтовсиз шўхлик қилади. Мен уни Ер одамларига қачон кўрсатаркинман дея ошиқман.

Бутун эрталаб Куёшимиз кўрина бошлаганига кўзим тушиб ҳаддан ташқари тўлқинланиб кетдим. Энди Куёш бильярд шаридек бўлиб кўринаётгани, тобора сарғиш тус олаётгани. Мен уни Сириус ва Новага кўрсатдим. Бу янги дунёларининг Куёши эканлигини тушунтирдим, улар мени тушунишди. Сириус аста-секин гапира бошлади, Нова ҳам ундан орқада қолмаяпти. У ўғли билан биргаликда гапиришни ўрганаётгани. Эҳ, сеҳрли оналик! Мен бу мўъжизанинг ижодкори бўлдим! Мен Сорорадаги барча одамларни ҳайвонликдан қутқара олмадим, лекин Нова билан олиб борилган тажриба ажойиб самара берди.

Куёш кун сайин катталашиб борарди. Мен сайёранинг атрофларини кузатаман. Буларнинг ҳаммаси менга таниш, уларни яхши ажратаман. Мана Юпитер, Сатурн, Марс... ман Ер, Ер!!!

Кўз ёшларим оқаверди... Менинг туйғуларимни тўла ҳис этмоқ учун маймунлар сайёрасида бир йилдан зиёдроқ яшамоқ даркор. Ерда етти юз йилдан кўпроқ вақт ўтиб кетганини биламан. Мен у ерда қариндош-уруғларимни, дўстларимни топа олмаслигимни ҳам биламан, лекин ҳақиқий одамлар билан учрашишга ташнаман.

Кема иллюминаторига қапишиб олганча тобора яқинлашаётган Ерга қараймиз. Энди оддий кўз билан қитғаларни ажратиш мумкин бўлиб қолди. Кемамиз доимий орбитага кирди.

Энди менинг кўҳна жонажон сайёрам атрофида айланаётгандик. Тагимиздан Австралия, Америка, Европа... ва ниҳоят Франция сузиб ўтаётганини кўриб турибман. Қувончдан кўз ёшларимиз оқиб, бир-биримизни қучоқлаймиз.

Биз бу космик кемани тарк этиб, иккинчи фазо кемасига ўтдик. Менинг ватанимда кўнишимизга мўлжалланиб, барча ҳисоб-китоблар аввалдан тайёрлаб қўйилган. Париж яқинидаги бирор жойга қўнишимизга умид боғлайман.

Биз атмосфера қатламига кирдик. Секинлаштирувчи ракеталар ишга тушади. Нова менга табассум билан боқади. У аллақачон кулиш ва йиғлашни билиб олган. Ўғлим ҳайратдан кўзлари ёниб, қўлчаларини иллюминаторга чўзади. Тагимизда Париж. Ҳатто Эйфель минораси ҳамон ўзининг эски жойида турипти.

Мен иложи борица аниқроқ кўниш учун кемани қўлда бошқаришга ўтаман. Эҳ, техника мўъжизаси! Етти асрлик айриликдан кейин Орли аэродроми учуш майдонининг энг чеккасига, аэропорт биносидан анчагина узоққа кўнишга муваффақ бўлдим. Лекин бизни кўрмай қолган бўлишлари мумкин эмас, шу тўғрисида кутишга тўғри келади. Бу ердаги ҳаво ҳаракатини унчалик қизгин деб бўлмасди: эҳтимол, аэродром ёпиқдир? Лекин бундай бўлмаса керак, ана, нарироқда битта самолёт турипти. Эй, худойим, у менинг давримдаги учуш ашаратларига жуда ўхшайди-ку!

Аэропорт биносидан битта машина чиқиб, биз томон учиб келмоқда. Мен моторларни бутунлай ўчирдим. Сабрсизликдан ўзимни қўйгани жой тополмайман. Ердаги биродарларимга қандай тарихни айтиб беришимни улар билишсайди! Эҳтимол, гапларимга аввалига ишонилмас, лекин менда далиллар бор. Нова ва ўғлим Сириус бор.

Машина тобора яқинлашиб келарди. Эски русумдаги усти ёпиқ фургон машинаси экан. Бу тафсилотлар беихтиёр кўз ўнгимдан ўтапти. Назаримда, бундай автомобиллар музей экспонати сифатида сақлаб қўйилиши лозим эди.

Тўғриси айтсам, мен бундан кўра тантанаворроқ кутиб олинишимизга умид қилган эдим. Бизни кутиб олишга жуда кам одам чиқди-ку! Машинада бор-йўғи икки одам борга ўхшайди. Э-ҳа, мен ақлдан озибман: улар бизнинг келишимизни қаердан билишади? Лекин билганларидан кейин эса!..

Ҳа, кутиб олувчилар фақат иккита. Мен уларни аранг ажратаяпман. Чунки чиқаётган куёш машина ойнасига тушиб кўзни қамаштиради, устига-устак, ойна ифлос. Олдинги ўриндикда ҳайдовчи ва йўловчи. Йўловчи ҳарбий кийим

кийиб олган. Бу зобит эди, погонининг йилтиллаб туришидан билиняпти. Аэропорт бошлиғи ўзи эканлиги шубҳасиз. Бошқалари унинг орқасидан келишса, эҳтимол.

Фургонча биздан эллик метрлар нарида тўхтади. Мен ўғлимни қўлимда кўтариб олганча космик кемадан чиқаман. Нова сал ҳадиксираб бизнинг орқамиздан эрташади. Унинг қўрқатгани кўринишидан билиниб турипти. Лекин бу ҳолат тезда ўтиб кетади.

Ҳайдовчи машинадан тушди, лекин менга орқасини ўгириб олди. Ўртағимни ажратиб турган баравж ўт-ўланлар гавдасининг ярмини кўрсатарди. Мана у машинага йўловчи чиқариш учун эшикни очади. Ҳа, у зобит эди, ҳеч бўлмаганда майор, мен унинг ёқасига тикилган белгига кўзим тушади. Мана, у сакраб ерга тушди. Биз томон бир неча қадам босди, баланд ўтлар остидан чиқиб, бутун гавдаси билан қаршимизда намоён бўлди. Нова ёввойи чинқириқ билан қўлимдаги ўғлимни тортиб олди-да, шоша-пиша космик кемамизга кириб яширинди. Мен эса миҳлангандай қотиб турардим, бирорта сўз айтишга мажолим йўқ.

Қаршимда... горилла турарди...

Ун иккинчи боб

Филлис ва Жинн қўлёзма устига эгилган бошларини бир вақтда кўтаришди ва бир-бирларига узоқ вақтгача миқ этмай тикилиб қолишди.

— Ҳайратда қоладиган даражадаги лақиллатиш! — деди ниҳоят Жинн бепарво кулиб.

Лекин Филлис ўйчан вазиятини сақлаб қолди. Галати ҳикоянинг баъзи парчалари уни ҳаяжонга солди, улардаги самимиятни фаҳмлади. Ана шу нарсани ўз дўстига айтди. Лекин у эътироз билдирди:

— Бу бир нарсани исботлайди: шоирлар ҳамма жойда ҳам, коинотнинг исталган бурчагида ҳам бор. Шу жумладан, ҳазилкашлар ҳам.

Филлис яна ўйга толди. Эътироз унчалик ишончли туюлмади. Шундай бўлса-да, хўрсиниб, унинг эътирозига қўшилишга мажбур бўлди.

— Сен ҳақсан, Жинн. Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Ақлли одамлар? Тафаккур қила оладиган одамлар? Қалби бўлган, фикрлай оладиган одамлар? Йўқ, бу мумкин эмас: муаллиф бу ерда барча меъёрлардан чиқиб кетган. Афсус, минг афсус!

— Сенга тамомила қўшиламан, — деди Жинн. — Лекин биз қайтмоғимиз керак.

У кема парусининг юзасини уч куёш ёруғлик оқимларига тўғрилаб қўйиб юборди. Кейин у кўндан-кўн бошқарув мосламаларини у ёқдан-бу ёққа сура бошлади. Тўрттала қўли енгил ҳаракат қиларди. Филлис эса сўнгги гумонларини ҳам ҳаёлидан чиқариб ташлаш учун жундор қулоқларини силкитди, порт яқинлашиб қолганлиги учун упадонини чиқариб, қизғиш ула билан — шимпанзе аёлларига хос мафтункор башарасига енгилгина оро берди.

Тамом.

*Русчадан
Раҳматилла ИНОҒОМОВ
таржимаси.*

